

MODERNÍ DĚJINY

27 | 1

2019

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Petr PROKŠ

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Hájek, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Michal Pehr, Jakub Rákosník, Luboš Velek

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 225 443 244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Dušan Škvarna

České symbolické jazyky v slovenskom kultúrnom prostredí a ich funkcie v 19. storočí¹

Czech symbolic phenomena in the Slovak cultural environment and their functions in the 19th century

The content and the meaning of Czech symbolic phenomena was not uniform in the Slovak environment. The participation of Slavs (i.e. Czechs and Slovaks) in creation of a civilisation was demonstrated by means of these phenomena and they were chiefly considered a counterbalance to Hungarian or German symbols. During the national conflicts and struggles at the time, which were restricted by the prejudice and biases against the other side (positive Slavs, negative Hungarians and Germans), these phenomena were chiefly intended to reinforce the self-respect and self-confidence of Slovak intellectuals. The Czechoslovak dimension of these symbols played a similar defensive role.

Key words: History, 19th century, Slovakia, Slovaks, Czechs, national relations, Czech-Slovak mutuality, culture, symbols

Tento príspevok metodologicky i tematicky kotví v mojich predchádzajúcich prácach o symboloch. Počas spracovávanía témy o genéze moderných slovenských symboloch som sa v dobových textoch stretával aj s českými symbolickými

¹ Tento príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0612/16 Slovenská spoločnosť a politika v revolúcii 1848/49: očakávania, programy, aktivity, výsledky.

kými reáliami. V tejto štúdii sa ich pokúsím predstaviť a analyzovať v kontexte dobového diania a zároveň naznačiť, čo vypovedajú o vtedajšej slovenskej, ale aj českej identite a taktiež o charaktere vzťahov vtedajších elít oboch našich národov.² Považujem to za aktuálne o to viac, že súčasná česká a slovenská historiografia sa sústreďujú pri skúmaní česko-slovenskej problematiky z 19. storočia viac menej iba na obdobie dualizmu. V prípade predchádzajúcich desaťročí slovenský rozmer českej identity v prácach súčasných českých autorov už dlhodobejšie abscentuje, ich práce sa až na výnimky (napr. Zdeněk Fišer, Jiří Kořalka) obmedzujú na české etnické prostredie či České kráľovstvo. Nech pramení táto nevšímavosť z akýchkoľvek motívov, ochudobňuje české dejiny 19. storočia o jeden trvalo prítomný prvok (Slovensko, Slováci, československý národ) a znemožňuje tak ich plňší obraz. Slovenskí autori sa síce venujú aj českým reáliám, ale len potiaľ, pokiaľ mali vplyv na kryštalizáciu slovenskej národnej identity. Tak jedna i druhá historiografia môžu oprávnené vyvolávať u nášho súčasníka málo znalého 19. storočia otázku, prečo sa v slovenskom kultúrnom prostredí vyskytovali české symbolické reálie a v českom zasa slovenské oveľa častejšie (prítom v zvnútornenej podobe) ako rovnaké javy viažuce sa na ktorýkoľvek iný dnešný národ.

Moderné národné symboly sa začali v stredoeurópskom priestore, a nielen v ňom, utvárať od konca 18. storočia. Boli súčasťou celkovej spoločenskej modernizácie, ktorá zosilnela práve v tomto období aj v strednej Európe a vyvolávala taktiež v nej veľkú diskontinuitu každej oblasti života. Vtedy sa začal radikálne meniť aj zložitý svet symbolov ako jeden z nevyhnutných univerzálnych atribútov ľudských bytostí a ich kultúry. Nadobúdala novú štruktúru, obsah a charakter. Jednu zo zložiek symbolov, ale veľmi dôležitú, začali tvoriť tie, ktoré nazývame národnými. Rovnako ako moderné národy, formujúce sa z tradičných etníc, aj národné symboly boli novým historickým javom. Vznikli z dvoch fundamentov. Ich prvá časť tak, že sa iba pretransformoval obsah prírodných a historických, niekedy i stáročia existujúcich symbolov (najmä dynastických, politických, náboženských, vojenských, učeneckých). Teda v národnej symbolike si našli miesto staré javy, ale nadobudli dominantne nový, národný obsah (začali sa spájať aj, resp. len s národom). Druhá skupina národných symbolov sa odvinula od nových, prítomných javov alebo skúseností, ktoré dobové elity vnímali ako zásadné, mimoriadne významné či jedinečné. Na tomto základe sa v podstate národné symboly pretvárajú i utvárajú už vyše dvesto rokov a v najbližšej budúcnosti sa na tom s najväčšou pravdepodobnosťou veľa zásadného nezmení.

Pestovanie a kultivácia vlastných symbolov sa stalo radostným cieľom národovcov a zároveň dôležitým nástrojom utvárania a utvrdzovania národných identít. V rámci daného etnika (tvoriaceho sa národa) totiž pomáhali umocňovať

² Keďže ide o širokú tému, v tomto príspevku ju môžem iba načrtnúť, pričom sa sústredím predovšetkým na 40. až 70. roky 19. storočia.

spoločné prežívanie a zážitky, posilňovať nový typ kolektívnej pamäti a pocit spolupatričnosti, jednoty, spoločného vedomia. Naopak, voči okolitým etnikám (tvoriacim sa národom) ho ohraničovali, prispievali k posilňovaniu pocitu jeho odlišnosti a jedinečnosti.

Jednou zo špecifických stránok utvárania modernej slovenskej identity bolo odrážanie sa od dvoch najbližších, dominantnejších a zrelších susedov – českého a maďarského prostredia a vyrovnávanie sa s nimi. Toto vyrovnávanie sa malo rôzne podoby a uplatňovali sa v ňom rôznorodé postoje a názory, ktoré sa vzájomne prekrývali, doplňovali i vylučovali. Slovenské národné hnutie sa českými a maďarskými predstavami o národe, kultúre, štáte, o spôsobe spoluzití a s ich úspechmi, nárokmi a očakávaniami niekedy inšpirovalo a preberalo od nich rôzne podnety, inokedy ich odmietalo, a nezriedka, najmä v prípade predstáv o budúcnosti svojbytnosti Slovákov negovalo. Bol to jeden z faktorov toho, že slovenská národná emancipácia, merajúc ju rámcom Habsburskej monarchie, bola zložitá a pomalá, často málo úspešná, no v konečnom dôsledku sa dokázala presadiť, teda bola úspešná.

Maďarský rozmer národnej emancipácie Slovákov, počas 19. storočia na ňu pôsobiaci dominantne skoro vždy ako brzda, vyplynul z faktu takmer tisícročného spoluzití slovenského a maďarského etnika (a ďalších etník) v spoločnom Uhorskom kráľovstve, ktoré si dokázalo ako jediná z tradičných korunných krajín udržať v rámci Habsburskej monarchie značnú mieru samostatnosti. V prepojení s tým si aj uhorská šľachta dokázala obhájiť nielen rad tradičných privilégií, nadobudla silnú citovú previazanosť na Uhorsko (uhorský patriotizmus), ako aj nesmierne sebavedomie. Navyše v Uhorsku fungovalo stáročia dlhé, v podstate bezproblémové spoluzitie rôznych jeho etník. Pritom najtesnejšie formy nadobudlo medzi Maďarmi a Slovákmi. O to šokujúcejšie zapôsobilo na tradičných uhorských patriotov a moderných maďarských národovcov, ktorí pochádzali takmer výlučne zo šľachtického prostredia, keď sa v Uhorsku s inými modernizačnými teóriami a javmi objavili na konci 18. a na začiatku 19. storočia dva úplne odlišné koncepty národa a usporiadania Uhorska. Ich, šľachticko-maďarský koncept štátneho národa spájal modernizáciu Uhorska bezpodmienečne s tým, že toto kráľovstvo stratí svoj stáročný multietnický charakter a postupne sa v ňom utvorí jeden uhorský národ, ktorý mal mať maďarské etnický a jazykový charakter. Naopak, slovanský (a rumunský) model etnického národa sa usiloval zachovať aj v budúcnosti multietnicitu (multinacionalitu) Uhorska a mal ambíciu ho vnútorne usporiadať v zásade na princípe slobody a rovnoprávnosti všetkých jeho národov. Tvorcovia a obhajcovia týchto protichodných, vzájomne sa vylučujúcich konceptov chápali len ten svoj ako nutnú a jedinou možnú podmienku modernizácie a celkovej budúcnosti Uhorska.

Táto polarizácia predstáv o vlastnej budúcnosti, najmä neústupčivosť maďarskej strany, ktorá bola v Uhorsku ďaleko najsilnejšou politickou a spoločenskou najvplyvnejšou silou, neochotnej aj po viacerých tragických a dramatických

signáloch zmeniť politický kurz a ideológiu, spôsobovala postupné vzdľaťovanie sa maďarských a slovenských elít. Vidieť to aj na symboloch, v slovenskom vlasteneckom prostredí minimálne od začiatku 20. rokov 19. storočia badať veľmi zdržanlivý postoj k maďarským symbolom (medzi nimi bol rad starých, pôvodne etnicky neutrálnych uhorských symbolov, ktoré nadobúdali nový, maďarský obsah). Ani nie tak preto, že maďarskí tvorcovia ich využívali na to, aby sa posilnila maďarská identita, ale hlavne preto že sa stávali aj nástrojom oslabovania a rozmazávania slovenskej identity. O to naliehavejšie utvárali slovenskí národovci svet vlastných, od maďarských zreteľne odlišných symbolov.

A keďže slovenské národné hnutie v tomto nacionálnom zápase počas celého 19. storočia bolo slabšie a až na krátke výnimky cítilo ohrozenie z maďarskej strany, úporne hľadalo oporu v externom prostredí. To bol jeden z dôvodov jeho silného dôrazu na Slovanstvo a slovanskú vzájomnosť a taktiež blízkych kontaktov s českým prostredím – jeho osobnosťami, politikou, kultúrou. Ale nielen z tejto aktuálnej politickej skutočnosti a núdze vyplynula silná previazanosť slovenskej emancipácie s českým prostredím. Táto previazanosť mala dlhé historické pozadie, možno ju sledovať už od 15. storočia, keď sa začala v slovenskom prostredí popri latinčine a domácich dialektoch uplatňovať v písomnostiach aj čeština. Rozsah používania češtiny v rôznych slovakizujúcich formách stúpol počas reformácie a vyvrcholil v 17. a 18. storočí.³ Túto silnú jazykovú i duchovnú česko-slovenskú previazanosť ako prvý výstižne postihol už v 40. rokoch 19. storočia J. M. Hurban vo svojej rozsiahlej práci *Slovensko a jeho život literárny*.⁴ Na tomto mieste je užitočné upozorniť, že čeština v slovenskom prostredí neslúžila ako nástroj bežnej komunikácie (rečovej, hovorenej), v rôznych podobách (najčastejšie v slovakizovanej forme) sa používala „iba“ ako jeden z literárnych i úradných jazykov (napr. učebnice, písomnosti panstiev, miest, cechov) a u evanjelikov, ktorí žili nielen v slovenskom etnickom priestore, ale popretŕhane aj mimo neho v mnohých uhorských stoliciach a ktorých vtedy bolo okolo 400 000, taktiež ako cirkevný a náboženský jazyk.

Pred 19. storočím sa otázka národnej identity ani v Uhorsku až na zriedkavé výnimky teoreticky a politicky nereflektovala a neriešila, nebolo potrebné sa etnicky vyhraňovať, predsa však najmä u slovenských evanjelických vzdelan-

³ Formy a mieru uplatňovania sa češtiny v slovenskom prostredí v 15. až 19. storočí najnovšie výstižne priblížila Alexandra JAROŠOVÁ, *Prítomnosť češtiny na Slovensku a aspekt spisovnosti*, Jazykovedný časopis, 67, 2016, č. 1, s. 5–25.

⁴ Jozef Miloslav HURBAN, *Slovensko a jeho život literárny*, in: Jozef Miloslav HURBAN, *Dielo II*. Zost. V. Bosáková, Bratislava 1983, s. 10–205. Pozri najnovšie Dušan ŠKVARNA, *Historizmus Jozefa Miloslava Hurbana*, in: Jozef Miloslav Hurban – osobnosť v spoločnosti a reflexii. Zost. D. Kodajová a P. Macho, Bratislava 2017, s. 144–159.

cov pretrvával dlhodobou pocit blízkosti a u časti z nich až jednoty Slovákov s Čechmi a Moravanmi (to sa nevylučovalo s uhorským patriotizmom). Tento pocit sa posilnil na konci 18. storočia, keď vzdelanci rôznych etníc pod heslom národnej slobody a budúcnosti začali jasnejšie a presnejšie formulovať ich identity. V slovenskom prípade zosilneli dve línie – katolícki vzdelanci prvej, osvietenскеj generácie moderných národovcov, ktorí neboli tak silno zviazaní s češtinou (z hľadiska bohoslužby, náboženských kníh a tradície, biblie a pod.) začali vymedzovať Slovákov ako svojbytný kmeň, pričom však nespochybňovali ich blízkosť s Čechmi. Evanjelickí vzdelanci, naopak, kontinuálne spájali svoju náboženskú kultúru a vieru s českou reformáciou a v tomto období začali precíznejšie zdôvodňovať národnú a jazykovú jednotu Čechov, Moravanov a Slovákov. V tomto presvedčení ich utvrdzoval i fakt, že niekoľko desiatok evanjelických duchovných (najmä slovensky hovoriacich) odišlo pôsobiť po vydaní tolerančného patentu (1781) z Uhorska medzi protestantov na Morave a v Čechách, ktorí si iba začínali utvárať cirkevnú štruktúru a pociťovali veľký nedostatok duchovných a náboženskej literatúry. Predovšetkým oni a ich blízke okolie na Slovensku sa stali na prelome 18. a 19. storočia komunikačným nástrojom prenášania predstáv o Slovákoch v českom a o Čechoch v slovenskom vlasteneckom prostredí.

Aj predchádzajúce pasáže naznačili, ako zložito sa utvárala národná identita Slovákov, neporovnateľne ťažšie v porovnaní s českým prípadom. Česi si ju nemuseli zložito definovať, ona vyplynula zo stabilného jazyka a uzavretého etnického priestoru, bohatých historických symbolov a pamäti, stotožnenia sa s územím Českého kráľovstva, s jeho minulosťou a jeho kontinuitou, pričom sa na strane nemeckých vzdelancov žijúcich v Českom kráľovstve až do roku 1848 viditeľnejšie neprejavila neústupčivosť a netaktnosť voči druhému, ktorá bola v Uhorsku už bežná. Utváranie slovenskej identity malo veľa vnútorných prekážok a rovnako veľa zábran zo strany maďarských intelektuálov a politikov. Národná svojbytnosť Slovákov bola počas celého 19. storočia sústavne nejakou sproblematicizovaná a spochybňovaná. Až na výnimky maďarským prostredím, sčasti samotnými Slovákami, sčasti predstavami českých vzdelancov, ktorí po celé 19. storočie vnímali česko-slovenskú národnú jednotu ako samozrejmú, aj keď ju nie vždy rovnako prejavovali a propagovali. Čím bola česká pomoc Slovákom (ako slabším a utlačanejším bratom či vetve jedného národa) intenzívnejšia, tým bola na českej strane predstava o zbližení a jednote Čechov a Slovákov silnejšia.

Pritom celkovo slovenskí národovci podstatne intenzívnejšie vnímali české prostredie ako českí vlastenci slovenské a vedeli o ňom viac ako Česi o Slovensku (s výnimkou českých slovakofilov či jednotlivcov ako Božena Němcová). Na túto nevšimavosť si často sťažovala už generácia romantických Slovákov v 30. rokoch 19. storočia. Napríklad Ľudovít Štúr viackrát konštatoval, aj v roku 1838, že *„panuje u nich veľká nevšimavosť Slovenska a všeho, co se na Sloven-*

sku zrodilo.“⁵ Prirodzene, ani Štúr nemyslel komunikáciu a znalosť druhého prostredia u bežnej verejnosti, u nej nemohla byť na oboch stranách rieky Moravy iná ako minimálna alebo žiadna. V prípade slovenských vzdelancov sa s českým prostredím oboznamovali najmä tí, ktorí študovali na nemeckých univerzitách a počas cesty na ne či z nich pobudli v Prahe, skúsenosť s českým prostredím získalo niekoľko desiatok Slovákov počas rokov 1848/49, silnú poznávaciu rolu hrala vzájomná korešpondencia českých a slovenských vzdelancov, ako aj hojný odber českej tlače. Podieľali sa na tom predovšetkým tí, ktorí chceli oprieť budúcnosť Slovenska o českú pomoc a spoluprácu. A najmä oni sa stali aj nositeľmi prenášania českých symbolických javov do slovenského kultúrneho prostredia.

Treba povedať, že až na jednu dve výnimky sa v slovenskej kultúre neobjavovali iné české symbolické javy ako tie, ktoré sa pestovali a uctievali v českom vlasteneckom prostredí. Skôr to, že sa prenášali aj do slovenského prostredia, potvrdzuje po prvé ich dôležitosť a príťažlivosť v českej národoveckej spoločnosti a po druhé previazanosť slovenského kultúrneho prostredia (najmä evanjelikov) s českým. V prípade českých javov slovenskí národovci sčasti preberali ich symbolický význam od českých partnerov a literatúry, sčasti ich reinterpretovali tak, aby podporovali ich vlastné záujmy a názory, či reagovali na uhorské skúsenosti. Prvú skupinu českých symbolov, ktoré sa objavovali v textoch slovenských národovcov, predstavovali známe, reálne a mýtické historické javy a postavy z najstarších českých dejín, ktoré príťažlivo vykreslili už stredoveké kroniky. Spájali sa s usadením sa Čechov v českej kotline, so založením českého kniežatstva, s jeho prvými vládcami a kristianizátormi.

Druhú skupinu českých symbolických reálií oslovujúcich aj slovenských národovcov tvorili hrdinské osobnosti a udalosti z neskorého stredoveku a raného novoveku – predovšetkým Jan Hus, Jan Žižka, Jiří z Poděbrad, Jan Amos Komenský, husitské hnutie, česká reformácia. Hoci sa česká symbolika počas 19. storočia bohato naplnila hrdinami z husitského hnutia a z obdobia reformácie, na prelome 18. a 19. storočia sa najmä J. Hus a J. Žižka ešte len nespeli začínať formovať v národné symboly.⁶ Avšak o zhruba štyri desaťročia neskôr ich už nielen českí vlastenci, ale i širšia verejnosť aj verejne uctievali ako nespochybné

⁵ Listy Ľudovíta Štúra I. Ed. J. Ambruš, Bratislava 1954, s. 160.

⁶ Viktor VIKTORA, *Puchmajerova óda na Jana Žižku z Trocnova*, in: Jeden jazyk naše heslo buď I. Antonín Jaroslav Puchmajer. Uspôradali J. Vyčichlo a V. Viktora, Plzeň 2001, s. 22–23.

niteľné národné hodnoty.⁷ V slovenskom prostredí sa tak aspoň v prípade J. Husa dialo vďaka evanjelikom dokonca skôr, už od prelomu 18. a 19. storočia.

Odlišný prípad predstavoval Jan Jiskra z Brandýsa, ktorý žil v 15. storočí. U českých romantikov nehral vážnejšiu rolu, no v slovenskom kultúrnom prostredí spolu s Matúšom Čákom Trenčianskym nadobudol pozíciu zriedkavého symbolu: hrdinu – bojovníka. Podľa väčšiny slovenských romantikov a ich nasledovníkov Jiskra „v rokoch 1440 – 1453 slovenské stolice od Bratislavy či Prešporka až po Prešov a Košice riadil a spravoval.“⁸ Hoci Jiskra reálne obhajoval v Uhorsku záujmy Habsburgovcov a v čase anarchie kráľovskej moci spravoval prevažne na slovenskom etnickom území ich majetky, slovenskí národovci ho vnímali ako osloboditeľa Slovákov, ktorý sto rokov po Matúšovi Čákovi dokázal nanovo oddeliť slovenské územie od uhorskej centrálnej moci a spravovať ho ako samostatný útvar. Tento idealizujúci a romantický obraz Jana Jiskru sa v ich prácach pestoval od 30. rokov 19. storočia ako jeden z dôležitých argumentov podopierajúcich slovenské štátoprávne ambície a tzv. historické právo Slovákov.

V ľudovom i cirkevnom prostredí sa stal obľúbeným zasa svätec Ján Nepomucký, členmi českého vydavateľského spolku Dědictví sv. Jana Nepomuckého, ktorý vznikol roku 1835, bolo aj 614 Slovákov.⁹ Vyzdvihovali a uctievali ho predovšetkým katolíci, avšak nie v zmysle národného, ale ľudového svätca. Inak vyznieval sv. Vojtech, ktorý pokrstil prvého uhorského kráľa Štefana a bol prijímaný v celej krajine bez ohľadu na konfesie a etnicitu ako hlavný kristianizátor Uhorska (Maďarov). Slovenské interpretácie okrem štandardných znakov, ktoré Vojtech nadobudol ako celouhorský symbol, rady zdôrazňovali aj to, že bol Slovan (Čech) a že v podstate úspešne dokončil dielo, ktoré pred ním začali Cyril a Metod. Nie div, že slovenská katolícka inteligencia sa rozhodla pomenovať po sv. Vojtechovi slovenský vydavateľský spolok, ktorý sa pokúšala zriadiť od roku 1857. Najvyššia cirkevná hierarchia to síce dlho odmietala s odôvodnením, že v Uhorsku už funguje Spolok sv. Štefana (podľa prvého uhorského kráľa), ktorý má slúžiť aj Slovákom, nakoniec ho však roku 1869 povolila. Ale oficiálne musel niesť až od roku 1918 nemecký názov Spolok sv. Adalberta, pretože maďarské elity nechceli pripustiť slovanskú (slovenskú či českú) podobu mena Vojtech. O obľúbenosti tohto svätca svedčí i to, že katolícky týždenník Cyrill a Method obsahoval v rokoch 1864–66 prílohu s názvom Vojtech. A v Bratislave zasa vychádzal posledných 5 rokov pred 1. svetovou vojnou mesačník Svätý Adalbert (Vojtech).

⁷ Magdaléna POKORNÁ, *Žižkova smrť – letmo na jevišti, léta v policejní režii*, in: *Jeden jazyk naše heslo bud' III. Divadlo národního obrození a jeho souvislosti*, Plzeň 2005, s. 100–101.

⁸ J. M. HURBAN, *Slovensko a jeho život literárny*, s. 49.

⁹ Vendelín JANKOVIČ, *Slováci a Dědictví sv. Jana Nepomuckého*, Duchovný pastier, 34, 1957, č. 8, s. 168–170.

Tretiu skupinu českých osobností so symbolickým obsahom predstavovali žijúci či čerstvo zomrellí národovci. Z nich sa aj v slovenskom prostredí tešili pozornosti i úcte predovšetkým František Dobrovský, Josef Jungmann, Václav Hanka, František Palacký. S výnimkou Palackého boli tieto postavy z hľadiska názorov slovenských vzdelancov bezkonfliktné a preto ideálne. Navyše na staré názorové rozdiely a nezhody s F. Palackým sa na sklonku jeho života, keď slovenská i česká politika utrpeli ďalekosiahle porážky, rýchlo zabudlo.¹⁰ Slovenská tlač prvýkrát priblížila Palackého konkrétnejší obraz verejnosti pri jeho úmrtí v roku 1876. V tomto roku mu Hurban, ktorý sa s Palackým pred rokom 1848 sporil kvôli slovenskému spisovnému jazyku, venoval VI. ročník svojho almanachu Nitra, ktorý vydal po česky a v ktorom uverejnil aj svoju oslavnú báseň na Palackého. Druhýkrát sa Palackému venoval v slovenskej tlači nápadný priestor v roku 1898 pri 100. výročí jeho narodenia. Vtedy väčšina novín (Národné noviny v podobe seriálu článkov) priblížila osobnosť tohto *otca národa*, veľkolepé oslavy prebiehajúce v českej spoločnosti, ale aj spory, ktoré toto – v uhorských, nacionalizmom a maďarským vlastenectvom nabitých pomeroch – jubileum vyvolávalo natoľko, že „*osobnosť samotného oslávenca sa na stránkach Národných novín dostala na druhú koľaj*.“¹¹

Úcte slovenských vzdelancov sa tešili taktiež dominantné a ospevované české lokality. Predovšetkým Praha, o ktorej asi nezaznela v slovenskej literatúre negatívna zmienka, s výnimkou občasných konštatácií o pražských Čechoch, ktorí sa niektorým silno slovansky orientovaným Slovákom zdali byť mentálne málo slovanskí alebo dokonca neslovanskí (duchom nemeckí). Aj v slovenskom prostredí sa Praha zvykla nazývať dôverne, ako dokladá napríklad v jednom svojom článku J. M. Hurban, našim centrom, stredom národa nášho, matičkou zlatou, srdcom Čechoslovanstva, stovežatou, zlatou.¹² Neraz obdiv k Prahe nadobúdala až sentimentálne rozmery. Postihol to napríklad Milan Hodža, ktorý vo vystúpení na zjazde priateľov Slovače v Hodoníne v roku 1905 okrem iného povedal: „*Praha nám (Slovákum – pozn. autora) více proniká srdce, nežli Čechům. My stáváme se v Praze až sentimentálními*.“¹³ V rámci Prahy sa vyzdvihovali predovšetkým Vyšehrad stelesňujúci učenosť a Žižkov spájaný zasa s národným hrdinstvom. Vyšehrad niekedy dokonca symbolizoval celú Prahu. Opačne vyznievala blízka Bílá hora, koncentrujúca v sebe aj v očiach slovenských národov-

¹⁰ Jozef Miloslav HURBAN, *Česky hlasi proti slovenčine posúďnje*, Skalica 1846.

¹¹ Daniela KODAJOVÁ, *Oslavy významných osobností národotovorného procesu v slovenskej publicistike*, in: Historické a kultúrne zdroje slovensko-poľských vzťahov. Ved. red. J. Hvišč, Bratislava 2000, s. 99.

¹² Jozef Miloslav HURBAN, „*Není slovenského národu*“, Nitra, 6, 1876, s. 371, 375, 383, 386, 388.

¹³ Ladislav Novomestský-Meakulpínský a zápas o moderné Slovensko. Ed. D. Kováč, Bratislava 2013, s. 67.

cov tragickú národnú porážku, najväčšie historické poníženie a nanovo sa opaku-
júci nekonečný smútok Slovanov či Čechoslovanov.¹⁴

Ďalej to boli Krkonoše a Šumava symbolicky ohraničujúce české územie (slovanské, naše) a z vrchov predovšetkým Říp, Blaník, Radhošť, Hostýn, najmä od 60. rokov tiež Velehrad, posilňujúci národnú obrazotvornosť príťažlivými veľkomoravskými obrazmi a mýtmi. A prirodzene, Vltava a Labe, najmä u Jána Kollára v jeho Slávy dcere a u štúrovskej generácie, ktorá vari najintenzívnejšie vyzývala ideu slovanskej vzájomnosti. Občas sa vlastnosti a mýty spojené s týmito lokalitami kombinovali so slovenskými symbolickými miestami. Tak sa napríklad pandantom blanických rytierov stávali spiaci rytieri pod vrchom Sitno blízko Banskej Štiavnice. Podstata nového výkladu oboch mýtov spájaných s oboma lokalitami bola rovnaká – rytieri sa prebudia zo spánku, z driemot vtedy, keď bude ich národ najviac utláčaný a oslobodia ho. Teda mýtickí rytieri boli podľa povesti jeho nádejou a mali sa stať jeho spasiteľmi.¹⁵

Najmä pri letných načrtnutiach území Slovanov či v básnickej tvorbe sa zvykli uvádzať aj Vltava a Labe, často v prepojení so slovenským Váhom a s Dunajom, alebo s inými prírodnými javmi a útvarmi ležiacimi na Slovensku. Napríklad katolícky farár Martin Čulen zaznamenal do pamätníčka Boženy Němcovej taketo verše: „*Sprovázej Tě požehnání Tatry, milá naše i Vltavy rekyně, pozdrav od nás vyšehradské bratry, pověz Jim, že láska k nim v nás nehyne.*“¹⁶ Aj z tohto citátu badať, že Dunaj, Tatra, Vltava, Šumava a ďalšie dominantné prírodné útvary nezriedka symbolizovali celé české a slovenské (československé) územie. Dokladá to aj J. Kollár, ktorý nielen vo svojej Slávy dcere, ale aj v iných prácach, napríklad v jazykovednej polemike Hlasové o potrebe spisovného jazyka... zameranej proti štúrovskej kodifikácii spisovného jazyka zobrazil túžbu po slobode v podobe orla, ktorý chce „*létati svobodně široko daleko od Tater k moravskému Radhošti a Hostajnovu, odtud k českému Řípu a Krkonošům, odtud ke slezskému Javořinám*“.¹⁷

Rýchle zdomácnela i v slovenskom prostredí hymnická pieseň Kde domov můj. Jej pôvodný český text sa prispôboval slovenským symbolickým miestam a ospievaniu domácej krajiny a územia. Teda sa text tejto piesne často na jednej strane poslovenčoval, na strane druhej sa upravoval podľa slovenských, resp. československých symbolických prírodných reálií (Labe – Dunaj, Šumava – Tat-

¹⁴ Jiří RAK, *Bývalí Čechové*, Jinočany 1994, s. 130; Akademická encyklopedie českých dějin. A–C. Ved. red. J. Pánek, Praha 2009, s. 172–173; Ján BÉDER, *Spoločnosť česko-slovenská a Slovanský ústav v Bratislave v rokoch 1835–40*, Sborník štúdií a prác Vysokej školy pedagogickej v Bratislave, 1, 1957, s. 50, 73.

¹⁵ Pozri napr. Jozef Miloslav HURBAN, *Cesta Slováka ku bratům slavenským na Moravě a v Čechách*, Žilina–Košice 1929, s. 75.

¹⁶ Cit. podľa Zdeněk FÍŠER, *Martin Čulen a jeho vztahy s Aloisem Šemberou*, Acta historica neosoliensia, 11, 2008, s. 185.

¹⁷ *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*, Praha 1846, s. 178.

ry, země česká – slovenská zem a pod.). Prvýkrát uverejnil ponášku na túto skladbu pod názvom Má vlast roku 1842 Gašpar Fejérpataky-Belopotocký vo svojom Slovenskom pozorníku.¹⁸ Autorom tohto poslovenčeného textu bol mladý štúrovec Ondrej Kálnický.¹⁹ Rôzne textové verzie tejto piesne sa v nasledujúcich rokoch objavovali predovšetkým pri divadelných predstaveniach vo viacerých mestečkách, pravdepodobne prvýkrát sa tak stalo na Myjave v marci 1842 pred otvorením divadelnej hry Gróf Beňovský. Vo februári 1847 zaznela táto pieseň už pod slovenským názvom Kde domov môj aj v štúrovej slovenčine v Banskej Štiavnici na „*brevnách slovenskej Thalie*“. V predrevolučnom období sa táto pieseň rovnako ako ďalšie slovenské a české hymnické piesne spievali taktiež na báloch a besedách Slovanov, najmä Čechov, Moravanov a Slovákov vo Viedni.²⁰

O živej komunikácii a mentálnej blízkosti slovanských národovcov z Habsburskej monarchie svedčí i to, že obľúbená Škroupova pieseň sa od konca 30. rokov 19. storočia spievala aj v chorvátskej verzii, pričom text v nej sa zasa vzťahoval na chorvátsky domov. Jej prvá sloha znela takto: *Gdje je stanak moj?/ Sava teče po ravninah,/ Kupa šumi po pečinah,/ S gora 'zvira grozda med,/ Zemaljski raj na pohled,/ A to je ta krasna zemlja,/ Hrvatska je stanak moj.*²¹ Autorom chorvátskeho textu tejto piesne bol neskorší banskobystrický biskup Štefan Moyzes. Stalo sa tak bezpochyby už pred rokom 1839 v Záhrebe, kde Moyzes pôsobil ako profesor na kráľovskej akadémii vied a kde sa angažoval v chorvátskom národnom hnutí.²²

O priaznivejšej nacionálnej situácii v Uhorsku v porevolučných rokoch dosť naznačuje aj to, že na veľkonočný pondelok 29. marca 1853 sa konal v Bratislave pri príležitosti rozlúčky Rózy Hagnovej recitál popredných operných spevákov. Okrem diel slávnych nemeckých a talianskych autorov zaspievala táto speváčka aj viaceré české národné piesne, vrátane Kde domov můj. Na margo tejto udalosti L. Štúr v jednom liste poznamenal: „*V utorok veľkonoční budú spevkyne, a znamenité, zo spevohry spievať v Prešporku verejne Slovanské piesne, čo ešte nebolo v Prešporku. Prvá bude Kde domov můj.*“²³

Popularita tejto hymnickej piesne, najčastejšie v poslovenčených verziách, vyvrcholila v slovenskom prostredí v 19. storočí v 60. rokoch. V roku 1862 ju zaradil pod názvom Domov Slováka do svojej zbierky národných piesní Michal Chrástek. Po úvodných veršoch *Kde domov môj, kde domov môj* nasledovali také,

¹⁸ *Nowý i starý vlastenský kalendář a Slowenský pozorník na rok Páně1842 v Lewoči*, s. 41–42.

¹⁹ Ján Vladimír ORMIS, *Denník Ondreja Kálnického z roku 1842*, Sborník Matice slovenskej, 11–12, s. 179–180.

²⁰ Dušan ŠKVARNA, *Začiatky moderných slovenských symbolov*, Banská Bystrica 2004, s. 64.

²¹ Alojz JEMBRICH, *Tragom života i rada Stjepana Moysesu u Zagrebu (1829–1851)*, Zagreb 2016, s. 83.

²² Tamže, s. 81–83.

²³ Listy Ľudovíta Štúra II. Ed. J. Ambruš, Bratislava 1956, s. 278, 525.

v ktorých sa spomínal Váh, Hron, Nitra, Tatry a v ktorých sa za domov považovala zem slovenská, Slovensko.²⁴

V tomto období sa Kde domov můj bežne prezentovala aj v Pešti, často v kombinácii s inými slovanskými hymnickými piesňami, najmä s Hej Slovania (Slováci).²⁵ Súviselo to s plesmi a inými formami zábavy a vzdelávania tamojších Slovanov, medzi ktorými boli, hoci menej početní, aktívni aj Česi, čo dobová slovenská tlač často vyzdvihovala, porovnávajúc živé spolčovanie a združovanie sa Čechov so silnejšou pasivitou omnoho početnejších Slovákov.²⁶ Kultúrne aktivity Čechov v Pešťbudíne (Budapešť vznikla v roku 1873 spojením dvojmiestia Pešť a Budín), ktorí v ňom pracovali alebo podnikali v počte niekoľko tisíc, sprevádzala pestrá štruktúra symbolov, čo svedčí o ich intímnom vzťahu k vlastnej histórii, k tradícii českej štátnosti a celkovo už o ich zrelej národnej identite a sebavedomí. Vari najvýstižnejšie to dokladá výzdoba veľkej miestnosti novozaloženej Českej besedy, v ktorej sa angažovali okrem Čechov i Slováci. Nachádzala sa na Vacovskej ulici v dome, ktorý sa nazýval Industriebhof. Besede patrila sála a tri ďalšie miestnosti. V sále na stropě boli nakreslené znaky krajín českej koruny (český lev a moravská orlica) a jej priestor ďalej dotvárali sochy viacerých historických a žijúcich symbolických postáv – J. Husa, J. Žižku, F. Palackého, Ladislava Riegera. Zhotovenie sôch ďalších českých osobností si mali peštianski Česi podľa novinového článku objednať v Prahe.²⁷

České symbolické javy sa prezentovali v slovenskom prostredí rôznymi formami. Najjednoduchšie, najosobnejšie a ďaleko najčastejšie to bolo v korešpondencii a pateticky v poézii. Vecnejšie sa zobrazovali v novinových článkoch a publikáciách, pričom vo väčšine prípadov išlo len o krátke zmienky, rozsiahlejšie texty (aj na pokračovanie) sa im venovali viac menej iba pri okružných výročiach významných osobností. Najkonkrétnejšie vyznievali či už české osobnosti alebo udalosti reprezentujúce založenie českého štátu a jeho prvé storočia, husitské hnutie a českú reformáciu v knižných historických prácach, predovšetkým od autorov Slavomila Čekanoviča-Intibusa, Franka Viťazoslava Sasinka, Jonáša Záborského, Jozefa Škultétyho, Júliusa Botta.²⁸ Ich diela by si zaslúžili zvláštnu

²⁴ Michal CHRÁSTEK, *Veniec národných piesní slovenských*, Banská Bystrica 1862, s. 3–4.

²⁵ Ľuboš KAČÍREK, *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*, Budapest 2015, s. 212, 263.

²⁶ „Slovenský spolok v Pešťbudíne“, Dunaj, roč. 1, 1. jan. 1874, s. 41; K. J., *České divadlo v Pešťbudíne*, Slovenské noviny, 19. marec 1873, č. 44, s. 2–3.

²⁷ *České divadlo v Pešťbudíne*, s. 3.

²⁸ Z viacerých syntetizujúcich knižných prác uvedieme aspoň tú, ktorá vyšla v Prahe: Slavomil ČEKANOVIČ-INTIBUS, *Stav a děje národův na zemi uherské bydlících*. Díl I, Praha 1851.

analýzu, pretože vo všetkých sa objavuje previazanosť českých a slovenských (uhorských) dejín, pritom každý autor ju interpretoval po svojom. No verejných slávností a manifestácií v slovenskom vlasteneckom prostredí, na ktorých by sa objavovali české symboly, bolo počas celého storočia veľmi málo. Verejný dosah mali najmä finančné zbierky, napríklad na stavbu pražského Národného divadla, na Hankov pomník, Husov ústav.²⁹ Buď boli vyhlásené v tlači, alebo sa stali súčasťou zábavných či slávnostných akcií. Takou bola napríklad roku 1866 slovenská slávnosť v Pešťbudíne, ktorej sa zúčastnilo asi 600 Slovanov a na ktorej sa konala zbierka na spomínané pražské Národné divadlo.³⁰

Uctievanie a pripomínanie si viacerých českých symbolov sa ešte občas odohralo na akciách spojených s evanjelickou cirkvou a najčastejšie v rodinnom prostredí počas svadiieb, narodeninových osláv a pod. Na stenách slovenských národovcov často viseli tlačene obrazy významných Slovanov, spomedzi nich bolo ďaleko najviac českých osobností a udalostí českých dejín. V listoch slovenských národovcov českým priateľom sa pomerne často objavovali prosby o zaslanie (kúpu) obrazov významných českých (slovanských) osobností, alebo konštatácie, aké obrazy už majú. Napríklad J. M. Hurban v liste z roku 1841 spomenul, že vlastní obrazy „*Kollára, Presla, Šafárika, Husa, Gaja, Kutnohorského (=Gutenberga), Franklina, Mušického*“.³¹ Mladý Ján Francisci zasa prosil Augusta Horislava Škultétyho, ktorý sa v júli 1840 zdržiaval v Prahe, aby jemu a jeho priateľom zaopatril obrazy Žižku a Husa. A ďalej nabádal, aby Škultéty presvedčil „*naše krajany (umělce) by se pokousili hrdiny naše staré skreslit. O jak milou věc by učinili Slovákovi i bratrům českým, kdyby jejich Svatopluku, Rastislavu, Přemyslu, Libuše, Tety atd. atd. skreslili. O jak dobrý prostředek by to byl k povzbuzení národního zápalu mezi námi, kdyby sme viděli mužných, obrovských našich předků podobizně*“.³² Pod našimi krajanmi Francisci pravdepodobne myslel niekoľkých Slovákov, ktorí vtedy študovali v Prahe u Karla Slavoja Amerlinga maliarstvo (Jozef Božetech Klemens, František Miroboh Belopotský).

Rozporuplnú pozíciu a obsah v slovenskom a uhorskom kultúrnom i politickom prostredí nadobudla postava Jana Husa, ktorého česká vlastenecká spoločnosť v 60. rokoch 19. storočia už definitívne vnímala predovšetkým sekulárne – nielen ako náboženského mysliteľa a mučeníka, ale predovšetkým ako národného hrdinu-mučeníka, redukujúc či dokonca obchádzajúc jeho náboženský roz-

²⁹ L. KAČÍREK, *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*, s. 205–206; Peter MACHO, *Husove oslavy v slovenskom prostredí v kontexte kolektívnych identít a sektularizačných tendencií*, in: Ingrid KUŠNÍRAKOVÁ a kol., „*Výjdeme v noci vo fakľovom sprievode a rozsvietime svet*“. *Integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti*, Bratislava 2012, s. 60.

³⁰ L. KAČÍREK, *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*, s. 212.

³¹ Cit. podľa Listy Ľudovíta Štúra I, s. 442.

³² Listy J. Francisciho I. Zost. M. Eliáš, Martin 1990, s. 12.

mer. Ak v českom prostredí Hus spájal väčšinu názorových prúdov, v slovenskom a uhorskom prípade sa postoj k nemu zreteľne polarizoval nielen z hľadiska konfesie, ale aj nacionality. Zatiaľ čo katolícke prostredie v Uhorsku, vrátane slovenského sa k Husovi ako kacírovi vymedzovalo naďalej negatívne a maďarské svetské elity i vedenie evanjelickej cirkvi v Uhorsku sa ho stránili ako negatívneho, resp. nevypočítateľného symbolu, ktorý zahrňovali pod pojem panslavizmus, tak predovšetkým slovenské evanjelické zbory, senioráty a národovci Husa už od konca 18. storočia jednoznačne vyzdvihovali v dvojakom zmysle.

Zostával u nich jedným z hlavných náboženských hrdinov, hlásateľov a obhajcov náboženskej pravdy, opôr zakotvujúcich ich náboženskú identitu. Zároveň ho vnímali a oslavovali viac či menej otvorene a dotvorene aj ako národný symbol – český, inokedy československý, niekedy slovanský, občas aj slovenský, a často ho využívali ako vďačný nástroj v tejto dobe bežných stereotypných porovnávaní tzv. charakteru (schopností, vlastností) slovanského a germánskeho, resp. maďarského sveta. Napríklad podľa Štúra Jan Hus znamenal pre reformáciu viac ako Martin Luther. Tvrdil, že na týchto dvoch osobnostiach a ich odhodlaní či neodhodlaní obetovať za svoje presvedčenie aj život názorne vidieť rozdiel medzi slovanským a germánskym duchom. Zatiaľ čo Luther spočiatku váhal, či sa nevzdať svojho učenia, Slovan Hus v „*službě pravdy ducha...jde se zpěvem na hranici pokojně*“.³³ Takisto J. M. Hurban popri tom, že oceňoval J. Husa ako kultivátora vlastného jazyka, ideál morálnej sily a učnosti, spájal jeho cnosti so slovanskými vlastnosťami (občas v protipóle voči obrazu Germánov-Nemcov a Maďarov). Takto sa aj prostredníctvom Husa vyzdvihol podiel Slovanov na vývoji európskej civilizácie.

Vari najviac energie spomedzi slovenských národovcov venoval popularizácii J. Husa Jozef Miloslav Hurban. Najintenzívnejšie sa ním zaoberal v 40. rokoch 19. storočia v prácach vyvracajúcich úsilie a argumenty za zriadenie protestantskej únie v Uhorsku, ktorú sa usilovali vytvoriť maďarské svetské a cirkevné kruhy tak, aby sa do nej spojili dominantne maďarskí kalvíni s dominantne slovenskými, no oveľa menej početnými evanjelikmi, a taktiež v 60. rokoch v periodiku *Cirkevní listy*, ktoré Hurban vydával v Skalici. Podľa neho nebol J. Hus iba rovnocenný predchodca M. Luthera a pravý reformátor, ale aj pokračovateľ diela veľkomoravských vierozvestcov Cyrila a Metoda. V línii Metod – Hus – Luther videl Hurban a nielen on kontinuitu v uplatňovaní vlastného cirkevného jazyka, bojovníkov proti nesprávnym javom v katolíckej cirkvi, za nezávislosť na pápežovi a posilňovanie vnútornej slobody človeka.³⁴

Na Slovensku Hurban najusilovnejšie propagoval aj oslavy 500. výročia narodenia Jana Husa, ktoré sa konali v júli 1868 v Kostnici a ktorých sa zúčastni-

³³ Listy Ludovita Štúra I, s. 351.

³⁴ List J. M. Hurbana D. Slobodovi z 27. 5. 1855, in: Korespondence Daniela Slobody s Jozefem Miloslavem Hurbánem. K vyd. přípr. Z. Fišer, Brno 2009, s. 388–389.

lo okolo 300 nadšených českých národovcov, medzi nimi i niekoľko Slovákov.³⁵ Hurban na týchto oslavách viackrát vystúpil a pravdepodobne spomedzi všetkých slávnostných rečníkov najucelenejšie vykreslil obraz J. Husa v jednote náboženského a národného hrdinu. O kostnických oslavách priniesol vo svojom časopise reportáž na pokračovanie. Predovšetkým vďaka tomu si mohla slovenská verejnosť vytvoriť konkrétnejší obraz tak o patetickom prežívaní odchodu delegácie z Prahy, ktorý sprevádzali nielen české bielo-červené, ale aj husitské biele vlajky s kalichom a slovanské bielo-modro-červené zástavy a rovnako hymnické piesne Kde domov můj a Hej Slované, ako aj o samotnom priebehu týchto slávností priamo v Kostnici, ktoré sa vyznačovali značnou pestrosťou. Viaceré slovenské noviny informovali aj o Husových oslavách, ktoré sa konali začiatkom septembra 1869 v Prahe a Husinci a niektoré tiež priniesli jeho životopis či informácie o jeho vyobrazení a pomníku. Intenzitu záujmu o J. Husa a najmä jeho interpretáciu J. M. Hurbanom a jeho okolím umocnila bezpochyby aj nová politická situácia po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867, keď slovenská politika, ktorá ním utrpela združujúcu porážku, začínala viac ako predtým očakávať pomoc spoza rieky Moravy.

Záujem o J. Husa sa udržiaval v skromných podobách aj počas desaťročí dualizmu v cirkevnej tlači a historických dielach, na evanjelických bohoslužbách i súkromných oslavách. K tretiemu vyvrcholeniu záujmu o J. Husa pred rokom 1918 došlo v roku 1915 pri 500. výročí jeho upálenia. Jeho pripomínanie sa mohlo konať len na pôde evanjelickej cirkvi a zároveň sa úzkostlivo dbalo, aby nenadobudlo národný charakter, ale sa obmedzovalo iba na oslavu Husa ako náboženského symbolu. Bratislavský seniorát nariadil, aby si ho uctil každý jeho zbor. Vo väčšine z nich sa konali slávnostné služby božie, v niektorých kostoloch sa zorganizovali aj akadémie (napr. Békešská Čaba), na stenách mnohých tried evanjelických škôl sa objavili i obrazy J. Husa. Najveľkolepejší priebeh malo pripomenutie si tejto osobnosti v Modre, kde vznikla pri evanjelickom sirotinci Husova základina.³⁶ Rovnaký názov a charakter mala aj základina v cirkevnom zbore v Kovačici vo Vojvodine, „ktorej úroky majú sa obrátiť na odmenenie konfirmandov knižôčkami“.³⁷

S rastúcou príťažlivosťou J. Husa u evanjelických národovcov a utváraním národného konceptu histórie v 19. storočí silnela v časti slovenskej kultúry aj historická rola husitov. Niektorí autori označovali husitské hnutie za prvú formu panslavizmu (v zmysle slovanskej blízkosti) tvrdiac, že Hus svojim univerzálnym odkazom vernosti pravde a slobode spája všetkých Slovanov. Iní, nadväzu-

³⁵ Jozef Miloslav HURBAN, *Zpráva o slavnostech kostnických k oslavení památky Mistra Jana Husa*, Cirkevní listy, 28. července 1868, s. 433–439; 4. srpna 1868, s. 449–462;

³⁶ P. MACHO, *Husove oslavy v slovenskom prostredí v kontexte kolektívnych identít a sekularizačných tendencií*, s. 55–68.

³⁷ Ján ČAPLOVIČ, *Dejiny evanj. a v. cirkevného zboru v Kovačici*, Kovačica 1928, s. 227.

júc na tradičné názory svojich evanjelických predchodcov zo 17. a 18. storočia, rozvíjali teóriu o českej kolonizácii na slovenskom území, teda o húfnom usadzovaní sa husitov, bratříkov a jiskrovcov na ňom. Podľa týchto autorov sa v Uhorsku stali udržiavateľmi Husovho učenia, pripravovateľmi reformácie a po jej výbuchu jej hlavnými nositeľmi medzi Slovákmi.³⁸ Na základe týchto mýtov sa sformoval v 19. storočí tretí: slovenskí evanjelici sú zväčša potomkami Čechov. Tento mýtus nachádzal priaznivú pôdu predovšetkým v medzivojnovom Česko-slovensku.

Jan Hus sa i v slovenskom prostredí dosť často uvádzal v spojitosti s Janom Žižkom. Obaja stelesňovali hrdinskú statočnosť a odvahu. Zatiaľ čo u prvého sa vyzdvihovala sila ducha, vznešenosť a vzdelanosť, u druhého sa prejavovala vernosť tým istým ideálom a svojmu svedomiu bojovnosťou, ktorou pomstil smrť majstra a poníženia Čechov (Slovanov) a zachránil českú vlasť. Úplne protichodne vyznievalo občasné prepojenie medzi Husom a Bílou horou. Prvý stelesňoval najpozitívnejšie morálne znaky a počiatky reformácie, naopak, Bílá hora nielen jej koniec, ale i koniec českej samostatnosti a začiatok úpadku českej spoločnosti.³⁹

Oproti Husovi sa v Uhorsku v odlišnej pozícii ocitol Jan Amos Komenský. Vyvinul sa v natoľko univerzálny a príťažlivý symbol, že spájal aj tých, ktorých rozdelili odlišné záujmy a názory (podobne ako sv. Vojtech). Komenský nadobudol taktiež v Uhorsku nadkonfesionálny a nadnárodný charakter. Ako svojho ho uctievalo aj maďarské prostredie i Uhorské kráľovstvo, keďže pôsobil aj v Blatnom Potoku (Sárospatak), kde založil kvalitnú školu a napísal priekopnícke diela *Orbis pictus* a *Schola ludus*. Predsa však ani Komenský ako symbol nevyznieval úplne rovnako. Zatiaľ čo v očiach maďarských intelektuálnych a politických elít sa oceňovali predovšetkým jeho filozofické a najmä pedagogické názory a prax, u vyšších evanjelických hodnostárov zasa jeho skutky ako veľkého reformátora-protestanta, tak slovenskí národovci ho viac či menej otvorene vyzdvihovali aj ako veľkého Slovana (Čechoslovana), ba pre niektorých z nich tento „*náš národný veľikáš*“ bol Slovákom, argumentujúc tým, že „*i dnes ľud na Morave s pyšchou ‚Slovákmi‘ sa nazýva, aspoň ľud na hraniciach od Hodonína až po Jičín... Dokazujem týmto, že bol Komenský Slovákom a síce Moravským Slovákom, teda patriaci Čechom práve toľko ako nám*“.⁴⁰

Najviac pozornosti počas 19. storočia venovala slovenská tlač a národovecká verejnosť Komenskému pri 200. výročí jeho úmrtia. Koncom roka 1871,

³⁸ Martin BRAXATORIS, *Téma husitsko-evanjelickej kontinuity na Gemeri, v Malohonte a Novohrade a otázka cyrilometodsko-husitskej kontinuity v historických prácach a traktátoch slovenských evanjelikov*, Vedecký časopis o kultúre regiónov na Slovensku, 2017, č. 1, s. 13–45.

³⁹ Ľudovít ŠTÚR, *Dielo v piatich zväzkoch*. Zv. II. Ed. J. Ambuš, Bratislava 1956, s. 259–260.

⁴⁰ F. V. RUSSEL, *Ján Amos Komenský*, Konfesionálna škola, 1872, č. 5, s. 46, 47.

keď bol slovenský národný život ešte aktívny, sa konali na viacerých miestach aj verejné oslavy. Pomerne stereotypnú štruktúru vtedajších slávností približuje udalosť z 15. 11. 1871 v dolnozemskom Petrovci ležiacom pri Novom Sade. Zorganizoval ju Komitét, ktorý zostavil tamojší dekan Michal Valach. Na túto slávnosť boli okrem iných pozvaní všetci učitelia a duchovní petroveckého seniorátu evanjelickej cirkvi. Po bohoslužbe sa sprievod odobral z kostola do školy, kde si prítomní vypočuli životopis „*Janka Amosa*“, ktorý trpel za svoj porobený český národ, ďalší rečník priblížil Komenského pedagogické zásady a zásluhy, jeden z učiteľov zarecitoval báseň Kto bol Komenský. Skupina učiteľov utvorila spevácky zbor, ktorý svoje vystúpenie uzavrel hymnickou piesňou Kto za pravdu horí a celá slávnosť sa ukončila spoločným obedom a večernou zábavou.⁴¹

Doterajšie priblíženie faktov a súvislostí a ich interpretácia dávajú len čiastočnú a málo konkrétnu odpoveď na otázky, aké miesto mali české symboly v slovenskej symbolike a komunikácii, aké funkcie v nich plnili a aký mali dosah na identitu vzdelanej časti slovenskej spoločnosti. Ak sa má na ne dať korektná odpoveď, treba ešte uviesť ďalšie, širšie súvislosti.

Jednou z univerzálnych ambícií moderného nacionalizmu bolo úspešné a rýchle utvorenie a upevnenie národnej identity a homogenity. Tento proces závisel od mnohých faktorov. Jeden z podstatných predstavovala intenzita vnútro-národnej a medzinárodnej komunikácie a ich pomer. Ak bola komunikácia vnútri vlastnej kultúry, predovšetkým jej elit (národovcov) podstatne intenzívnejšia ako informácie prichádzajúce z inoetnického prostredia (najmä zo susedného), respektíve smerujúce do neho, bol väčší predpoklad, že emancipácia daného národa a profilácia jeho identity prebehne hladšie a rýchlejšie. Ak to bolo opačne, teda intenzita komunikácie v rámci tvoriaceho sa národného spoločenstva bola slabšia voči komunikácii s inonárodným prostredím, prebiehalo formovanie moderného národa zložitejšie a pomalšie, v krajnom prípade sa národná identita nemusela úspešne rozvinúť, mohla ju potlačiť dokonca i rozložiť identita silnejšieho susedného národa. Ako to bolo v slovenskom prípade?

Vnútroslovenská komunikácia bola počas 19. storočia podstatne menej intenzívna ako vnútročeská či vnútromaďarská. Zároveň slovenské kultúrne prostredie silno ovplyvňovali komunikačné interakcie prichádzajúce z vonkajšieho prostredia. Zatiaľ čo neslovanské komunikačné väzby naň pôsobili minimálne, badateľný vplyv mali slovanské reálie a relácie vyvolané slovanskou vzájomnosťou. Avšak, ako už bolo uvedené v úvodnej časti príspevku, v tomto smere dominovali maďarské a české interakcie. Ak silný maďarský dosah na slovenskú ko-

⁴¹ Karol LEHOTSKÝ, *Dvestoročná slávnosť úmrtia J. A. Komenského*, Konfesionálna škola, 1872, č. 1, s. 10–12.

munikáciu vyvolali okolnosti spojené s dlhodobým spoložitím slovenského a maďarského etnika v jednom štáte, český vyplynul z jazykovej blízkosti a potreby vzájomnej pomoci, u českých a u časti slovenských vzdelancov bol ešte znásobený pocitmi československej národnej jednoty. Vo väčšine desaťročí sledovaného storočia bola slovensko-česká komunikácia intenzívnejšia ako slovensko-maďarská. Inak povedané, v slovenskej kultúre sa spomedzi inonárodných prostredí objavovalo najviac informácií spojených práve s českými realiami a osobnosťami.

Táto slovensko-česká či česko-slovenská komunikácia prebiehala permanentne počas celého 19. storočia, jej intenzita však kolísala v závislosti od viacerých okolností. Negatívne ju ovplyvňovala, teda ju oslabovala predovšetkým maďarská politika a propaganda, ktorá slovenské kontakty s Čechmi v lepšom prípade nerada videla, v horšom prípade aj tie označovala za vlastizradu a panslavizmus, ale oslabovala ju taktiež koncepcia slovenskej národnej svojbytnosti na slovenskej strane. Najintenzívnejšie formy táto komunikácia (vzťahy, kontakty) nadobudla v desaťročiach pred kodifikáciou štúrovskej spisovnej slovenčiny v roku 1843 (dovtedy predovšetkým slovenskí evanjelickí vzdelanci len minimálne oddeľovali české a slovenské realie), počas rokov 1848/49, vzmáhať sa začala od 70. rokov po neúspechu slovenskej i českej štátoprávnej politiky, najintenzívnejšie praktické formy a intenzitu na poli politiky a kultúry dosiahla na začiatku 20. storočia, aby vyvrcholila, predovšetkým v emigrácii v rokoch 1. svetovej vojny. Túto sínusoidu vykazovalo aj prejavovanie sa českých symbolov v slovenskom prostredí.

Slovenské symbolické realie v českom, ako aj české v slovenskom prostredí vyznievali počas celého 19. storočia nielen zväčša pozitívne, ale sa sčasti interpretovali ako vlastné. Najmä u zástancov národnej jednoty Čechov a Slovákov sa české a slovenské symboly vnímali ako jeden celok, ako reprezentanti jedného národa. Túto blízkosť až zhodu však v dobových textoch evidentne zatieňoval iný obraz, v ktorom sa odrážal duálny princíp *my*, charakteristický pocitom intímnej blízkosti a jednoty a *vy*, nutne obsahujúci väčší či menší odstup od toho druhého, menší záujem o neho, chladnejší pohľad naň, ba i nevšímavosť a znevažujúci tón voči nemu. Túto odlišnosť vnímania seba a druhého (slovenského českým a českého slovenským prostredím) môžeme sledovať na oboch stranách rieky Moravy, výnimku vari predstavovali iba najväčší nadšenci národnej jednoty, ako boli českí slovákofili či slovenskí hlasisti.

Rozdielne uhly pohľadu vo vnímaní toho druhého si možno ilustrovať na príklade dejín. České dejiny mali v slovenskom kultúrnom prostredí vysokú reputáciu, ich javy a osobnosti sa v ňom objavovali často a v úctivej podobe. Niektoré texty slovenských autorov chápali české dejiny ako vlastné (československé), ďalšie ich úzko prepájali s dejinami Slovákov. Zanietené to vyjadril napr. J. M. Hurban, ktorý tvrdil, že „*Čechy jsou pro evanjelické Slováky matka duchovní; nasse církev evanjelicko-Slovenská nemůže se ani myslet bez české historie,*

českého písemnictví, českých slavných hrdinů víry a vyznání.“⁴² Väčšina slovenských autorov však neprežívala české dejiny tak intímne a intenzívne ako slovenské, sčasti aj uhorské. Pripomínanie si vzniku českého štátu ich tak neelektrizovalo ako Veľká Morava či vznikanie Uhorska (sv. Štefan). Primárnym cieľom väčšiny slovenských národovcov totiž nebolo len kultivovanie vlastného spisovného jazyka a kultúry, emancipovanie slovenskej politiky, ale k tomu patrilo i utvorenie vlastnej koncepcie dejín. Realisticky si uvedomovali, že prvoradá je uhorská podstata slovenských dejín, dôležitosť ich uchopenia v uhorskom kontexte. Pri tomto uhle pohľadu muselo české historické prostredie v nich nutne zohrávať druhoradú rolu. Napríklad J. M. Hurban v polemike s F. Palackým a ďalšími odporcami novej, štúrovskej spisovnej slovenčiny zdôrazňoval v roku 1846 v Slovenských pohľadoch, že Slováci si musia svoju postać hľadať na uhorskej, nie na českej pôde. Slováci bojovali za uhorskú, nie za českú korunu, s Čechmi nemajú spoločné dejiny, je potrebné pretvoriť Uhorsko v prospech Slovákov.⁴³ A L. Štúr v informačne bohatej, interpretačne svojráznej pasáži jedného svojho listu z roku 1841 radil mladším kolegom, bratom Hroboňovcom, čo by mali hlavne uchopiť v slovenských stredovekých politických dejinách: „*Vemte dějiny VMoravy, vemte dějiny Uherska, slyšte pověsti národní, písňě... Svatoboj Svatoplukovic na Zoboru co poustevník... po ztroskotání říše hrčihu svých kající, Vojtěch, Radlo a potah knězu slovanských křesťanských ke S. Štěpánu a Maďarům, Kuruci, ... Matouš Trenčanský, hrdinský Jiskra na hradě Trenčanském a scena jeho vystoupení na sněmě Prešpurském, kde jej Maďari proti danému slovu zavražditi chtějí a mladý 18letý Vladyslav, Polák, Slovan jej tělem svým hájí, jeho bitvy s Huňadem, Maťáš Korvín, jeho oblíbenost v životě slovenském...*“⁴⁴

Citovaný text naznačuje aj ďalšiu dualistický moment v slovensko-českej komunikácii. Slovenskí autori venovali v prípade českých osobností pôsobiacich aj v slovenskom, resp. uhorskom prostredí oveľa väčšiu pozornosť ich aktivitám spojeným a Uhorskom ako s českými krajinami. Napríklad sv. Vojtech sa vyzdvihoval predovšetkým ako kristianizátor Maďarov a Uhorska, menej ako nositeľ českej a poľskej kristianizačnej misie. Rovnako u Komenského sa zdôrazňovalo predovšetkým jeho krátke pôsobenie v Uhorsko a jeho spojenie so slovenským etnickým prostredím (miesta pôsobenia, vydanie jeho niektorých prác a pod.).

Ani interpretácia českých reálií u toho istého autora v mnohých prípadoch nebývala rovnaká, zvykla sa prispôbovať momentálnym spoločenským pomerom. Štúr patril medzi tých mnohých slovenských vzdelancov, ktorí radi a pomerne často vyzdvihovali a oceňovali české prírodné a urbánne reálie, české dejiny a ich postavy a udalosti. Ale aj v jeho textoch možno postrehnúť subjektívny

⁴² Jozef Miloslav HURBAN, *Obrat veliký v Čechách*, in: Cirkevní listy, 6. července 1868, č. 52 a 53, s. 409.

⁴³ Jozef Miloslav HURBAN, *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravy a Slováky*, in: J. M. HURBAN, *Dielo II*, s. 338.

⁴⁴ Listy Ľudovíta Štúra I, s. 268.

kriticizmus toho druhého a idealizáciu svojho: „*Ostatně krajina ta, jakož i předměty nadzminěné se samým Vyšehradem vyjma staroslavnou Prahu jsou neúhledny a ve srovnání s našimi arkadickými krajinkami Slovenska a s dějepisně pamatnými vrchy a městy docela nepatrné. Čož jest Vyšehrad proti našemu Vyšehradu, Trenčíně, neb majestátné Niře? Čož jest Bílá Hora proti našemu Zoboru a jiným památkám. Ale ani života neřku národního nesrovn[ale] se životem na Slovensku: veliký to rozdí[l]. Zde ani malounkého společenského života, žá[dně] sdělivosti.*“⁴⁵

Obsah a význam českých symbolických javov nebol ani v slovenskom prostredí jednotný. Ich všeludskému a európskemu významu nebudeme venovať pozornosť, pretože nie sú v rámci témy tohto príspevku dôležité. Veľmi často sa im prirad oval slovanský význam, vnímali sa ako vlastné Slovanom, typické pre Slovanov. Ich prostredníctvom sa dokazoval podiel Slovanov (teda i Čechov a Slovákov) na utváraní civilizácie a vnímali sa predovšetkým ako protiváha maďarských a nemeckých symbolov. V dobových nacionálnych konfliktoch a zápasoch limitovaných predpojat osťou a predsudkami voči tým druhým (pozitívni Slovania, negatívni Maďari a Nemci) mali posilňovať predovšetkým sebaúctu a sebavedomie slovenských vzdelancov. Podobnú obrannú funkciu zohrával aj československý rozmer týchto symbolov. Vyznávali ho však iba zástancovia československej národnej jednoty, preto bol v slovenskom kultúrnom prostredí len okrajový. Najčastejšie sa ma Slovensku prezentovali ako české symboly, typické pre Čechov, ktoré sa tešili úcte a pomáhali kultivovať slovenskú identitu, no jej tvorcovia a zástancovia si zároveň utvárali systém vlastných slovenských symbolov.

Na základe doterajších konštatácií možno sumarizovať že počas dlhého 19. storočia vykazovali česko-slovenské vzťahy a komunikácia pomerne vysokú intenzitu. Počas neho bol v slovenskej identite trvalo prítomný český rozmer a naopak, v českej identite slovenský rozmer. Na strane druhej vykazovala slovensko-česká komunikácia pod vplyvom rozličných historických, štátoprávných a súdobých politických a ideových faktorov zreteľné limity. Nebola ani zďaleka taká intenzívna ako vnútro-slovenská komunikácia. To platí i o uplatnení sa a prezentácii českých symbolických javov v slovenskom prostredí. Objavovali sa v ňom len v obmedzených formách, predovšetkým v korešpondencii, v literatúre a publicistike, vo verejnom priestore sa prezentovali len výnimočne a v porovnaní s domácimi symbolmi intenzita ich pripomínania, vyzdvihovania a manifestácie bola len okrajová. Pocity a potreba československej blízkosti a jednoty neboli ani zďaleka také intenzívne, aby u slovenských národovcov prekryli pocity odlišnosti a vôľu kultivovať si vlastnú národnú identitu.

⁴⁵ Tamže, s. 159–160.

Dušan Škvarna

Tschechische symbolische Erscheinungen im slowakischen kulturellen Umfeld und ihre Funktion im 19. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der Inhalt und die Bedeutung tschechischer symbolischer Erscheinungen war auch im slowakischen Umfeld nicht einheitlich. Mit ihrer Hilfe wurde der Anteil der Slawen (also sowohl der Tschechen als auch der Slowaken) an der Schaffung der Zivilisation nachgewiesen, und sie wurden vor allem als Gegengewicht zu ungarischen und deutschen Symbolen wahrgenommen. In Zeiten nationaler Konflikte und Kämpfe, die durch Voreingenommenheit und Vorurteile gegenüber den anderen (positive gegenüber Slawen, negative gegenüber Ungarn und Deutschen) limitiert wurden, sollten sie vor allem die Selbstachtung und das Selbstbewusstsein slowakischer Gelehrter stärken. Eine ähnliche Schutzfunktion spielte auch der tschechoslowakische Anteil dieser Symbole. Diese bekannten jedoch nur Vertreter der tschechoslowakischen nationalen Einheit, daher fanden sich diese im slowakischen kulturellen Umfeld nur als Randerscheinung. Am häufigsten wurden in der Slowakei tschechische Symbole präsentiert, die für Tschechen typisch waren, die sich hohen Ansehens erfreuten und halfen, die slowakische Identität zu kultivieren, wobei deren Entwickler und Verfechter jedoch gleichzeitig ein System eigener slowakischer Symbole schufen. Aufgrund der bisherigen Feststellungen kann man zusammenfassen, dass die tschechisch-slowakischen Beziehungen und die Kommunikation während des *langen* 19. Jahrhunderts eine verhältnismäßig hohe Intensität aufwies. In seinem Verlauf war in der slowakischen Identität die tschechische Komponente und umgekehrt in der tschechischen Identität die slowakische Komponente ständig anwesend. Auf der anderen Seite wies die slowakisch-tschechische Kommunikation unter Einfluss verschiedener historischer, staatsrechtlicher und zeitgenössischer politischer und ideeller Faktoren deutliche Grenzen auf. Sie war bei weitem nicht so intensiv wie die innerslowakische Kommunikation. Das gilt auch von der Anwendung und Präsentation tschechischer symbolischer Erscheinungen im slowakischen Umfeld. Sie tauchten darin in beschränkten Formen vor allem in der Korrespondenz, in der Literatur und in der Publizistik auf. Im öffentlichen Raum wurden sie nur ausnahmsweise präsentiert, und im Vergleich zu einheimischen Symbolen war die Intensität ihrer Erinnerung, Hervorhebung und Manifestation nur eine Randerscheinung. Die Gefühle und der Bedarf an tschechoslowakischer Nähe und Einheit waren bei weitem nicht so intensiv, dass sie bei slowakischen Patrioten die Gefühle der Verschiedenheit und den Willen, eine eigene nationale Identität zu kultivieren, überdeckten.

Dušan Škvarna

Czech symbolic phenomena in the Slovak cultural environment and their functions in the 19th century

Summary

The content and the meaning of Czech symbolic phenomena was not uniform in the Slovak environment. The participation of Slavs (i.e. Czechs and Slovaks) in creation of a civilisation was demonstrated by means of these phenomena and they were chiefly considered a counterbalance to Hungarian or German symbols. During the national conflicts and struggles at the time, which were restricted by the prejudice and biases against the other side (positive Slavs, negative Hungarians and Germans), these phenomena were chiefly intended to reinforce the self-respect and self-confidence of Slovak intellectuals. The Czechoslovak dimension of these symbols played a similar defensive role. However, it was only acknowledged by representatives of Czechoslovak National Unity, which is why it was only marginal in the Slovak cultural environment. These were most often presented in Slovakia as Czech symbols, typical for Czechs, who were respected and helped cultivate Slovak identity, and their creators and supporters also created a system of their own Slovak symbols. On the basis of period information, we can summarise that during the *long* 19th century Czech-Slovak relations and communication were quite intensive. During this time there was a persisting Czech dimension in the Slovak identity and vice versa, a Slovak dimension in Czech identity. On the other hand Slovak-Czech communication demonstrated clear limits under the impact of diverse historic, legal and contemporary political and ideological factors. It was not as intensive as intra-Slovak communication by far. And this also applies to presentation of Czech symbolic phenomena in the Slovak environment. These only appeared in limited forms, chiefly in correspondence, literature and journalism, they were only presented in public space exceptionally and, in comparison to domestic symbols, the intensity with which they were presented, emphasised and manifested, was only marginal. The feeling of and need for Czechoslovak closeness and unity was not nearly so intensive that it overcame the feeling of being different and the will to cultivate one's own national identity in the Slavic nations.

Pavel Kladiwa

Obecné školy a jejich učitelé jako základní kultivační faktor rurálního prostředí. (Valašsko v posledním půlstoletí před první světovou válkou)¹

Municipal Schools and their Teachers as a Core Cultivating Factor in the Rural Environment (Moravian Wallachia during the half century prior to the First World War)

This study looks at municipal schools in Moravian Wallachia, i.e. one of the most remote and deprived regions in Moravia, over roughly the final four decades prior to the First World War. It is based on archive materials produced by district school councils, district authorities and individual schools (chronicles). It considers schools and teachers to be one of the most important agents of modernisation within the rural environment. It looks at the gradual expansion of the network of schools, and teachers and state authorities' struggle with high absenteeism in teaching (and the reasons for absences), the school and out-of-school activity of teachers, and areas of conflict caused by teachers' activities (conflicts with parents not sending their children to school regularly, or with conservative clergy over occupying an intellectual leadership position in villages, and over a conservative versus progressive interpretation of the world).

Key words: History, 19th and 20th century, Austria-Hungary, Czechoslovakia, rural areas, modernization, municipal school, schooling, teachers

¹ Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR č. 17-02986S *Proměna a společenská aktivizace rurálního prostředí na Moravě a v Rakouském Slezsku 1861–1914*.

Venkovský učitel druhé poloviny 19. století byl důležitým pilířem, o němž se opíral stát ve svém modernizačním úsilí. Vzdělání a rozhled mu daly vážnost, z hlediska příjmů už nebyl závislý na „milodarech“ lidí a vedlejším zaměstnání. Spolu s farářem byl hlavním a mnohde také jediným nositelem vzdělanosti. Nebyl aktivní jen při vyučování ve škole, nýbrž vnímal i svou osvětovou roli, snažil se o pozvednutí úrovně života komunity, v níž žil. Šířil osvětu v hospodaření a přispíval k celkové kultivaci prostředí a kulturního vyžití. Neměl to jednoduché, obzvláště v podhorských zaostalých oblastech, k nimž patřilo i Valašsko. Velkým problémem v nich byl naprostý nedostatek vzdělání, navíc dolní vrstvy většinou považovaly školu a školní docházku za zbytečnost a luxus, ba dokonce za útok na svoji životní úroveň – děti, které by mohly pracovat, vydělávat a samy se živit, měly sedat ve škole a být živěny rodiči. Sedět „zbůhdarma“ s knihou se pokládalo za lenošení.

Po celé 19. století zůstávala školní docházka hlavně ve venkovském prostředí nepravidelná a zanedbávala se ve prospěch práce dětí. Z odlehlých podhorských osad nebylo snadné ani do školy dojít. V roce 1890 bylo negramotných 26 % obyvatel starších šesti let v soudním okrese Valašské Meziříčí a dokonce 34,5 % obyvatel v soudním okrese Vsetín, přičemž celomoravský průměr byl pouhých 6,9 %.² Ještě v roce 1916 popsal běžnou realitu pasekářského života valašskomeziříčský okresní školní inspektor takto: „*V jediné začazené místnosti se dvěma, třemi nečistými lůžky, na nichž se lidé rodí a umírají, tísní se celá rodina, otec, matka, 6–8 dětí, obyčejně pak ještě některý z rodičů hospodářových nebo nevěstinych.... Výživa pasekářů je taková, jako jejich obydlí. Zemáky a zeli, po většině maštěné lojem, s trochou mléka... A kdyby byl i dostatek jiných naturalii, valašská pasekářka neumí většinou nic jiného připravit. Nikdo ji tomu nenaučil.*“

„*Škola se svým pro chudé obyvatelstvo dosti nákladným zařízením a hlavně pořádkem je pasekáři velkým břemenem. Mnohem pohodlnější a zdánlivě užitečnější je vyhnat dítě s kozou, kravou, stádem hus na pastvu, dát je na službu a svěřovat mu nejrůznější práce v domácnosti a hospodářství.*“

„*Velká část dětí přichází do školy po těžké práci nevyspalá, unavená. Ve třídách viděti zažloutlé, ospalé tváře, zmořené prací, kořalkou a tabákem.*“

„*Na Rožnovsku jsou nálevny, které se od časných hodin ranních do pozdního večera zúplna nevyprazdňují. Najdete tu každou denní a roční dobu, i v době nejpilnější práce polní, zdravé a statné podnapilé i úplně spité [sic] muže a ženy ve sladké zahálce. Za to na děti nakládá se práce i nejtěžší.*“³

Valašská populace musela bojovat s těžkými přírodními podmínkami a nedostatkem pracovních příležitostí a vše si ještě zhoršovala alkoholismem, fatalis-

² Jan PETRUS, *Statistika hejtmánství Val. Meziříčského*, Holešov 1896, s. 5.

³ Osvald BARÁČEK, *Péče o děti valašské, především pasekářské*, Brno 1917, s. 3–7.

mem, lichvou, zadlužeností, sociální naivitou. O to důležitější role připadla školství a učitelům. Bylo třeba obyvatelstvo naučit, že lze žít i jinak.

Studie si klade za cíl představit stav obecného školství a postavení učitelů ve venkovských oblastech, a to na příkladu Valašska (správního okresu Valašské Meziříčí, z něhož se v roce 1909 vydělil správní okres Vsetín). Pramennou základnu tvoří zejména materiály z fondu Okresní školní výbor Valašské Meziříčí (Vsetín), Okresní úřad Valašské Meziříčí (Vsetín) a školní kroniky. Byť jsou konkrétní příklady brány z Valašska, je pravděpodobné, že podobný vývoj a obdobné problémy a konfliktní situace zažily ostatní venkovské regiony českých zemí; studie by tedy měla mít univerzálnější vypovídací hodnotu. Není proto až tak podstatné, že je analýza založena právě na Valašsku.

Nejprve stručně shrnu legislativní podmínky, pak nastíním stav obecného školství a školní docházky na Valašsku. Následně budu na konkrétních příkladech dokumentovat spolkovou a jinou veřejnou činnost učitelů. Poté se rozepíši o třetích plochách, které působením učitelů vznikaly – konkrétně se jednalo o konflikty s vesnickým společenstvím (místy i s obecní samosprávou) a s představiteli katolické církve. Nakonec zmíním na dvou příkladech problémy, do jakých se mohli učitelé dostat v případě neuspořádaného osobního života či prohrškům proti dobovému pojetí morálky.

Legislativní podmínky

Význam vzdělání si uvědomil tereziánský stát zavedením povinné školní docházky.⁴ Nicméně pro nemalou část dětí zůstaly školy nedostupné. Kvalita učitelů a vyučování odpovídala nuzným materiálním podmínkám.

Rozhodující změny se odehrály až po zrušení poddanství a nástupu liberálních vlád v Rakousku na počátku 60. let 19. století. Liberálové se vrhli do reformy školského systému a snížení vlivu katolické církve, aby vychovali moderní občany – natolik osvícené, aby byli intaktní vůči vlivu církve a konzervativní nobility. Zákony z roku 1861 začlenily školské záležitosti výhradně do zemských kompetencí. Pod říšskou správou se školství dostalo prostřednictvím předlitavských školských zákonů z let 1867–1869. Do roku 1870 vydržovaly školy církve za pomoci státu a obcí. Hasnerovy školské zákony prodloužily školní docházku na osm let, zřídily měšťanky, vytvořily ze školy veřejnou instituci a odebraly dozor nad školami obcím a děkanům. Na jejich místo přišli zprvu nenávidění

⁴ Viz Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005, s. 147. Povinná školní docházka se týkala dětí, které nebyly vzdělávány domácími učiteli. Viz 12. článek všeobecného školského řádu z 6. 12. 1774: „Kinder, beiderlei Geschlechts, deren Aeltern, oder Vormünder in Städten eigene Hauslehrer zu unterhalten nicht den Willen, oder nicht das Vermögen haben, gehören ohne Ausnahme in die Schule, und zwar sobald sie das 6te Jahr angetreten haben...“.

okresní školdozorcí, kteří obcím ponechali jen materiální péči o zřizování a vydržování škol. Školský byrokratismus jasně zvítězil nad samosprávným šlendriánem, zkrátka došlo k prosazení jednotných principů pod dohledem státní moci.⁵

Učitel se stal státním úředníkem s platem, jehož výše rozhodně nebyla oslňivá, na druhé straně na tehdejší dobu nebyla špatná a při šetrném hospodaření neuvrhovala příjemce do vysloveně existenčních problémů. Slezský zemský zákon č. 17 z roku 1870 stanovil tabulkové platy učitelů v obcích I. třídy na 700 zl, II. třídy na 600 zl a III. třídy na 500 zl, ve všech případech se plat navyšoval o 10 % příplatek po pěti letech výkonu povolání. Moravský zemský zákon č. 18 z roku 1894 stanovil platy nadučitelů a učitelů veřejných obecných škol do čtyř platových stupňů 550, 600, 650 a 700 zl zvýšených o služební příplatky po pěti letech. Platový základ řádných středoškolských profesorů podle říšského zákona č. 173 z roku 1898 byl 1 400 zl ročně.⁶ Učitelský plat nebyl až tak nízký, srovnáme-li jej například s lépe ohodnocenými dělnickými profesemi (zejména kvalifikovaných dělníků, případně i dělníků nekvalifikovaných, ale zaměstnaných v nejlépe placených průmyslových odvětvích). V ostravsko-karvinském uhelném revíru mělo v roce 1904 75 % dozorců příjmy nad 1 201 K (už po zavedení korunové měny, 1 zlatý byl ekvivalentem 2 korun) a 25 % v rozmezí 601–1 200 K, většina strojníků a horníků brala měsíčně plat v rozmezí 601–1 200 K.⁷ Výrazně vyšší příjmy měli zástupci vysoce kvalifikovaných skupin inteligence – průměrný příjem rakouských advokátů a notářů byl na počátku 20. století 5 693 K, městský lékař bral v Moravské Ostravě v roce 1900 2 544 K, v Opavě v roce 1908 3 600 K a aktivní příplatek 720 K.⁸ Advokáti, notáři či lékaři však měli, na rozdíl od tehdejších učitelů obecných škol, univerzitní vzdělání.

Přijetí říšského školského zákona (tzv. Hasnerova, ze 14. května 1869) vytvářelo příznivé podmínky pro profesionalizaci učitelského povolání, neboť konečně zbavilo učitele nejtěžších existenčních starostí. Učitelé se stali veřejnými úředníky „pod penzí“ a s takovým platem, „aby se mohli ze vší síly povolání svému věnovat, osvobození od omezujících vedlejších povolání“, jak uváděl §55 zákona. Budoucí učitelé se na místo dvouletých učitelských preparand připravovali na výkon povolání na čtyřletých učitelských ústavech. Praxi v průběhu studia absolvovali na tzv. cvičných školách. Vydáním školského zákona započala feminizace školství; mladým ženám bylo umožněno připravovat se na výkon učitelského povolání v paralelních třídách. Na učitelský ústav se přijímali uchazeči

⁵ Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006, s. 90–93.

⁶ Andrea POKLUDOVÁ, *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857–1910*, Opava 2008, s. 191.

⁷ *Arbeitsverhältnisse im Ostrau-Karwiner Steinkohlereviere auf Grunde von Erhebungen über die Lage der Bergarbeiter und unter Heranziehung von Daten, Betreffend die Arbeitsverhältnisse in Industriellen, Kleingewerblichen und Landwirtschaftlichen Betrieben im Umkreise des Reviers*, Wien 1906.

⁸ A. POKLUDOVÁ, *Formování inteligence*, s. 66 a 116.

starší 15 let, kteří úspěšně složili přijímací zkoušky z látky probrané na měšťance nebo nižším reálném gymnáziu. Čtyřleté pedagogické studium bylo ze zákona bezplatné. Absolventi učitelských ústavů mohli vykonávat povolání prozatímního učitele nebo učitele na veřejných obecných školách.⁹ Podle vyučovacího jazyka učitelského ústavu disponovali aprobační k vyučování v českém, německém, popř. polském jazyce.¹⁰ Dvouletá praxe na veřejné obecné škole tvořila, stejně jako absolvování zpoplatněné zkoušky učitelské způsobilosti, nedílnou součást kariéry začínajícího pedagoga. Učitelská místa se obsazovala konkurzy, které byly zveřejňovány v úředních listech a tisku.

Veřejná škola měla být dle zákona zřízena všude tam, kde v jedné osadě nebo několika osadách v obvodu jedné hodiny položených dle pětiletého průměru bylo více než 40 dětí školou povinných, které musely navštěvovat školu přes čtyři kilometry vzdálenou.¹¹ Náklady spojené s budováním vzdělávacích institucí ležely primárně na bedrech obcí, neboť mezi jejich povinnostmi podle říšského obecního zákona z roku 1862 náleželo zřizování, údržba a provoz obecných škol a městem provozovaných středních škol.¹²

Konzervativní novela školského zákona z 2. 5. 1883 (zákon č. 53) jednak mírně posílila vliv katolické církve na školství a trestala příliš radikální veřejnou činnost učitelů, jednak umožnila či spíše posvětila (již dříve běžný stav) výrazné úlevy ze školní docházky dětem navštěvujícím sedmý a osmý ročník základní školy. Podle §22 mohly být po absolvovaných šesti třídách obecné školy poskytnuty na žádost rodičů či jejich zástupců úlevy z pravidelné školní docházky dě-

⁹ Ženy navíc mohly vyučovat ruční práce nebo zastávat místo vychovatelky v mateřských školách.

¹⁰ Das Reichs-Volksschul-Gesetz, R.-G.-Bl. 1869, Nr. 62, in: *Die österreichischen Volksschul-Gesetze: Reichsgesetze und Ministerial-Erlässe nebst einem alphabetischen Material-Register und den Landesgesetzen für das Herzogthum Schlesien*, Wien: A. Pichler's Witwe & Sohn, 1874.

¹¹ Říšský zákon hovořil o obvodu jedné hodiny (chůze). *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich, Jahrgang 1869, 62. Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden*: §59: „Die Verpflichtung zur Errichtung der Schulen regelt die Landesgesetzgebung mit Festhaltung des Grundsatzes, daß eine Schule unter allen Umständen überall zu errichten sei, wo sich im Umkreise einer Stunde und nach einem fünfjährigen Durchschnitte mehr als 40 Kinder vorfinden, welche eine über eine halbe Meile entfernte Schule besuchen müssen.“ První paragraf zemského zákona pro Markrabství moravské (č. 17 z.z. z 2. března 1870) měl totožné znění.

¹² Vývoj školské legislativy od osvícenství po I. světovou válku, a to obecných, včetně menšinových, škol, středních, odborných i vysokých škol, otázky financování a údržby, právního poměru učitelstva a dozorčích orgánů (místní, okresní a zemské školní rady) nalezneme podrobně vyličen mj. ve dvou dobových publikacích: Anton PACE (ed.), *Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*, Teil IV., Wien 1898, s. 493–1259; Zdeněk V. TOBOLKA (ed.), *Česká politika. Díl pátý: Kulturní, zvláště školské úkoly české politiky*, Praha 1913.

tem z venkovských škol a dětem z nemajetných vrstev ve městech. Úlevy mohly mít charakter omezení vyučování na část roku, polodenního vyučování anebo omezení vyučování na jednotlivé dny v týdnu.¹³

Stav obecného školství na Valašsku, školní docházka

O stavu školství ve valašskomeziříčském okrese přináší zajímavé údaje dotazníková akce pořádaná okresním hejtmánstvím na popud zemského výboru v roce 1875/76. Dotazník vyplnily všechny obecné školy, pro ilustraci vyberme města Valašské Meziříčí a Vsetín a obce Hovězí, Nový Hrozenkov, Velké Karlovice, Poličná, Střítež, Zašová a Zubří.

Největší, pětitřídní (neodpovídá plně dnešnímu významu) školy byly samozřejmě v obou městech (vsetínská škola měla navíc paralelku při první třídě a škola valašskomeziříčská paralelku při páté třídě). V Novém Hrozenkově byla trojtřídní škola, v Poličné, Zašové a Zubří dvojtřídky, v ostatních obcích jednotřídky (ve Velkých Karlovicích dvě samostatné jednotřídní školy). Třídy byly z dnešního pohledu značně přeplněné, nejvíce žáků měla vsetínská škola s pěti třídami a paralelkou (683), před valašskomeziříčskou pětitřídkou (367) byly jednotřídní škola v Hovězí (460 dětí!), trojtřídky v Novém Hrozenkově (444), jednotřídky U kostela ve Velkých Karlovicích (420 dětí!). Do dvojtřídek bylo zapsáno 349 dětí v Zubří a 269 dětí v Zašové. Zbylé školy měly kolem 160 dětí.

Nemalá část dětí však do školy nechodila či chodila velmi nepravidelně. Výuku zanedbávalo 60 % dětí ve Velkých Karlovicích (ve výkazu bylo přímo uvedeno, že důvodem je velká vzdálenost bydliště od školy a nedostatek místa ve škole), 40 % žáků v Hovězí, 32 % v Novém Hrozenkově, 22 % v Zašové a 17 % ve Vsetíně, pro další obce nemáme údaje.

Platy definitivních učitelů se pohybovaly na vesnicích v rozmezí 500–750 zl, v obou městech brali řídící učitelé 1 150 respektive 860 zl a definitivní učitelé 600–660 zl. Prozatímní učitelé a industriální učitelky pobírali kolem 300 zl.

Pro srovnání, v roce 1913 měli učitelé Dolní školy v Zubří následující platy (včetně příplatků): řádný učitel 3 400 K, učitel I. třídy 2 600 K, učitelka I. třídy 2000 K, učitelka II. třídy 1200 K, učitel II. třídy 1200 K, zatímní učitel II. třídy 900 K, výpomocný učitel II. třídy 900 K, definitivní industriální učitelka 1360 K.¹⁴

Vraťme se ale k dotazníkové akci z poloviny 70. let. Stav školních budov byl hodnocen většinou jako dobrý až velmi dobrý, ve špatném stavu byly školy

¹³ Jaroslav KOŤA, *Učitelé v českých zemích na cestě k profesionalizaci*, in: Petr Svobodný – Jan Havránek (eds.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 82–107, zde s. 90.

¹⁴ Státní okresní archiv (SOKA) Vsetín, Školní kronika Horní školy v Zubří 1880–1927.

v Hovězí a Velkých Karlovicích U kostela (dotazník u této školy přímo uváděl, že problémem je vysoká vlhkost a nedostatek místa a světla). Většina škol už měla knihovnu (zřizování školních knihoven ostatně vyplývalo ze znění školského zákona 1869), i když jen s pár desítkami knížek (lépe na tom byly obě městské školy).¹⁵

Je tedy zřejmé, že v následujících letech bylo zapotřebí jednak zhustit síť škol, a jednak donutit rodiče, aby do nich pravidelně posílali děti. V září 1878 bylo v soudním okrese Vsetín 14 škol, o deset let později 20 škol v 18 obcích (po dvou školách měly Hovězí a Nový Hrozenkov; Velké Karlovice tehdy ještě patřily do jiného okresu).¹⁶ V roce 1910 bylo v okrese Vsetín (už včetně Velkých Karlovic) 41 obecných škol.¹⁷ Růst škol na Valašsku byl mnohem vyšší než celomohavský průměr (podle statistických údajů vzrostl počet veřejných obecných škol na Moravě z 2 055 ve školním roce 1883/84 na 2 688 ve školním roce 1912/13, tedy o 31 %), což svědčí o zcela neuspokojivém výchozím stavu. Velká rozloha některých valašských obcí, typická pro podhorské regiony, však způsobila, že navzdory tomuto nárůstu to měly některé děti do školy daleko. V roce 1909 muselo ve Velkých Karlovicích docházet do školy ze vzdálenosti větší než čtyři kilometry 24 % žáků školy U kostela, 15 % žáků školy v údolí Leskové, 14 % žáků školy v údolí Miloňově a 31 % žáků v údolí Podřátě.¹⁸

V letech, kdy musely venkovské obce realizovat výstavbu školy, došlo ke značnému nárůstu výdajové stránky rozpočtu. Například budova dvoutřídní obecné školy v údolí Léskovém ve Velkých Karlovicích postavená v letech 1891 a 1892 stála 17 534 zl, z čehož obec musela uhradit 14 534 zl (zbytek tvořily subvence od zemského výboru 2 000 zl. a příspěvek od firmy S. Reich 1 000 zl).¹⁹ Obec si na to musela půjčit a následně žádala o odpuštění 4% úroků z půjčky od zemského fondu ve výši 6 000 zl. Po výstavbě školy v údolí Leskovém s nákladem přes 13 000 zl žádala obec o dvouleté (září 1891 – září 1893) odpuštění úroků z půjčky od zemského fondu ve výši 6 000 zl. Půjčka byla vyplacena koncem roku 1890. Obec argumentovala bídou, nemajetností a vysokými náklady na stavbu škol – od roku 1878 na ně vydala 38 870 zl, přičemž 8 100 zl dostala nazpět formou subvencí.²⁰

Velké Karlovice byly díky sklárně ještě poměrně zámožnou obcí, alespoň na valašské poměry. Ve Stříteži bojoval učitel Josef Krejsek, který nastoupil na tamní obecní školu v roce 1872, s obecním výborem za lepší vybavení školy a o přístavbu druhé třídy, neboť jednotřídka už nestačila počtu dětí. V srpnu 1875

¹⁵ SOKA Vsetín, fond Okresní úřad Valašské Meziříčí (OÚ VM), kart. 159, dotazníková akce o stavu školství 1875–76.

¹⁶ SOKA Vsetín, fond Okresní školní výbor (OŠV) Valašské Meziříčí, kart. 6.

¹⁷ SOKA Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 10, sign. 57–3.

¹⁸ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 9.

¹⁹ SOKA Vsetín, fond Archiv obce (AO) Velké Karlovice, i. č. 124, sign. II/3, kart 3.

²⁰ SOKA Vsetín, AO Velké Karlovice, i. č. 126, sign. II/4, kart. 6.

konečně obecní výbor odsouhlasil výstavbu. Ani v následujících třech letech však nedošlo k zahájení stavby, neboť šetrní výborové neobdrželi od zemské školní rady bezúročnou půjčku, jak žádali. V nové škole se začalo vyučovat až roku 1882. Když přišla roku 1884 školní inspekce, Krejska pochválila za dobré výsledky vyučování, ale místní školní radě nařídila zakoupení mapy Evropy, glóbu a několika dalších pomůcek. Když se k tomu místní školní rada neměla, inspekce pohrozila nákupem na obecní účet.²¹

Starostové se mnohdy ocitli v obtížné situaci – byli si vědomi nutnosti výstavby škol, ale ne vždy se dařilo stavbu prosadit na zastupitelstvu. Čelili dvěma protichůdným tlakům – z jedné strany okresní školní rady a okresního hejtmána, ze strany druhé zastupitelstva (anebo alespoň jeho části) a voličstva.

List *Palacký* v roce 1912 uvedl, že ve Velkých Karlovicích byl v posledních letech rozšířen počet tříd na takřka dvojnásobek, neboť došlo k výstavbě dvou nových škol a opravě dvou jiných.²²

Procento dětí zanedbávajících výuku bylo v 70. a 80. letech nemalé. Některá čísla pro jednotlivé obce jsem už uvedl výše. Na úrovni celých okresů dosahovala absence v říjnu 1878 v soudním okrese Valašské Meziříčí 10 % a v okrese Vsetín 23%, v září 1880 ve stejných okresech 9 % respektive 43 %, v říjnu 1887 pak 8 % respektive 20 %. Tak velké rozdíly mezi okresy se podle mého názoru nedají vysvětlit jen odlišnou docházkou do škol; zřejmě bylo vykazování absence na Vsetínsku přísnější. Teoreticky měl být postup všude stejný. Místní školní rady měly posílat výkazy neomluvené absence okresní školní radě, která následně trestala rodiče peněžní pokutou. Ministerstvo kultu a vyučování upozornilo v listopadu 1878 všechny okresní školní rady, že nedbalá školní docházka má být trestána, což se ne vždy děje. Z tohoto důvodu nařídilo okresním školním radám, aby předkládaly výkazy o docházce dětí a trestech za neomluvené absence, a v případech, kdy bylo od trestu upuštěno, požadovalo vysvětlení.²³

V pamětní knize školy v Novém Hrozenkově se dochoval tento zápis komentující omluvenou absenci 15,4 % a neomluvenou 19,3 % za školní rok 1900/01: „*Toto procento neomluvených dní zajisté by se značně zmenšilo, kdyby nedbalí rodiče a správa huti zdejší udání byvše za to, že v práci trpí žáky (i děti desetileté), byli po zaslání výkazů nedbalců každého měsíce k zodpovědnosti před příslušnými školními úřady povoláváni. Neb zdejší lid už je takovým, že po dobrém nic s ním svěsti nelze, on chce býti trestán, ale byl-li potrestán, tu teprve svou povinnost vykoná. Nevadí tudíž ve zdejší obci dobré návštěvě školy ustavičně hlášená chudoba, ale spíše hříšná, a proto trestuhodná, netečnost mnohých rodičů, kteří*

²¹ František DOBEŠ, *Kniha o Strážce (trochu historie, trochu rodopisu)*, Valašské Meziříčí 1947, s. 246–249.

²² *Palacký*, 20. 12. 1912, s. 8.

²³ SOKa Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 6.

děti svých pod rouškou chudoby používají za nástroj k zaopatření peněz na kořalku sami práci se vyhýbajíce, čímž význam školy ovšem na dobro se ničí.“²⁴

Učitelé však při vykazování absence bojovali nejen s rodiči, ale i s místní školní radou, v níž mělo značný vliv obecní představenstvo.²⁵ Obecní samospráva mnohdy nechtěla rodiče trestat – mohla se bát poklesu voličských hlasů anebo jen prostě sdílela s rodiči názor na zbytečnost školy. Učitel Benjamin Polanský z Dolní Bečvy napsal na výkaz absence v listopadu 1878 následující: „*Příložený výkaz nedbalých žáků je jen těch rodiči udaný, který po včilejší [!] dobu své dítky neposílali, zároveň udat’ musím, že ty obtíže, které se mne vyvinují [!], jsou nemalé, jak ze strany rodičů, tak i těch úduť kteří mají o školu a její blaho působit. Udal bych všech rodičů, které dítky nepořádně do školy posílají, bylo by jich přes dvě sta, po mezi kterima [!] byli by páni představení a udové místní školní rady...*“²⁶

Školní absence nebyla v průběhu celého školního roku stejná, nýbrž kolísala v závislosti na zaměstnání dětí při zemědělských pracích. Ve školním roce 1882/83 byl roční průměr absence v Hovězím v I. třídě 51,5 %, avšak v únoru a v březnu byla absence „pouze“ 21 % respektive 27 %, kdežto v květnu 71 %, červnu 69 % a červenci 68 %. Ve II. třídě byla situace ještě horší. Roční průměr absence dosáhl hodnoty 77 % (prosinec 41 %, únor 35 %, květen a červen 94 %, červenec 96 %).

Ve školním roce 1886/87 byl roční průměr absence žáků školy v Novém Hrozenkově 41 %, v Zašově 26,5 %, ve Vsetíně 39 %.²⁷ Bohužel nemáme k dispozici podobné souhrnné údaje pro poslední roky před Velkou válkou, z dílčích měsíčních výkazů zameškané výuky nicméně jasně vyplývá, že docházka už byla výrazně, a to několikanásobně, lepší. Například na čtyřtřídní škole v Halenkově U kostela zanedbalo výuku v květnu a červnu 1910 „jen“ 18 žáků, na pětileté škole v Zašově v dubnu a květnu téhož roku žáků pět respektive čtyři.²⁸

K postupnému snižování absence mohly přispět, vedle disciplinačního tlaku státu na rodiče, i faktory pozitivní motivace – chudé děti dostávaly v řadě škol zadarmo polévku, školní budovy postavené podle standardů konce 19. století byly mnohem hygieničtějším prostředím než pasekářské chalupy a bylo v nich v zimě teplo.

Ani na počátku 20. století nebyla situace uspokojivá všude, nejhůře na tom byly malé školy v podhorských vesnicích. Svědčí o tom žádost učitele Vojtka o přeložení z jednotřídní školy v Horní Bečvě z roku 1903. Vojtek v ní uvedl, že působí od roku 1895 ve škole v Horní Bečvě v údolí Mečůvce ...*v budově, která*

²⁴ SOKA Vsetín, Pamětní kniha školy v Novém Hrozenkově.

²⁵ Členy místní školní rady byli obecní starosta jako její předseda, ředitel nebo správce školy (bylo-li v místě škol více, pak ten nejstarší), zástupci náboženských společností a členové volení obecním zastupitelstvem na tři roky.

²⁶ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 160.

²⁷ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 6.

²⁸ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 160, školní docházka 1910.

ani za obydli pro horaly všemu nepohodlí zvyklým se nehodí. V učírně asi 93 m² se tísní v osmi lavicích 136 dětí. Byt jest ve stavu takovém, že nucen byl rodinu z něho vystěhovati, aby nemocem všichni nepodlehli, neboť již tři dívky mu zde zemřely a jiné stále churavěly.“ Navíc dvě jeho děti navštěvují školy ve Valašském Meziříčí, i proto rodina bydlí v Krásně. Žádá o přesazení na jinou jednotřídni školu poblíž města se středními školami a tvrdě kritizuje poměry v Horní Bečvě: „Na stavbu nové budovy není naděje, neboť staví se v cestu překážky, jichž přemáhání ze strany žadatele způsobilo by jemu, když nic horšího, aspoň tolik nepříjemností od zlomyslných a sobeckých odpůrců stavby, že byly by s to, ne-li o rozum jej připravit, tedy přinejmenším aspoň jeho zdraví a spokojenost trvale zničit. Bojuje se zde nikoliv věcnými důvody, nýbrž lživými pomluvami a očerňováním osoby, jimž namnoze bez důvodů se věří. Přízeň ke škole a učitelstvu v obci jeví se nejlépe v tom, že veškeré učitele, kteří zde působili, všemi prostředky snažili se odsud dostat...“²⁹

Veřejná činnost učitelů

Veřejná činnost učitelů vyplývala jednak z toho, že byli specifickým prostředníkem mezi správními složkami obce, místní komunitou a státní mocí, jednak z toho, že sami sebe vnímali jako nositele nových a lepších pořádků, jednak z důvodu multikompetenčnosti a užitečnosti pro venkovskou komunitu. Poslední dvě uvedené vlastnosti byla také hlavním důvodem zvýšení jejich společenské prestiže.³⁰ Nejenom pro Francii platí, že než se rozšířily rádio a televize, učitel byl na venkově zdrojem informací a kultury, chodící studnicí znalostí, rádcem ve finančních a ekonomických věcech.³¹

Učitelé velmi aktivně působili v hospodářských, spořitelních a záloženských spolcích (vždy vedle faráře), přispívali do novin a časopisů. Stáli v čele hospodářských jednot a rostoucí družstevního hnutí, které mělo pro zemědělce velký význam. V 90. letech 19. století vydávaly okresní školní rady nařízení, aby učitelé zřizovali místní hospodářské spolky.³² Učitelé byli i u zrodu čtenářských spolků, místních odborů národních jednot a sokola, pokud tyto spolky ve vesnici byly. Například ve výboru Tělocvičné jednoty Sokol v Novém Hrozenkově v roce

²⁹ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kat. 149, osobní spis Jana Vojtka.

³⁰ Barbora MACHOVÁ – Eva ŠÍPŮCZOVÁ, *Reflexe vztahu venkovského učitele a lokálního společenství na pozadí událostí zaznamenaných ve školních kronikách na Moravě na přelomu 19. a 20. století*, in: Národopisná revue Strážnice: Národní ústav lidové kultury 24 (2014), č. 2, s. 117–127, zde s. 117–118; Barnett SINGER, *Village Notables in Nineteenth-Century France. Priests, Mayors, Schoolmasters*, Albany 1983, s. 117.

³¹ B. SINGER, *Village Notables*, s. 109–110.

³² B. MACHOVÁ, – E. ŠÍPŮCZOVÁ, *Reflexe vztahu*, s. 118.

1912 byli z jedenácti lidí tři učitelé, ve výboru Tělocvičné jednoty Sokol ve Velkých Karlovicích v roce 1913 z jedenácti lidí sedm učitelů.

Z posledně uvedených typů spolků vyplývá, že učitelé byli ve venkovském prostředí i nositeli a propagátory idejí nacionalismu a politických směrů (například pokrokařství). Ti nejhrořivější se stali ve venkovském prostředí předními národními aktivisty, tj. mluvčími národní pospolitosti. Nesměli však překročit meze akceptovatelné státem a lokální společností, tzn. působit příliš radikálně. Pokud se hranice překročili, následovalo disciplinární potrestání, při vážnějších prohřešcích dokonce přeložení anebo dokonce propuštění ze školství. Postavení učitelů se věnovala novela říšského školského zákona vydaná dne 2. 5. 1883, která v §54 uzákonila, že učitelé mohou být ze strany nadřízených orgánů postihováni také za chování mimo školu, které by znevažovalo učitelský stav. Zmíněný paragraf byl namířen zejména proti politické angažovanosti učitelů v nacionálně a sociálnědemokraticky orientovaných politických hnutích. V tomto paragrafu bylo rovněž řečeno, že bližší disciplinární ustanovení budou v zemské legislativě.³³

Příliš radikální politické a veřejné aktivity se mohly učitelům vymstít už před vydáním zákona z roku 1883. V roce 1876 inicioval rožnovský nadučitel Jan Horák disciplinární řízení se svým podřízeným, učitelem Ignácem Maškem, který přišel z Čech, na rožnovskou školu nastoupil v roce 1874. Horák ho hodnotil jako zdatného učitele, ale nacionálního fanatika, který kvůli nacionálnímu zaujetí odepírá plnění některých povinností. Mašek kritizoval výuku němčiny zavedenou ve vyšších třídách rožnovské školy v roce 1874. Kritizoval i oboujazyčné školské úřední tiskoviny. I když uměl německy, zásadně neodpovídal lázeňským hostům, pokud ho v Rožnově německy oslovili, a často užíval slov Němčour, německá kultura. Když nastoupil na rožnovskou školu, odmítl čtvrtou třídu a vzal si druhou. Důvodem byl podle nadučitele fakt, že v Rožnově se ve vyšších třídách jako povinný předmět učí němčina.

Mašek byl funkcionářem v rožnovské Besedě a k přednáškám tohoto spolku využíval i školních prostor. Dále působil i v pěveckém spolku Tetřev, kde využíval k pořádání výletů do národnostně ohroženého okolí za účelem poučení a posílení v národnostním boji. Na učitelské konferenci oponoval názoru vrchního učitele zavést již do druhé třídy, v níž se ještě neučila němčina, výuku německých slovíček v malém množství, např. při počítání. Hned po této učitelské konferenci vyšly v listech *Moravská orlice* a *Pozor* závěry z této konference s poznámkou o bezohledné germanizaci, přičemž jediným, kdo nesouhlasil s názorem nadučitele, byl Mašek. Horák ho tedy podezíral z autorství těchto článků, stejně jako z autorství jiné kritické stati v *Pozoru* z 1. 3. 1876 „*Ilustrace k přeuťešenému stavu školství na Valašsku*“.

³³ Andrea POKLUDOVÁ, *Učitel*, in: Milan Myška – Aleš Zářický (eds.), *Člověk v Ostravě v devatenáctém století*, Ostrava 2007, s. 31–42, zde s. 33.

Mašek pár dní po Horákově návrhu na disciplinární řízení ohlásil vystoupení z Besedy a Tetřeva a požádal o přeložení do Čech.³⁴

Učitelé měli v měnění se době předpoklady pro to, aby se stali ve venkovské komunitě váženým občanem, spolustraníkem, rádcem a organizátorem spolkového života. Pro politickou kariéru disponovali dosaženým vzděláním dobrými předpoklady: uměli řečnit i koncipovat texty. S liberální obecní a školskou legislativou nabyli učitelé aktivní a pasivní právo v obecních volbách i zemských a říšských volbách. V obecních volbách totiž definitivně ustanovený učitel získal honorační volební právo v I. anebo II. kurii jako tzv. inteligenční volič. Nezřídka býval také volen do obecního výboru, i když ne ve všech obcích (na Valašsku býval učitel pravidelně členem obecní samosprávy např. ve Velkých Karlovicích, Hovězí, Poličné či Novém Hrozenkově, méně často či vůbec např. ve Stříteži a Zašově). Lze říci, že obecným rysem byla spíše účast učitelů, ale byly i obce, kde místní poměry způsobily, že učitel nebyl lokální společností akceptován či nebyl přijat mezi elitu.

Na sklonku monarchie se učitel už většinou nebyl jen písaře svých sousedů, ale často vystupoval jako jejich mluvčí a mnohde jako člen zastupitelstva rozhodoval o obecních záležitostech.³⁵

Učitelé se uplatnili i v zemských a říšských volbách, hlavně po volebních reformách v posledních předválečných letech, byť úspěšnější bývali jiní zástupci sociální skupiny inteligence (advokáti, notáři, vysokoškolští profesori). Na Valašsku byli zvoleni v zemských volbách v roce 1906 učitel J. M. Kadlčák za venkovské obce a M. Pilát za všeobecnou kurii. V roce 1913 Kadlčák mandát obhájil, navíc v roce 1907 byl i poslancem říšským (a za I. republiky byl senátorem Národního shromáždění RCS).

Učitelé nezřídka iniciovali zakládání charitativních organizací zaměřených na pomoc dětem ze sociálně slabých rodin; jejich manželky se na této činnosti také aktivně podílely.

Třetí plochy I

Obraz všeobecně oblíbeného venkovského učitele, jak ho známe z filmu Krakonoš a lyžníci, je zjevně fikcí. Přinejmenším část obyvatelstva měla ke škole spíš negativní či dokonce nepřátelský postoj – nechápala význam vzdělání a měla vztek na učitele, který udával rodiče absentujících žáků, a ti pak dostávali pokuty. Někteří naštvaní rodiče si pak vymýšleli lživá obvinění, aby se učiteli pomstili.

Asi nejabsurdnější obvinění vyfabulovalo několik obyvatel Prostřední Bečvy v roce 1889. Stěžovalo si na tamního učitele, že děti bije a fouká a plive

³⁴ SOKA Vsetín, OÚ VM, kart. 3, pres. 1876/35.

³⁵ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti: česká škola v 19. století očima účastníků*, Praha 2016, s. 177.

jim do úst. Podle vyjádření učitele stála za absurdním obviněním msta rodičů – někteří z nich se snažili učitele podplatit v naturáliích, aby přimhouřil oči nad špatnou docházkou jejich dětí, což učitel odmítl.³⁶ Výsledky šetření bohužel neznáme, neboť se v archivních materiálech nedochovalo.

V létě 1890 si u okresní školní rady stěžovala Marie Randýsková z Velké Lhoty na učitele Jana Vojtka, který měl zpohlavkovat jejího sedmiletého chlapce tak, že dotyčný pak špatně slyšel. Předseda MŠR dosvědčil, že zmíněný učitel tímto způsobem děti trestá často (také na děti křičí, tluče na tabuli) a rodiče si na něj stěžují.

Vojtek označil stížnost za nepravdivou a na svou obranu uvedl, že Randýsek je vzorný žák, kterého nemá důvod trestat. Ani další děti fyzicky netrestal, až na jeden případ facky, které však předcházelo trojí slovní napomenutí. K udání prý navedl chlapcova otce předseda MŠR. Nepřátelství prý rezultuje hlavně z toho, že učitel udává úřadu děti nenavštěvující školu, mezi kterými je i dcera předsedy MŠR.

Šetření prokázalo, že Randýsková byla k podání stížnosti skutečně navedena předsedou místní školní rady Zátorským.³⁷

Napjatý vztah, který měl učitel Vojtek s vedením obce, se ukázal i v další kauze z léta 1890. Vojtek poslal z vyučování domů jednoho žáka, jenž nepřišel řádně ustrojen (neměl kabátek). Zanedlouho příběhla do školy jeho maminka a začala učiteli nadávat. Ten ji vykázal ze školy. Následně si na něj stěžovala u obecního výboru. Projednávání popsal učitel takto: „*Poté bralo se jednání výborové dále, až když někteří členové se kořalkou opili, vrátili se nakonec k první události [tj. stížnosti na učitele] a místopředseda místní školní rady Fabián opilý jsa jal se před celým shromážděním učiteli nadávati, jemuž i předseda místní školní rady přizvukoval, nadávaje zároveň na pořádek, že nesmím žáků pro nedbalou návštěvu školy tak udávati, že musím jim něco prominouti, zákon ten že není dělaný pro vesnice nýbrž pro města a že on se o to postará, že musí nastati jiný pořádek... Správce školy [tj. učitel Vojtek] vida jich sprostě vystupování se vzdálil. Doma však opětně vyrušen byl křikem vracejícího se z hospody místopředsedy, jenž užívaje titulu pro učitele 'ty krupico' pod okny bytu mého hulákal...*“³⁸

Problémy učitele Jana Vojtka pokračovaly i v dalších letech. Na konci roku 1892 si na něj stěžoval opět Randýsek, jehož syn byl při vyučování vzpurný a dostal za to od učitele facku. Učitel uvedl, že jej Randýsek žádal, ať syna v případě potřeby tělesně potrestá, s tím, že si s ním sám neví rady. Neshodu spočívající v tom, že o potrestání chlapce sám žádal a nyní na učitele žaluje, vysvětloval učitel tím, že bezpochyby byl k tomu naveden jinými, neboť celá MŠR a obecní

³⁶ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 98, i. č. 228.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Tamtéž.

zastupitelstvo ve své většině je proti učitelů kvůli stavebnímu místu na výstavbu nové školy, proti kterému se vyslovil.³⁹

Problémy s vedením obce měl i učitel Václav Věchet v Senince. Tamní místní školní rada si na něj v lednu 1891 stěžovala u okresní školní rady, že prý nevede děti ke kázni. Věchet to popřel a sám sebe označil za pečlivého učitele. Podle svých slov má problém jen s dětmi, které chodí do školy nedbale. Přicházejí rozpustilí a disciplína se jim nelíbí, takže pak často nechodí do školy. Když učitel udá jejich rodiče místní školní radě, ta je zproští placení pokuty pro chudobu. Učitel také pravidelně kontroluje čistotu žáků a téměř vždy přistihne syna předsedy místní školní rady, že má ruce i obličej neumyté, vlasy neučesané, obuv i šaty zamazané. Učitel si také postěžoval, že místní školní rada mu zakázala v zimě větrat třídu. Podle písma učitel soudí, že stížnost psal Josef Kubík, jehož synovi „učitel nedávno stébla slámy z vlasů vytahoval a jeho plátěné kalhoty vy-
padaly delší dobu jako kalhoty kolomazníka“.⁴⁰

Z neuspokojivé školní docházky vyplynul i konflikt v Jablůnce. Jistý Martin Hodoň byl v listopadu 1910 předvolán k okresní školní radě kvůli neposílání dětí do školy. Sám měl jako ngramotný (výpověď podepsal obligátními třemi křížky) stěžovat nějaký pozitivní vztah ke vzdělání. Výpověděl, že dokud měly děti ve druhé třídě jiného učitele, chodily do školy rády. Nynější učitel však údajně děti bije, jeho dceru Johanu udeřil do hlavy a ona musela zůstat kvůli bolení hlavy dva dny doma.

Učitel Josef Dobiáš na to odpověděl, že děti chodí do školy rády, byť kvůli kázni musel být několikrát přísnější. Když napomínal žáka Bubelu z Pasek, ten mu nadával do žebráků, choval se vzpurně a vysmíval se mu. Johana Hodoňová reagovala na učitelův pokyn, aby předělala zkažený výkres, tím, že ho hodila pod lavici a nechtěla zvednout. Není pravda, že by ji učitel udeřil do hlavy. Zůstala doma ze vzdoru. Dělají to tak i jiné děti, když jsou po škole, a rodiče je v tom ještě podporují. Dobiáš dále dodal: „*Chtěje se usilovně dodělati nějakého pozitivního výsledku při vyučování, byl jsem nucen vystupovati přísněji, zejména proti dětem z pasek, které svou velmi nedbalou návštěvou a ve jmenovaných případech svojí mravní zkažeností kazily a zdržovaly postup vyučovací. Že takové děti, které jsou doma zvyklé na úplnou volnost a nekázeň, do školy nerady jdou, jest vysvětlitelné, neboť nucená kázeň ve škole je pro ně nepříjemnou. Všichni členové učitelského sboru mohou dosvědčiti, že rodičové v Jablůnce, místo aby učitele podporovali, ještě proti němu vystupují, jím nadávají a všecku horlivější práci jim ztrpčují...*“ Předcházející učitel téže třídy, správce školy Valchář, k tomu podotkl, že Hodoňovy děti měly se školní docházkou problémy i v předchozích letech, na což byl otec opakovaně upozorňován.⁴¹

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ SOKA Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 72, sign. 62f–2.

Podobných případů různých výmluv rodičů se odehrála celá řada. Rolník Josef Švagera z Jasénky byl kvůli zanedbávání školní docházky svého syna pozván na jednání OŠR ve Vsetíně v červenci 1911. Uvedl, že syna Tomáše neposílá od března do školy, poněvadž učitel Dospěl vykázal chlapce ze školy se slovy: „*ty kluku prašivý, táhni mne z tady odsud a víckrát mi sem nechod*“⁴². Prý nemohl poslat syna do školy, když mu bylo zakázáno tam chodit. Žádá o nápravu, chce syna posílat do školy, ale syn slýchává jen samé nadávky, jako hňupe, osle a další.

Učitelova hodnocení situace bylo diametrálně odlišné: chlapec je vzpurný, vzdorovitý, nechce na sobě pracovat, když je vyvolán, úmyslně neodpovídá. Na napomenutí reaguje výsměchem. Učitel se už neudržel a řekl mu: „*Ty svým chováním, prašivče, kazíš mi celou třídu. Seber se a jdi za dveře.*“

Jiné nadávky vůči němu učitel podle vlastních slov nepoužil. Hlavní příčinu absence Tomáše Švagery ve škole viděl učitel v tom, že jeho otec byl v říjnu pokutován dvěma korunami za nedbalou školní docházku. Nato nadával učitelům a Švagerovi před svědky řekl, že na jaře si nechá syna doma.

Okresní školní rada následně Švageru odsoudila k pokutě 10 K, na jeho žádost byl pak trest snížen na 5 K.⁴²

Venkovská komunita tedy učitele nejčastěji obviňovala z bití dětí. Byla to asi nejjednodušší možnost, jak učitele z něčeho obvinít a pomstít se mu za pokutování kvůli nedbalé docházce do školy. Májový školský zákon z roku 1869 totiž jakékoliv tělesné tresty zakazoval.⁴³ Přesto se tělesné tresty se ve školách stále v omezené míře vyskytovaly, a vzhledem k nevychovanosti části venkovských dětí, hlavně těch z pasek, asi nebylo možno jinak udržet potřebnou kázeň. Asi se nelze učitelům divit, že občas „ztratili nervy“. Tak tomu bylo třeba v případě Aloise Holny ze Zděchova, na nějž si na podzim 1911 stěžovala u okresní školní rady negramotná Majdalena Koláčková ze Zděchova. Učitel měl zbít jejího syna, žáka III. třídy. Žák vypověděl, že udeřil jiného žáka, kterému pak tekla krev z nosu. Poté ho učitel potrestal bitím paličkou, když si ho ohnul přes koleno, a následně musel klečet v koutě.

Správce školy ve Zděchově k tomu uvedl, že František Koláček se rval téměř denně, dokonce vytáhl na spolužáky i nůž z kapsy. Učitel ho potrestal slabým prutem, aniž by mu byl ublížil. Otec žáka je alkoholik, který se ženou i dětmi nakládá surově a matka učinila udání jen ze strachu před ním. Okresní školní rada následně napomenula učitele, aby nepoužíval jakýchkoliv tělesných trestů.⁴⁴

Několik dochovaných stížností ukazuje způsob uvažování pokutovaných vesničanů – podle nich nebyli učitelé v udávání rodičů za školní absenci stejně přísní na všechny.

⁴² Tamtéž.

⁴³ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska*, s. 246–247.

⁴⁴ SOKa Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 72, sign. 62f–2.

V listopadu 1911 si stěžovali tři občané Velkých Karlovic na tamního učitele Cyrila Prčina. Učitel si prý nechává u několika sedláků pást ovce, a ti pak nemusí posílat děti vůbec do školy, anebo je mohou posílat dle libosti. Jeden ze stěžovatelů přímo uvedl, že dokud pásal nadučiteli ovce, posílal děti do školy, jak chtěl, teď však, když už nepase, ho nadučitel udal pro zanedbávání školní docházky. Vyšetřování prokázalo, že stížnost se zakládá na nepravdivých informacích. Inkriminovaný stěžovatel byl udán správou školy za nedbalé posílání dětí do školy i v předešlém roce. Ovce u něj navíc určitě neměl Cyril Prčina, možná jeho bratr Albert.⁴⁵

Podobně podezřívají byli i někteří občané Zděchova. V roce 1911 si stěžovali u okresní školní rady, že správce školy neudává řádně zanedbávání školy, neboť dcera předsedy místní školní rady nechodí také do školy a přitom udána není. Správce školy na to uvedl, že předseda místní školní rady a starosta obce v jedné osobě, rolník Josef Hubáček, je uveden na výkazu zanedbávání školy za svou dceru Annu a syna Jana.⁴⁶

Jiné pozadí, které nespočívalo v pokutování rodičů dětí, měly problémy správce jednotřídní obecní školy ve Velkých Karlovicích v údolí „Miloňově“ Františka Šivice. Posledního červencového dne roku 1901 oznámil tento valašskomeziříčský rodák okresní školní radě, že na něj něco chystá starosta obce Josef Lot, na což byl upozorněn matkou jednoho žáka. Podle učitele za tím jsou finanční důvody. Starosta býval dříve důvěrníkem filiálky záložny, z čehož měl profit. Kvůli neblahému vlivu na dlužníky byl Šivicem ze záložny odstraněn. Lot měl i další důvod pro mstu – pro Šivicovu nevlastní dceru, jež měla v sirotčí pokladně několik tisíc korun, navrhl a prosadil poručníkem svého švagra. Na protest rodičů byl však švagr nahrazen někým jiným.

Téhož dne přišla k okresní školní radě prostřednictvím Lota stížnost Julia Becka, že učitel Šivic posílá v době vyučování děti, aby mu nakupovaly různé domácí věci. Lot k této stížnosti, kterou poslal jako předseda místní školní rady, přidal i jednu svou – Šivic je pro Velké a Malé Karlovice jednatelem německé záložny ve Valašském Meziříčí. Lid si myslí, že peníze dává Šivic a ne záložna a učitel toho zneužívá – v předvolební době měl narážky v tom smyslu, že voličům protivné strany nepůjčí peníze. Učitel také agituje proti vedení obce, a proto Lot žádá o jeho přeložení.

Rovněž obecní výbor požádal o přeložení Šivice z Karlovic. Totéž žádala i občanská petice podepsaná na prvním místě opět starostou Lotem. Petice kladla Šivicovi za vinu volební agitaci při posledních volbách, kdy se snažil využívat závislosti některých lidí-dlužníků na spořitelním spolku. Prý se vyslovoval i proti zřízení občanské záložny v obci, když se o tom uvažovalo z důvodu ukončení závislosti na německém spořitelním a záloženském spolku.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Tamtéž.

Okresní hejtman Veliš vyhodnotil vyvstalou situaci realisticky – popsal ji jako nepřátelství mezi starostou a učitelem vyvstanuvší kvůli otázce poručnictví učitelovy nevlastní dcery. Okresní školní rada učitele nepřeložila, ale nařídila mu, aby složil jednatelský úřad záložny Spar- und Vorschussverein.⁴⁷

Třetí plochy II – učitelé versus katoličtí duchovní

V české historiografii vykreslili optimisticky nárůst prestiže učitelů, do jisté míry na úkor farářů, Jana Machačová a Jiří Matějček. Zdůraznili, že to, co znamenali pro první polovinu 19. století pro osvětu a kultivaci populace zvláště na venkově faráři, to postupně ve druhé polovině století představovali středoškolská učitelé ve městech a pak i venkovští učitelé na obecných školách.⁴⁸ Ani další autoři nezpochybňují význam učitelů pro kultivaci a modernizaci rurálního prostředí, více však zohledňují, zejména pro moravské prostředí, stále velký vliv faráře. Lukáš Fasora na základě znalostí reálií z Brněnska a Vyškovska napsal: „Za velmi podstatnou složku venkovské společnosti, která se relativně často dostávala do konkurenčního vztahu nebo dokonce konfliktu s farou a mocenským blokem kolem ní, jsou považováni učitelé. Výsledky výzkumu ve sledovaných obcích ovšem tento předpoklad nepotvrzují. Především míra iniciativního vystupování učitelů byla podstatně nižší, než předpokládají Machačová a Matějček, v agrární společnosti učitel nemohl počítat s velkou sociální prestiží. Celkový obraz učitelstva v regionu je spíše obrazem profesní skupiny zdeptané řadou ústrků a plně zapojené do výchovy budoucí generace v křesťansko-konzervativním duchu s mírným důrazem na národně-emancipační snahy.“⁴⁹ Podle Barbory Machové a Evy Šipöczové měli farář i učitel nad společenstvím z pozice své funkce reálnou moc. V případě neshody mezi nimi stála věřící a konzervativní společnost tradičně na straně faráře, neboť „cizinec“ přinášející nové pořádky si svou autoritu budoval pozvolna a těžce.⁵⁰

Ve druhé polovině 19. století nastal mnohvrstevnatý sociokulturní fenomén ústupu náboženství z veřejné sféry, proces, kterému říkáme sekularizace. Projevoval se politickým a institucionálním oslabováním a sociálním izolováním většinové (v českých zemích tedy katolické) církve, odporem proti jejímu vlivu na veřejný život. Ze škol zmizel monopol církve na výklad světa, rozšiřovaly se znalosti přírodních věd.

⁴⁷ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 100, i. č. 228.

⁴⁸ Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1871–1914*, Opava 2002.

⁴⁹ Lukáš FASORA, *Sekularizace a „klerikální bašty“ na Brněnsku a Vyškovsku*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009, s. 253–266, zde s. 259.

⁵⁰ B. MACHOVÁ, – E. ŠIPÖCZOVÁ, *Reflexe vztahu*, s. 122.

Katolická církev se svých pozic nevzdala dobrovolně, reagovala protiofenzívou, využívala sociální prestiže, které se hlavně v řadách venkovské společnosti těšili faráři, iniciovala založení křesťanskosociálního politického hnutí a katolických spolků. Vymezovala se vůči dalším politickým táborům, zejména socialistům, liberálům a pokrokářům.

Ve shodě s poznatky Lukáše Fasory, Barbory Machové a Evy Šipöczové se pro Valašsko ukazuje, že katolická církev si udržela velmi silné pozice i na přelomu 19. a 20. století. Ve venkovských volebních obvodech vítězili kandidáti katolického politického uskupení s velkou převahou i po zavedení všeobecného, přímého a rovného volebního práva do poslanecké sněmovny říšské rady, jen v městském obvodu zvítězil T. G. Masaryk. Na úrovni komunální politiky se ve Valašském Meziříčí i Vsetíně odehrával na počátku 20. století boj klerikálů s pokrokáři, což se zrcadlilo v lokálním tisku. V pokrokařském uskupení se spolu s ostatními zástupci sociální skupiny inteligence angažovala i část učitelstva, což mělo ve vztahu k místním představitelům církve konfliktní potenciál.

Podle májových školských zákonů měla být škola interkonfesijní institucí. V roce 1909 interpeloval poslanec (za valašský městský obvod) Masaryk účast učitelů a žáků škol na biřmování. V interpelaci se uvádělo, že okresní školní rady nařídily učitelům vést děti k biřmování na místa vzdálená až 25 kilometrů. Prezidium zemské školní rady následně nařídilo všem hejtmanům, aby podali zprávu, zdali byly školní děti z okresu vedeny k biřmování do vzdálenějších míst. Odpověď okresní školní rady ve Valašském Meziříčí se bohužel nedochovala.⁵¹

Na celé kauze zjevně něco bylo, neboť moravské místodržitelství vydalo v červnu 1912 nařízení všem okresním hejtmanům ve věci biřmování a kanonických vizitací v okrese. Uvedlo, že ohledně účasti školních dětí na přijetí biskupa při jeho příjezdu do obce sice neexistují žádné předpisy, nicméně účast představuje starý zvyk, jehož dodržování se doporučuje. Hejtmani mají působit prostřednictvím školních inspektorů nebo jiným vhodným způsobem na ředitele škol v tom smyslu, aby se tento starý zvyk neopouštěl, avšak nenápadně. Místodržitelství však zároveň upozornilo na postup jednoho okresního hejtmana, který se svého času obrátil při této příležitosti na učitelstvo oficiálním dopisem, za což byl oprávněně popotahován.

Státní moc chtěla zjevně katolickou církev podpořit, ale nemohla to učinit oficiálně.⁵²

Jaké konkrétní konfliktní situace mezi učitelstvem a místním duchovenstvem jsou zachyceny v archivních pramenech? Jedna skupina sporů se odvíjela od katolíkům „nepřátelského“ výkladu dějin a světa ve škole. Tři rolníci z obce Choryně podali stížnost na nadučitele Pavla Zgabaje v náboženských záležitostech v roce 1901. Učitel měl vykládat, že moře má příliv a odliv a tento úkaz

⁵¹ SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, kart. 1, i. č. 189.

⁵² SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, kart. 2, i. č. 189.

pomohl Izraelitům při přechodu a zahubil faraona, což lid považuje mylně za zázrak. Při jiném dějepisném vyučování učitel vykládal, že pohanští kněží vábili lid, aby od něj dostali dary, a to že dělají kněží dodnes.

Při projednávání stížnosti u okresní školní rady starosta obce prohlásil, že řada žáků uvedla, že byla k výpovědi proti učiteli naváděna spolužákem Grygaříkem, který je ministrant. Bývalý nadučitel vycházel s farářem za každou cenu dobře, kdežto nynější nadučitel, když byl stejně jako jeho předchůdce ustanoven varhaníkem, se nechtěl spokojit s odměnou vyměřenou farářem. Farář následně učitele funkce varhaníka zprostil.

Samotný Zgabaj zhodnotil situaci tak, že se mu po nástupu na školu počátkem 90. let povedlo změnit poměry a zvednout zájem o školu. Avšak tato náklonnost ke škole vzbudila nevraživost faráře, který byl do té doby zvyklý ovládat všechny záležitosti v obci. Učitel nepřejal způsob chování svého předchůdce a nezaujal zcela servilní, oproti veřejnosti ponižující postavení vůči faráři. Farář si pak ze dvou žáků-ministrantů udělal donašeče.

Je zajímavé (a pro vesnické prostředí rozhodně ne samozřejmé), že choryňský obecní výbor na svém zasedání odhlasoval žádost k úřadům, aby vzalo nadučitele a školu v ochranu před podobnými útoky.⁵³

V Liptálu u Vsetína si v roce 1905 stěžoval na tamního nadučitele Maxe Piláta jednak anonym, jednak tamní farář František Štěpán. Obě stížnosti se týkaly téhož. Pilát prý ve škole učil: „Věra jako věra. Kdyby jich Pán Bůh nechtěl, nebyli by jich“... „V katolické církvi se před reformací odpustky prodávaly.“ Dále stěžovatelé uváděli, že Pilát při výkladu o sv. Janu Nepomuckém zamlčel hlavní příčinu jeho usmrčení, tj. porušení zpovědního tajemství. Pilát prý popuzuje občany proti katolickému vyznání, například při příležitosti otevření soukromého výchovného ústavu a sirotčince měl prohlásit, že lidé zaprodávají evangelickou věru katolíkům.

O rok později si z posledně uvedeného důvodu stěžoval na Piláta i starosta obce Jan Matějů roku 1906 a žádal přesazení učitele. Dochovalo se Pilátovo vyjádření: nepopouzel proti zřízení ústavu, jen protestoval proti tomu, že když se obecní výbor ani místní školní rada nesešly kvůli nedostatečnému počtu přítomných a starosta poslal oznámení, že nepřítomní členové svou nepřítomností projeví souhlas se zamýšlenými podniky (tj. otevřením výchovného ústavu a sirotčince). Pilát následně oslovil členy obecního výboru, aby starostu požádali o schůzi novou a následně na žádost členů zastupitelstva podal stížnost proti starostovu jednání.⁵⁴

Dlužno dodat, že Pilát v roce 1906 kandidoval v zemských volbách ve venkovské kurii na Vsetínsku za agrární stranu, tedy proti klerikálnímu kandidátovi Kadlčákovi, jenž zvítězil.

⁵³ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 100, i. č. 228.

⁵⁴ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 100, i. č. 228

Výtka nesprávné či neúplné informace, kterou učitel dával dětem v hodině dějepisu, se objevila i ve stížnosti katolického farního úřadu v Roušřce na tamního učitele, který při výkladu o Komenském řekl dětem obou vyznání, že Komenský musel opustit vlast kvůli katolíkům. Farář se proti tomu ohradil: „Tato slova jsou nanejvýš intolerantní... Jest ovšem pravda, že pro katolíky musel Komenský z vlasti, ale i to je pravda, že věru katolickou nenáviděl a že byl velezrádce, an brojil proti zákonitému panovníku...“. Stížnost obsahovala ještě jeden bod: učitel prý nutí zpívat katolické děti zpívat písně z evangelického zpěvníku.

Podle zjištění okresní školní rady děti nezpívaly z evangelického zpěvníku, nýbrž že zpěvníku schváleného c. k. ministerstvem kultu a vyučování. Vyjádření k první části stížnosti bohužel v archiváliích chybí.⁵⁵

V dochovaných archivních materiálech figuruje dokonce i stížnost na obsah dějepisné výuky až z období první republiky. Čtrnáct rodičů žáků druhé třídy obecné školy v Halenkově si stěžovalo v březnu 1925 na výuku výpomocného učitele Vladivoje Chmely, který se při vyučování dějepisu prý dotkl nešetně katolického náboženství, když dětem diktoval toto: „Václav IV. nebyl přítelem kněží. S arcibiskupem pražským měl dlouhý spor, za něhož dal mučiti několik duchovních, mezi nimi Jana z Pomuku, generálního vikáře arcibiskupského. Nešlo však o zpovědní tajemství, nýbrž o něco zcela jiného... Proto poručil ho Václav shoditi z Karlova mostu do Vltavy roku 1393. Později kronikáři katoličtí si vymysleli, že vikář byl utopen proto, že nechtěl vyraziti králi Václavovi zpovědi jeho manželky a připsali k vypravování Jana nápis 1383 místo 1393...“.

Šetření Okresního školního výboru ve Vsetíně prokázalo, že učitel postupoval při výkladu látky podle příručky Stručné dějiny národa československého, kterou schválilo ministerstvo školství a národní osvěty. Co je však zřejmě důležitější – podle šetření nevyšel podnět ke stížnostem ani od rodičů, ani od dětí. Učitel náboženství náhodou zahlédl inkriminovaný zápis v sešitě jedné žákyně a oznámil vše faráři, který napsal udání a dal si předvolávat rodiče k podpisům na faru. Tak či onak, je to důkaz neotřesené autority duchovního ve venkovské komunitě.⁵⁶

Druhá skupina sporů se týkala činnosti spolků pokrokařského ražení, jež považovala katolická církev za nepřátelské, a v nichž byli hlavní hybnou silou učitelé. Katolická církev se do ostrých konfliktů dostávala se sokolskými spolky. Například v klerikálních Novinách z Pod-Radhoště vyšel v dubnu 1909 článek vyzývající katolické rodiče, aby neposílali své děti do valašskomeziříčského Sokola. Noviny napsaly, že Sokol není jen tělocvičná jednota, nýbrž kulturně-politický spolek s proticírkevním zaměřením.⁵⁷ V roce 1910 se valašskomeziříčské děti zúčastnily červencového průvodu a veřejného cvičení Sokola, na což si stěžovala místní Katolicko-politická jednota. Ředitelství obecné a měšťanské školy

⁵⁵ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 98, i. č. 228.

⁵⁶ SOKA Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 72, sign. 62f–2.

⁵⁷ *Noviny z Pod-Radhoště*, 17. 4. 1909, s 3–4.

po šetření uvedlo, že se veřejného průvodu Sokola účastnilo 20 chlapců a 17 děvčat. Výnos okresní školní rady následně zakázal žákům účast na tělocvičných kurzech, a to až do konečného rozhodnutí. Proti tomu zakročily valašskomeziříčské honorace, starosta František Chrastina, předseda místní školní rady dr. Jan z Kraiců a místovladyka Sokola, lékárník Lambert Štěpka. Nicméně OŠR trvala na svém rozhodnutí. MŠR s rozhodnutím OŠR nesouhlasila. V rozkladu mj. uvedla: „MŠR nevidí v tělocviku ve škole zakázaném nedovolené spolčování dítek školních, jak se důkladně informovala, neboť členem jednoty sokolské může se státí toliko ten, kdo dokonal sedmnáctý rok, a děti navštěvující hodiny tělocvičné nejsou členy spolku, nemají ve spolku žádných práv...“ Proti zákazu protestovala i petice rodičů. O konečném rozhodnutí archiválie neinformují.⁵⁸

V roce 1911 se klerikálové ostře vymezili proti novohrozenkovskému Sokolu a tamním učitelům, kteří byli jeho hybnou silou.

Některé stížnosti podali naopak učitelé na faráře. Jedenáct učitelek a učitelů z Nového Hrozenkova požádalo koncem roku 1906 okresní školní radu o ochranu před hanobením učitelstva a školy ze strany hrozenkovského faráře Procházky. Farář měl k útokům na školu používat kazatelnu i veřejné místnosti. Ke stížnosti se vyjádřil Procházkův nadřízený, děkan Žádník. Podle jeho mínění neútočil Procházka proti zákonné škole, jen poučil věřící o úmyslech podporovatelů „volné školy“. Ve veřejných místnostech, tj. hostinci, pak farář četl na volebních schůzích zprávy o manželské rozluce a spolku volná škola, a dále hanlivé výroky o náboženství z učitelských novin.⁵⁹ Okresní školní rada předala spis c. k. státnímu zastupitelství v Novém Jičíně ke stíhání obviněných kněží Františka Procházky a kooperátora Jakuba Vymazala. Státní zastupitelství však tuto stížnost vrátilo s prohlášením, že neshledává příčiny zahájit trestní řízení.⁶⁰ Jaký byl důvod sporu? V Pamětní knize školy v Novém Hrozenkově si zapisující učitel stěžoval na to, že farář hanil učitele jen proto, že využili svého zákonitého práva a vyreklamovali z volebních listin pro říšskou radu řadu soudně trestaných voličů.

Asi nejzávažnější konflikt se odehrál v roce 1908 v Hutisku. Tamní farář Šmehlík během výuky náboženství ve škole spatřil z okna dva farníky, s nimiž byl z neuvedeného důvodu v rozepři. Ukazoval na ně dětem a nadával jim do cikánů a lumpů. Nařčené osoby (podle informací z novin se jednalo o fojta Mikulenu a Aloise Válku) si to však nenechaly líbit a žalovaly faráře pro urážku na cti. U soudu svědčily i děti. Následně farář při jedné z dalších hodin náboženství vytýkal žákům, že prý lhali, když tvrdili, že farníkům nadával. Při tom se nešetřně dotkl dvou členů učitelského sboru, kteří se buď vypyávali děti na to, co se stalo, anebo byli svědky incidentu. Rovněž oba učitelé faráře zažalovali. Farář

⁵⁸ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 198, i. č. 254, mimoškolní aktivity.

⁵⁹ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 100, i. č. 228.

⁶⁰ SOKA Vsetín, Pamětní kniha školy v Novém Hrozenkově.

byl odsouzen k peněžité pokutě nejprve okresním soudem, a po odvolání i krajským soudem.

Naštvaný farář následně odmítal vyučovat v I. třídě náboženství, přiměl kooperátora Bergera, aby se jako katecheta neúčastnil učitelské konference. Po více než dvou měsících mu na základě stížnosti správce školy valašskomeziříčský děkan nařídil, aby obnovil výuku náboženství v I. třídě, a to buď osobně, anebo prostřednictvím kaplana. Ještě v září 1908 se správce školy stěžoval, že Katolický farní úřad v Hutisku nepřijímá úřední dopisy ani od školy, ani od místní školní rady.⁶¹ Celá kauza byla s patřičným zaujetím popisována v pokrokářském listu Palacký.

Dohled nad osobním životem učitelů

Od učitele a učitelů se očekával bezúhonný spořádaný život. Měli být příkladem pro své okolí. Velký důraz byl kladen na morální bezúhonnost učitelů. Učitelství bylo kromě výuky industriálních předmětů celibátním povoláním. Jakékoliv bližší styky s opačným pohlavím mohly mít pro učitelky vážné důsledky. V roce 1912 to poznala Josefka Horáková, industriální učitelka ve Zdechově, jež podle svého nadřízeného, nadučitele Adolfa Winklera, zavdávala „příčinu k choullostivým dle všeho oprávněným řečem, které jí mohou propuštění ze služby způsobiti“. Horákovou špehovala její kolegyně Valentová (pravděpodobně ze žárlivosti) a údajně viděla v jejím bytě ve večerních hodinách kolegu učitele Holnu. Čest Josefy Horákové hájil její otec, nadučitel ve výslužbě. Stěžoval si na Valentovou u okresní školní rady, což vyvolalo šetření.

Nadučitel Winkler uvedl, že ve škole k sobě měli Holna a Horáková blízko, často se bavívali. Vytknul jim to při učitelské konferenci. Ve vsi se šířili řeči o jejich intimním vztahu. Starosta a první radní měli v úmyslu, úředně se přesvědčit v bytě slečny Horákové, není-li tam učitel Holna přítomen a nedějí-li se tam nepřístojnosti. Dle rozšířených řečí byli oba jmenovaní přistiženi ve dvou hostincích ve velmi choullostivé situaci. Učitel Holna připustil, že se sl. Horákovou rád mluví, ale nedošlo k ničemu neslušnému. Popřel, že by se klepy zakládaly na pravdě. V noci u sl. Horákové nikdy nebyl, protože ví, jaké by to mohlo mít pro oba následky.

Horáková stížnost vyzněla do ztracena. Okresní školní rada mu sdělila, že šetření nezjistilo takové provinění prozatímní učitelky Valentové, aby se proti ní mohlo zasáhnout.⁶²

I osobní život učitelů byl pod drobnohledem místní komunity a státních úřadů. Nešťastná povaha v kombinaci se smůlou a tíživými sociálními poměry se

⁶¹ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 98, i. č. 228.

⁶² SOKA Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 72, sign. 62f–2.

stala osudnou pro Ludvíka Klepetka. Když byl tento rodák z východočeské Choťboře v roce 1892 podučitelem v Poličné, byl v srpnu obviněn z obtěžování devatenáctileté sklepnice a desetileté školačky v Uherkově vinárně v Krásně. Starosta obce požádal o přesazení učitele.

V listopadu 1892 byl Klepetko potrestán přeložením na školu do Zděchova, protože se v podnapilém stavu choval neslušně a způsobem neslučitelným s vystupováním učitele. Učitel trest přijal a k objasnění okolností uvedl svou složitou situaci – v roce 1891 získal místo v Poličné. Dekret měl na 300 zl ročně s tím, že definitivní učitelé mají služné 360 zl. Na novém místě nedostal ve druhé půlce září a v říjnu služné (pro vyplacené služné za prázdniny na předchozím místě v Čechách), takže musel žít na dluh. Když vykonal placenou zkoušku na definitivního učitele, zadlužil se ještě více. Dostal se v novém působišti do problémů, dlužil, kam se podíval. Další problémy se přidaly, když získal přízeň půvabné dívky z vážené rodiny. Po roční známosti⁶³, dva dny před událostí ve vinárně, mu rodiče dotyčné dívky dali na vědomí, že mu dceru nedají, neboť má dluhy a souchotě. Prvního srpna 1892 musel dát značný obnos hostinskému za stravu a nezbylo mu téměř nic. Po dlouhém bloudění v polích se v zoufalství šel opít. Přiznal, že u sklepnice hledal zapomenutí jako člověk zhrzený v lásce, popřel však, že by jakkoliv ublížil desetiletému děvčátku.

Klepetkovy problémy neskončily ani přeložením. V září 1895 si na něj stěžovala správa školy ve Zděchově. Klepetko přijal do školy 4,5 roku staré děvče, aniž uvědomil místní školní radu. Klepetko byl navíc v té době otcem nemanželského dítěte a s matkou toho dítěte, která měla ještě jedno dítě, se scházel, o čemž věděli i žáci. Hrůza uvedl, že Klepetko je ve vyučování dobrým učitelem, ale mimo školu nejde příkladem.

Klepetko byl následně vyslechnut ve věci nemravného života. Sám vypověděl, že neví, zda dcerka Františky Kuňákové, u které se stravuje, je jeho či ne. Připustil důvěrný poměr, ale uvedl, že je známo, že s ní obcují také jiné osoby. Vypovídaly i další osoby, např. předseda místní školní rady a školní dozorce. Všichni chválili Klepetka jako učitele, jenž však spadl však do osidel ženě nevalné pověsti a škodí to pověsti školy.

Správa školy se v listopadu 1895 přimluvila za žádost Klepetka, aby mohl sám požádat o přesazení. Uvedla, že s ženou pochybné pověsti přerušil veškeré styky. Okresní školní rada však Klepetka propustila ze služby.⁶⁴

⁶³ Podle osobního spisu dostal Klepetko v listopadu 1891 povolení ke sňatku. V žádosti o povolení uvedl, že dívka je z movité rodiny a sňatek mu vyřeší existenční problémy. SOKA Vsetín, OŠV Vsetín, kart. 123, osobní spis učitele Ludvíka Klepetka.

⁶⁴ SOKA Vsetín, OŠV Valašské Meziříčí, kart. 98, i. č. 228.

Závěr

Studie se zabývala obecným školstvím v jednom z nejdlehlších a nejzaostalejších moravských regionů zhruba v posledních čtyřech desetiletích před první světovou válkou. Prokázala lepší se situaci (zhušťování sítě škol, zlepšování jejich vybavenosti, lepší se školní docházku), ale i těžký boj s alkoholismem, ignorantstvím rodičů, v některých obcích stále nevyhovující stav školních budov a vybavení tříd i na dnešní poměry velmi vysoké množství omluvených i neomluvených hodin. Absence byla způsobena hlavně špatným vztahem rodičů ke vzdělání a pracovním vytížením dětí, částečně pak také špatnou dostupností škol (a v počátku sledovaného období i jejich nedostatečnou kapacitou) a nedostatečným osácením a obutím žáků v zimních měsících.

Archivní materiály prokázaly očekávanou značnou angažovanost učitelů ve spolkovém, společenském a politickém životě, což byl obecně důsledek jejich vzdělání a rozhledu, kterým čněli nad lokální populací.

Ukázalo se, že ne-li poměrně frekventované, tak rozhodně ne vzácné (problémem je, že v materiálech okresních školních rad jsou zachyceny jen konfliktní situace, což nevypovídá o proporcích celkového stavu) byly konflikty učitelů s rodiči a někdy i se členy obecní samosprávy. Negativní vztah k učitelům vyplýval z jejich disciplinační role – na rodičích si vynucovali školní docházku a na dětech ukázněnost.

Celkově méně časté, ale také ne neobvyklé byly konflikty učitelů s místními zástupci katolické církve. Nastaly hlavně v případech, kdy učitel odmítl tradiční inferiorní postavení vůči faráři a/nebo byl naladěný „pokrokářsky“ (tedy antiklerikálně). Obzvláště neoblíbení byli u farářů učitelé, kteří zakládali sokolské spolky.

Další výzkumy by mohly podrobit podrobné analýze převážně evangelické obce – Valašsko bylo regionem s nejvyšším zastoupením luteránů a příslušníků helvétské konfese v českých zemích. Komparace vybraných katolických a evangelických obcí by mohla ukázat, zdali se učitelé potýkali se stejnými problémy ve vztahu k obyvatelstvu i duchovním i v převážně nekatolickém prostředí. Překážkou může být absence potřebné pramenné základny.

Pavel Kladiwa

Die Volksschule und ihre Lehrer als grundlegender Kultivierungsfaktor im ländlichen Milieu (die Mährische Walachei in den fünfzig Jahren vor dem ersten Weltkrieg)

Zusammenfassung

Eine Analyse der Entwicklung der Volksschulen in den Landkreisen Vsetín und Valašské Meziříčí bewies die großen Anstrengungen des Staates für die Alphabetisierung der Bevölkerung und deren Ausstattung mit den Kenntnissen, die zur Verbesserung des Lebensniveaus in einer Region mit schwerer sozioökonomischer Situation erforderlich sind. Sie belegte die sich bessernde Lage (dichter werdendes Netz an Schulen, deren höhere Ausstattung und besserer Schulbesuch), aber auch den schweren Kampf der Lehrer und staatlichen Beamten mit Alkoholismus, ablehnender Haltung einiger Eltern, dem in einigen Gemeinde immer noch unzureichenden Zustand der Schulgebäude und der Klassenausstattung sowie der für heutige Verhältnisse sehr hohen Zahl an entschuldigten und unentschuldigten Fehlstunden. Die Fehlstunden waren vor allem auf die negative Haltung von vielen Eltern zur Bildung und auf die Arbeitsauslastung der Kinder zurückzuführen, teilweise auch auf die weiten und beschwerlichen Schulwege (zu Beginn des Berichtszeitraums auch auf die unzureichende Kapazität der Schulen) sowie die unzulängliche Bekleidung und schlechten Schuhe der Schüler in den Wintermonaten. Die Archivunterlagen zeigten die erwartete hohe Engagiertheit der Lehrer im Vereinsleben sowie im gesellschaftlichen und politischen Leben, was allgemein eine Folge ihrer Bildung und ihres allgemeinen Überblicks war, mit denen sie über die lokale Bevölkerung herausragten. Es zeigte sich, dass Konflikte der Lehrer mit den Eltern und mitunter auch mit Mitgliedern der Gemeindegemeinschaften wenn nicht verhältnismäßig häufig, so sicher nicht selten waren. Die negative Haltung zu den Lehrern ergab sich aus ihrer Disziplinierungsrolle – sie bemühten sich, die Eltern zum Schulbesuch ihrer Kinder zu bewegen, und von den Kindern verlangten sie Disziplin. Es wäre falsch, bei den Eltern nur Ignoranz darin zu sehen, wenn sie ihre Kinder nicht zur Schule schickten. Im überaus armen Milieu stellten vor allem die größeren Kinder Arbeitskräfte dar, die als Aushilfe auf dem Hof sehr wichtig waren und nicht selten auch einen Nebenverdienst zum Familienhaushalt beisteuerten. Die Schule konnten damals von den Eltern (in gewisser Weise berechtigt) als Faktor angesehen werden, der die wirtschaftliche Lage der Familie direkt verschlechterte. Insgesamt weniger häufig, aber auch nicht ungewöhnlich waren Konflikte der Lehrer mit den örtlichen Vertretern der katholischen Kirche. Zu ihnen kam es vor allem dann, wenn der Lehrer die traditionell geringere Stellung gegenüber dem Pfarrer ablehnte oder „fortschrittlich“ (also antiklerikal) eingestellt war.

Pavel Kladiwa

Municipal Schools and their Teachers as a Core Cultivating Factor in the Rural Environment (Moravian Wallachia during the half century prior to the First World War)

Summary

This analysis of the development of municipal schools in the Vsetín and Valašské Meziříčí districts shows the state's great efforts in ensuring literacy amongst the population, and securing it with the knowledge necessary to improve the quality of life in this region with its difficult socioeconomic conditions. It demonstrates an improving situation (expansion of the network of schools, improvements in their facilities, improving school attendance), as well as teachers' and state authorities' difficult struggle with alcoholism, the refusal of some parents to involve their children, and in some villages the still inappropriate condition of school buildings and classroom facilities, as well as what would today be considered a very high rate of excused and non-excused absenteeism. Absence was mainly a result of parents' negative relationship to education and children having to work, as well as sometimes poor school accessibility (and at the start of the period investigated, also their lack of capacity) and pupils' insufficient outer wear and boots during winter. The archive materials demonstrate the expected marked engagement of teachers in clubs and social and political life, something generally the result of their education and perspective, which marked them out against the local population. It shows that conflicts between teachers and parents, and sometimes even members of municipal councils, were if not frequent, certainly not rare. This negative relationship to teachers was the result of their disciplinary role – they forced parents to make their children attend school, and demanded discipline from the children. It should be said that it would be misleading to think it was merely parental ignorance responsible for anyone not sending children to school. In very poor areas, older children in particular were part of the workforce and they were very important in helping at the family farm, often bringing extra income to the family budget. As such, parents might consider school a factor which directly worsened the family's economic situation (and in a manner they were right to do so). Overall less common, but still not entirely unusual were teachers' conflict with local representatives of the Catholic Church. These mainly occurred where the teacher rejected their traditionally inferior position in regard to priests, or where they were "progressive" in outlook (i.e. anti-clerical).

Blanka Zubáková

Židé v meziválečném Polsku a odkazy jejich bojkotu jako obrany před antisemitismem. Hospodářské, kulturní a společenské odezvy¹

Jews in Interwar Poland and Legacies of their Boycott as Protection against Antisemitism. Economic, cultural and society-wide responses

During the interwar period, Poland experienced an unprecedented period of development at an economic, but also cultural and political level. In all these areas, the Jewish minority played an important role. Like elsewhere in Europe, expressions of anti-Semitism were manifest from the second half of the 19th century, and these grew with Jews' emancipation and their successful involvement in politics, business, science and culture. Anti-Jewish sentiment and attacks against the Jewish population in Germany forced Jewish communities and associations in Europe to respond, and Poland was no exception. Shortly after the Polish delegation at the 1932 World Jewish Conference in Geneva, a precursor to the World Jewish Congress, proposed an economic boycott of Germany, the proposal became a global act, and the economic boycott of Nazi Germany became one of the weapons in the fight against the Nazi regime's anti-Semitism.

Key words: History, 20th century, economic history, Polish history, Jews, anti-Semitism, boycotts, boycott of German products in Poland, 1936 Berlin Summer Olympics

¹ Studie vznikla s podporou projektu Grantové agentury České republiky č. 16-02274S „Židovský bojkot nacistického Německa (1933–1941).“

Židovský bojkot nacistického Německa jako badatelské téma – sonda do problematiky

Židovské komunity v různých zemích Evropy, ale i mimo ni, vystupovaly v letech 1933–1941 proti nacistickému Německu a jeho protižidovské politice. Existovala zřetelná snaha o všestranný bojkot Německa, a to především v hospodářské rovině, ale také politické i společensko-kulturní. Výjimkou v těchto snahách nebylo ani Polsko, stát s největší židovskou komunitou v Evropě. Z badatelského hlediska se v Polsku potýkáme s jednou z nejsložitěji uchopitelných a probídatelných oblastí v Evropě, protože až na malé procento byla naprostá většina archivních předválečných materiálů zničena během druhé světové války. Z tohoto důvodu je rekonstrukce skutečného stavu židovského bojkotu Německa v Polsku v plné své šíři nemožná.

Tato studie je tak spíše jakousi sondou do této problematiky, kdy se snaží alespoň částečně na bojkotové tendence v Polsku nahlédnout, a to jak skrze obecnou rovinu života polských Židů a pomocí minima dochovaných archivních materiálů, tak například i prostřednictvím domácího i zahraničního dobového tisku. Různé příklady z polského prostředí se nám také zrcadlí v materiálech polské zahraniční politiky ve spisech velvyslanectví či ambasad v různých částech Evropy, ale i v Americe.

Velmi důležitým pramenem pro studium tématu, či lépe řečeno právě pro tuto sondu, je dobový tisk. Studie se omezuje pouze na polsky psané židovské i nežidovské tiskoviny. Ačkoliv bylo možné se alespoň okrajově seznámit s více-
ro hlavními domácími tituly, nakonec byly vybrány především *Nasz przegląd*, *Tygodnik Żydowski*, *Nasza Obrona*, *Sprawy Narodowościowe* a okrajově také *Gospodarka Narodowa*, *Dziennik Poznański* a *Gazeta Warszawska*. Vedle toho bylo možno využít i zahraniční tisk, a to konkrétně tituly *The Manchester Guardian*, *Chicago Daily Tribune*, *New York Times*, *Jewish Daily Bulletin* nebo *The Times*. Zcela jistě by v budoucnu bylo pro badatele zajímavé proniknout (třeba jen pomocí sondy) do odkazů této problematiky v tisku psaném v jidiš či hebrejštině.

Na úvod je také nutné zmínit se o dosud vydané literatuře a studiích. K obecným dějinám Židů v Polsku existuje nepřehledné množství literatury, a to ať se badatel soustředí na témata hospodářská, politická, sociální či kulturní. Pokud se ale zaměříme čistě na problematiku bojkotu, spokojit se musíme pouze s několika málo studiemi. Základními pracemi, ze kterých vychází i tato práce, jsou texty Jerzeje Tomaszewskiego *Bojkot towarów niemieckich w Polsce w latach 1933–1935*. (2007)² a starší práce Alfreda Wiślickiego *The Jewish Boycott Campaign against Nazi Germany and its Culmination in the Halbersztadt Trial*.

² Jerzy TOMASZEWSKI, *Bojkot towarów niemieckich w Polsce w latach 1933–1935*, in: Acta oeconomica Pragensia: vědecký sborník Vysoké školy ekonomické v Praze Roč. 15, č. 7 (2007), s. 448–459.

(1994).³ Jsou to prakticky jediné práce, které se této problematice celistvě věnují. Už to samo o sobě vypovídá mnoho o tom, jak je toto téma těžko uchopitelné a nutno říci, že obrovskou roli v tom hraje právě ona pramenná roztříštěnost. Tomaszewskiego práci je pak také stavební kamenem této studie, která se snaží nastavit, případně doplnit, základní informace o nové prameny a snaží se jí nahlí-
žet i z jiné roviny než pouze úhlem hospodářského bojkotu, i když ten zůstává zcela logicky výhradním těžištěm.

Studie si neklade za cíl vyzkoumat faktický podíl polských Židů na celosvětové akci bojkotu nacistického Německa, je očividné, že to není v podmínkách, jaké máme, možné. Spíše se snaží zasadit bojkotové snahy do jasnějšího časového rámce a do celkové situace postavení Židů v polské společnosti. Zcela jistě by bylo v budoucnu zajímavé konfrontovat téma s výzkumem činnosti některých vybraných organizací (pokud k nim je ovšem dochována alespoň nějaká pramenná základna). To je například problém u některých lokálních výborů Komitétu bojkotové akce.⁴ Nabízí se ale například i komparace s aktivitou židovské komunity na podporu uprchlíků z Německa (Zjednoczony Komitet Niesienia Pomocy Uchodźcom z Niemiec).⁵

Vývoj bojkotové politiky byl v každé zemi jiný, stejně tak i postavení Židů ve společnosti se stát od státu lišilo. V meziválečném Polsku se také situace výrazně proměňovala s měnící se politickou situací, a to nejenom na domácí scéně, ale především ve vztahu ke stále sílicímu nacistickému Německu.

Meziválečné Polsko a menšiny

Ačkoliv většina evropských zemí prožívala na počátku meziválečného období spíše čas rozkvětu, Polsko se muselo nejprve vypořádat s těžkými okamžiky, které plynuly z více jak stoletého rozdělení země mezi záborové mocnosti. Polsko se potýkalo nejenom s problémy v oblasti práva, administrativy, dopravy, ale velice komplikovaně se vyvíjel i politický život, který byl silně poškozen nejen první světovou válkou, ale také následnými boji s bolševiky. Protože v Polsku válečný stav trval hluboko do dvacátých let, celá země byla vyčerpaná, což se projeвило především v oblasti hospodářství. Hlavním městem se stala Varšava

³ Alfred WIŚLICKI, *The Jewish Boycott Campaign against Nazi Germany and its Culmination in the Halbersztadt Trial*, in: "Polin. Studies in Polish Jewry" 1994 (8), s. 282–289.

⁴ V roce 1934 fungovalo na dvě stě lokálních výborů, které se angažovaly v protiněmec-
kém bojkotu.

⁵ Zmínky o jejich aktivitě jsme v dosavadním bádání našly např. v aktech Ministerstva zahraničních věcí – v Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN ve Varšavě), šlo ale většinou o otázku prošetřování excesů proti Židům v Německu, finanční pomoci či snah na vystěhování do Polska. Pro studium vztahujícím se k problematice provázané s bojkotovou akcí by dále bylo nutné projít archivy, které spravují vlastní agendu komitétu, např. Archiwum Narodowe w Krakowie nebo Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie.

a trochu tak začal upadat význam dříve důležitých společenských a politických center, jakými byly Vilno, Krakov, Poznaň nebo Lvov.⁶

Jedním z důležitých faktorů, se kterými se muselo Polsko vypořádat, byla i jeho národnostní nejednotnost, přičemž Poláci v něm tvořili jen něco přes 60% veškerého obyvatelstva.⁷ Druhá Rzeczpospolita se stala domovem i pro početné národnostní skupiny, které se jen těžce dokázaly identifikovat s polským státem např. Ukrajinci, Bělorusové, Litevci nebo Němci. Ve specifickém postavení byli Židé, kteří po Ukrajincích představovali druhou nejpočetnější národnostní a zároveň i náboženskou skupinu.⁸ Mezi nimi pak existovala skupina tzv. asimilovaných Židů, což byli ti, kteří se hlásili k židovskému náboženství, ale pokládali se za Poláky.⁹

Otázka práv menšin v Polsku a zejména té židovské, byla dlouho diskutovaným tématem i na mezinárodním poli. Polská židovská komunita se díky více než stoletému rozdělení do více celků, vyvíjela odlišně. Dotýkaly se jí problémy v podobě různého stupně religiozity v jednotlivých krajích, rozdílná byla i asimilace či odlišný vliv socialistických myšlenek. Co se týče osídlení, to houstlo od západu na východ země. Nejvíce jich bylo usídleno v bývalém rakouském a ruském záboru a nejméně naopak v Pomoří nebo Horním Slezsku.

Po skončení první světové války se Velká Británie, Francie a Spojené státy americké zapojily do zajištění rovných práv Židů v Polsku, a to v době, kdy i někteří členové polské politické reprezentace veřejně žádali omezení práv pro Židy. Jedním z těchto návrhů byl např. polský národní demokrat Roman Dmowski. Ve své ústavě se ale Polsko nakonec připojilo ke garanci dodržování národnostních a náboženských práv a polští diplomaté dne 28. června 1919 podepsali též menšinovou smlouvu, která pro národnostní menšiny znamenala garanci jejich práv a možnost se v případě diskriminace odvolat přímo ke Společnosti národů.¹⁰ Tato smlouva se pak stala mnohdy spíše nástrojem k vměšování do vnitřních záležitostí jiných zemí, což platilo obzvláště pro německý poměr k Polsku. Národnostní otázka v Polsku byla velmi složitá, až do druhé světové války se v této oblasti uvnitř politického systému nepodařilo najít jednotný konsensus.¹¹ Mezinárodní úmluvy byly jedna věc, ale realita v zemi byla mnohdy odlišná. Diskriminace židovské komunity se projevovala v mnoha oblastech.

⁶ Lukáš FASORA, *Dějiny Polska v meziválečném období*, Brno 1999, s. 3–4.

⁷ Podle sčítání lidu v roce 1931 v Polsku žilo bezmála 32 milionů obyvatel.

⁸ V roce 1931 bylo v Polsku více než 3,1 mil Židů, což bylo 10% všech obyvatel Polska. Blíže: Jolanta ŻYNDUL, *Żydzi życia parlamentarnym II Rzeczypospolitej*, in: J. Tomaszewski aj. Valenta, *Židé v české a polské občanské společnosti: Żydzi w polskim i czeskim społeczeństwie obywatelskim*, Praha 1999.

⁹ Miloš ŘEZNÍK – Jiří FRIEDL – Martin WIHODA – Tomasz JUREK, *Dějiny Polska*, Praha 2017, s. 443–445.

¹⁰ Úmluva o menšinách byla Polskem oficiálně prohlášena za neplatnou roku 1934.

¹¹ Joseph MARCUS, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939*, Berlin 1983, s. 11.

Sociální a politické postavení Židů v meziválečném Polsku

Většina Židů žila ve městech. V západních provinciích Židé představovaly přibližně 5% městských obyvatel, v centrální 10–40% a ve východní části 30–60%, někdy více. Na venkově žily jen asi 4% židovského obyvatelstva celé země. I když židovská populace rostla, její procento mezi všemi obyvateli se snižovalo, a to především vlivem zvýšené emigrace. V období mezi válkami odešlo z Polska přibližně 400 000 Židů zejména do USA a Palestiny, ale také do Argentiny, Brazílie a západní Evropy.¹²

Hospodářská struktura židovské společnosti se odrážela v městském charakteru života. Až 96% Židů pracovalo v nezemědělských profesích. Byli zaměstnání převážně v oblasti obchodu, řemesel a svobodných povolání. Méně jich pracovalo v průmyslu. V některých profesích pak Židé dominovali, jako například v obchodě, a svůj vliv si zde značně chránili. Významné postavení měli i na pozici inteligence. V roce 1931 mezi lékaři s vlastní praxí figurovali Židé v 56%, mezi advokáty, notáři a právníky v 33,5%, soukromými učiteli v 43,3% a mezi lékárníky v 24,1%.¹³

Již na počátku dvacátých let se v Polsku projevil také tendence vyloučit Židy ze zaměstnání ve veřejném sektoru s možností získat povolení rozvíjet se v některém z hospodářských odvětví, která byla kontrolována vládou. K tomu také napomáhaly poměrně lukrativní půjčky ve státních bankovních institucích. Židé zřídka našli zaměstnání v továrnách nežidovských majitelů, vedle toho rolníci nahradili židovské pracovníky v mnoha průmyslových odvětvích, na kterých měl stát monopol, jako byl např. tabákový průmysl.¹⁴

Malé procento židovské populace (odhaduje se, že asi 10%) prošlo procesem akulturace. Byli to ti, kteří přijali jazyk a vzory polské kultury, novináři, umělci, spisovatelé apod. Plná národní asimilace se týkala pouze jednotlivců. Většina Židů žila podle zásad svého náboženství a staleté tradice. V městském prostředí, mezi židovskou inteligencí, náboženské otázky postupně ztratily na významu. V malých městech na východní hranici státu bylo naopak náboženství a tradice součástí jejich každodenního života.¹⁵

Zatímco asimilovaní Židé mohli žít mezi Poláky mnohdy bez povšimnutí, mnozí příslušníci židovské komunity často žili v uzavřených společenských skupinách, které mluvily vlastním jazykem, tedy jidiš. Mnozí z těchto lidí dokonce

¹² Robert SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów polskich: podróż przez wieki*, Warszawa 2015, s. 164–165.

¹³ Tamtéž, s. 164–165.

¹⁴ Ezra MENDELSON, *German and Jewish Minorities in the European Successor States between the World Wars – Some Comparative Remarks*, in: E. Mendelsohn a Ch. Shmeruk (red.), *Studies in Polish Jewry*, Jerusalem 1987, s. 51–64; William HAGEN, *Before the "Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland*, in: *Journal of Modern History* 1996, t. 68, nr 2, s. 368–381.

¹⁵ R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s. 164–168.

vůbec nebo jen velmi špatně používali samotnou polštinu. Díky této jazykové bariéře, ale také jinému způsobu oblékání, ale i stravování či společenskému chování, se Židé vyčleňovali vůči ostatnímu obyvatelstvu, což přispívalo k tomu, že většina Poláků vnímala Židy jako cizí element. Mnohdy tyto tendence, které ač byly nejvíce podporovány národními demokraty, se nesly napříč celou společností, a vyústily např. organizováním bojkotu židovských obchodů nebo omezováním jejich aktivit v kulturním či politickém dění.

Židé, jako i ostatní národnostní menšiny, se aktivně účastnili polského politického života, měly své poslance v Sejmu a zástupce v regionálních radách.¹⁶ Židovských politických stran a uskupení bylo skutečně mnoho,¹⁷ představme si alespoň ty nejdůležitější. Politickou stranou zastupující náboženské ortodoxní hnutí byl **Agudas Jisroel**.¹⁸ Měl za úkol posilovat a šířit pravidla judaismu, zakládat a financovat školy, prosazovat právo na náboženství, bránit občanská práva a věnoval se sociálně-filantropické činnosti. Agudas Jisroel měl značný vliv v mnoha společenských organizacích soustředujících pracovníky, ženy nebo mládež, stejně jako charitativních organizacích pomáhajících chudým, lidem bez domova, bývalým vězňům. V zásadě se Agudas Jisroel snažil o neutralitu a podporoval polskou vládu. Na politické scéně dále figurovala pravověrná sionistická organizace **Histadrut Mizrahi**, která prosazovala spojení židovského života s kultivací. Mizrahi patronovala četné vzdělávací a kulturní asociace, založila vlastní základní a střední školy, kde vyučovacím jazykem byla jak hebrejšтина, tak polština.

Nejvíce ideologicky rozmanité politické prostředí mezi polskými Židy bylo mezi přívrženci sionismu.¹⁹ Sionistické skupiny měly už od 19. století čtyři centra tohoto hnutí: ve Varšavě, Krakově, Vilniusu a Lvově. Protože mezi jejich programy, včetně plánu na vybudování židovského státu v Palestině, a i samotným pojmáním sionismu, panovaly značné rozdíly, nevytvořili jednotnou politickou stranu. Proto i po roce 1919 bylo sionistické hnutí zastoupeno četnými skupinami a několika politickými stranami. Levé křídlo sionistů tvořili Židovští sociální demokratičtí dělníci strany Sion tzv. **Poale Syjon**. Hlavním cílem jejího programu bylo vytvoření nezávislého židovského státu v Palestině na základě socialistických principů. Extrémní frakci sionistické organizace v Polsku s názvem **Nową Organizację Syjonistyczną**, vytvořil Włodzimierz Zeewa Żabo-

¹⁶ První židovské politické strany se objevily už v 19. století a byly výsledkem modernizační transformace uvnitř židovské komunity. V nezávislém polsko-litevském společenství pak existovaly tři hlavní směry: konzervativní-náboženské, národně-sionistické a socialistické. Viz R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s. 136–138.

¹⁷ Podrobně: Szymon RUDNICKI, *Żydzi w Parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2003.

¹⁸ Utvořena byla již v roce 1912.

¹⁹ Blíže: Wojciech JAWORSKI, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996.

tyňski. Jejím hlavní cílem bylo vytvořit co nejdříve národní stát v Palestině, i za cenu ozbrojeného boje.

Mezi sionisty bylo několik významných aktivistů, kteří utvářeli své skupinky, např. Izaak Grünbaum,²⁰ Leon Reich nebo Abraham Ozjasz Thon. Aktivně dokázali tlačit na polskou vládu a polské politické strany k dosažení svých cílů, zároveň nechtěli v polské společnosti vyvolat protižidovské reakce. Jednotlivé strany pak sledovaly v Sejmu své vlastní zájmy a problémy, které politici museli řešit a nezdědka vedly k štěpení stran a dalšímu tříštění politické scény.²¹

Levicovou stranou, která se odvolávala na ideologii socialismu, byl Svaz židovských dělníků Bund – **Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund**. Ačkoli se tato strana nikdy nedostala do parlamentu, měla hlavně ve velkých městech, jako Varšava a Lodž, velkou voličskou základnu. Jejich pozice posílila zejména ve třicátých letech. Bund bojoval za zlepšení pracovních podmínek židovských dělníků. Chtěl národní a kulturní autonomii pro židovské obyvatelstvo v Polsku a uznání jidiš jako národního jazyka polských Židů. Členové Bundu a jeho příznivci dominovali v židovských odborových svazech, družstevním hnutí, stejně jako ve více než 100 městských radách v zemi.²² Židé byli dále zastoupeni například i v Komunistické straně Polska či jiných partajích. Ty, které měly v programu asimilaci, se spojily do Svazu Poláků židovského náboženství – **Zjednoczenie Polaków Wyznania Mojżeszowego Wszystkich Ziemi Polskich**. Členové prováděli kulturní a vzdělávací aktivity, ale nehrály významnější politickou roli.

Židovské politické strany, které měly vůči polskému státu pozitivní postoj, jej projevovaly tím, že se účastnily oslav polských národních svátků a státních oslav. Velmi populární postavou byl mezi polskými Židy maršál Józef Piłsudski. V jeho osobě Židé spatřovali federalistu a silného politika, který se může postavit antisemitismu.²³

Stejně jako jinde v Evropě se i v Polsku již od druhé poloviny 19. století projevoval antisemitismus, který rostl s emancipací Židů a jejich úspěšnou aktivitou v politice, podnikání, vědě a kultuře. Takto většina historiků vysvětluje vzrůstající antisemitské tendence v meziválečném Polsku, kdy významnou roli hrála velikost a specifická ekonomická struktura židovské menšiny. Americký

²⁰ V lednu 1919 se prvních parlamentních voleb účastnili aktivisté z židovských politických stran. Jejich postoj představil v přednesu k Sejmu Izaak Grünbaum 24. února 1919. Grünbaum se stal také iniciátorem vytvoření bloku národnostních menšin, který tvořilo 66 poslanců, včetně 19 Židů, jež čelil stále se prohlubujícím nacionalistickým tendencím. Viz R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s. 162–163.

²¹ Jerzy KOCHANOWSKI, *Polsko w době autoritativního režimu Piłsudského*, in: Historický obzor 1–2/1999. s. 22–35; M. ŘEZNÍK a kol, *Dějiny Polska*, s. 443–445.

²² Blíže: Feliks TYCH a Jürgen HENSEL (red.), *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, Warszawa 2000.

²³ R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s. 167–177. A: J. MARCUS, *Social and Political History*, s. 261–292.

historik židovského původu Ezra Mendelsohn ale upozorňuje na to, že vedle specifické ekonomické struktury a celkové úlohy, kterou Židé v polské ekonomice měli, hrála velkou roli i zvláštní povaha antisemitských postojů. Tvrdí, že antižidovské předsudky v období před válkou nebyly stejné jako třeba protiukrajinské nebo protiněmecké a že mají mnohem hlubší kořeny, které více než se skutky, souvisí s emocemi vytvářející tento negativní obraz.²⁴

Svůj vliv měla i světová hospodářská krize, která přinesla tzv. ekonomický antisemitismus.²⁵ Antisemitismus se ale netýkal pouze ekonomické oblasti. Židé byli vedle politiky velmi aktivní také v oblasti kultura a vzdělávání. Meziválečné Polsko bylo svědkem opravdového rozkvětu židovského kulturního života, který se neuzavíral do sebe. Ať se jednalo o literaturu, divadlo nebo film, produkce byla široká, a to jak v polštině, jidiš i hebrejštině.²⁶ Tato trojjazyčnost byla ostatně charakteristickým rysem meziválečné židovské kultury v Polsku. Jak napsala Michaela Kůželová: „*Tradičně byl hebrejský jazyk v prostředí polských Židů spojen s náboženským životem (liturgický jazyk) a ovládali ho zejména vzdělání Židé, zatímco nevzdělání Židé často nerozuměli ani textu modliteb. Naopak jidiš plnil roli jazyka světského každodenního života a folkloru. Polština pak byla využívána jako jazyk obchodu a komunikace s místními úřady. Kromě těchto odlišných funkcí, které jednotlivé jazyky plnily, bylo jejich používání i vyjádřením určitého názoru či kulturní koncepce. Hebrejská kultura byla spjata především s myšlenkou sionismu, zatímco jidiš se pojilo se světským přístupem a spíše levicovými proudy (včetně komunismu) a polská kultura pak většinou s asimilací.*“²⁷

Když bylo výše zmíněno, že se polská židovská kultura neuzavírala do sebe, bylo tím míněno, že ačkoliv zde bylo vedle Sovětského svazu a Spojených států Amerických jedno z největších center jidiš kultury na světě, významně se do polské kultury otiskli i Židé tvořící v polštině a naopak u polských umělců bylo mnohdy možné sledovat i ovlivnění židovskou tematikou. Mluvíme tak o vzniku specifické kultury polských Židů mísící v sobě židovské prvky s polskými.²⁸

Výše zmíněné pravidlo trojjazyčnosti platilo také pro oblast žurnalistiky. Židovské deníky a časopisy vycházely v polštině a hebrejštině, ale vůbec nejvíce jich vycházelo v jidiš. Celkem jsme v Polsku mezi válkami mohli najít až na 160

²⁴ Ezra MENDELSON, *Interwar Poland: Good or Bad for the Jews?*, in: Ch. Abramsky – M. Jachimczyk – A. Polonsky (eds.), *The Jews In Poland*, Oxford: Blackwell, 1986, s. 135–136.

²⁵ Lubomír KOPEČEK, *Židé v Polsku po roce 1945*, s. 330–331. Blíže o hospodářském antisemitismu: Wiktor ALTER, *Antysemityzm gospodarczy w świetle cyfr*, Warszawa 1937.

²⁶ Blíže např. Rafał ŻEBROWSKI a Zofia BORZYMINSKA, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX. Wiek*, Warszawa 1993; Jolanta ŻYNDUL, „*Ulica żydowska*“, in: *Historia Żydów Polskich*, Wydanie specjalne 3/2013, s. 87–93; Alina MOLISAK, „*Kręgi kultury*“, in: *Historia Żydów Polskich*, Wydanie specjalne 3/2013, s. 94–100.

²⁷ Michaela MŮŽELOVÁ, *Židovská kultura v Polsku po roce 1945: obnova neobnovitelného*, in: *Acta Universitatis Carolinae Studia Territoria* 4, 2013, s. 14.

²⁸ Tamtéž, s. 15.

židovských novin. Nejenom v kultuře, ale prakticky ve všech oblastech společenského života vytvářeli Židé své vlastní instituce a organizace, které zároveň ale měly blízké vztahy a vazby na polskou společnost. I zde pak docházelo ke konfliktům a názorovým střetům a mnohdy k tomu přispěla také ekonomická rivalita spolků či jednotlivců. Nejvýrazněji se to projevilo v období globální krize v letech 1929–1933 a naprosto vyhrloilo v letech 1932–1933, kdy výrazně vzrostla nezaměstnanost. Prakticky třetina lidí se ocitla bez práce. Antisemitské nálady v Polsku sílily i ruku v ruce s aktivizací a vzrůstajícím vlivem pravicových stran a silicím postavením nacismu v Německu.²⁹

Masivní antisemitské kampaně, které vedla Národní demokratická strana, měly za následek organizovaný ekonomický bojkot židovských podniků a obchodů a dokonce na 150 antižidovských pogromů ze strany polských obyvatel měst a vesnic. Byla zavedena nová protižidovská opatření, např. tzv. numerus clausus (omezený počet míst pro židovské studenty na vysokých školách), numerus nullus (zákaz přijímání židovských studentů na určité studijní obory) či zavedení „lavicových ghet“ v učebnách (speciální, oddělená místa Židů v učebnách), hospodářský bojkot, omezení přístupu Židů k určitým povoláním, jejich vytlačování ze státní správy, školství či armády, fyzické napadání. Občanské průkazy Židů byly označeny velkým červeným J, doplněné o jméno Israel či Sarah.³⁰

Šíření antisemitské propagandy se snažili mírnit někteří politikové, ale třeba i přední představitel Polska, maršál Józef Piłsudski, který byl velkým obhájcem židovské rovnosti. Během svých vlád kladl důraz nejenom na vnitrostátní politiku, ale i na tu zahraniční, která v meziválečném období na politické scéně skutečně rezonovala. Jeho bezprostřední vliv na ni byl až do jeho smrti v roce 1935 dobře patrný. Hlavními spojenci Polska v meziválečném období byly Francie (proti Německu) a Rumunsko (proti Sovětskému svazu). Polsko-německé napětí se přenášelo velmi živě i do otázek národnostních menšin. Tento aspekt můžeme sledovat nejenom uvnitř Polska, ale významně se projevoval i v Německu, kde se naopak odrážel na polské, ale i polské židovské menšině, která se od počátku 30. let potýkala se stále většími problémy.³¹

²⁹ Jerzy TOMASZEWSKI, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, Warszawa 1993, s. 206–209.

³⁰ R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s. 185–188. Podrobně: Monika NATKOWSKA, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”*. *Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999.

³¹ Václav MELICHAR, *Dějiny Polska*, Praha 1975. s. 368–379. Dále také příslušné kapitoly v Norman DAVIES, *Polsko: dějiny národa ve středu Evropy*, Praha 2003.

Počátky židovského bojkotu Německa

S nárůstem nacistické moci v Německu vzrostly již v letech 1931–1932 protižidovské nálady ve společnosti, které byly navíc silně příživovány i cílenými excesy ze strany členů NSDAP. Tuto nelehkou situaci, která se dotýkala veškerého evropského židovstva, řešila v srpnu 1932 i židovská konference konaná v Ženevě. Jako tradičně se zde potkala skupina sionistů s nesionisty. Diskuse, které vedly, se ne vždy nesly v souhlasném duchu, ale na rostoucím nebezpečí, které hrozilo ze strany nacistů, se shodli všichni. A právě zde pak polská delegace navrhla vůbec poprvé ekonomický bojkot Německa: „*Židé mohou reagovat pouze aktivním bojkotovým opatřením a pouze historická nutnost nutí národ bojovat s metodami vypůjčenými od svých nepřátel.*“³² Velmi podrobně pak o dění na konferenci referovaly *Sprawy Narodowościowe*.³³

V Německu končilo v roce 1932 prezidentovi Paulu von Hindenburgovi úřední období a Adolf Hitler se rozhodl kandidovat na prezidenta. Státy střední Evropy s napětím očekávaly, jak se politika v Německu vyvine. Hitler, který byl bohatě podporován německými průmyslovými a obchodními magnáty chystal spolu s Goebbelsem volební kampaň, která byla silně podepřena i antisemitskými hesly a výroky o návodu na překonání hospodářské krize. Volby nakonec vyhrál von Hindenburg a pod tlakem jmenoval dne 30. ledna 1933 říšským kancléřem Adolfa Hitlera. To byla velká zpráva pro všechny evropské noviny a v Polsku tomu přirozeně velkou pozornost věnoval i židovský tisk.³⁴ *Nasz przegląd* ve svém únorovém čísle reagoval na zintenzivnění propagandistické kampaně a berlínská korespondentka také upozornila na zákroky ozbrojených oddílů proti odpůrcům, což mezi německými Židy, ale i polskými Židy, vzbudilo obavy z budoucnosti. Židovská tisková agentura z Berlína do Evropy posílala pesimistické zprávy a vyjadřovala velké obavy z nástupu národních socialistů, kteří ve své antisemitské propagandě hlásali i vytlačení Židů ze státních a obchodních funkcí, a rovněž varovala, že po volbách přijdou národní socialisté s návrhy nových zákonů, které budou přímo namířeny proti Židům.³⁵

Břežnové události, které v Německu proběhly, pak avizované obavy jenom potvrdily. Rozpoutaly se protižidovské demonstrace, řada židovských obchodů byla poničena násilníky, deklamována byla blokáda a bojkot židovských obchodů a po celé Říši se začaly množit krvavé protižidovské útoky. V Königsbergu došlo dokonce k vypálení staré synagogy, a to ani ne rok po tom, co nedaleko od ní

³² A. WIŚLICKI, *The Jewish Boycott*, s. 282. A: *Nasza Obrona*, r. 1933, č. 1, s. 1.

³³ *Sprawy Narodowościowe*, r. 1932, č. 5–6, *Żydowska konferencja Światowa*, s. 526–532.

³⁴ Jen namátkou: *Nasz przegląd*, *Nowy Dziennik*, *Nasz głos*, *Kurier Lwowski*, *Chwiła*, atd.

³⁵ *Nasz przegląd*, 18. února 1933, *Perspektywy Żydowskie w Niemczech*.

v domě místního sociálnědemokratického předáka vybuchla dne 31. července 1932 nastražená bomba.³⁶

Fakticky se na jaře 1933 dostali Židé v Německu do nerovnoprávného jak občanského, tak politického postavení. Bojkot židovských obchodů, který národní socialisté proklamovali prostřednictvím samotného ministra propagandy Goebbelse, přinesl celou řadu protestů nejen v Evropě, ale i v Americe. Tato kampaň byla Němci nelibě přijímána, a to až do takové míry, že sám Goebbels se dokonce nechal slyšet, že pokud mezinárodní hlasy přestanou do 1. dubna 1933 věnovat bojkotu židovských obchodníků v Německu pozornost, nebude již propaganda k podobným krokům proti Židům vybízet. Místo toho se během následujících týdnů tlak proti Židům v Německu přenesl z hospodářské roviny a prostředí společensko-politického i do roviny kulturní a samotného židovství, když Goebbels nechal 10. května 1933 na náměstí Belle Aliance spálit přes 20 000 knih židovských autorů. Jednalo se především o knihy s protiválečnou a socialistickou tematikou. Byla mezi nimi například díla Thomase Manna, Heinricha Manna, Stefana Zweiga, Jakóba Wassermana, Emila Ludwiga, Martina Bubera a dalších.³⁷

Všechny tyto excesy, kterým Německo, ale především Židé žijící v Německu museli čelit, sledovali s napětím i Židé v sousedních zemích. Nejenom v Evropě se ale množily odmítavé reakce, stále více byly slyšet i na Západě.³⁸ V Americe se demonstrovalo na organizovaném setkání v Madison Square Garden v New Yorku, ale i v ulicích. Předseda výkonného výboru Amerického židovského kongresu Joseph Tennenbaum demonstrace podpořil slovy: „*Za námi stojí morální síla celého civilizovaného světa a na něj nyní 16 miliónů Židů apeluje k obraně lidských a nejzákladnějších občanských práv.*“³⁹

Také někteří američtí novináři podpoření Ligou na ochranu lidských práv začali ve svých článcích vyzývat k bojkotu a reagovali často na dění nejenom v Německu, ale také v Polsku. Můžeme tak sledovat, jak polská židovská bojkotová akce rezonovala na mezinárodní scéně. Už 15. března 1933 otiskl list *The Manchester Guardian* článek „*Polská židovská odplata*“, ve kterém oznámil bojkot německého zboží: „*Korespondentka Central News ve Varšavě uvádí, že kampaň na bojkot německého zboží do Polska byla zahájena 3 250 000 polskými Židy. Žádní Židé si nebudou kupovat německou elektroniku, stroje, barviva, sladkosti nebo jiné výrobky, dokud v Německu nepřestane nacistická perzekuce Židů. Tato*

³⁶ Sprawy Narodowościowe, r. 1933, č. 2–3, *Prześladowanie Żydów w Niemczech i światowa akcja protestacyjna*, s. 259–264. A: J. TOMASZEWSKI, *Bojkot towarów niemieckich*, s. 448.

³⁷ Sprawy Narodowościowe, r. 1933, č. 2–3, *Prześladowanie Żydów w Niemczech i światowa akcja protestacyjna*, s. 262.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž; A: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ambasada w Waszyngtonie, teczká 2620. Emigracja żydowska.

forma protestu byla včera přijata. Několik stovek dalších židovských uprchlíků z Německa přišlo do „Polska v pondělí večer“.

Zprávy z Central News oznámily, že bojkot bude podpořen polskými úřady a polští Židé budou apelovat na Židy v jiných zemích, aby se připojili ke hnutí.

Polská vláda, dodává zpráva, připravuje seznam Němců v Polsku, kteří budou deportováni v případě, že německá vláda vyhostí více než 35 000 polských Židů, kteří stále žijí v Německu.

Včera byly na hranicích hlášeny další útoky na Židy, kdy Židé byli zbiti do bezvědomí. Polská vláda vyslala protest do Německa a oznámila svůj záměr žalovat Německo a chce pro polské Židy náhradu škody za ztrátu majetku. Byl sestaven seznam 184 zraněných polských Židů.⁴⁰

Dne 4. dubna 1933 vydal New Yorkský list *Jewish Daily Bulletin* krátkou zprávu od Židovské telegrafické agentury, která informovala o setkání zástupců polsko-židovských hospodářských výborů a o jejich rozhodnutí bojovat proti pronásledování Židů: „Sjednocený výbor, který zastupuje všechny židovské politicko-ekonomické organizace v Polsku, se zde [ve Varšavě] setkal, aby diskutoval o opatřeních v boji proti pronásledování Židů v Německu. Je pochopitelné, že výbor přijal řadu návrhů na okamžité kroky, které jsou považovány za nejdůležitější.“⁴¹

Stejný list pak 20. dubna otiskl článek „Polští židovští poslanci naléhavě vyzývají vytrvat v bojkotu“: „Dne 18. dubna ve Varšavě Klub židovských členů polského parlamentu vydal odvolání, které vyzývá k pokračování v protiněmeckém bojkotu. Odvolání poukazuje na to, že ačkoli byl nacistický bojkot proti Židům v Německu oficiálně odvolán, v praxi pokračuje a systematicky ekonomicky ničí německé Židy. Klub židovských členů polského parlamentu prohlašuje, že nemůže vyhovět žádostem německých židovských organizací, aby se zdržel dalších protestů, a to nejen proto, že je přesvědčen, že tyto žádosti jsou pod hrozbou zastrasování, ale také proto, že nacistický antisemitismus ohrožuje Židy i v ostatních zemích.“⁴²

Deník *Chicago Daily Tribune* dne 24. dubna 1933 v článku s hlavním titulem nazvaným „Polští židé volají po bojkotu německého zboží“ informoval o různých protestních akcích, které se v Evropě proti Hitlerovi dějí. Mimo jiné napsal: „Bojkot německého zboží „jako nejlepší prostředek protestování proti pronásledování Židů v Německu“ byl dnes schválen [ve Varšavě] na konferenci polských Židů, které se zúčastnilo 852 delegátů zastupujících židovské politické strany, organizace, sdružení a rabíny.

⁴⁰ The Manchester Guardian, 15. března 1933, *Reported Boycott of German Goods – Polish Jews' Reprisal*.

⁴¹ Jewish Daily Bulletin, 4. dubna 1933, *Representatives Polish-Jewish Economic Committees Decide on Counteraction to Persecutions*, s. 3.

⁴² Jewish Daily Bulletin, 20. dubna 1933, *Polish-Jewish Deputies Urge Boycott Continue*, s. 4.

Usnesení zdůraznilo, že polští Židé bojují pouze s režimem kancléře Hitlera a nikoli proti celému německému národu. [...]“ článek dále informoval, že shromáždění doporučilo, aby němečtí Židé šli do Palestiny a oslovili britskou vládu ohledně imigračních zařízení.⁴³

Americké židovstvo i samotní Američané četli podobné zprávy s velkým zaujetím, pokračovali v demonstracích na podporu evropských Židů a apelovali na politiky, aby vůči nacistickému Německu zaujali jasný postoj. Tyto snahy korunoval 20. srpna 1933 i Americký židovský kongres, který oficiálně vyzval k bojkotu Německa.⁴⁴

Necelý rok na to, v červnu 1934, například reportoval *Tygodnik Żydowski* o snaze polských Židů v Americe pracovat ve prospěch Židů v Polsku a také o bojkotu německého zboží ve Spojených státech.⁴⁵ 12. dubna 1935 pak stejný list na titulní straně v článku nazvaném „*Obchodníci a výrobci proti německému zboží*“ velmi kladně zhodnotil průběh bojkotové akce ve Spojených státech amerických, kde je takřka „*otázkou dobré cti odmítnout zboží z Německa*“.⁴⁶

Redaktor Halpern v listu *Sprawy Narodowościowe* v článku „*Pronásledování Židů v Německu a celosvětová protestní akce*“ také informoval o tom, že již v polovině dubna se demonstrací zúčastnily skupiny Židů v Evropě, ale i v Turecku, Egyptě nebo Austrálii a tyto snahy vyústily v sepsání petice adresované Společnosti národů. Díky Komitétu židovské delegace v Paříži, Kruhu židovského v Sejmu Druhé Rzeczpospolite Polska a židovských straníků v Československu se podařilo v květnu 1933 petici předat. Tento krok byl jedním z prvních významných přičinění polských židovských poslanců v agitaci na vlastní vládu, ale i Společnost národů, kterým se mohli prezentovat.⁴⁷ O jiných židovských shromážděních informují i archivy. Zpráva z německého generálního konzulátu v Belgii se sídlem v Antverpách dne 28. dubna 1933 se zmínila například o židovském shromáždění konaném právě v Antverpách.

O světové židovské konferenci v Amsterodamu pořádané ve dnech 19.–21. července 1933, která znovu vyzvala k bojkotu německého zboží, pak 25. 7. 1933 podalo zprávu německé vyslanectví v Haagu:

„Podle tiskové zprávy byl bojkot silně propagován židovskými delegáty z Polska, jmenovitě Wiślickim, švédským konzulem v Lodži Kohnem, fabrikantem Lewszteynem také z Lodže a židovským novinářem Türkow z Varšavy. Konference

⁴³ Chicago Daily Tribune, 24. dubna 1933, *Jews in Poland call Boycott of German Goods – Protest Treatment of Race by Hitler*.

⁴⁴ J. TOMASZEWSKI, *Bojkot towarów niemieckich*, s. 448.

⁴⁵ *Tygodnik Żydowski*, 8. června 1934, *O Zjednoczoną akcję żydów polskich w Ameryce na rzecz żydów w Polsce*, s. 1.; Tamtéž, *Bojkot towarów Niemieckich w Stanach Zjednoczonych*, s. 1.

⁴⁶ *Tygodnik Żydowski*, 12. dubna 1935, *Kupcy i Fabrykanci przeciwko towarom niemieckim*, s. 1.

⁴⁷ *Sprawy Narodowościowe*, r. 1933, č. 2–3, *Prześladowanie Żydów w Niemczech i światowa akcja protestacyjna*, s. 263–264.

se také rozhodla zřídit stálou organizaci nazvanou „Hospodářská světová židovská federace“. Jejím cílem je uspořádat velkou světovou konferenci v říjnu a pokud možno tak v Londýně; Této konferenci by se měl zúčastnit také lord Melchett. Úřad pro konferenci v Londýně se skládá z následujících osob: Samuel Untermyer, New York, čestný předseda; Dr. Coralnio, New York; Fredman, New York; Pierre Dreyfuss, Paříž; Leo Castro, Egypt; Wiślicki, Varšava; Liebschütz, Antverpy a Hertzberger, Amsterdam.⁴⁸

Amsterdamská konference našla živou odezvu i v polském tisku. Je chápána jako první etapa internacionalizace hospodářského boje proti národnímu socialismu. Protižidovsky orientovaná *Gazeta Warszawska* využila amsterodamské jednání k vyjádření sympatií německému boji proti Židovstvu: „Po Amsterdamské konferenci se ve Varšavě uskutečnilo setkání polského „Ústředního výboru pro protihitlerovskou ekonomickou akci“, ke které výbor vyzval zástupce polského a židovského tisku k projednání Amsterdamské konference a předchozích aktivit.“ Přítomen byl také velmi aktivní polský poslanec Wiślicki, který „si stěžoval, že bojkotování v Polsku bylo provedeno pouze Židy, přičemž mělo být prováděno celým polským obyvatelstvem, protože to bylo v zájmu celého Polska.“⁴⁹ *Dziennik Poznański* pak 23. dubna uveřejnil výzvu „Allgemeinen Abwehrkomitees gegen Terror und Verfolgungen in Deutschland“ z 10. dubna a uvedl k tomu: „Pod vlivem v Německu zuřícího hitlerovského teroru přistoupilo mezinárodní židovstvo k organizaci energické bojkotové agitace proti Německu. Uveřejňujeme dopis, který jsme podobně jako ostatní evropské redakce dostali z Amsterdamu

⁴⁸ „Wie die Presse berichtet, soll der Boykott besonders stark von den jüdischen Delegierten aus Polen propagiert worden sein und zwar von dem Abgeordneten Wyslicki, dem schwedischen Konzul in Lodz Kohn, einem Fabrikanten Lewszteyn, gleichfalls aus Lodz, und dem jüdischen Journalisten Türkow aus Warschau. Die Konferenz beschloss ferner die Einsetzung einer ständigen Organisation, die den Namen „Wirtschaftliche Jüdische Weltfederation“ trägt. Es ist beabsichtigt, im Oktober eine grosse Weltkonferenz abzuhalten und zwar voraussichtlich in London; an dieser Konferenz solle u. a. auch Lord Melchett teilnehmen. Das Büro für die Londoner Konferenz besteht aus folgenden Persönlichkeiten: Samuel Untermyer, New York, Ehreuvorsitzender; Dr. Coralnio, New York; Fredman, New York; Pierre Dreyfuss, Paris; Leo Castro, Ägypten; Wyslicki, Warschau; Liebschütz, Antwerpen und Hertzberger, Amsterdam.“ The National Archives, Kew GFM 33/4735/L1670 Referat Deutschland: Jewish Boycott Conference, Kopie záznamů z Německého ministerstva zahraničních věcí, Zpráva německé vyslanectví v Haagu, 25. 7. 1933.

⁴⁹ „Im Anschluss an die Amstедamer Konferenz fand vor einigen Tagen in Warschau eine Versammlung des polnischen „Zentralen Komitees für die Anti-Hitler Wirtschaftsaktion“ statt, zu welcher das Komitee die polnischen und jüdischen Pressevertreter geladen hatte, um über die Amstедamer Konferenz und die bisherige Tätigkeit des Komitees Bericht zu erstatten.“ Přítomen byl také poslanec Wiślicki, který „beklagte sich darüber, dass die Boykottaktion in Polen lediglich von den Juden getragen werde, während sie doch von der gesamten polnischen Bevölkerung durchgeführt werden müsse, da sie im Interesse von ganz Polen läge.“ (l. 2). The National Archives, Kew GFM 33/4735/L1670 Referat Deutschland: Jewish Boycott Conference, Kopie záznamů z Německého ministerstva zahraničních věcí, Zpráva z německého vyslanectví ve Varšavě, 31. 7. 1933.

od bojkotového výboru. Je zajímavé, že amsterodamský výbor v tomto dopisu zdůrazňuje, že je to nezávislé na jakýchkoliv náboženských a politických organizacích. Hlavička tiskopisu je otištěna v 8 jazycích. [...]”⁵⁰

V New York Times 21. července 1933 vyšel článek nazvaný „Světové židovstvo naléhá k bojkotu Říše pro „nelidské“ činy“. Autor textu Frederick T. Birchall v poměrně obsáhlém článku shrnul závěry konference v Amsterdamu, která vyzvala všechny lidi, bez ohledu na rasu, aby se připojili k hnutí. Zhodnotila také dosavadní průběh bojkotové akce a apelovala na Společnost národů, aby proti nacistickému Německu jednoznačně zasáhla. Na konferenci zaznělo, že: „Hitlerova vláda opakovaně vyjadřuje své odhodlání setrvávat ve své politice pronásledování a vyhánět německé Židy ze všech oblastí jejich činnosti ve veřejném i soukromém životě, ekonomicky je zničit, zbavit je občanství, udělat z nich vyvrhele a nakonec je vyhubit.“ Konference přijala rozhodnutí, že „bojkotování německého zboží, produktů a lodní dopravy v celém civilizovaném světě je jedinou účinnou zbraní pro světové židovství a lidstvo, jako způsob obrany a ochrany židovských práv, majetku a důstojnosti v Německu.“ Osazenstvo konference se dále usneslo a apelovalo: „Opravdu naléhavě vyzýváme všechny muže a ženy civilizovaného světa, bez ohledu na rasu nebo vyznání, aby podpořili a zapojili se do tohoto hnutí proti brutálnímu fanatismu a bigotství a pomohly vést ke konečnému vítězství a k vymýcení posledních stop krutého pronásledování z politického programu a činností německé vlády.“⁵¹ Článek se také dále věnoval otázce vlivu bojkotu na export německého zboží a dosavadního výsledku, přičemž bylo konstatováno, že v některých zemích byl zaznamenán rapidní úbytek importu z Německa již před oficiálním vyhlášením bojkotové akce. Redaktor se věnoval i složení zemí, které měly na konferenci své zástupce a představil složení nově vytvořených výborů zabývajících se prosazováním vlastní myšlenky usnesení, organizací a ekonomickými záležitostmi. Druhou polovinu článku věnoval redaktor apelu na Společnost národů, od níž bylo požadováno prošetření všech námitek a stížností na dění v Německu a nátlak na německou vládu, aby změnila svůj dosavadní postoj.⁵²

Další světová židovská konference, která se soustředila na boj proti pronásledování Židů v Německu, se konala 29. října 1933 v Londýně.⁵³ Již začátkem října na ni byli pozváni zástupci židovských institucí z celého světa. Polskými delegáty byli náměstek Waclaw Wiślicki a senátor Rafal Szereszewski. Na kon-

⁵⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PAAA, Berlin), Mikrofische – Nr.:J, Bestellnummer (BN) 98423, Německý generální konzulát Poznaň 24. 4. 1933.

⁵¹ New York Times, 21. července 1933, *World Jews Push Boycott Reich for „Inhuman“ Acts*.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Setkání v Londýně bylo nazváno „Konference na podporu německým Židům“ („The Conference for the Relief of German Jewry“). Článek o jejím blížícím se konání vydal Jewish Daily Bulletin 8. října 1933.

ferenci bylo rozhodnuto zřídit Světový výbor pod vedením předního představitele amerických Židů a Wiślického jako viceprezidenta. Ten již koordinoval bojkotové akce v Polsku, které vedl „Centralny Komitet Antyhitlerowskiej Akcji Gospodarczej“ (Centrální komitét bojkotové akce) už od jara 1933. Waclaw Wiślicki pak byl asi nejvýznamnějším propagátorem a podporovatelem bojkotové akce v Polsku. Působil nejenom na lokální židovské organizace, ale i na politické představitele.⁵⁴ O hospodářských aspektech, které konference v Londýně projednávala, podal rozsáhlou zprávu polský list *Gospodarka Narodowa*.⁵⁵

Ačkoliv Polsko nečelilo mnoha velkým masovým demonstracím či protestům na podporu bojkotové akce, jednotlivé skupiny a organizace se snažily vyvíjet tlak nejenom na vládu, ale i na veřejné mínění. Výzvy k bojkotu Německa probíhaly v novinách, ale i skrze letákové akce. Odkazují se na ně jak archivní materiály v Polsku, ale například i akta MZV v Berlíně či konzuláty po celé Evropě. Redaktor Halpern např. informoval o tom, že již 15. března 1933 židovský kruh v polském Sejmu vydal výzvu adresovanou Židům po celém světě, aby konali vše potřebné k záchraně svých spolupracovníků v Německu. Začal tak vlastně spontánní bojkot, ke kterému se postupně připojovaly místní židovské organizace i politické strany. Prakticky celá země se přidala k výzvám bojkotu všeho, co přichází z Německa, nejenom spotřebního zboží, ale i jiných výrobků včetně například i filmové produkce.⁵⁶ Zmínky o tom se podařilo najít v britském tisku. Deník *The Times* otisk dne 11. dubna 1933 zprávu svého varšavského korespondenta „*Anti-německé nepokoje v Polsku*“ s podtitulem „*Knihovna a kancelář novin byly zničeny*“: „*Zprávy o špatném zacházení s Poláky v Německu a nedávný incident v Rybniku v polském Horním Slezsku, kde byli polští studenti napadeni místními nacisty, vyvolaly včera protiněmecké demonstrace v mnoha polských městech, zejména v polském Horním Slezsku. V Mysłowicach [město nedaleko Katovic], v polském Horním Slezsku, bylo přijato rozhodnutí bojkotovat německé zboží, noviny a filmy. Podobná usnesení byla přijata i v jiných městech.*“⁵⁷

Někdy ale nezůstalo pouze u „tichého bojkotu“. Stejný článek se také blíže věnoval incidentům a demonstracím, které následovaly ze strany Židů coby odvetu. „*V Lodži, kde je mezi obyvatelstvem velká populace Židů, se dav Židů snažil kamenovat německý konzulát, ale zabránila tomu policie. Jeden kámen však lehce poškodil německé insignie nad vchodem. Jiná skupina Židů zdemolovala německou knihovnu, třetí skupina zničila prostory místních německých novin Freie Pres-*

⁵⁴ A. WIŚLICKI, *The Jewish Boycott*, s. 282–284.

⁵⁵ *Gospodarka Narodowa* č. 15–16, 1933, *Synteza fiaska Londýnského*. s. 248–250.

⁵⁶ *Sprawy Narodowościowe*, r. 1933, č. 2–3, *Prześladowanie Żydów w Niemczech a Żydowość Polskie (Inicjatywa Koła Żydowskiego w Sejmie – Petycja do Ligi Narodów – Akcja protestacyjna poleceństwa Żydowskiego – Wypadki niemieckie a mniejszości narodowe w Polsce)*, s. 239–244.

⁵⁷ *The Times*, 11. dubna 1933, *Anti-German Riot in Poland – Library and Newspaper Office Wrecked*.

se a čtvrtá skupina rozbila okna místní německé školy. Na ulicích byly většinou davy lidí, většinou Židé, kteří útočnickům poskytli rychlou podporu, že policie neměla příležitost zabránit demolicím před příchodem posil. Policie zatkla několik iniciátorů nepokojů. Místní Vojvoda (vrchní představitel provincie a zástupcem ústřední vlády) vyjádřil za proběhlé události své lítání německému konzulovi.

*Anti-německá demonstrace, kterou varšavští studenti navrhovali držet až do noci, byla zakázána.*⁵⁸

Ať již se jednalo o hlas mezinárodního židovstva nebo o Židy v Polsku, primárně se prosazoval již zmíněný hospodářský bojkot, který měl mít na Německo, resp. německou ekonomiku takový dopad, že německá vláda měla být ochotna jednat a především měla ustoupit ze svých dosavadních postojů vůči židovskému obyvatelstvu v Německu, ale i mimo něj. O hospodářském bojkotu v Polsku informuje například zmínka: „[...] 25. 3. 1933 se hlavní představitelé obchodu a průmyslu v Polsku jednohlasně dohodli, že dokud v Německu bude u moci Hitlerova vláda, nemá nikdo nabízet německé výrobky. V Polsku 60% obchodního světa tvoří Židé [...]“.“⁵⁹ Ministerstvo zahraničních věcí svým vyslancetvím v Evropě poslalo zprávu shrnující situaci v Polsku v březnu 1933, ve které se zmínilo nejenom o výzvě k celosvětovému bojkotu Německa, ale informovalo i o setkání polských Židů ve Varšavě, které se uskutečnilo 15. března 1933, a které nejenže schválilo protestní akci, ale také poslalo Židům v Německu slova útěchy a vyjádření podpory.⁶⁰

Cílená a dlouhodobá propagace bojkotu ze strany polských Židů pak přišla skrze nově vydávaný tisk *Nasza Obrona*. První číslo vyšlo 15. listopadu 1933 a nepravidelně vycházelo průměrně jako čtvrtletník i v následujícím roce. Výkonným redaktorem byl Leo Finkelstein. Tento list neměl pouze vyzývat k bojkotu v Polsku, ale měl hlavně podporovat polské Židy, coby největší skupinu zastupující židovstvo celé východní Evropy. Redakce si dala za cíl: „*V řadě článků ekonomů, publicistů a sociálních aktivistů se budeme snažit analyzovat problematiku bojkotu, nahradíme jiné zdroje, budeme informovat o průběhu bojkotové akce na celém světě se zvláštním ohledem na Polsko.*“⁶¹ Převážná většina textů byla psaná v polštině, ale objevovaly se i články v jidiš nebo francouzštině. Zprvu se články soustředily především na oblast hospodářského bojkotu německého zboží, ale prezentována nebyla pouze problematika importu do Polska, ale řešily se i otázky exportu polských výrobků a hledání odbytišť mimo Německo. V článku „*Možnosti exportu z Polska*“ byly navrhovány již osvědčené alternativy, na-

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PAAA, Berlin), Mikrofische – Nr.:J, Bestellnummer (BN) 98437, Depeše E. Orchoň, Varšava – Lindfritz, G. M. b. H, Schmie-defeld 1. 4. 1933.

⁶⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Poselstwo RP w Budapeszcze, teczka 262. Mniejszosci w Polsce – Żydzi 1933–1937, Położenie Żydów niemieckich za rządów Hitlera.

⁶¹ *Nasza Obrona*, r. 1933, č. 1, s. 1.

příklad Holandsko si žádalo: textilní výrobky, dámskou i pánskou konfekci, galanterii, nádobí a prostředky na stolování, kosmetické výrobky, vlasy a štetiny, houby a gumové hřebeny, látky a kůži pro výrobu nábytku, dveře i okna, železné sudy. Švýcarsko mělo největší zájem o dětské hračky, gumové výrobky, kuchyňské a porcelánové nádobí, dámskou konfekci nebo koberce. Z ostatních zemí byla lákavá například Belgie nebo Finsko. Článek odkazoval i na konkrétní obchodní domy nebo přinášel kontakty na obchodníky, často z řad německých emigrantů.⁶² Bojkot v Evropě obecně snižoval poptávku po německém zboží, což příznivě působilo na prodej a poptávku polských výrobků.

O bojkotové akci informovala tu a tam snad většina novin v Polku, a to i těch nežidovských. Víceméně jsou tyto zmínky ale dost nahodilé, někdy se sice vztahovali k významnějším událostem, jakými byly např. výše popsaná zasedání židovských konferencí, většinou jde ale o ojedinělé krátké články reagující na činnost jedinců, skupin či organizací různého zaměření.

Určitou výjimkou pak byl poměrně aktivní Centrální komitét bojkotové akce, který pravidelně uveřejňoval články vztahující se k jeho aktivitám a nejbližším plánům. Jeden takový nazvaný „*Zvýšení akce bojkotu*“ otiskl list *Tygodnik Żydowski* 8. prosince 1933. Informoval o schůzi bojkotového výboru, kde byly naplánovány akce blízké budoucnosti a schváleny propagandistické kampaně: „*Za tímto účelem aktivisté Výboru pro bojkot budou v provinciích pořádat řadu projevů, uspořádány budou speciální mítinky atd. Bylo konstatováno, že v souladu s usnesením Ústředního výboru se všechny konané židovské schůze, četby a konference budou začínat krátkými projevy vyžadujícími bojkot nacistického Německa.*“⁶³

Že má bojkot ale i své stinné stránky, jakými byly například obavy z ještě většího zhoršení situace Židů v Německu, si uvědomovala v Polsku řada lidí. Článek úvahového charakteru s názvem „*Kouzlo a bída bojkotu*“, uveřejnil v *Tygodniku Żydowskim* začátkem roku 1934 Antoni Eiger.⁶⁴

Hospodářský bojkot zasahoval do různých oblastí. Aktivně se k němu připojili například i lékaři. Již ze srpna 1933 je dochován dopis deklarující bojkot německého odborného tisku:

„*Všichni židovští lékaři našeho okresu se jednomyslně rozhodli bojkotovat německé výrobky bez výjimky, vč. všech v Německu vyrobených lékařských [Behelfe] a tiskovin, časopisů, knih atd., a to tak dlouho, dokud budou v Německu uplatňovány proti židovskému obyvatelstvu [Ausnahmegesetze] a násilné postupy.*

Proto už mi svůj časopis dále neposílejte.

Červencové číslo dostanete zpět.

Dr. Med. L. Swider“⁶⁵

⁶² Nasza Obrona, r. 1933, č. 1, s. 13.

⁶³ Tygodnik Żydowski, 8. prosince 1933, *Wzmożenie Akcji Bojkotowej*, s. 1.

⁶⁴ Tygodnik Żydowski, 26. ledna 1934, *Blaski i niedza bojkotu*, s. 1.

⁶⁵ (PAAA, Berlin), Mikrofische – Nr.:J, Bestellnummer (BN) 98438, Reichsverband Deutscher Zeitschriften – Verleger, AA 5. 8. 1933

Podporu ze strany lékařů zaznamenala také *Nasza Obrona*, která jí věnovala několik článků v listopadovém čísle roku 1934. Soustředila se na problematiku léků a zdravotních pomůcek vyrobených v Německu, které mnohdy na evropském trhu nemají konkurenci, a je tedy třeba tlačit na firmy, aby byly schopny ty německé dostihnout.⁶⁶ Zubní lékař Stanislav Bloch pak ve svém článku apeloval na polské zubaře, aby podpořili německé židovské kolegy a nepoužívali při své práci německé výrobky.⁶⁷

Noviny ale neotiskovaly pouze výzvy k bojkotu v Polsku, snaha byla ukázat také na to, jak je bojkot kladně přijímán v jiných zemích. Od roku 1933 až do roku 1935 bylo takovýchto zpráv k přečtení mnoho v různých denících. 9. července 1935 například *Nasz przegląd* otiskl článek „*Žádný obchodní dům v New Yorku neprodává německé zboží*“, ve kterém je jednak zmíněno, že se obecně hlídá, aby nedocházelo k bojkotu židovských obchodníků, ale zároveň, že není žádného obchodu, který by prodával německé zboží. „*Tento postoj je navíc přijímán velmi ochotně a automaticky, není potřeba žádných kontrol a zdá se být velmi efektivní.*“⁶⁸ 24. července 1935 stejný deník otiskl článek informující o antihitlerovském bojkotu v Americe a také o bojkotu německého zboží v Belgii.⁶⁹

Vůbec nejaktivnějším listem vyjadřujícím se k otázce bojkotu v Polsku, ale i v jiných zemích, k situaci Židů v Německu, či k řešení židovské otázky na mezinárodním poli apod., byl z námi studovaných listů *Tygodnik Żydowski*, který například přinesl i zajímavý pohled na vliv bojkotové akce na jedno z největších obchodních měst v Německu – Hamburk, a to v článku „*Pád Hamburku v důsledku židovského bojkotu*“ vydaném dne 1. června 1934.⁷⁰

Podíváme-li se čistě na otázku vývoje německého exportu do Polska, můžeme konstatovat, že v případě Polska bylo dominantou meziválečné ekonomiky pronikání cizího kapitálu na úrovni přibližně 40% z celkového podílu kapitálu (v roce 1937). Dominantní pozice zahraničního kapitálu umožnila kontrolovat zhruba dvě třetiny všech akciových společností. Největší podíl na zahraničním kapitálu původně drželi Němci, v roce 1931 to bylo 25%; ale v roce 1937 kapitál Německa klesl na 13,8%, což bylo z velké části kvůli záměrnému úsilí polské vlády na základě německo-polské celní války (1925–1934), jejímž cílem bylo učinit Polsko závislým na Německu. Po roce 1936 byli hlavními investory zahra-

⁶⁶ Lekarz, aptekarz i wytwórca leków, in: *Nasza Obrona*, r. 1934, č. 3, s. 3. Dále např. články: *Perspektywy polskiego przemysłu farmaceutycznego*, s. 10; *Rozwój przemysłu chemiczno-farmaceutycznego w Polsce*, s. 10; *Polski przemysł farmaceutyczny a społeczne instytucje*, s. 12.

⁶⁷ *Akcja Bojkotowa a stan lekarzy dentyków*, in: *Nasza Obrona*, r. 1934, č. 3, s. 9.

⁶⁸ *Nasz przegląd*, 9. července 1935, *Żaden dom Towarowy w New-Yorku nie sprzedaje towarów niemieckich*, s. 3.

⁶⁹ *Nasz przegląd*, 24. července 1935, *Bojkot Antyhitlerowski w Ameryce*, s. 3. A tamtéž: *Bojkot Towarów niemieckich w Belgii*, s. 3.

⁷⁰ *Tygodnik Żydowski*, 1. června 1934, *Upadek Hamburga na skutek bojkotu żydowski-ego*, s. 1.

ničního kapitálu v Polsku Francie (31%), USA (20%), Německo (18%), Belgie (10%) a Spojené království (5%). Německý podíl v polském zahraničním obchodě rovněž klesl ze 43,2% polského vývozu a 34,5% dovozu z roku 1924 na hodnoty 24,1% vývozu a 23% dovozu v roce 1938.⁷¹ Bojkotová akce měla na národní hospodářství a jeho proměnu svůj podíl. Bohužel ale nedokážeme určit, jak velký skutečně byl, protože faktorů, které jej ovlivňovaly, bylo mnoho.

Vliv narovnání německo-polských vztahů na bojkotovou akci po roce 1935

Celá bojkotová akce v Polsku měla i dopad na mezinárodní vztahy s Německem, které v roce 1933 už tak nebyly nijak dobré, protože byly poznamenány předešlými dlouhodobými diskusemi ohledně změny německo-polských hranic.⁷² Diplomatická situace byla o to složitější, když se přidaly i problémy polských občanů dlouhodobě žijících v Německu. Mezi nimi byla i velmi početná židovská komunita, která stále častěji čelila útokům a nenacházela ochranu ani u úřadů a v prvé řadě ani u polského konzulátu, který ji měl zajistit, ale na politiku národních socialistů jednoduše nestačil. Náhledem do zpráv zasílaných ministerstvu zahraničních věcí z let 1933 a 1934 je patrné, že tyto útoky měly vzrůstající tendenci.⁷³ Polské ministerstvo zahraničních věcí nacistické excesy a celou situaci v Německu začalo skutečně monitorovat, když nejenže přijímalo měsíční zprávy od zaměstnanců polského velvyslanectví v Berlíně, ale zároveň je předávalo dál svým diplomatům v Bruselu, Ženevě, Paříži, Londýně, Praze a například i Washingtonu.⁷⁴

Ke zlepšení zahraničně politických vztahů s Německem Polsko již na jaře 1933 začalo vést intenzivnější jednání s jeho představiteli. 6. května došlo například ke schůzce Wysockiego z Hitlerem a následovala řada dalších na úrovni polského konzulátu, které vedl především p. Schimitzka. Nutno zdůraznit, že židovská otázka byla pouze jedním z bodů, o kterých bylo jednáno, šlo především o celkové narovnání vztahů polsko-německých.⁷⁵ Ačkoliv měla bojkotová akce

⁷¹ Paul N. HEHN, *A Low, Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, New York – London 2002. s. 250–251.

⁷² Stanisław SCHIMITZEK, *Drogi i bezdroża minionej epoki Wspomnienia z lat pracy w MSZ 1920–1939*, Warszawa 1976. s. 259.

⁷³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), teczka 7110. Żydzi – obywatele polski w Niemczech: Prześladowania, deportacje i interwencje konsulów polskich. Protokoly o excesech se nachází také v: AAN, Ambasada RP w Berlinie, teczka 863.

⁷⁴ Tyto jsou někdy lépe, jindy hůře dochované v příslušných aktech Polských velvyslanectví v jednotlivých zemích, stejně jako v opisech v Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ).

⁷⁵ AAN, Ambasada RP w Berlinie, teczka 793. Protokół z konferencji odbytej dnia 5. i 6. V. 1933; Notatky.

a oslabení hospodářských vazeb s Německem značný vliv na polskou vládu, v mezinárodní rovině se o to více projevovala snaha vzájemné snahy narovnat.⁷⁶ Obrovským krokem kupředu pak bylo podepsání německo-polského paktu o neútočení, jinak známého též jako „Pakt Piłsudski-Hitler“, v plném znění „Prohlášení mezi Německem a Polskem o nepoužití násilí“. Tato smlouva byla uzavřena 26. ledna 1934 v Berlíně společně ministrem zahraničních věcí Konstantinem von Neurathem a polským velvyslancem v Berlíně Józefem Lipskim. Smlouva měla zaručovat odmítnutí použití síly v polsko-německých vztazích. Oba státy se zavazovaly domluvit se bezprostředně na jakémkoliv problému, týkajícím se oboustranných vztahů. Ačkoliv smlouva měla svá specifika, například neobsahovala článek o podmínkách přerušení její platnosti, nebo o právu jedné ze stran ji odmítnout, jestliže se druhá strana ocitne ve válečném stavu se třetím státem, díky uzavření této dohody došlo k normalizaci německo-polských vztahů. Smlouva s sebou na poli mezinárodní politiky přinesla mnoho důsledků. Z pohledu našeho zájmu bylo důležité to, že pod patronací této smlouvy vypověděli Poláci 13. září 1934 na shromáždění Společnosti národů v Ženevě smlouvy o ochraně národnostních menšin. Tímto krokem se následně zvýšil útlak početných národnostních menšin v Polsku. Mezi nimi bychom pak pochopitelně našli i velkou židovskou menšinu.⁷⁷

Po podepsání dohody byl znatelný tlak Německa na polskou vládu, aby se vypořádala i s problémem bojkotu. Ta v průběhu roku 1935 apelovala na židovské kruhy a především pak na „Centrální Komitét bojkotové akce“, aby se vzdaly svých snah a veškerého svého jednání a nenarušovaly tak diplomatické vztahy. To vše pak pod pohrůžkou trestních stíhání.⁷⁸

V roce 1935 plukovník Walery Ślawek, šéf parlamentního klubu *Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*, hrozil poslanci Wiślickemu, aby vystoupil z Bojkotského výboru a zastavil kampaň, která je v rozporu s oficiální politikou vůči Německu. Wiślicki tyto výzvy rozhodně odmítal s odůvodněním, že „jako Žid a lidská bytost je proti brutalitě barbarských politických systémů“. ⁷⁹ Nakonec ale v červnu 1935 musel Centrální komitét bojkotové akce svoji činnost ukončit. *Nasz przegląd* o tom informoval 4. července 1935 otisknutím výzvy, kterou Centrální komitét bojkotové akce obdržel od starosty Varšavy k ukončení veškeré

⁷⁶ J. TOMASZEWSKI, *Bojkot towarów niemieckich*, s. 451.

⁷⁷ Více o důsledcích podpisu Německo-polského paktu o neútočení např.: Jindřich DEJMEK, *Pokus o československo-polské sblížení počátkem třicátých let a jeho nezdar (1932–1934)*, in: *Moderní dějiny*, 1996 (4), s. 195–219; Stanislav MOROZOV, *Polsko a Československo v evropských vztazích 1933–1939*, Praha 2009.

⁷⁸ Emanuel MELZER, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935–1939*, Cincinnati 1997, s. 9. O vlivu samotného antisemitismu na tyto události pak např. William W. HAGEN, *Before the „Final Solution“: Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland*, in: *The Journal of Modern History* 1996 (2), s. 351–381.

⁷⁹ A. WIŚLICKI, *The Jewish Boycott*, s. 284–285.

činnosti s připomenutím, že pokud se nebudou tímto vyzváním řídit, budou hnáni k trestní odpovědnosti.⁸⁰ Několik měsíců na to dne 3. října 1935 Wiślicki zemřel.

V důsledku nátlaku přestala dále vycházet i *Nasza Obrona*. I ve všech ostatních oblastech bylo znát výrazné oslabení bojkotových snah, které se přenesly spíše do podoby ojedinělých akcí, nahodilého publikování textů, letáků či novinových článků. Ty se pak více směřovaly do oblasti společenské a kulturní roviny, než aby se soustředily na hospodářský bojkot v té podobě, v jaké jsme jej mohli zaznamenat v letech 1933–1935. Ze všech listů pak nadále nejaktivnější zůstával *Nasz przegląd*.

Stále méně a méně se v polském tisku objevovaly články vybízející k bojkotu německého zboží, nebo vůbec všeho německého. Od roku 1935 se objevují spíše zprávy informující o stále se zhoršující situaci Židů žijících v Německu, o demonstracích a vzájemných excesech⁸¹ a také o tom, jak se situace řeší na mezinárodní scéně. *Nasz przegląd* dne 15. července 1935 informoval, že téma pronásledování Židů v Německu se řeší aktivně i v anglickém parlamentu. Kritizována je rasová politika Německa a především aplikování rasové teorie do praxe každodenního života německých Židů, kteří se stále více musí potýkat s diskriminací.⁸² Dne 17. července pak byla otištěna zpráva, že Varšavská židovská obec poslala depeši ke Společnosti národů a také parlamentu v Anglii, aby zasáhli proti probíhajícím protizidovským excesům v Německu. Upozorňují především na to, že tyto události budou mít za následek další vlnu uprchlíků z Německa a okolní státy, že nejsou schopny jim pomoci.⁸³ Pronásledování Židů v Německu bylo žhavým tématem i pro židovstvo v Americe, které se to snažilo řešit na politické scéně i přímo s prezidentem Rooseveltem.⁸⁴

V letech 1935–1939 se objevilo několik událostí, v reakci na něž mohli Židé v Polsku vyjádřit svoji nespokojenost s jednáním Německa. Ne vždy se jednalo o akce politického charakteru, či židovské sjezdy. Mohli bychom zmínit například bojkot divadelních představení či koncertů německých souborů, které přijeli hrát do Polska, promítání německých filmů apod. Za všechny ale vyberme jednu sportovní událost, tedy konání letních olympijských her v Berlíně v roce 1936.

⁸⁰ *Nasz przegląd*, 4. července 1935, *Zakaz dzialalności Komitetu Antyhitlerowskiego*, s. 4.

⁸¹ Např. sérii článků otiskl v polovině července 1935 *Nasz przegląd*: 16. července 1935, *Wystąpienia Antyżydowskie w Berlinie. Rzekoma demonstracja żydowska pretekstem do ekscesów*, s. 2.; 17. července 1935, *W obronie Żydów niemieckich*, s. 4; 19. července 1935, *Żydowstwo polskie w obronie Żydów niemieckich*.

⁸² *Nasz przegląd*, 15. července 1935, *Głos protestu w Parlamencie Angielkim przeciwko prześladowaniom Żydów w Niemczech*, s. 3.

⁸³ *Nasz przegląd*, 19. července 1935, *Żydowstwo polskie w obronie Żydów niemieckich*.

⁸⁴ *Nasz przegląd*, 25. července 1935, *Delegacja żydowska do prezidenta Roosevelta w sprawie prześladowań w Niemczech*, s. 4.

Letní olympijské hry v Berlíně 1936 a bojkotová akce

V roce 1931 přidelil Mezinárodní olympijský výbor pořádání olympijských her v roce 1936 Německu. Toto rozhodnutí, ostatně jako celé olympijské hry, odsoudil Adolf Hitler s tím, že se jedná o „*vynález židů a svobodných zednářů*“ a jako podnik „*inspirovaný judaismem*“, jenž není možné uspořádat v říši, které vládou národní socialisté.⁸⁵ Teprve až po tom, co prezident německých olympioniků Carl Diem lobbval u Josepha Goebbelse, který naopak rychle pochopil propagandistický potenciál této události, vzal Hitler hry na milost⁸⁶ a dokonce s nadšením Goebbelse podporoval ve snaze poprvé globálně využít média.⁸⁷

Po tom, co Německo vystoupilo v roce 1933 ze Společnosti národů, stupňovalo aktivity v pronásledování Židů a jejich diskriminaci a přijalo v roce 1935 Norimberské zákony, začal se sportovní svět obávat, že Německo olympijské hry zneužije ve svůj vlastní prospěch. Protestovat začaly různá i nově vznikající hnutí a dožadovaly se přeložení her z Německa do jiné země. Aktivní byly pochopitelně i židovské organizace, které především poukazovaly na pronásledování Židů v Německu a na nehumánnost rasových zákonů, které jsou v rozporu s myšlenkou samotného olympionismu.⁸⁸ Dne 19. srpna 1935 informoval například *Nasz przegląd* o blížící se demonstraci ve Washingtonu proti účasti Spojených států amerických na olympijských hrách v Berlíně.⁸⁹ Sportovní vydání téhož listu 26. srpna 1935 pak uveřejnilo obsáhlý článek s názvem „*Bude olympiáda v Berlíně?*“, který se věnoval nejenom událostem ve Spojených státech amerických, kde se proti olympiádě demonstrovalo, ale také dění ve Francii a Holandsku, kde se v tisku objevovaly stále více texty bojkotující Hitlerovu olympiádu. Dále také článek poukázal na problém židovských sportovců, reprezentantů Německa, kteří byli nuceni emigrovat nebo jimž byl zakázán na hrách start z rasových důvodů.⁹⁰

Nedlouho na to byla na jednání mezinárodních dělnických tělovýchovných organizací, komunisticky orientované Rudé sportovní internacionály a socialisticky orientované Lucemburské sportovní internacionály v Praze ve dnech

⁸⁵ Miroslav PAČUT, *Politika v dějinách olympijských her*, in: Irena SLEPIČKOVÁ – Pavel SLEPIČKA (Eds.), *Sport a politika*, Praha 2010, s. 98–106.

⁸⁶ Guy WALTERS, *Berlínské hry, Olympijský sen ukradený Hitlerem*, Praha 2007, s. 21–40.

⁸⁷ Christopher HILTON, *Hitlerova olympiáda. Olympijské hry 1936 v Berlíně*, Praha 2006, s. 25.

⁸⁸ Zprávu z New Yorku, která protestovala proti konání her v Berlíně, otiskl např. už 10. srpna 1934 *Tygodnik Żydowski*.

⁸⁹ *Nasz przegląd*, 19. srpna 1935, *Manifestacje przeciwko udziałowi St-Zjednoczonych w Olimpiadzie berlińskiej*, s. 2.

⁹⁰ *Nasz przegląd Sportowy*, 26. srpna 1935, *Czy odbędzie się Olimpiada w Berlinie?*, s. 1.

6. a 7. září 1935 vyhlášena výzva k bojkotu berlínské olympiády. Následně začaly vznikat výbory na obranu olympijské myšlenky a v roce 1936 vznikl v Paříži Mezinárodní výbor na obranu olympijských zásad.⁹¹ Jeho členem byl i Československý olympijský výbor na obranu olympijských zásad, v jehož čele stáli rektor AVU Jakub Obrovský a maratonec Oskar Hekš.⁹²

Poměrně významný hlas pak v bojkotové akci měly Spojené státy americké, kde bylo hnutí proti olympiádě v Německu velmi aktivní. Jak dokazují i výše citované polské noviny Spojené státy americké zvažovaly svoji účast zejména kvůli přístupu Německa k židovským sportovcům. Zajímavé je, že proti případnému bojkotu se nakonec postavili američtí černošští olympionici s tím, že „*země, v níž platí segregací zákony, nemá právo radit jiné zemi, jak má přistupovat ke svým občanům*“.⁹³

Několik měsíců před vypuknutím letních olympijských her v Berlíně se objevovaly všude po světě protesty proti nim. Psaly se články o její organizaci, o zákazech účasti některých sportovců, ale také o demonstracích, které neorganizovali pouze židovští aktivisté. Posun, nikoliv však posun k přemístění nebo dokonce zrušení olympiády, nastal po organizačně vydařených zimních olympijských hrách v Garmisch-Partenkirchenu v únoru 1936. Zdálo se, že Hitler dokázal olympijský svět přesvědčit, že si dělá zbytečné obavy. Předseda Mezinárodního olympijského výboru Bailled-Latour dokonce po osobním setkání s Hitlerem prohlásil: „*Nic nestojí v cestě pořádání olympijských her v Berlíně... Kampaň za bojkot her je politická a založená na nesprávných informacích.*“⁹⁴ Mezinárodní olympijský výbor se nechtěl nechat ovlivňovat politikou a i přes protesty židovských emigrantů byly hry ponechány Německu.

Letní olympijské hry se nakonec tedy v Berlíně od 1. do 16. srpna 1936 konaly a jsou dodnes považovány za první hry, které byly politikou značně poznamenány a poškozeny. Především byly zneužity pro propagaci nacistického režimu. V mnohém byly opravdu jedinečné. Jednalo se o první skutečně „velké hry“ v novodobé historii. Byl vybudován na svoji dobu jedinečný komplex sportovišť, nově byl olympijský oheň dopraven z Olympie štafetou, která byla zakončena slavnostním zahájením, a přímé přenosy z jednotlivých sportovních klání

⁹¹ *Dokumentace k dějinám českého olympismu. 2. díl. (1918–1945)*, Praha 1998, s. 105.

⁹² Oskar Hekš byl po Emilu Zátopkovi (který jej později překonal) nejspěšnějším československým olympijským maratoncem. Účastnil se olympijských her v Los Angeles v roce 1932, kde skončil na osmém místě. Byl židovského původu a v roce 1941 byl vybrán do tzv. Aufbaukomanda ghetta Terezín. V Terezíně byl až do září 1943, kdy byl převezen do Osvětimi. Zde zemřel v plynové komoře v noci z 8. na 9. března 1944. Bylo mu pouhých 35 let. (Jiří JAKOUBEK, *Pohnuté osudy: Zátopkův zapomenutý předchůdce Hekš zemřel v Osvětimi*, in: www.lidovky.cz, 31. 1. 2016, https://www.lidovky.cz/pohnute-osudy-zatopkuv-zapomenuty-predchudce-oskar-heks-zemrel-v-osvetimi-171-/lide.aspx?c=A160130_204302_lide_ELE [cit. 20. 7. 2018].

⁹³ M. PAČUT, *Politika v dějinách*, s. 98–106.

⁹⁴ *Kronika olympijských her 1896–1996*, Praha 1996, s. 69.

byly poprvé vysílány živě v rádiích prakticky po celém světě. Německo nešetřilo výdaji na vybudování obřího stadionu a luxusní olympijské vesnice.⁹⁵ Určitým paradoxem je také to, že právě na těchto hrách začala tradice vypouštění holubic míru, v zemi, jejíž režim pronásledoval opozici a Židy, porušoval různé mezinárodní úmluvy, a připravoval se na válku. Tyto hry zaznamenaly mnohé poprvé, ostatně i výzvy k přeložení her a jejich bojkotu historie dosud neznala.⁹⁶ V celém olympijském kolotoči ale nešlo o propagaci sportu jako takového, naopak sport propagoval a ukázal velikost hostitelské země.⁹⁷

Po nařízení Německého olympijského výboru měli na hrách zakázán start němečtí Romové a Židé. Chyběla tak například výškařka Gretel Bergmannová či koulař Lilli Henoch. Kvůli svému původu byli ze závodu štafety na 4x100 metrů odvoláni dva američtí židovští sprinteři Sam Stoller a Marty Glickman. Několik židovských sportovců z různých zemí se rozhodlo hry bojkotovat. Byli mezi nimi například Jihoafričan Sid Kiel nebo Američani Milton Green a Norman Cahners. Tento krok si pochopitelně našel i silný ohlas v tisku nejenom v Německu, ale celosvětově.⁹⁸

Polsko vyslalo na letní olympijské hry do Berlína celkem 144 sportovců (127 mužů a 17 žen). Byla to teprve čtvrtá účast polského národního týmu na letních olympijských hrách. V Běhu na sto metrů excelovala a druhé místo obsadila Stanisława Walasiewiczówna. Stříbro získala také Jadwiga Wajsówna v hodu diskem a jezdci ve všestrannosti – kapitáni Stanisław Kawecki, Seweryn Kulesza i Henryk Roycewicz. Bronzové medaile vybojovali Maria Kwaśniewska v oštěpu, Władysław Karasiow ve střelbě z malorážky. Bronz připadl také Jerzemu Ustupskiemu a Rogerowi Vereyowi ve veslařské dvojce. Součástí her byla i umělecká soutěž a Poláci se prosadili ve výtvarné sekci, v sochařství, rytmu, ale i v oblasti literatury. Polským nejmladším sportovcem na olympijských hrách byla 19letá gymnastka Matilda Ossadnik a nejstarším byl 42letý střelec Władysław Karas.

Nezapomenutelnou se stala reakce polské oštěpařky Marie Kwaśniewske, která při slavnostním předávání medailí byla na stupních vítězů spolu se dvěma Němkami. Když jim k úspěchu blahopřál sám Hitler, nejprve nezvedla ruku k na-

⁹⁵ Rozkaz k výstavbě nového olympijského stadionu vydal Hitler dne 14. prosince 1933. V dokumentu adresovaném vládě mimo jiné píše: „*Německo tímto získá sportoviště, jež se sotva najde ve světě. Zvláštní radostí mě naplňuje, že provedení plánovaných velkolepých stavebních opatření bude tvořeno mnoha tisíci pracovních dní.*“ Institut für Zeitgeschichte München, Mikrofiche MA 595, s. 536.

⁹⁶ *Kronika olympijských her 1896–1996*, s. 69.

⁹⁷ O letních olympijských hrách v Berlíně vznikl dokonce dvoudílný dokumentární film režiséry Leni Riefenstahlové „*Oslava krásy*“ a „*Přehledka národů*“.

⁹⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ambasada w Waszyngtonie, teczka 2622. Články a zprávy k Olympiádě v Berlíně; Dále: František PROŠEK, *Sportovci v boji proti fašismu: boj proti 11. olympijským hrám v Berlíně 1936*, Praha 1979; Anton RIPPON, *Hitlerova olympiáda: Historie nacistických her roku 1936*, Praha 2008.

cistickém pozdravu, a na slova Führera: „*Gratuluji malé Polce*“, odpověděla: „*Vůbec se necítím menší než Vy*.“ O několik let později Kwaśniewska novinářů na jejich otázku, zda šlo o vzdor proti Hitlerovi, odpověděla, že tehdy reagovala spontánně, protože byla vyšší než Hitler.⁹⁹

Že Německo nešetřilo na přípravě svých sportovců, se ukázalo na jejich celkovém vítězství. Ostatně to také bylo Hitlerovým cílem, prokázat nadřazenost árijské rasy v soutěži národů. Německo získalo 33 zlatých medailí a druhé Spojené státy americké 24. Paradoxem ale je, že nejúspěšnějším sportovcem se nestal Němec, ale americký afroamerický atlet Jesse Owens, a teprve za ním byl nejúspěšnější Němec, gymnasta Konrad Frey se třemi zlatými a jednou stříbrnou medailí.

Olympijské dění se pochopitelně odráželo na stránkách tisku všude ve světě a Polsko nebylo výjimkou. V průběhu her ale nenacházíme v Polsku známky větších protestů proti nim. Ostatně to jen dokresluje již dříve přijatý postoj Polska, které se do bojkotové akce proti konání her v Berlíně na rozdíl od Československa, Francie nebo Spojených států amerických, nepojilo.

Závěrem

Druhá polovina třicátých let se u polských Židů nesla v duchu stále větších obav z budoucnosti a velká bojkotová akce již nenacházela politickou odezvu, ba naopak – všechny tyto snahy byly zatlačovány. Polské židovstvo ale stále velmi aktivně sledovalo zprávy z židovských konferencí a zasedání, které se celosvětově konaly i v druhé polovině 30. let. Různé výzvy z nich pak rezonovaly skrze tisk, ať je přinášel například námi sledovaný *Nasz przegląd, Sprawy Narodowościowe, Tygodnik Żydowski*, či jiné tiskoviny. Zmínky máme také o kulturním bojkotu, který se ale vždy omezil pouze na ojedinělé akce – sabotování promítání německých filmů v kinech, rušení pozvání německým hudebníkům či divadelním souborům. Nejsou ale zmínky o tom, že by tyto aktivity byly nějak oficiálně organizovány. Vždy se jednalo spíše o osobní aktivitu jednotlivců, případně o agitaci jednotlivých židovských organizací.

Polsko na jedné straně čelilo příchodu Židů z Německa, na straně druhé schvalovalo vystěhovalectví Židů do Palestiny. Vláda výrazně podporovala sionistické skupiny, Palestina byla považována za území, kde se může usadit 2–3 milionů Židů z Polska, což byla vidina, která by polské vládě vyřešila napjaté vztahy v zemi. Polští Židé se stále více potýkali s nevráživostí a antisemitismem, který byl velmi často podpořen i katolickou církví. I přesto, že byla i zde postup-

⁹⁹ Karolina APIECIONEK, 1936 – *Igrzyska wstydu*, in: www.dzieje.pl, 30. 8. 2016, <https://dzieje.pl/artykulyhistoryczne/1936-igrzyska-wstydu> [cit. 12. 8. 2018]; Władysław MIN-KIEWICZ, *Olimpijska gorączka*, Poznań 1991; Guy WALTERS, *Berlin Games: How Hitler Stole the Olympic Dream*, London 2007.

ně zavedena určitá antižidovská opatření, jako například i snaha omezit počty Židů v advokacii nebo lékařské profesi, stavu, který panoval v Německu, se zdaleka nepřiblížil.

Osoby židovského původu pocítily obzvláště bolestivě účinky antisemitismu v postupném uzavírání se polské kultury do sebe. Kulturně činní Židé byli obviňováni z protipolských postojů, z promiskuity či komunistických názorů. Znázorňování pak byli velmi často v satirických časopisech podporujících antisemitskou kampaň v podobě karikatur.

Z archivních pramenů, ale také dochovaných tiskovin je patrné, že roky 1936–1939 nepřinesly konec bojkotu německého zboží a kultury, ani konec protiněmecké propagandy, došlo ale k jejich značnému omezení a veškeré snahy se staly více diskrétními. Naše skutečné poznání ztěžuje ale ten fakt, že čím více se přibližujeme k roku 1939, tím méně máme využitelných archivních materiálů i tiskovin. Ty nejenže se dochovaly díky válce velmi torzovitě, ale mnohé byly ještě před rokem 1939 nuceny snižovat svůj náklad nebo na ně dopadla cenzura a úplně zanikly.

Polsko zažilo ve dvacátých a třicátých letech obrovský ekonomický, politický i kulturní rozkvět, ke kterému výrazně přispěla i početná židovská menšina. Na druhou stranu ale i zde rostlo nepřátelství vůči Židům, které končilo i pronásledováním. Druhá světová válka pak logicky pohřbila jakékoliv další snahy polských Židů o bojkot Německa, velmi brzy museli začít bojovat o vlastní životy a důsledky války byly nejenom pro ně, ale i pro celé Polsko fatální. Bohužel nepřátelský postoj některých Poláků se projevil i v podpoře protizidovských aktivit nacistů, včetně účasti na holocaustu.¹⁰⁰

¹⁰⁰ R. SZUCHTA, *1000 lat historii Żydów*, s 185–189.

Blanka Zubáková

Die Juden im Polen der Zwischenkriegszeit und das Vermächtnis ihres Boykotts als Verteidigung gegen den Antisemitismus. Wissenschaftliche, kulturelle und gesellschaftliche Reaktionen

Zusammenfassung

Polen erlebte in der Zeit zwischen den Weltkriegen eine nie dagewesene Blüte auf wirtschaftlichem Gebiet, aber auch in Kultur und Politik. In all diesen Bereichen spielte auch die jüdische Minderheit eine wichtige Rolle. Ebenso wie anderswo in Europa kam auch in Polen bereits seit Mitte des 19. Jahrhunderts der Antisemitismus zum Tragen, der mit der Emanzipation der Juden und ihrer erfolgreichen Aktivität in Politik, Unternehmertum, Wissenschaft und Kultur noch anwuchs. Die antijüdischen Stimmungen und die Ausfälle gegen die jüdische Bevölkerung in Deutschland bewegten die jüdischen Gemeinden und Verbände in Europa dazu, zu reagieren und Polen war keine Ausnahme. Bald nachdem im August 1932 die polnische Delegation auf der Jüdischen Weltkonferenz in Genf, die der Gründung des Jüdischen Weltkongresses vorausging, ein Wirtschaftsboykott Deutschlands vorschlug, wurde aus dieser Agitation eine weltweite Aktion und der wirtschaftliche Boykott des nazistischen Deutschlands wurde zu einer der Waffen im Kampf gegen den Antisemitismus des Naziregimes. Die jüdischen Abgeordneten im polnischen Sejm forderten danach am 15. März 1933 zum Boykott auf und waren unter den allerersten, die sich in dieser Aktion bemühten, eine klare politische Unterstützung auch außerhalb jüdischer Kreise zu erlangen. Der Boykott lief in Polen unter dem Taktstock des Zentralkomitees der Boykottaktion mit Unterstützung der örtlichen jüdischen Gemeinden, verschiedener Organisationen, aber auch der Gewerkschaften an. Der ursprünglich von der Regierung unterstützte Boykott wurde mit der Zeit zu einem Hindernis für die Verbesserung der diplomatischen Beziehungen zu Deutschland. Zu deren Normalisierung kam es nach Unterzeichnung des deutsch-polnischen Nichtangriffspakts und die Boykottbemühungen wurden nun klar und gezielt unterdrückt. Im Juni 1935 musste auch das Zentralkomitee der Boykottaktion seine Tätigkeit einstellen. Ab nun spielte sich der Boykott in Polen auf inoffizieller Ebene ab, für die eher vereinzelte Aufschreie als systematische Aktionen typisch waren. Einen interessanten Einfluss auf das Boykott von Deutschland im Weltmaßstab hatten auch die Olympischen Sommerspiele 1936 in Berlin, jedoch ist zu bemerken, dass der polnische Einfluss hier nicht sehr erheblich war, was das Bild der Rückgangstendenzen in den Boykottbemühungen der polnischen Juden abrundete, die mehr und mehr an ihre eigene Verteidigung denken mussten.

Blanka Zubáková

Jews in Interwar Poland and Legacies of their Boycott as Protection against Antisemitism. Economic, cultural and society-wide responses

Summary

During the interwar period, Poland experienced an unprecedented period of development at an economic, but also cultural and political level. In all these areas, the Jewish minority played an important role. Like elsewhere in Europe, expressions of anti-Semitism were manifest from the second half of the 19th century, and these grew with Jews' emancipation and their successful involvement in politics, business, science and culture. Anti-Jewish sentiment and attacks against the Jewish population in Germany forced Jewish communities and associations in Europe to respond, and Poland was no exception. Shortly after the Polish delegation at the 1932 World Jewish Conference in Geneva, a precursor to the World Jewish Congress, proposed an economic boycott of Germany, the proposal became a global act, and the economic boycott of Nazi Germany became one of the weapons in the fight against the Nazi regime's anti-Semitism. Jewish deputies in Poland's Sejm subsequently called for the boycott on 15 March 1933 and were one of the first who attempted to acquire clear political support in this matter even beyond Jewish circles. The boycott in Poland was set in motion by the Central Boycotts Committee with support from local Jewish communities, various organisations and also trade unions. Over time, the boycott, originally supported by the government, became an obstacle in improving diplomatic relations with Germany. These relations were settled following signature of the German-Polish Non-Aggression Pact and the boycott endeavours were clearly and deliberately suppressed. In June 1935, the Central Boycotts Committee had to close down. From this time, the boycott in Poland was moved to a non-official level, typified by isolated outrage rather than a systematic act. The holding of the Summer Olympic Games in Berlin in 1935 had an interesting impact on the boycott of Germany at a global level, but it should be noted that Polish influence was not particularly strong here, illustrated by the tendency of Polish Jews at the time to retreat from their boycott endeavours, instead having to focus more and more on their own defence.

Wang Li

The impact of the October Revolution on CPC leadership: Three generations and beyond

The impact of the October Revolution on CPC leadership: Three generations and beyond

The October Revolution of Russia, which led to the foundation of the Soviet Union, remains memorable in parts of the world. Politically and ideologically, China is one of the key countries that still appeals to the spirit of the October Revolution on official occasions. The October Revolution offered theories that legitimized China's struggle for independence and equality through the use of force and diplomacy. Finally, the concept of a worldwide revolution aiming to liberate the "working peoples all over the world" rightly fits the Chinese notion of "all peoples are under heaven". One of the key founders of the Chinese Communist Party (CPC) was Mao Zedong, who was committed to a new order wherein "peace would then reign over the entire world according to equality, equity and justice." The article argues that challenges are to arise after the current leadership headed by Xi Jinping leaves their positions, for it becomes imperative for the ruling elite in Beijing to hold a grand vision as well as the courage to "objectively and responsibly" regard the October Revolution and its long-term impact on China in the new century.

Keywords: History, 20th century, China, Russia, October Revolution, three generations of leadership of China

Introduction

The century from 1842 to 1945 is formally called the “era of humiliation” in China’s annals because its people struggled for national sovereignty, equality and territorial integrity in an enduring way. These legitimate rights defined by the Europeans were severely impaired by the established treaty system wherein China’s low status was legalized by European powers alongside the United States and Japan. Among them was Russia, one of the great powers of the day, which had influenced China’s destiny in the modern history. Although Britain, the United States and Japan equally affected China’s security and economics in one way or the other, Russia did much more profoundly on China’s politics and ideology, including the creation of the Communist Party of China (CPC) which was assisted by the *Comintern* dictated by Moscow; the People’s Liberation Army of China (PLA) which was molded on the Soviet Red Army; and the People’s Republic of China (PRC) which was founded on USSR’s tenets and institutions. As a result, the Russian impact on China was so visible that the three generations of Chinese leadership from Mao Zedong, Deng Xiaoping to Xi Jinping have successively held the original belief that “*the October Revolution awakened Chinese people through introducing Marxism-Leninism into the country where the Chinese people were badly in desperate and clueless*”.¹

The year of 2017 was the centenary anniversary of the October Revolution of Russia. China did not hold the grand celebration of the historic event like it did over the past years. The reasons behind it are sure understandable. First, the Soviet Union (USSR) is already non-existent for more than one-quarter of the century since 1992. Politically, it thus makes no sense for China to stand for the legitimacy of the former Soviet Union as the center of world communism. Second, the ruling party in Moscow now is non-Communist, and China and Russia have been forged into the strategic partners in foreign affairs. It sounds absurd for China not for Russia to take a lead in celebrating the 100th anniversary of the October Revolution. In addition, the Russian people are now more acceptable to the concept of the Russian Revolution rather than the October Revolution. Because of all the changes in Russia and the world as well, it is inappropriate for Beijing to act as the upholder of the communist ideology.

Nevertheless, the public silence is by no means the oblivion of the October Revolution that has been taken seriously by the ruling elite in China. An outreach of *People’s Daily* stated clearly that “*The fall and decline of the former USSR doesn’t testify to the ideal of socialism obsolete in our era. China’s socialism with its traits has entered a new phase of its historical development that is essentially*

¹ *Why do we still believe in October Revolution introducing Marxism into China*, people’s website – Theory, 27. 8. 2010. <http://theory.people.com.cn/GB/12562682.html> (checked 3. 1. 2018).

effected by the October Revolution of Russia.”² Due to this, the article aims to discuss the heritage of the October Revolution towards China from 1921 to 2017, covering all three generations of leadership—from Mao, Deng to Xi. The dimensions of the October Revolution are profound and comprehensive since Chinese communist elites have taken all the teachings and practices from their Russian mentors: how to necessarily to organize a political party as the “vanguard body” in order to lead Chinese revolution; how to build up a well-disciplined and the party-led armed forces during its long and enduring struggle for political power; strategically, how to mobilize all walks of domestic mass to support Chinese communism; and politically, how to sensibly take the expedient retreats whenever it is necessary to obtain the final success.³

Historically speaking, the October Revolution in Russia followed and in effect capitalized on the February crises of 1917 that led to the formation of the revolution structure. As Russian scholar Alexandr Vladlenovich Shubin rightly put it, “The revolution began in February with the workers’ unrest, which provoked soldiers uprising in Petrograd. Revolutionary groups and the liberal elites were actively involved simultaneously. After the establishment of the Soviets, however, it was no longer a question of riots or political overthrows, it was a question of deep social revolution involving the struggle of abroad social strata for changing the very principles of the country’s social-political system.”⁴ Yet, the internal social chaos and external military failures had substantially weakened Russia. As a result, Vladimir Iljich Lenin and his comrades led an overthrow of the provisional government and then founded the world’s first self-proclaimed communist state in Petrograd on October 25 (November 7).

At first, the impact of the October Revolution on the world affairs including China then was marginal because the Soviet regime was not universally recognized but the civil wars spread occurred across Russia soon. Also the creation of the Soviet Union was not completed until 1922. Yet, it is incorrect to perceive the October Revolution as an isolated event. Taking into account the global context, it is clear that there were a series of political upheavals at that time, such as, the Easter rising in Ireland (1916), the U.S. declaration of war on Germany in 1917 followed by China’s entry into the war against Germany and its allies. The October Revolution is arguably the single most significant emancipatory event in human history because it demands its greater importance than the American and French revolutions when it called for social emancipation stretch-

² *The October Revolution: A Progress in Human History*, Global Times, Beijing, 7. 11. 2017.

³ Shi YUANHUA, *Diplomatic History of the Republic of China: A New Perspective*, Vol. I, Beijing 2013, pp. 234–236.

⁴ Alexandr Vladlenovich SHUBIN, *The Main Stages of the Great Russian Revolution* addressed at International Conference, The Russian Revolution of 1917 and its Historical Footprint, 27–28. 11. 2017, p. 3.

ing beyond religious or political liberation, e.g. abolishing the abuse of man by man that is the nature of capitalism as seen at that time.⁵

Obviously, the competing ideologies and political reality, in which Europe ceased to be the center of the world at the end of the war, created a momentum that the Bolsheviks led by Lenin and Leo Davidovich Trotsky appealed to an international socialist revolution as the total strategy with a belief in “*the goal of socialism in Russia would not be realized until the final success of the world revolution*”.⁶ In the aftermath of tsar’s Russia’s break-up, a revolutionary wave aroused by the social and political revolution in Russia swept east Europe. By 1923, yet no other social movements remained effective. Internationally, since Lenin’s espousal of world revolution is more than a rivalry of power, it was also a rivalry of ideologies for the peoples all over the world, including Europe and non-European regions. As a Russia’s neighbor, though far away from Moscow, China was unquestionably drawn into the political arena of the Russian communist revolution.

As the victim of the “power politics” since the mid-19th century, China was too weak to challenge the unequal treaty system imposed by foreign powers. Yet, when the great powers were deeply involved in the struggle for mastery in Europe, China had undergone the tremendous changes internally and externally. The quick collapse of the Russian Empire seemed to expose a hope that China would be able to restore its lost sovereign rights through the means of diplomacy. One of the reasons for China’s decision to enter the WWI, following the call of the United States in 1917, was the potentials to restore its ancient pride as a truly sovereign state. Yet, China once again suffered “national shame” when its claim on “former German concession” returned to China was declined by the allied powers during the Paris Conference in 1919.

In contrast, Georgy Vasilyevich Chicherin, people’s commissar in foreign affairs of the Soviet Russia, stated in July 1918 that new Russia decided to abrogate all its treaty privileges in China which were taken by the tsarist government through coercive diplomacy over the past decades.⁷ In light of this stark reality, some Chinese liberal scholars began to show interested in Marxism, introducing the communist doctrines and the October Revolution into China. A noted left-wing journal “*New Youth and Weekly Review*” published the articles arguing that the Bolsheviks were pursuing what Chinese people had anxiously wanted over the past decades. Globally, “*the struggle of the Bolsheviks represents the well-being of all the oppressed peoples of the world against feudal monarchy and capitalist powers which are cruel in their ruling of the peoples all over the*

⁵ Li DAZHAO, *Collection of Li Dazhao*, Beijing 2006, p. 223.

⁶ Alan John Percival TAYLOR, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, London 1971, pp. 566–568.

⁷ Shi YUANHUA, *Diplomatic History of the Republic of China*, p. 244.

world”.⁸ Nothing remotely resembling the Russian Revolution had seemingly appeared on the horizon of European politics since the French Revolution. Now Lenin adamantly denounced the old order and the liberal theories of the West, including the Wilson’s doctrine.

At the beginning, the Chinese government of the day was cautious towards the Soviet proposal and actually disliked Russia because it had recognized Mongolia as a sovereign state when the Qing monarchy was overthrown in 1911. Yet, the rhetoric of anti-imperialism and other ideas such as unity with the Asian peoples and the world-wide revolutions simultaneously inspired the Chinese, in particular the radical or idealistic students and scholars. Mao was one of his contemporaries who were committed to building up a political organization modeled on Lenin’s doctrine on the “vanguard party”. Regarding the October Revolution as groundbreaking, Mao deemed it heralding a new era for the oppressed peoples all over the world.⁹ In early 1920, the Communist Party of Russia and the Communist International began to organize and carry out revolutionary propaganda work in China and other Asian countries.

In July 1921, they founded the CPC as a branch of the *Comintern* under the supervision of two envoys Hendricus Maring¹⁰ and Vladimir Abramovich Neiman Nikolsky (Nikolskij), Representative of Far Eastern Secretariat of Comintern, who were sent to the secret opening session of the CPC in Shanghai.¹¹ It is self-evident that from the very day of its founding, the CPC accepted the mission that “*their struggle by all available means, including violence, for the overthrow of the international bourgeoisie and the creation of an international Soviet republic as a transition stage to the complete abolition of the state*”.¹² This was a totally new concept in contrast to the traditional Chinese outlook of the world wherein it was the center of the universe, but also much different from the world order advocated by the United States which was perceived as the most beneficent political institution in the world, at least in their own view.

As a political theory for the organization of a revolutionary vanguard party and the creation of a dictatorship of the working class as political prelude to the socialism, early Chinese communists including Mao himself held that the victory of the October Revolution in Russia facilitated the legitimacy of Marxism-Leninism in the world and China as well. One the one hand, in a society like China based on ideology, the right to define legitimacy becomes crucial. This is one of

⁸ Li DAZHAO, *Collection of Li Dazhao*, p. 259.

⁹ *Selected Works of Mao Ze-dong*, Vol. IV, Beijing 1997, p. 1249.

¹⁰ G. Maring (1883–1942). Hendricus Josephus Franciscus Marie (Henk) Sneevliet, known as Henk Sneevliet or by the *pseudonym* “Maring”; he was a Dutch Communist, who was active in both the Netherlands and the Dutch East-Indies. Vladimir Abramovich Neiman Nikolsky 1891–1943), Russian Communist.

¹¹ *Ibid.*, p. 1172.

¹² Wu EN-YUAN, *The Reflection on The October Revolution*, World History, No. 5. Beijing 1997, p. 19

the key reasons why for decades Mao and his successors had never conceded intellectual leadership of the Communism in China since 1949. On the other hand, in theory and in practice, Mao's thought and much of his doctrines were based on the reality of China and frequently identified with the practical application of Marxism—Leninism, rather than the universal truth of a new revolutionary theory.¹³ Thus, unlike the earlier forms of Marxism-Leninism in which the urban working class was supposed to act as the main source of revolution, and the countryside was largely regarded as the periphery, Mao unswervingly focused on the peasantry as the main force of Chinese revolution through mobilizing massive participation into social reforms and revolution if it is necessary.¹⁴

Until 1976 when Mao died, he had strongly defended his belief in Lenin's doctrine on violent revolution, mass mobilization and particularly the role played by the "vanguard party".

1. The October Revolution perceived by Mao's generation

The first group of the Chinese Communists who founded the Communist Party in 1921 had followed the tenets of Leninism that the CPC must play the key role of the "vanguard party" in the fight against the Kuomintang (KMT) government of China and then one decade later in the war against the Japanese invasion of China. In order to achieve those goals, the founding generation or Mao's generation was committed to building up armed forces under the strict control of the party. The most familiar mottos put forward by Mao of the day are "*Revolution is not a dinner party but violence*" and "*The political power comes out of the forces only*".¹⁵ In view of foreign affairs, Mao and his contemporaries owed as much to Lenin's doctrines on imperialism and the world affairs as to the ancient Chinese wisdom on statecraft.

After WWI, Lenin's discourses on imperialism, international politics and world peace were initially introduced into China. His ideas were not taken as propaganda but universal rationales in the struggle for power, though controversial in practical use. The Chinese communists were convinced in tendencies of which to work out with an iron necessity towards an inevitable goal, as Lenin soberly argued that "*politics have their own objective logic independent of the prescriptions of this or that individual or party*".¹⁶ They also accepted Lenin's dialectic analysis of the theory of "*the survival of the fittest*". One of the key les-

¹³ Maurice MEISNER, *Leninism and Maoism: Some Populist Perspectives* in *The China Quarterly*, No. 45: 2, 1971.

¹⁴ *Selected Works of Mao Ze-dong*, p. 171.

¹⁵ *Selected Works of Mao Ze-dong*, Vol. IV, Beijing 1997, p. 512.

¹⁶ *Ibidem*, p. 231.

sons was from the Brest-Litovsk treaty signed in December 1917 as a Russo-German armistice, followed by a huge territory coercively ceded to Germany.

This was a challenge to the Russian communists who were just born on the horizon of European diplomacy but now were urgent to end the war as quickly as possible. Ideologically, they were all committed to the defeat of any imperialist power including Germany on the belligerent sides. Yet, geopolitically, Germany was now the most immediate threat to the survival of the fragile Soviet regime. The brutal terms of the Brest-Litovsk treaty was dictated by German High Command to Lenin and the Russia communists in 1918. Yet, in isolation diplomatically, Russia had to sign the treaty in order to survive the sternest menace of Germany, even at least temporarily. As Lenin later justified his decision by saying, it was a reality not emotion that dictated coexistence with the capitalist foes, referring to “*by utilizing their mutual enmity we utilize the war, which makes a bargain between them against us difficult*”.¹⁷ Obviously the terms of the Brest-Litovsk treaty caused the immense perplexity, tribulation and boredom among the patient millions of the Soviets and Communists all over the world as they considered the final term of that “*diktat*”. Yet, the Chinese communists came to accept it as the “expediency” in order to achieve the necessary goal. Conceptually, it is well consistent with the ancient Chinese practice of “*To endure humiliation in order to carry out an essential mission*”.

From both political and personal perspective, Mao firmly held the historical mission of the Chinese people as he later revealed to Henry Kissinger that when a Chinese ruler appealed to his people to work selflessly, they could become the greatest people in the world. Noting that since ancient China had been the largest, best-organized and most productive society in the world, but now the country's preeminence was only temporarily misplaced due to the impotent ruling class of China and the coercion of imperialist powers.¹⁸ Mao opined that a nation like China inevitably found it impossible to play the role of junior partner as he viewed the population as the chief productive and strategic asset. Yet, only prior to Mao's death in 1976 did the Chinese communist now ruling over one billion of Chinese people begin painfully to realize that its population had become so large that it was a truly strategic deficiency in view of the huge cost of human resource development in the whole country's construction.

Yet, during the 1920s-1930s, China's security invulnerability and the political chaos in comparison to much aggressive but much stronger Japan was a stark reality. The Chinese government of the day was the KMT which was dominated by “the pro-West elite” of seeking alignment with the United States and Britain. Yet, by the early 1930s, the KMT came to perceive the geostrategic importance of the Soviet Union in a balance against Japan, although it was dis-

¹⁷ Edward Hallett CARR, *The Bolshevik Revolution 1917–1923*, Vol. III, New York 1985, p. 16.

¹⁸ Henry KISSINGER, *On China*, New York 2011, p. 164.

mayed with Moscow's ideology and in particular the *Comintern's* clandestine support to the Chinese communists in the country. Given the Chinese communists who were driven into the rural areas and the mountains by the KMT forces, the high point of the "*necessary compromise*" reiterated by Lenin would justify their reconciliation with the KMT in 1937 when the CPC and the KMT reached agreement to form the national united coalition in a total war against the Japanese invasion. Now survival was the immediate goal and most level-headed practicality, according to the Leninist doctrine.

In the meantime, Chinese communists had developed a series of strategies in light of both Lenin's teachings and Chinese classical thinking, later they contributed to the Asian peoples in their fight against the colonial powers of Europe and the Japanese warlords as well. In addition to the theories of a "vanguard party" and armed struggle for political power, Mao attached great attention to the statecraft and diplomatic tactics employed by Lenin and later the Soviets with view to making all efforts to transform them into Chinese communist cadres-training program. After 1949 when the PRC was founded, the leaders like Premier Zhou Enlai who was the chief *de facto* of Beijing's foreign policy echoed Lenin's teachings to justify China's *détente* with the capitalist powers such as Britain, France and finally the United States. Despite the revolutionary rhetoric from Beijing consistently, in the end *raison d'être* or national interest emerged as a dominant tenet in Chinese policy-making.¹⁹ Ironically, it becomes elevated into a socialist verity just as it has stood for so long at the core of the policies of the capitalist powers, which had been denounced previously by all the Communists.

Moreover, what most impressed the Chinese communists was Lenin's analysis of the geopolitical reality of China and its periphery in the world affairs. According to Lenin, China was first a weak and oppressed state dictated by the imperialist powers. Owing to this, China could not become a *real* independent country unless it aligned itself with the working class and the oppressed peoples of the other countries to overthrow the *status quo* dictated by the imperialist powers. Yet, in the aftermath of the Paris conference in 1919, China remained dependent on the United States and Britain in order to obtain their support to contain the aggressive Japan, but it failed obviously. Be aware of the reality, the United States proposed to hold the 1921–22 Washington Conference with a view to upholding the legitimacy of the "open door" by which China was treated in accordance to the consensus among all the western powers including Japan.

The "*Nine-Power Treaty, equally called the open-door insurance protocol, contains no specific international commitment. So there is no written or practical obligation to join in defense of the Open Door principle*".²⁰ More uncertain is that since the Soviet Union was not invited to the Conference, there would be no

¹⁹ H. KISSINGER, *On China*, pp. 67–69.

²⁰ Shi YUANHUA, *Diplomatic History of the Republic of China*, p. 417.

effective mechanism in the Far East to check Japan against China and accordingly to preserve the Open Door principle. Chicherin put it obviously, the Soviet Union was only the great power capable of balancing Japan in the region.²¹ He further warned that at a time when a great power was working against China, it must be aware of taking care of its relations with other powers. It means China has to nurture such geostrategic ties with its great neighbor on the north. Since then, it becomes one of the key elements in Chinese strategic thinking when it needs to calculate the geopolitics in the East Asia. In 1949 when Mao's communists won the civil war in China, they founded the government based on the tenets of Marxism-Leninism. In foreign affairs, they appealed to make alliance with the USSR in view of the common threat posed by the United States and Japan. As Mao said, "*China must lean either to the side of the U.S. or the Soviet Union. Sitting on the fence will not be workable, nor is there a third road*".²²

Historically, either the Soviet Union or Russia is permanent neighbor to China with a long history and a disputed border as well. During the decades from the 1920s to 1949, Moscow played a major role in the Nationalist revolution, the foundation of the CPC and the anti-Japanese war. At the same time, Stalin also kept close links and even had regularly influenced if not dominated the internal politics of the CPC. During the civil war between the KMT and the CPC (1946–1949), although Moscow gave only intermittent help to the CPC in its power struggle against the KMT regime, that help was crucial and great enough in Mao's strategic efforts to gain a foothold in the region of the Northeast, one of the most industrialized areas of China.²³ By the year of 1949, Stalin was well aware of the CPC's advance in China's power struggle and aimed to cultivate a regime in Beijing as a pro-Soviet one and to preempt any of its tendency to act independently from the Soviet-led world international communist movement.

The alliance with the Soviet Union during the 1950s did provide symbolic support to Beijing in the international arena and further showed the Chinese people that their new government, the PRC, had powerful foreign friends. In a pragmatic term, the Soviets did indeed help resolve many of the domestic problems that Mao and his new-born regime had to face during its formative years. Some of the issues were the vital ones to China's security and the industrial foundations. Yet, the leadership led by Mao steadily felt the extreme pressure to achieve rapid economic development to build support at home and as a basis for military modernization. As early as the 1940s, the Chinese communists were impressed with Stalin's record in building socialism in one generation and steering the Soviet Union to final victory in the WWII. Accordingly, Mao, though some opposed his ideas from the very start, decided to follow Stalin's model to modernize China

²¹ Xu CHONG, *The October Revolution and Chinese Socialism with its unique traits*, Scientific Socialism, No. 3, Beijing 2016, pp. 53–54.

²² *Selected works of Mao Zedong*, p. 415.

²³ Shi YUANHUA, *Diplomatic History of the Republic of China*, p. 221.

as quickly as possible that is by means of state planning and short-term necessary coercion, *“the central government of China squeezed capital out of a backward peasantry, mobilized a vast labor force, and rapidly built up what China had dreamed of a modern heavy-industrial sector that would enhance the country to be new strong power in one decade or so”*.²⁴ To certain extent, this seemed to prove that socialist planning was the royal road to rapid growth in a backward country like China where the countryside was the only possible source of the massive capital needed for self-reliant modernization, since its industrial economy was so rudimentary. Yet, the cost for the Chinese human resource is so tremendous that in the aftermath of the Cultural Revolution, the liberal group vowed to never follow the Soviet model any more.²⁵

In light of this, it is self-evident that during the 1950s, the Sino-Soviet alliance was founded on their ideological identity, common geostrategic ends and economic reciprocity. China was grateful for the Soviet security-providing, such as a transfer of massive amounts of Soviet weapons and military know-how to Chinese armed forces. Equally, the Soviet Union attached a great deal of attention to China as a key ally in a challenge to the United States. Nevertheless, by 1955 Mao came to realize that the Soviet model for economic development was not as efficient as expected. Later, the quarrels between the two communist powers on many issues eventually brought their mutual respects to the low point by the early 1960s. Despite all these ups and downs in the bilateral relationship, the core ideas of the Leninism remained the unquestionable guidance to the Chinese communists in both revolution and national reconstruction until Mao's death in 1976. In brief, Mao and his generation never publicly discredited the principles and practices of the October Revolution.

2. Deng's pragmatism and his perception of the Soviet Union

Ideologically, Mao was a dedicated communist like most members of his generation. They believed in political power and the strong will in pursuing power. Mao as a leader with an exceptional strategic vision began to question the efficiency of the Soviet economic model since the mid-1950s. The “special alliance” between Moscow and Beijing was actually abandoned by Mao himself after 1962 and later evolved into open ideological rows and the border clashes. It was Mao who endorsed the rapprochement with the United States in the early 1972. Given this context, by 1979 when Deng took power once again after Mao's death in 1976, he adopted more liberal economic policy in name of “reform and openness”, but still holding Lenin's doctrine on the role of the “vanguard” party

²⁴ *Selected works of Mao Zedong*, p. 282.

²⁵ *Selected Essays of Chen Yun*. Vol. 1, Beijing 2005, p. 83.

in overall social and political affairs of China. As he admitted to Mikhail Sergeyevich Gorbachev during their summit in 1989, China had followed the tenet of Marxism-Leninism, but never embraced the economic model of the Soviet Union. What he indicated reveals that the Chinese leadership had not been oblivious of the need for rationality in the adoption of the theory and principles of the October Revolution; and found a way to shape it to fit into the Chinese society rather than to uphold it as a sacrosanct dogma.²⁶

In any terms, Deng belongs to the founding generation headed by Mao, but compared to Mao, he consistently argued for governing China through liberalizing the creativeness of the people to bring about the immediate benefits and their own vision of the future. In foreign affairs, he was seen as a strongman to carry out China's policy more from the *realpolitique* than the ideology. In 1979, he said in a public remark that Moscow's consistent nature was to "*squeeze in wherever there is an opening*" in light of this "*China would necessarily be prepared to initiate military action to thwart Soviet design, especially in Indochina*".²⁷ Yet, after Deng assured of the normalization with the United States, he strategically put forward that China should take back toward an enhanced freedom of maneuver that aims to create the new equilibrium between China and the two superpowers. His discourse came out as later called the "*independent foreign policy*". Due to this, from 1982, Soviet's global retreat and domestic troubles began to give Chinese diplomacy a new flexibility to maneuver in international scenario. Given this context, Deng and his "reform group" made all efforts to improve the relationship with the Soviet Union through a series of high-level meetings and inter-Communist Party exchanges of a protocol level and frequency which had not been seen since the Sino-Soviet split in the 1960s and now was seen as a radical failure. The leadership in Beijing cautiously but openly resumed referring to the Soviet counterparts as "comrades", and formally calling the Soviet Union a "socialist" (as opposed to "social-imperialist") country. It was clear that Deng and his followers were supportive of shifting their leaning on the United States to opening dialogue with the Soviet Union.²⁸

In view of China's domestic affairs of the day, the break with Maoist orthodoxy also highlighted Deng and his initiated reform to face the dilemma. Historically, the frequent outcome of revolution alongside the overall reform is an increase in central power; the more sweeping the reform/revolution, the more this is true.²⁹ Due to this, Deng was spoken of more like Lenin who had put forward the new economic policy in 1920; now in the 1980s, he earnestly advocated the "complete" emancipation of minds and promoted his vision of economic liberal-

²⁶ Xu CHONG, *The October Revolution and Chinese Socialism with its unique traits*, p. 54.

²⁷ *People's Daily*, 26. 2. 1979. Also see: H. KISSINGER, *On China*, p. 367.

²⁸ *Selected Key Documentary Papers since the 13 CPC Session*, Beijing 1991, p. 661.

²⁹ H. KISSINGER, *On China*, p. 336.

ization and cultural revitalization. In the meantime, Deng, following both Chinese tradition and the Leninist doctrine of “vanguard party”, rejected the likelihood of any challenge to the legitimacy of the Communist party as it would lead to social instability. As he reiterated on both public and private occasions, “*pluralistic democracy is unfeasible in the country where tradition has been so deep-rooted like China. It is necessary to preserve one-party rule, but not so much of the luxuries of Mao’s era. It is just the alternative to anarchy that must be avoided by all means*”³⁰

Yet, during the 1980s it was China not the Soviet Union that initiated the process of *rapprochement*. Even with the interruption of the Afghanistan invasion and the Sino-Vietnamese border war, Deng’s leadership had carefully maintained the momentum since 1979 when China openly admitted that it was Mao’s erroneous tendencies, rather than the precipitous withdrawal of Soviet aid in the 1960s that were more responsible for China’s economic disasters of that time.³¹ Obviously, China in the 1980s was more than ever eager to have a peaceful environment for its “four modernizations” plan. Beijing and Moscow were aware of keeping low profile the shared ideologies, and the Soviet leaders reiterated that it had never supported in any form of the “*concept of two Chinas*” that was the very thorny issue threatening the Sino-U.S. relations whenever it blew up. Given all the factors concerned, a *rapprochement* through mutual compromises between China and the Soviet Union would be finalized on the two sides: China needed security and peaceful businesses with all countries, and the Soviet Union needed to reinsure its newly acquired role in world politics at the low cost. From a geopolitical perspective, the two Eurasian powers showed to keep their keen eyes on the moves in Washington and its core allies. Yet both are reluctant to go beyond the appearance of a *rapprochement* by showing their identical relations in the post-cold war. China aimed to normalize the relations with Moscow primarily yearning for a peaceful environment; but the Soviet Union needed to improve its ties with Beijing essentially for avoiding challenging the United States and China at the same time.³²

In addition to geopolitical concerns, during the Deng’s era, the impact of the October Revolution and the statecraft of the Soviet Union also remained on the CPC leadership. First, Deng prevailed during the Post-Mao power transition because he had over the decades built up solid power bases within the Party and especially the Chinese military, and operated with far greater political dexterity than his rivals. It proves that Deng like Lenin and even Bismarck was the master in how to make ideological arguments serve political ends. While he needed to

³⁰ Xu CHONG, *The October Revolution and Chinese Socialism with its unique traits*, p. 54.

³¹ *Selected Key Documentary Papers since the 13 CPC Session*, p. 661.

³² Sammual KIM, *China, the United Nations and the World*, Princeton 1979, pp. 146–147.

abandon some disparate fragments of Maoist orthodoxy, he compared them to the fundamental tenets of Marxism-Leninism. In order to further support his reform plans, Deng invoked the formula by which Mao had judged Stalin – that he had been 70% correct and 30% wrong – suggesting that Mao himself can't be infallible politically. In so doing, he emphasized that there was no unchangeable orthodoxy in history. Since Chinese reform would be based to a large extent on what worked, thereby, efficiency and prospects were of much importance than simply ideology. Deng put it in 1992 that “Poverty is not socialism ... socialism means eliminating poverty.”³³

As early as the 1980s, Deng considered undertaking political reform alongside economic transformation in China. As he said publicly, “Neither the Soviet Union nor China have found the real path of building socialism. We can't pay lip-service to the peoples any more. The real test for socialism is if we can offer better social and economic welfare to our people.”³⁴ Later, in 1994 in the wake of dissolution of the Soviet Union, a key member of CPC Political Bureau pointed out that: “*political institutions a country should adopt is decided by its own domestic reality, political culture and social development needs. Due to this, national people's congress (NPC) acts as the legislature of China essentially different from the Soviet model. No doubt, we will need more time, patience and tests in practice*”.³⁵ In view of the shameful tragedy of the Soviet Union, Deng warned that “learning Marxism and Leninism must serve the current ends; and socialism as a political and social system must endure a long-term development for its final replacement of capitalism. Therefore, it is unwise to argue now which system is better between the two.”³⁶ In short, Deng persistently argued that China must make all earnest efforts to develop the productivity and simultaneously to raise people's living standards that should be regarded as the paramount task of the ruling party of China in the next century.

Here it deserves noting that Deng and his contemporaries had no intention to discredit Mao's legacy like Nikita Sergeyevich Khrushchev did to his communist mentor Iosif Vissarionovich Stalin in 1955. As a matter of a fact, he was the heir of Mao's China and advocated market principles but dismissed criticism that his reforms were leading China down the “capitalist road”. Shamed by smaller neighbors which had a considerable technological and economic lead over China, he strongly argued that the profit principle was an alternative theory to Marxism and an observation of human nature as well. In practice, government would lose popular support if it missed private initiative, the importance of productivity and the practice of entrepreneurship. For this reason, Deng had actually

³³ Deng Xiaoping's Thought (1975–1997) ed. Beijing 2011, pp. 711–712.

³⁴ Selected Works of Deng Xiaoping, Vol. III, Beijing 1993, p. 27, p. 254 & p. 295.

³⁵ Selected Key Documentary Papers since the 14 CPC National Session, p. 102

³⁶ Xi JINPING, The Governance of China. Vol. I. Beijing 2017, p. 4.

rejected some radical elements of Maoist indoctrination or the common practice during the Stalin's rule in Russia.

Meanwhile Deng clearly stated during interviews with Italian journalist Oriana Fallaci that Mao was the undisputed founder of the CPC and People's Republic of China (PRC) that should never be unfairly questioned.³⁷ Similarly, Deng initiated to introduce American economic and social principles and values into his grand reform program, but what he called socialist democracy was vastly different from pluralistic democracy in the West. In 1992 when the Soviet Union came to the end, Deng and his contemporaries surely remained convinced that, in China, Western democracy would lead to social chaos and thwart overall development. Then he deliberately worked out the blueprint for China in the 21st century that *"since capitalism has been developing for several centuries, if we can make China a modestly developed country within one century from the founding of the PRC in 1949, that will be an extraordinary achievement in human history"*.³⁸ What Deng put forward in his final testament is bound to be the mandate destiny that the third generation of the CPC leadership has consistently struggled for—to realize China's dream by 2049. As Xi Jin-ping spoke in 2014, *"Deng, at the age of 88 years old in 1992, admitted that he was convinced that more and more people would come to accept Marxism, because it is science."* By using historical materialism, it has uncovered the laws governing the course of human society ...", in view of the tragedy of the Soviet Union, he added that *"so don't panic, don't think that Marxism has ceased to exist or has been defeated. Nothing of the sort"*.³⁹

True, what Deng expected in his final testament is that the third generation of the CPC leadership would have consistently struggled for China's dream by 2949. Yet, the question remains how they would as a collective leadership react to the impact of the October Revolution?

3. The October Revolution and Xi's leadership

Deng's full retirement was followed by two administrations from 1992 to 2012. The two leaders, Jiang Zemin and Hu Jintao, are typically dubbed the technocrats in the Soviet term. Literally, *technocrat* refers to someone leading government in light of their expertise or someone who advocates the supremacy of practical experts. In the Western eyes, a technocrat is usually related to the expertise in a specific field of science and technology, but lacks of strategic insights or political dexterity. Since China had undergone a sea-change in all the fields during the decades of leaderships of Jiang and Hu respectively, Henry Kissinger has

³⁷ *People's Daily*, 21. 7. 1980.

³⁸ *Selected Works of Deng Xiaoping*, p. 3 & p. 27.

³⁹ *Selected Works of Deng Xiaoping*, p. 72.

observed the inevitable impact of a dynamic and emerging China on the world order and the global economy.⁴⁰ Despite this, what Deng had sketched his hope for the emergence of a new type of strong leaders with their strategic insights seemed not yet appeared until 2012 when a new leadership of the CPC was created in Beijing.

When Xi Jinping took power from his predecessor, China was already seen as the second largest economy in the world and one of the largest trading power as well. But, in terms of technology innovation and economic efficiency, it is still relatively behind the most advanced countries like EU, Japan and the United States in particular. Xi is well-aware of this paradox when he took the General Secretary position of the CCP, the Chairman of the Central Military Commission of China and then decided to take charge of foreign affairs. As usual, each previous leader in Beijing has to distill his own era's particular vision of China's needs to the successive generations, and the Xi's leadership has stayed committed to building on the legacies by following a proactive globally-oriented reform program of the Deng's era.

Politically, Xi belongs to the post-revolution generation who were born after 1949 but he has also possessed similar features as the supreme leaders of China who aspire to lead the country to become one of the greatest powers in the world. As he reiterates that the people's wellbeing is his lifelong pursuit. Following Mao and Deng, Xi is the very leader who not only served in Chinese military but was on the field- study in the United States when he was a junior official of the county in the 1980s. Moreover, he was educated in technology and social science as well. Given that a college degree in China is based on a Western-style curriculum rather than a legacy of the classical Chinese system, contemporary Chinese leaders and intellectual elites are more influenced by their knowledge of the global affairs related to domestic issues. Such a composition of the current ruling body of China reflects their evolution toward participating in and even shaping global affairs in a long run. This suits to interpret Xi's proposal on the "Belt and Road Initiative" and a "community of shared future". Different from the former Soviet leadership, Chinese political elites are much more eager to be involved into the globalized world community.

True, ideologically Xi seems to approach Mao's legacy as a firm powerholder in the CPC, People's Liberation Army (PLA) and the entire PRC. Since he is in charge of the supreme power of China, he has undoubtedly called for the campaign against the corruption and the local mafia "with an iron fist" throughout the country. One the one hand, due to his vow to reorganize the CPC into the "vanguard party" styled by Lenin, Xi is perceived widely as the disciple of Maoism or even Leninism. Yet, his anti-corruption and severe punishment of local mafia drive has been most popular amongst masses seeing those corrupted high-

⁴⁰ H. KISSINGER, *On China*, p. 446.

ranking officials to being put in jail. On the other hand, quite a few critiques in China and abroad argue that Xi's real achievements do not match his elevation to the status of Mao and Deng, which would have definitely created some disgruntled elements in his system and powerful lobbies that may be the challenges in the future, because disagreeing with the "Xi as the Core of the ruling elite" is now regarded as anti-national unity and social stability.

To better understand Xi's ideological preference, we can take a review of what he has said of the Leninism and the October Revolution in 2013. He argued that Karl Marx created the concept of socialist society, but he had no practical experience in the comprehensive governance of a socialist country. There Marxism on socialism is mostly predictive. Lenin who found a Soviet Union passed away a few years after the October Revolution. Due to this, he was unable to explore the issue in depth on how to tackle the socialist problems. The Soviet Union gained some experience, but is made serious mistakes and eventually failed to resolve them. He added that *"the CPC has worked on the same questions steadily ever since it came to national power, and, in spite of serious or even grave setbacks, has accumulated rich experience and achieved great successes in improving our governance system and enhancing our governance capacity"*.⁴¹ This is truly the key to his ideological thinking.

In foreign affairs, Xi is the driving force to elevate Sino-Russian relationship to the current good strategic level, as admitted by Putin that *"thanks to Xi Jinping's promotion in person, the current Russia-China comprehensive strategic partnership of coordination is at the highest level in history"*.⁴² Since Xi's generation was born and grew up in the 1950s, most of them, including some of the children of the founding generation of PRC, have high respect for the Soviet Union and its military might which was testified as the strongest one in the world. Xi is seen as a typical case since he is said of having read extensively the writings of the Soviet Red Army and the case studies of its operations during the WWII. In 2013 when he delivered a key-note speech at the prestigious Moscow State Institute of International Relations (Moskovskiy Gosudarstvennyi Institut Mezhdunarodnykh Otnoshenij, MGIMO) in Moscow, Xi first put forward his grand plan of "Belt and Road Initiative". Echoing President Putin's remark that "Russia needs a prosperous and stable China", Xi said emphatically that "China welcomes a successful and powerful Russia as well."⁴³ This is not just a lip-service to his Russian counterpart but more a strategic consensus between the two leaders since they deemed the United States like to regard China and Russia as *"strategic competitors globally"* rather than cooperative partners. Since the U.S. diplomacy has shifted towards unilateralism that has brought about strong impact on international scenario, China and Russia have agreed to defend the multiple world

⁴¹ Xi JINPING, *The Governance of China*, p. 102.

⁴² *China Daily*, 19. 3. 2018.

⁴³ Xi JINPING, *The Governance of China*, pp. 297–298.

order and the U.N. authorities. Yet, since either China or Russia is incapable of challenging the United States individually, the strategic coordination between Beijing and Moscow was naturally forged owing to the awkward policy of the United States globally.⁴⁴

In terms of domestic economic, Xi is seen as an innovative follower of Deng's reform and openness. First, he and his generation have witnessed the sea-changes in China since 1978 when Deng took the lead in reform and openness. One decade later, they also watched amazedly the sudden collapse of the USSR. In the aftermath of the Soviet tragedy, Deng's generation and its successor's generation were aware of the core reason of the failure of the Soviet Union which was not due to the Soviet communists' ruling rather than a rigid economic policy and inflexible social and economic system as a whole. In light of this line of reasoning, it is vital for China to "liberalize" its economy while holding fast the political and social stability, leaving no room for the political dissents.⁴⁵

Today China has been much more "liberal" and diverse than 30 years ago when Deng started the initial-phase of reform and openness. This is one of the reasons that China's economics can be developed so fast and dynamic over the past decades. Yet, the collapse of the Soviet Union and later the "color revolution" in the former Soviet Republics and then in the Middle East have made the ruling elite of China cautious by holding a belief that the Western countries would like China getting more "democratic" and "liberal" like them but never hope to see a strong and unified China like the former Soviet Union. Given this reasoning, Chinese leadership since Deng's era has adopted more pragmatic approaches, though controversial, to the security and economic policies of China.

One thing should not be ignored that Xi and his colleagues have learnt the lessons from the former Soviet Union. As a 70-year old ruling party and one of the twin superpowers of the world, the demise of the USSR first sent the shock-wave to China, but they immediately inferred from what they observed that the eventual failure of the Soviet Union was primarily owing to the overall competition with the United States globally and in particular the unlimited arms race. Second, the *real* power of a country is definitely built up on social-economic prowess which is empirically based upon its technology innovation and creativity. The former Soviet Union is no doubt a great superpower based on its huge military-industrial complex. Yet, the United States is clearly much superior to its rival in economic and social terms. As a rising power with relatively weaker technological capacity, China not only needs much longer time to develop itself, but also makes all efforts to innovate its entire social-economic system based on

⁴⁴ Wang LI, *An Inquiry into China's Alignment with Russia*, MGIMO Review of International Relations, No. 3, (60), 2018.

⁴⁵ Xi JINPING, *The Governance of China*, pp. 4–5.

scientific and technological advances.⁴⁶ As Xi is well aware that “Chinese ability to innovate is evidently inadequate. So science and technology in China is not fully developed, and is unable to create momentum to support economic and social development. This is the Achilles’ heel for such a big country like China.”⁴⁷ To that end, it is the United States not Russia that is of more help as expected by China and Xi himself.

What Xi addressed at the 19th National Congress of CPC is self-evident that China still needs half-century to go forward to catch up with the United States, during which China aims to co-exist with any ruling powers that would accept the rise of China. As he remarked, “*The Pacific is large enough for both China and the U.S., alongside the others involved*”.⁴⁸ Yet, the stakes here are still high. All countries understand from history that when a rising power has quickly accumulated power and then challenged the ruling power(s) and the world order, the result was usually conflict and war. In response to this attitude, Xi put forward his well-known idea that all parties are required to work together to create a “*new model of relations between great power*”, and their own choices and actions – and their leaders’ personal interaction – will be crucial in avoiding the old model. Here, Xi and his team take the case of the Soviet Union more as a loser’s lesson than a victor’s inspirational model. Given this, Lenin’s wisdom on “*necessary compromise*” seems to be infused into Xi’s thinking on international affairs.

However, the real challenge comes from the fact that the impact of the Soviet Union has faded away in China and abroad as well. First, the post-90s generation was born after the dissolution of the Soviet Union. The USSR, either positive or negative, is more a history memory than a reality. Ideologically, their faith in Communism or socialism is questionable if not non-existent. Second, this generation has been much more globalized in terms of their interest in American or Hong Kong-based culture and fashion. Unquestionably, the dissolution of the USSR seems to justify historical interpretations of the October Revolution. Since 1992, increasing access to large amounts of Soviet archival materials has made it possible to re-examine the October Revolution. Therefore, Western and Russian historians have multiple accesses to official archives exposing what they believe were flaws in the Soviet view, undermining the Bolsheviks’ original legitimacy and the precepts of Marxism-Leninism. All these indicate that after the Xi’s generation, the challenge would be the legitimacy of the CPC which was politically and ideologically related so closely to the October Revolution and Lenin’s doctrine.

⁴⁶ *People’s Daily*, 19. 10. 2017. <http://cpc.people.com.cn/n1/2017/1028/c64094-29613660.html> (checked 2. 3. 2018).

⁴⁷ Xi JINPING, *The Governance of China*, pp. 217–218.

⁴⁸ Richard BUSH, *Obama and Xi at Sunnylands: A Good Start*. <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2013/06/10/obama-and-xi-at-sunnylands-a-good-start/> (checked 22. 5. 2018).

Conclusion

It is Marxism-Leninism that enlightened the Chinese communists to take up the arms for national independence and liberation of China from the imperialist powers and the KMT's rule. The introduction of Leninism into China and later the astonishing victory of the Soviet Union during the WWII have been the powerful impulses to the Chinese revolutionaries and a strengthened approach to an ideal national system among the ruling and the ruled in China. Later, Maoism that sinicized Lenin's theory can be one of the great ideological turn of communism in China. Under the new era in the 21st century, the CPC has consistently explored Marxism and Leninism, and followed its characteristic of keeping pace with the times. Xi himself opined that as a matter of fact, how to govern a socialist society, a completely new society, has not been clearly addressed by world socialism, from Karl Marx and Friedrich Engels to Vladimir Lenin who passed away a few years after the October Revolution (1917) in Russia. Given this, Lenin was unable to explore the issue in depth. Later the Soviet Union tackled this question and learnt good lessons at the dearly cost. Yet, the Soviet Union failed to resolve the core problem of socialism.⁴⁹

The Chinese Communist Party has worked on the same question steadily ever since it came to nation power in 1949, and now the CPC elite headed by Xi seems to have more confidence to answer this question by adopting the policy of reform and opening up. Meanwhile, China is still in the primary stage of socialism and will long remain so has not changed. Currently, since most structural and institutional barriers hindering China's proper development are found in the economy, it is fundamental to keep economic growth as the central task. To that end, China will have to continue to focus on economic reform without the slightest hesitation.

Now the paradox is like this, the impact of the October Revolution in China is much less influential than before, but the legitimacy of this great social event is still observed, at the least in official line. Given the sea-changes in the world, China and Russia have also treated the October Revolution and its impact on the world affairs differently from the decades ago. This divergence in view of the October Revolution has not affected the two powers to forge the high-level strategic partnership based on the geopolitical reasoning rather than ideological affinity. In comparison to the Cuban communists' attitudes towards the October Revolution, the CPC's response to it has been more pragmatic in terms of the legitimacy of their revolution and their ruling over the country. For example, José Ramón Machado Ventura, one of the key political leaders in Cuba, wrote recently: "*The tenets of equality, internationalism, solidarity, social justice, the peo-*

⁴⁹ Xi JINPING, *The Governance of China*, p. 102.

ple's right to self-determination, independence, and sovereignty were all the bases of the October Revolution and will also continue to be the basis of ours."⁵⁰

Here is the dilemma. In the aftermath of Xi's generations of ruling China, how the post-90s generation and beyond will take the October Revolution and the Russian strategic values is really a potential concern and uncertainty. This is owing to the ever changing world with infusing and increasing economic, social, ideological and cultural fluidity. Again, the multipolar world system also presents its own realities and facades with ever increasing virtual migration of ideas, values and principles. No matter what the current generation and beyond perceive their identities in this case, it is always necessary for China and Russia to have more extensive and intensive exchanges of mutual respect and reciprocal understanding. After all, the relevance of the October Revolution lies not in the aftermath but the causative catalysts, which will forever serve as a barometer for checking unjustifiable brutalities and relegation of "the others". Today, China has undergone reformation dramatically and the impact of the October Revolution has faded away slowly. Yet, geopolitically Russia's strategic value has been existent.

⁵⁰ Tom O' CONNOR, *October Revolution: How China, Cuba and Others Celebrate 100 Years Since Russia Became First Communist Country*, www.newsweek.com (checked 30. 1. 2018).

Wang Li

Die Auswirkung der Oktoberrevolution auf die Führung der KPC: Über drei Generationen hinweg

Zusammenfassung

Obwohl sich die Sowjetunion vor 27 Jahren auflöste, bleibt die Oktoberrevolution Russlands, welche zur Gründung der Sowjetunion führte, in Teilen der Welt in Erinnerung. Aus politischer und ideologischer Sicht ist China eines der Schlüsselländer, das immer noch bei offiziellen Anlässen auf die Stimmung der Oktoberrevolution anspricht. Die grundlegende Fragestellung ist: Warum hat so ein gewalttätiges und kontroverses Ereignis sich auf drei Generationen der chinesischen Führung ausgewirkt, oder um es spezifischer zu formulieren, was sind die Grundsätze der Oktoberrevolution, welche die chinesischen Kommunisten unumstößlich als inspirierend und nützlich empfunden haben? Um dieser Frage auf den Grund zu gehen ist es notwendig, das historische Szenario zu untersuchen, bei dem die Chinesen die kommunistische Ideologie Russlands übernommen haben, und seitdem fortwährend als logische Grundlage in ihrem Kampf um Macht, Wohlstand und Prestige auf globaler Ebene daran festgehalten haben, statt zur sino-zentrischen Welt zurückzukehren. Zunächst einmal ist es Russland (sei es das zaristische Russland, die ehem. Sowjetunion oder das heutige Russland), das im vergangenen Jahrhundert Chinas größter Nachbar war, als China im sozial-technologischen Sinne hilflos und rückständig war. Aus diesem Grund neigen alle Unbeständigkeiten in oder in Bezug auf Russland dazu, China politisch, strategisch, gesellschaftlich und ideologisch zu beeinflussen. Zweitens, als die leninistischen Doktrinen in China eingeführt wurden, versuchten die Chinesen gerade verzweifelt zu verstehen, warum die demokratischen Westmächte – die Vereinigten Staaten und Großbritannien – es nicht geschafft hatten, ihre berechtigten Forderungen über die Hoheitsrechte, die sie im ersten Weltkrieg verloren hatten, zu verteidigen. Vielmehr willigte die Sowjetunion schnell ein, die chinesischen Forderungen zu unterstützen, wenn auch nur rhetorisch. Drittens bot die Oktoberrevolution Theorien, welche Chinas Kampf um Unabhängigkeit und Gleichheit durch die Anwendung von Macht und Diplomatie legitimierten. Abschließend passt das Konzept einer weltweiten Revolution mit dem Ziel „alle Werktätigen auf der ganzen Welt“ zu befreien zu der chinesischen Vorstellung, dass „alle Völker unter einem Himmel leben“. Einer der Hauptgründer der Kommunistenpartei Chinas (KPC) war Mao Zedong, der sich für eine Neuordnung engagierte, bei der „der Frieden dann gemäß der Gleichheit und Gerechtigkeit über die gesamte Welt regieren würde“. Seitdem hat China angestrebt, neben anderen Großmächten, eine angemessene Rolle im Weltgeschehen zu spielen. Um dies zu erreichen, hielt Maos Generation, auch bekannt als die Gründergeneration, und später ihre Nachfolger den Glauben an eine stark disziplinierte „Vorreiter“-Partei, die die Führung

bei ihrer historischen Mission übernehmen soll, aufrecht. Trotzdem bleibt die Frage, wie lange die Hinterlassenschaft der Oktoberrevolution in China fortwähren wird, wenn wir berücksichtigen, was im heutigen Russland passiert ist. Der Artikel erörtert, dass Schwierigkeiten auftreten werden, nachdem die derzeitige Führung, angeführt von Xi Jinping, ihre Positionen verlässt, denn es wird unerlässlich für die herrschende Elite in Peking, eine große Vision, sowie den Mut, die Oktoberrevolution und ihre langfristige Auswirkung auf China im neuen Jahrhundert „objektiv und verantwortungsvoll“ zu betrachten, aufrecht zu erhalten.

Wang Li

The impact of the October Revolution on CPC leadership: Three generations and beyond

Summary

Although the Soviet Union dissolved 27 years ago, the October Revolution of Russia, which led to the foundation of the Soviet Union, remains memorable in parts of the world. Politically and ideologically, China is one of the key countries that still appeals to the spirit of the October Revolution on official occasions. The underlying question is: why has such a violent and controversial event affected three generations of Chinese leadership, or to put it bluntly what are the tenets of the October Revolution that Chinese Communists have firmly found to be inspirational and operational? To answer this question, it is necessary to explore the historical scenario wherein the Chinese adopted the Communist ideology from Russia, and have since continued to hold it as a rationale in their struggle for power, prosperity and prestige on the global stage, rather than returning to the Sino-centric world. First, it is Russia (either Czarist Russia or the Soviet Union or contemporary Russia) that has been the largest neighbor of China over the past century, when China was both impotent and backward in a social-technological sense. Because of this, any vicissitudes inside or related to Russia are bound to affect China politically, strategically, socially and ideologically. Second, when the Leninist doctrines were introduced into China, the Chinese were desperately seeking to understand why the Western democratic powers – the United States and Britain – had failed to defend their legitimate claims over sovereign rights lost during World War I. On the contrary, the Soviet regime quickly agreed to endorse Chinese demands, albeit rhetorically. Third, the October Revolution offered theories that legitimized China's struggle for independence and equality through the use of force and diplomacy. Finally, the concept of a worldwide revolution aiming to liberate the "working peoples all over the world" rightly fits the Chinese notion of "all peoples are under heaven". One of the key founders of the Chinese Communist Party (CPC) was Mao Zedong, who was committed to a new order wherein "peace would then reign over the entire world according to equality, equity and justice." Since then, China has aspired to play its appropriate role in world affairs alongside other great powers. To achieve that end, Mao's generation, also called the founding generation, and later its successors, have held faith in a strong disciplined "vanguard" party to take the lead in their historical mission. Nevertheless, the question remains as to how long this legacy of the October Revolution will continue in China, if we consider what has happened in contemporary Russia. The article argues that challenges are to arise after the current leadership headed by Xi Jinping leaves their positions, for it becomes imperative for the ruling elite in Beijing to hold a grand vision, as well as the courage to "objectively and responsibly" regard the October Revolution and its long-term impact on China in the new century.

Wang Li

Dopad Říjnové revoluce na vedení Komunistické strany Číny: Přes tři generace

Resumé

Ačkoli se Sovětský svaz rozpadl před 27 lety, v těchto částech světa se na Říjnovou revoluci, která vedla k založení Sovětského svazu, stále vzpomíná. Politicky a ideologicky je Čína jednou z klíčových zemí, které při oficiálních událostech na říjnovou revoluci stále odkazují. Zásadními otázkami zůstává: proč tato násilná a kontroverzní událost ovlivnila tři generace čínských vůdců, nebo také (přímochaře řečeno) jaké principy Říjnové revoluce činští komunisté pevně považují za inspirativní a funkční? Aby bylo možné na tyto otázky odpovědět, je nutné prozkoumat historický scénář, ve kterém Čína přijala komunistickou ideologii od Ruska a vytrvale se jí na globální úrovni držela jako základního principu v boji o moc, prosperitu a prestiž, místo toho, aby se vrátila k sinocentrickému pojetí světa. Zprvce bylo Rusko (bud' carské Rusko nebo Sovětský svaz nebo dnešní Rusko) největším sousedem Číny v právě uplynulém století, kdy byla Čína v sociotechnologickém ohledu neschopná a zpátečnická. Vzhledem k tomu veškeré zvraty uvnitř Ruska nebo související z Ruskem zákonitě Čínu ovlivňují politicky, strategicky, sociálně i ideologicky. Zadruhé, když byly v Číně zavedeny leninistické doktríny, hledala Čína zoufale odpovědi na to, proč západní demokratické mocnosti – Spojené státy a Velká Británie – selhaly v obraně jejich legitimních požadavků ohledně ztráty svrchovaných práv za první světové války. Oproti tomu sovětský režim rychle souhlasil s podporou čínských požadavků, i když jen rétoricky. Zatřetí nabídla Říjnová revoluce teorie, podle kterých je boj Číny za nezávislost a rovnost za pomoci síly a diplomacie legitimní. A za poslední koncept celosvětové revoluce s cílem osvobodit „všechn pracující lid na světě“ zapadá do čínského pojetí „všech lidí pod sluncem“. Jeden z klíčových zakladatelů Čínské komunistické strany (ČKS) byl Mao Ce-tung, který byl oddán myšlence nového řádu, kde „mír bude vládnout celému světu dle principu rovnosti, čestnosti a spravedlnosti.“ Od té doby Čína usiluje o to, aby zastávala odpovídající roli ve světových záležitostech po boku ostatních mocností. Aby toho bylo dosaženo, Mao Ce-tungova linie (nazývaná také zakladatelská generace) a později její následovníci udržovali víru v silnou a disciplinovanou stranu „první linie“, která povede jejich historickou misi. Otázkou ovšem zůstává, jak dlouho bude v Číně tento odkaz Říjnové revoluce pokračovat, vezmeme-li v potaz to, co se děje v Rusku v dnešní době. Podle článku je výzvou to, aby poté, co současné vedení pod vládou Si Ťin-pchinga opustí své pozice, země vystoupila se svým odkazem, protože pro vládnoucí elitu v Pekingu je naprosto zásadní udržet si základní vizi a odvahu „objektivně a zodpovědně“ přistupovat k Říjnové revoluci a jejímu dlouhodobému dopadu na Čínu v novém století.

Martin Dolejský

Opozice v meziválečné KSČ v letech 1925–1929

„Bez potření oportunismu ve vlastních řadách nelze zvítězit nad buržoasií.“¹
„Strana zesílí očistou od oportunistických živlů.“²

Opposition within the Interwar KSČ between 1925 and 1929

The submitted study looks at the previously little investigated issue of opposition groups and trends within the interwar KSČ. Marxist historiography often tended to provide simplified explanations for these groups, whom they termed “liquidators”. The study is limited in time to the period between 1925 and 1929, when Bolshevisation was completed at the party’s Fifth Congress and those with different opinions were expelled. On the basis of documents in archives and periodicals, the crisis, and the opinions of opponents and their critics are monitored chronologically. The opposition groups were not united. They did not come together, at least partially, until 1929. The report notes that opponents were neither career-driven nor opportunists, as they were termed by KSČ leaders, but rather people who were opposed to the principles of Bolshevisation.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Communist Party, political opposition, Bolshevisation

¹ Josef GUTTMANN, *Kdo jsou a co chtějí likvidátoři*, Praha 1929, s. 3.

² *Komunistická strana ve světle leninismu*, in: *Večerník Rudého práva*, 21. 1. 1925, s. 2.

Úvodem

Problematicke opozice v meziválečné Komunistické straně Československa (dále KSČ) nebyla zatím v české historiografii věnována dostatečná pozornost.³ V českém prostředí sice lze narazit na řadu publikací a studií, které se daným tématem zabývají, ale tato literatura má několik nedostatků. Hlavní je ten, že drtivá většina vznikla před rokem 1989 a přibližuje se žánru hagiografických spisů a je poplatná výkladu kanonizovaného V. sjezdem KSČ v roce 1929.⁴ Zde dostávají reprezentanti opozice nálepku „likvidátorů“ a není mezi nimi činěn téměř žádný rozdíl. Ve většině případů (až na pevná data) je tento typ literatury zcela nepoužitelný pro interpretaci vývoje KSČ. Nelze však tvrdit, že jde o literaturu bezcennou, naopak. Jde o práce založené velmi často na důkladném studiu pramenů a mohou se tak stát dobrým východiskem pro další bádání.

Jedna z výhod při zkoumání meziválečných dějin KSČ je, že badatelé nejsou odkázáni pouze na tento typ literatury. V Národním archivu v Praze (dále NA) se nacházejí rozsáhlé fondy ÚV KSČ z meziválečného období.⁵ K dispozici je oficiální tisk KSČ na jehož stránkách probíhala diskuze (z celostátních je to především *Rudé právo* a *Rudý večerník*, pro pražský kraj *Dělnické noviny* vycházející v letech 1927 a 1928 nebo teoretická *Komunistická revue* vycházející v le-

³ Tomuto tématu se věnují i zahraniční autoři. Opozičním proudům u světových komunistických stran, včetně té československé, se věnuje Robert J. ALEXANDER, *International Trotskyism 1929–1985*, London 1991. Situaci v Rudých odborech popisuje Kevin McDERMOTT, *The Czech Red Unions, 1918–1929*, Boulder 1988.

⁴ Údajný oportunismus a likvidátorství reflektovali už současníci v KSČ. Za všechny jmenujme Josef GUTTMANN, *Kdo jsou a co chtějí likvidátoři*, Praha 1929 a Pavel REIMAN, *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1931. Oficiální historiografie po roce 1948 přispěla k nekritickému kanonizování V. sjezdu KSČ v roce 1929 a dogmatickému odsouzení opozice ve straně. Především se jedná o knihu Pavel REIMAN (ed.), *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1961, která byla oficiálním a komunistickou stranou posvěceným výkladem jejich dějin. Za zmínku jistě stojí krátký text Olgy Nálepkové viz Olga NÁLEPKOVÁ, *Jak to bylo s „likvidátory“?*, in: *Dějiny a současnost* 1968, č. 11, s. 40–42. Jediné komplexní zpracování dějin KSČ vydané po roce 1989 je kniha Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002. Přehled dosavadního výzkumu k roku 2008 podává Emil VORÁČEK, *Komunistická strana Československa v období let 1921–1948. Stručný pohled na výzkum historiků v České republice po listopadu 1989 s přihlédnutím k výzkumu zahraničnímu*, in: Jan NĚMEČEK (ed.), *Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí*, Praha 2008, s. 159–182. Základní přehled literatury k dějinám KSČ, většinou před rokem 1989, poskytuje bibliografie zpracovaná Slavěnou Rohlíkovou. Slavěna ROHLÍKOVÁ (ed.), *Výběrová bibliografie k dějinám KSČ*, Praha 2012.

⁵ Fond ÚV KSČ 1921–1945 z bývalého Archivu Ústavu marxismu leninismu ÚV KSČ. Informace o vzniku Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ a přehled rozdělení fondů a sbírek bývalého Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ přináší Alexandra BLODIGOVÁ, *Fondy a sbírky bývalého Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ*, in: *Archivní časopis* 53, 2003, č. 4, s. 225–258.

tech 1921 až 1933), a také periodika vydávaná opozičními skupinami (*Hlas pravdy*, *Rudá rovnost*, *Obrana svobody*, *Komunista*).

Opozičních skupin a proudů byla v meziválečné KSČ celá řada a již krátce po svém vzniku se strana musela vypořádat s kritikou ve vlastních řadách. K výraznějšímu vystupování opozice však došlo v roce 1925 a potom až v letech 1928 a 1929 a ve starší literatuře se její představitelé často označují souhrnně jako „likvidátoři“.⁶ Při bližším zkoumání se však ukazuje, že šlo o celé názorové spektrum členské základny, ale i elektorátu. Následující text nám podává svědectví o tom, že KSČ nebyla tak zcela jednotnou „zocelenou“ stranou a na nejvyšších pozicích figurovali lidé různých generací a s rozdílnou minulostí i ochotou podřídit se tzv. kolektivnímu vedení a politice bolševizace. Představuje hlavní osobnosti opozice a jejich ideová východiska. Jde o příspěvek k dosud ne zcela zpracované meziválečné historii komunistické strany. Pokud jde o časové vymezení, tak rok 1925 volíme z toho důvodu, že došlo k první významnější roztržce a rok 1929 jako symbolické završení bolševizace na V. sjezdu KSČ v únoru tohoto roku.

První krize – případ Josefa Bubníka

KSČ vznikla v květnu 1921 jako následek rozkolu v Československé sociálně demokratické straně dělnické (dále ČSDSD) a následně do ní přešly dvě třetiny členské základny sociální demokracie.⁷ Postavení meziválečné KSČ je v celosvětovém měřítku naprosto unikátní, protože tato strana se v přepočtu na počet obyvatel stala největší komunistickou stranou na světě. V absolutních počtech byla na třetím místě za bolševickou stranou Ruska a komunistickou stranou Německa. Významný byl také fakt, že vnikla jako většinový rozkol v sociální demokracii a nešlo o malou skupinku radikálů jako v Polsku či Rumunsku. Jan Rychlík připomíná, že v zemích východní Evropy nacházely komunistické strany podporu u národnostních menšin a pouze v Bulharsku, podobně jako v ČSR, přešla většina členů sociální demokracie do nově vzniklé komunistické strany.⁸

⁶ Ojedinělý pokus o rozlišení opozičních proudů s ohledem na problematiku odborů podává Jakub RÁKOSNÍK, *Bolševizace odborů v roce 1929 očima „poražených“*, in: Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (ed.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, svazek IV., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2005*, s. 34–54.

⁷ Zdeněk KÁRNÍK, *Československá sociálně demokratická strana dělnická v letech 1918–1938*, in: Marek HRUBEC – Miloš BARTA (eds.), *Dějiny českého a československého sociálnědemokratického hnutí*. Brno 2006, s. 50.

⁸ Jan RYCHLÍK, *Čeští a slovenští intelektuálové a jejich vztah ke komunistické straně v kontextu východní Evropy*, in: Jaroslav PAŽOUT (ed.): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. Praha – Liberec 2013, s. 18–31. Například v roce 1926 bylo srovnání členské základny komunistických strany následující: Německo 134 248 členů, ČSR 92

I přesto, že počet členů začal v pozdějších letech klesat,⁹ bylo jasné, že do sebe nově vzniklá strana pojala mnoho členů zastupující řadu divergentních názorových proudů od ortodoxních marxistů po anarchisty, ale většina členů byla bývalými příslušníky ČSDSD. Dříve nebo později muselo dojít k názorovému střetu.

První významnější krizí v KSČ byla tzv. bubníkiáda,¹⁰ pojmenovaná podle poslance a sekretáře I. (pražského) kraje Josefa Bubníka. Ten získal mandát za odstoupivšího Vlastimila Tusara, který rezignoval 1. 3. 1921.¹¹ V poslaneckém dotazníku uvedl ke své stranické příslušnosti ČSDSD (levice)¹² a v květnu téhož roku patřil k zakládajícím členům KSČ.

Důvod roztržky byl ten, že nesouhlasil s podřizováním komunistické strany pokynům Komunistické internacionály (dále KI). Konkrétně šlo o to, že ústředí KI prosadilo do vedení KSČ na jejím II. sjezdu (1924) většinu tzv. levičových členů.¹³ Bubník jako první upozornil na vměšování KI do vnitřních záležitostí KSČ, požadoval demokratickou diskuzi a připomínal potřebu rovnocenných vztahů s KI. „Rozhodnutí o vyloučení přišlo náhle“¹⁴ 18. 2. 1925, což vyvolalo první vnitrostranickou krizi. Nejsilnější reakce se projevy v Praze, Kladně a zejména v Brně,¹⁵ kde se místní organizace postavila proti rozhodnutí

818 členů, Francie 75 000 členů, USA 11 900 členů. *Počet a vliv komunistických stran*, in: *Pravda mládeže* VI., 21. 7. 1928, s. 3.

⁹ V květnu 1921 měla KSČ 350 000 členů. V roce 1925 to bylo zhruba 93 000, o 2 roky později došlo k nárůstu na 138 000 a po V. sjezdu v únoru 1929 klesl počet členů na 25 000. K nárůstu poté docházelo jen pozvolna. Václav ČADA, *KSČ v období 1921–1948. Strategie a taktika*. Praha 1988, s. 404; František ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992)*, Praha 2010, s. 427; Jakub RÁKOSNÍK, *Strana mladých, indifferenčních a nezaměstnaných? Proměny členské základny meziválečné KSČ*, in: *Forum Historiae* 9, 2013, č. 2, s. 90.

¹⁰ O dočasném odstranění Bohumila Jílka a Václava Bolena z vedoucích míst v roce 1922 v souvislosti se zásahem proti ultralevému křídlu nebo s názorovými neshodami proti „trockistické skupině“ Artura Pollaka v roce 1927 se zmiňujeme pouze okrajově, protože nešlo o závažnější problémy, které by se promítly v diskuzích a v postoji (nebo odchodu) členské základny. Šlo o konflikty krátkodobé a bez většího dopadu. V souvislosti s krizí roku 1922 o situaci jednal výkonný výbor KSČ, kde se jistý Kuralski (pravděpodobně zástupce KI) přikláněl k názoru nevylučovat opozici jako celek, ale pouze jednotlivce. Obava panovala např. z toho, jak by na elektorát působilo vyloučení Václava Šturce. NA, Bohumír Šmeral, *Jednání výkonného výboru o Jílkově levé opozici (1922)*, kart. 19, inv. č. 149.

¹¹ <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/jmenny/tf.htm> (cit. 1. 2. 2018)

¹² Archiv Poslanecké sněmovny, složka Josefa Bubníka, dotazník, kart. 13, inv. č. 225.

¹³ František ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992)*, Praha 2010, s. 38–39.

¹⁴ Antonín ZÁPOTOCKÝ, *Pro jednotu strany*, in: *Rudé právo*, 22. 2. 1925, s. 3.

¹⁵ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*. Praha 2002, s. 70.

ústředního výboru¹⁶ a kde byla „neobyčejně pobouřena dělnická veřejnost komunistická“.¹⁷

Ve veřejném prohlášení vydané Bubníkem 21. 2. 1925 je uvedeno, že nesoouhlasil s protišmeralovskou rétorikou a snahou KI o násilné dosazení levicových členů do vedení KSČ (jmenuje např. Verčíka a Seidlera).¹⁸ Dle Bubníkova názoru složení 18 „levých“ ku 14 „pravým“ neodpovídalo „skutečnému smýšlení dělnictva.“¹⁹ Událost byla velmi detailně sledována nejen v komunistickém tisku, který odhadoval, že „dojde v komunistické straně k větší roztržce než je tato.“²⁰

Bubníkova nově založená Neodvislá komunistická strana kandidovala společně s První autonomní pravoslavnou stranou na Podkarpatské Rusi v parlamentních volbách na podzim roku 1925, ale zaznamenala nepatrný volební výsledek 24 260 hlasů.²¹ V prosinci 1925 přineslo *Právo lidu* zprávu o tom, že strana splývá s ČSDSD.²²

Tento incident o „vyloučení shnilých elementů“²³ se projednával i na půdě KI,²⁴ ale velký odchod členské základny nezpůsobil.²⁵ Celý případ ale upozornil na problematiku přijetí bolševizace členskou základnou²⁶ a na přžitky z dob

¹⁶ Bohuslav EČER, *Vyloučení s. Bubníka je neplatné*, in: Rovnost 22. 2. 1925, s. 1.

¹⁷ *Velké vření v komunistickém dělnictvu na Moravě*, in: Venkov 21. 2. 1925, s. 3.

¹⁸ *Komunisty vedou lidé nepoctiví a stávkokazové*, in: Tamtéž.

¹⁹ Josef BUBNÍK, *Můj případ*, in: Hlas pravdy 21. 3. 1925, s. 2.

²⁰ NA, Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv I., Reforma 20. 2. 1925, kart. 3001.

²¹ *Volby do Poslanecké sněmovny v listopadu 1925*. Praha 1926, s. 15, (tab. II.); Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK (eds.), *Politické strany I. (1861–1938)*. Brno 2005, s. 727–730.

²² *Neodvislá strana komunistická splývá se sociální demokracií*, in: *Právo lidu* 6. 12. 1925, s. 3. V osobním fondu Josefa Bubníka se zachovaly legitimace sociální demokracie z doby po druhé světové válce. Na té z roku 1947 je uvedeno, že se členem této strany stal již roku 1898. Archiv Národního muzea, Josef Bubník, členská legitimace Československé sociální demokracie, kart. 1, inv. č. 15.

²³ *Komunistická internacionála k událostem ve straně*, in: Rudé právo, 24. 2. 1925, s. 1.

²⁴ Na V. plénu KI probíhající ve dnech 21. 3. – 6. 4. 1925 Stalin varoval před pravavicovou úchylnou v KSČ, která byla umocněna faktem, že ve straně je 70 % bývalých sociálních demokratů. Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*. Praha 2002, s. 70.

²⁵ Někteří Bubníkovi přívrženci zůstali v KSČ a zvolili vyčkávací taktiku. Po volebním debaklu této stranické recese zůstali „poslušnými“ členy KSČ. Někteří z „bubníkovců“ se dokonce vrátili zpět do KSČ. Jan OBROVSKÝ, *Počátky bolševizace a její projevy v brněnské KSČ. Vnitrostraní rozkol ve světle zprávy policejního ředitele o činnosti brněnské KSČ v roce 1925*, in: Brno v minulosti a dnes XIX., 2006, s. 216.

²⁶ Komunistická historiografie pozdější éry bolševizaci definovala jako „proces, v němž si ostatní komunistické strany osvojovaly revoluční zkušenosti Leninovy bolševické strany. Bolševizace měla vést k překonání pravavicových sociálně demokratických pozůstatků v mezinárodním komunistickém hnutí, měla přispět k tvůrčímu ovládnutí a praktické realizaci revolučních zásad marxismu-leninismu“. Miroslav ŠOLC (ed.), *Stručný politický slovník*. Praha 1986, s. 31.

členství v sociální demokracii, jak popsal tehdejší mladý redaktor Klement Gottwald v *Pravdě chudoby*.²⁷

Jako jeden z kořenů této krize byl označen „šmeralismus“.²⁸ Vztah Bohumíra Šmerala, jedné z předních postav KSČ, k moskevskému vedení KI byl velice komplikovaný. Šmeral si chtěl udržet jistou nezávislost a jeho představa o vybudování masové dělnické strany se neshodovala s představou KI, která propagovala spíše stranu ideologicky čistou, ale méně početnou. Řečeno jinak, stranu profesionálních revolucionářů.²⁹ Šmeral nebyl rozhodně radikálem, ale spíše pragmatikem, a v jarních měsících, těsně před ustavujícím sjezdem KSČ, byl naplněn obavami z nadvlády „radikálních elementů ve vedení KI i ve velké většině komunistických stran, zvláště ve střední Evropě“.³⁰

Ve fondu Prezidia ministerstva vnitra, uloženém v NA, se zachovala zachycená a přepsaná zpráva „bolševického agenta“ centrále v Berlíně (tam sídlil sekretariát KI pro střední Evropu), která informuje o poměrech v KSČ těsně po II. sjezdu. Text poukazuje na to, že je velmi těžké rozlišit hranici mezi „pravicovou“ (Šmeral, Zápotocký) a „levicovou“ (Neurath) skupinou.³¹

Na III. sjezdu KSČ došlo kvůli odporu členské základny ke kompromisu se Šmeralem³² a současně byla do vedení přibrána i skupina Bohumila Jílka, kritizovaná v roce 1922 jako anarchokomunistická.³³

²⁷ NA, Klement Gottwald, K. Gottwald: Otvorené likvidátorstvo, *Pravda chudoby* 22. 5. 1925 (rkp.), kart. 3.

²⁸ Poprvé byl termín „šmeralismus“ použit mládeží KSČ, která po zasedání V. rozšířeného plenu exekutivy Komunistické internacionály (dále EKI), kde byla řešena krize v KSČ způsobená s bubniádou, vydala brožuru „*Leninismus, nebo?*“, kde za „nebo“ mělo následovat „šmeralismus“ a kde se zabývá „šmeralismem“ obšírně. Bohumil KUČERA, *O významu tzv. „šmeralismu“ v době prvních bojů KSČ*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada sociálněvědná (G) 8, 1959, č. G3, s. 75.

²⁹ Jakub RÁKOSNÍK, *Strana profesionálních revolucionářů? Politická kultura meziválečné KSČ*, in: HOP. Historie – otázky – problémy 6, 2014, č. 1, s. 140. Toto pojetí komunistické strany má své kořeny v prvních letech 20. století, kdy se v ruské sociálnědemokratické straně vyprofilovala dvě křídla, bolševici a menševici. Lenin, představitel bolševiků, podporoval vznik militantní a semknuté ilegální skupiny, která se měla stát nástrojem revoluce. Byl přesvědčen, že dělníci sami nejsou schopni vypracovat vlastní revoluční koncepci. Oleg CHLEVŇUK, *Stalin: nový životopis*, Praha 2016, s. 41.

³⁰ Zdeněk KÁRNÍK, *Založení KSČ a Kominternu*, in: Revue dějin socialismu IX., 1969, č. 2, s. 192.

³¹ V tehdejším pojetí KI byla „pravicová“ skupina ta, která reprezentovala staré ideály sociální demokracie a nedokázala se jich zbavit. Naopak „levicová“ skupina byla skupinou, obracející se k myšlenkám Lva D. Trockého, Stalinova konkurenta. NA, Ministerstvo vnitra I. – prezidium, kart. 51, inv. č. IV. – K – 44.

³² Šmeral se udržel ve vedení díky krátkodobému spojení s představiteli levého křídla (Haken, Neurath). Bohumír ŠMERAL, *Situace v KSČ po diskuzi rozšířené exekutivy*, in: Rudé právo, 16. 7. 1925, s. 12.

³³ Miloslav VOLF, *Naše dělnické hnutí v minulosti*. Praha 1947, s. 278. V dopise z 1. 8. 1922 všem krajinským listům KSČ je zmiňován Bohumil Jílek společně s Václavem Houserem

V pozdějších dobových analýzách byl Bubníkův „pravičácký oportunismus“³⁴ označován jako předstupeň oportunismu z let 1928 a 1929.³⁵ Na konferenci I. (pražského) kraje KSČ v roce 1925 posloužil také jako vysvětlení nedostatečné přestavby strany (bolševizace) v kraji, která byla většinou stranického vedení úmyslně sabotována.³⁶ Skutečný důvod byl však jiný, protože právě v pražském kraji byla na vedoucích funkcích strany nejsilnější personální kontinuita se sociální demokracií, což mohlo vést k nedostatečnému radikalismu a menší ochotě v uskutečňování bolševizačních nařízení.³⁷ V rezoluci pražské krajské konference, konané v říjnu 1926, bylo přes výčet dílčích úspěchů uvedeno, že „*přestavba strany na závodní buňky ani v tomto období nebyla dokončena. V některých okresech a obvodech pro splnění tohoto úkolu nebylo vykonáno téměř nic (Beroun, Brandýs, Smíchov – venkov, Zbraslav, Vysočany aj.)*“.³⁸

Krach Rudého dne a „Jílkova skupina“

KI si uvědomovala nebezpečí opozičních nálad v KSČ a na svém VI. kongresu, který se konal v létě roku 1928 v Moskvě, dala impuls ke konečnému tažení proti představitelům opozice. Mimo jiné došlo i k tomu, že trockismus byl prohlášen za neslučitelný s členstvím v komunistické straně³⁹ a mělo dojít k definitivnímu rozchodu s dědictvím sociální demokracie.⁴⁰ Kongres přinesl výrazný posun vlevo, již před kongresem prosazený Stalinem ve VKS(b).⁴¹

Na domácí půdě bylo pro Klementa Gottwalda a jeho věrné, členy bolševického a Moskvě zcela oddaného křídla, pomyslnou poslední kapkou neúspěch tzv. Rudého dne. Ten dal reálnou záminku k zahájení kritiky, která směřovala

jako příklad špatné a rozvratnické práce v odborech. NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, dopis sekretariátu ÚV KSČ z 1. 7. 1922, kart. 16.

³⁴ Jarmila MENCLOVÁ, *Bolševické zocelení KSČ v letech předmnichovské republiky*, in: František HORKA (ed.), *Ze čtyřiceti let zápasů KSČ. Historické studie*. Praha 1961, s. 135.

³⁵ Josef SVOBODA, *O organizačním oportunismu*, in: *Komunistická revue* V., č. 1, 1928, s. 53.

³⁶ NA, ÚV KSČ 1921–1945, organizační zpráva ke konferenci I. kraje KSČ, konané 13. září 1925, kart. 1.

³⁷ Jakub RÁKOSNÍK, *Strana mladých, indiferentních a nezaměstnaných? Proměny členské základny meziválečné KSČ*, in: *Forum Historiae* 9, 2013, č. 2, s. 92–93.

³⁸ NA, ÚV KSČ 1921–1945, rezoluce k organizačním úkolům strany na I. kraji KSČ, s. 2, 1926, kart. 1.

³⁹ Miluše HOLANOVÁ (ed.), *Dějiny Komunistické strany Československa v datech*, Praha 1984, s. 221.

⁴⁰ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 97.

⁴¹ Emil VORÁČEK, *Politika Kominterny a proces „bolševizace“ KSČ (1924–1929)*, in: Petr PROKŠ (ed.), *České země a moderní dějiny Evropy. Studie k dějinám 19. a 20. století*, Praha 2010, s. 124.

převážně k osobě poslance a člena politbyra Bohumila Jílka. Celostátní protestní akce Rudý den, konající se 6. 7. 1928, měla být demonstrací a reakcí na úřední zákaz II. spartakiády.⁴² Podle Jílkovy sněmovní řeči měl být Rudý den „bojovou demonstrací za všechny denní požadavky pracujících“ a „*přímým východiskem k zostření a rozšíření bojů za tyto požadavky*“.⁴³ Velmi malá účast byla hodnocena jako fatální neúspěch⁴⁴ nebo „prohranou bitvou“⁴⁵ a vedení v čele s dvojicí Jílek – Bolen,⁴⁶ bylo podrobeno kritice.⁴⁷ Klement Gottwald byl pochopitelně velmi kritický a 25. 10. 1928 vyšel v *Rudém právu* jeho rozsáhlý text nazvaný *Materiály k diskusi o československé otázce*, kde se mimo jiné dočteme, že „*hlavnímu nebezpečí, tj. nebezpečí zprava, které straně hrozí zejména po porážce Rudého dne, může být čeleno pouze provedením generální revize veškeré činnosti strany, odhalením a přiznáním spáchaných chyb a energickou kampaní k jejich odstranění*“.⁴⁸

Vedení strany bylo kritizováno mimo jiné i za to, že agitace před akcí byla slabá, nebyla vedena dle taktiky jednotné dělnické fronty, aktivita členské základny byla zanedbatelná apod.⁴⁹ Kritika směřovala i do obecnější roviny nedostatečně prováděné bolševizace, ke které se strana zavázala již na svém II. sjezdu v roce 1924.⁵⁰ Ironií však bylo, že tento stav (počet členů v závodních buňkách)

⁴² Organizace Rudého dne byla bedlivě sledována úřady, jak dokazuje kopie přísně důvěrného dopisu adresovaného ministerstvu železnic z 19. 6. 1928. Účast měla být masová a se zapojením členů Federace proletářské tělovýchovy. NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, kart. 22, inv. č. 333.

⁴³ *Rudý den 6. července*, in: Rudý večerník IX., 4. 7. 1928, č. 155, s. 1.

⁴⁴ Každý z okresů měl nařízeno, vyslat do Prahy určitý počet straníků. Jejich počet byl úměrný vzdálenosti od Prahy, ale týkal se i okresů na Podkarpatské Rusi. Například okres Brandýs nad Labem měl určeno 2 000 osob. Noviny komunistické opozice však uváděly, že se přes veškeré úsilí dostavilo z celého okresu pouhých 20 osob. *Smutný den*, in: Rudá rovnost I., 12. 7. 1928, č. 18, s. 8.

⁴⁵ *Co teď?*, in: Pravda mládeže VI., 21. 8. 1928, s. 1.

⁴⁶ Václav Bolen a Bohumil Jílek byli od března 1927 (zvolení na IV. sjezdu KSČ) členy ústředního sekretariátu. Spolu s nimi i Josef Haken, Viktor Stern, Antonín Zápotocký. Od 30. 9. 1928 také Klement Gottwald a Julius Verčík a od 2. 11. 1928 Evžen Fried. <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/funkcionari-ksc/nejvyssi-organy.pdf> (cit. 23. 1. 2018)

⁴⁷ Na zasedání aktivu 16. 7. 1928, za předsednictví senátora Toužila, vystoupil zástupce KI pro ČSR Juskijevič, který nešetřil kritikou. NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, dopis Prezidiu ženské správy politické z 10. 8. 1928, kart. 22..

⁴⁸ Klement GOTTWALD, *Výbor z díla I*, Praha 1971, s. 78.

⁴⁹ Jarmila MENCLOVÁ, *Po Rudém dni (K předhistorii V. sjezdu KSČ)*, in: Příspěvky k dějinám KSČ, 1961, č. 5, s. 687.

⁵⁰ První zmínku nalezneme již u říšské konference KSČ v Brně konané v květnu 1924. Ta se jednomyslně „*usnesla odstraniti poslední zbytky sociálnědemokratické minulosti na poli organizačním, vybudováním závodních sekcí*“. Paul REIMAN, *Reformistické zjevy v naší straně*, in: Komunistická revue I., č. 10, 1924, s. 300; NA, Celostátní konference KSČ 1921–1937, rezoluce Říšské konference KSČ 4.–5. 5. 1924 v Brně, kart. 1, inv. č. 5.

se nezměnil ani po V. sjezdu v roce 1929.⁵¹ „Jílkova skupina“, tedy především Bohumil Jílek a Václav Bolen tak může z tehdejšího pohledu bolševické KI, reprezentovat garnituru zakladatelů, která se nikdy zcela neztotožnila s ideou bolševizace a nesla si sebou dědictví sociálnědemokratické minulosti. Už v září 1925 vytyčila rozšířená exekutiva KI jako jednu z příčin krize to, že KSČ byla ze 75 % složena z bývalých příslušníků ČSDSD, což se projevilo nedůvěrou v bolševizaci.⁵²

Určitým paradoxem však je, že skuteční představitelé „historické pravice“ v KSČ, Bohumír Šmeral a Karel Kreibich, se terčem kritiky nestali. Důvod je prostý, oba byli sice členy politbyra, ale žili mimo ČSR a jejich kontakt s domácím dělnickým hnutím (a tedy i stranickou politikou) byl minimální.⁵³ Dokonce oba odsoudili (sice pouze formálně) jednání parlamentní frakce likvidátorů.⁵⁴ Boj proti různým frakcím je nutné chápat také jako spor generační.⁵⁵

Ten hrál svoji úlohu již při zakládání KSČ, kdy docházelo k oslabování vlivu tradičních autorit a důležité je připomenout i roli vůdců. Klementu Gottwaldovi nebylo v roce 1928 ani 35 let a další „karlíňští kluci“, kteří se do čela strany dostali v roce 1929, byli přibližně stejně staří. Mohlo by se tedy zdát, že generační výměna ve vedení bude mít analogii na krajské a okresní úrovni. Nízký věk vedoucích funkcionářů zvolených na V. sjezdu KSČ je důležitým faktem, který však nelze přeceňovat. Bylo by chybné se domnívat, že se výrazněji proměnila věková struktura členské základny. Dle zprávy k II. sjezdu KSČ, konaném v roce 1924, tvořily osoby mladší 20 let pouhé 3, 1 % členské základny, dvacátníci 25,

⁵¹ Jakub RÁKOSNÍK, *Strana profesionálních revolucionářů? Politická kultura meziválečné KSČ*, in: HOP. Historie – otázky – problémy 6, 2014, č. 1. s. 139. Pracovní plán I. (pražského) kraje za měsíc leden až březen 1933 uvádí, že „vnitřní upevnění a zaktivisování závodních a uličních buněk, zlepšení a zesílení vedení, zvýšení tempa vzrůstu strany a R. O. jsou úkoly, které musí mít při své práci každý funkcionář strany na paměti“. NA, ÚV KSČ 1921–1945, pracovní plán I. kraje KSČ na měsíc leden – březen 1933, kart. 4.

⁵² Julius CHORÁŽ, *Likvidace krise v KSČ*, in: Rudé právo 11. 9. 1925. Citováno z Václava KRÁL (ed.), *Cesta k leninismu. Prameny k dějinám KSČ v letech 1921–1929*, Praha 1971, s. 271–272.

⁵³ Bohumír Šmeral, osobnost udávající směr KSČ v první polovině 20. let, byl na jaře roku 1926 na VI. rozšířeném plenárním zasedání exekutivy KI zvolen do prezidia, sekretariátu a organizačního byra exekutivy. Mezi jeden z prvních významných úkolů (1928) patřilo Šmeralovo angažmá v Mongolsku, kde pomáhal „mongolským soudruhům v překonání pravicového nebezpečí“. Jan GALANDAUER, *Bohumír Šmeral*, Praha 1978, s. 110–112.

⁵⁴ *Soudruzi Šmeral a Kreibich o 26*, in: Rudý večerník, 6. 4. 1929, č. 81, s. 1.

⁵⁵ Miloš HÁJEK, *Jednotná fronta. K politické orientaci Komunistické internacionály v letech 1921–1935*, Praha 1969, s. 158. Z pohledu generační výměny jde o neobvyklou praxi, která nemá obdobu u žádné jiné politické strany meziválečné ČSR. Jak konstatoval Jakub Rákosník, tak politický systém první republiky měl výrazně gerontokratické rysy a obměna politických elit byla velmi omezená. V případě KSČ však nešlo o výměnu, která by byla způsobená přáním nebo tlakem členské základny, ale o nařízení KI. Jakub RÁKOSNÍK, *Strana mladých, indiferentních a nezaměstnaných? Proměny členské základny meziválečné KSČ*, in: Forum Historiae 9, 2013, č. 2, s. 91.

5 %, třicátníci 32 % a osoby starší 50 let 14, 2 %.⁵⁶ Věkové zastoupení je relativně vyrovnané a žádná ze skupin výrazněji nedominuje. Několik měsíců před konáním Rudého dne se 8. a 9. dubna 1928 konala konference I. kraje KSČ, která uváděla také věkovou strukturu členské základny. V obvodu Praha – město kategorii do 21 let reprezentovala pouhá 3 % členů, 21 – 26 let 10 %, 26 – 35 let 27 % a starších 35 let bylo 60 %. Obvod Praha – venkov na tom byl obdobně.⁵⁷ Z uvedených čísel plyne, že dvacátníků bylo relativně málo, zatímco starších 35 let nejvíce. V tomto případě se přikláníme k tezi Jakuba Rákosníka, že věková struktura členů KSČ v pražském kraji ho předurčovala k politické umírněnosti, kompromisní politice a zároveň zde byla nejsilnější personální kontinuita se sociální demokracií, jak uvádíme již výše.⁵⁸

Jedním z Gottwaldových závěrů, uveřejněných v říjnu 1928 bylo, že je nutný „*zostřený boj proti oportunistickému nebezpečí, v první řadě soustavným politickým a ideologickým uvědomováním členských mas*“.⁵⁹

Jílkovi stoupenci však měli v ústředním výboru většinu, což se ukázalo při jeho zasedání 9. a 10. 7. 1928 u schvalování definitivního složení delegace KSČ na VI. kongres KI.⁶⁰ Pravděpodobně zásahem z Moskvy a rozsáhlou kampaní na stránkách tisku se poměr sil obrátil.

Poučením z neúspěchu Rudého dne měla být „*co nejširší vnitrostraničná diskuze, sebekritika, přezkoušení veškeré dosavadní politické a organizační práce strany, odstranění vyskytnuvších se chyb a nedostatků na všech polích stranické práce*“.⁶¹ Reálně to znamenalo, že představitelé stranické „pravice“ byli od listopadu 1928 zbavováni funkcí a nahrazováni mladými stalinisty. Prvním krokem bylo odvolání Václava Bolena z funkce sekretáře v listopadu 1928.⁶² Na V. sjezdu KSČ v únoru 1929 došlo ke zvolení zcela nového vedení strany, mezi kterým nebyl jediný reprezentant „likvidátorů“. Ti tvořili různorodou skupinu, ale shodovali se v odporu proti taktice „třída proti třídě“. Šlo o Haise, Jílka, Bolena, skupinu komunistických spisovatelů, část poslanecké komunistické frakce, brněnskou a kladenskou opozici.⁶³ Mnozí si pravděpodobně uvědomovali, že obhajovat se nemá smysl a tak například Bohumil Jílek na V. sjezdu pouze oznámil,

⁵⁶ *Protokol II. řádného sjezdu KSČ*, Praha 1983, s. 383.

⁵⁷ NA, ÚV KSČ 1921–1945, Zpráva ke konferenci I. kraje KSČ v Praze 8.–9. dubna 1928, s. 61–62, kart. 2.

⁵⁸ Jakub RÁKOSNÍK, Strana mladých, indiferentních a nezaměstnaných? Proměny členské základny meziválečné KSČ, in: *Forum Historiae* 9, 2013, č. 2, s. 92–93.

⁵⁹ Klement GOTTWALD, *Výbor z díla I*, Praha 1971, s. 85.

⁶⁰ Vladimír DUBSKÝ, *V. sjezd KSČ a pražská stranická organizace*, in: *Komunisté a Praha* 4, 1983, s. 11.

⁶¹ NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, dopis K diskuzi k Rudému dni, 1928, kart. 22.

⁶² Miloš HÁJEK, *Jednotná fronta. K politické orientaci Komunistické internacionály v letech 1921–1935*, Praha 1969, s. 159.

⁶³ Olga NÁLEPKOVÁ, *Jak to bylo s „likvidátory“?*, in: *Dějiny a současnost* 1968, č. 11, s. 40.

že se vzdává svého práva pronést projev.⁶⁴ Desáté plénium výkonného výboru KI zasedající mezi 3.–19. 7. 1929 v Moskvě potom potvrdilo rozhodnutí ÚV KSČ o vyloučení Jílka ze strany.⁶⁵ V. sjezd KSČ je možné považovat za završení bolševizace strany, což znamenalo bezpodmínečné podřízení KI, ale také rapidní pokles členské základny.

Rudé odbory a „haisovština“

Další vystoupení opozice je spjato s odbory. Při svém vzniku sice KSČ získala na svoji stranu většinu členů ČSDSD, ale toto se jí nepodařilo u odborů, které zůstaly velice silné. Sociálnědemokratické Odborové sdružení československé (dále OSČ) zastupovalo v roce 1920 přibližně 820 000 členů.⁶⁶ Rudá odborová internacionála (ROI), existující od roku 1921 v Moskvě, však radila zachování kontinuity a doporučovala komunistům, aby setrvali v existujících odborech a v nich vytvářeli frakce.⁶⁷ To se však v ČSR nestalo a radikální menšina OSČ založila v říjnu 1922 vlastní, Mezinárodní všeodborový svaz (dále MVS) běžně nazývaný jako Rudé odbory.⁶⁸ Nová organizace dosáhla v roce 1923 zhruba 160 000 členů.⁶⁹ MVS si postupem doby získal určitou míru nezávislosti na stranickém aparátu KSČ, což se projevilo jako jeden z krizových aspektů v době postupující bolševizace. Obecně lze říci, že čelnímu představiteli MVS Josefu Haisovi nevyhovovalo stále větší zasahování aparátu KSČ (respektive KI a ROI) do vnitřních odborových záležitostí. V tomto smyslu je možné spatřovat jistou názorovou analogii s ostatními opozičními skupinami. Neznamená to ale, že by docházelo ke společnému postupu různých „likvidátorských směrů“. K jejich seškupení došlo až po vyloučení z KSČ, kdy se ocitli na společné lodi.

Mnohem častěji se ukazovala obtížnost prosazování moskevských direktiv v československých podmínkách. Šlo především o otázku tzv. kolektivního vede-

⁶⁴ Antonín HODEK, *V. sjezd KSČ*, in: Marta ŠTĚPÁNKOVÁ (ed.), *Cesty k dnešku. Vzpomínky k šedesátému výročí založení KSČ*, Praha 1981, s. 82

⁶⁵ Václav KRÁL (ed.), *Cesta k leninismu. Prameny k dějinám KSČ v letech 1921–1929*, Praha 1971, s. 393.

⁶⁶ Kevin McDERMOTT – Jeremy AGNEW, *Kominternu: dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Praha 2011, s. 51.

⁶⁷ *These KI o Rudé internacionále odborových svazů z 12. 7. 1921*, in: Václav KRÁL (ed.), *Rudé odbory 1922–1939: dokumenty, materiály, stati*, Praha 1973, s. 25–34.

⁶⁸ Na sjezdu vystoupil také pod krycím jménem Maximov zástupce Rudé odborové internacionály Melničanskij, který k jednání a průběhu sjezdu zaujal souhlasné stanovisko. Dne 29. 10. 1922 byl sjezd ukončen ustavením Mezinárodního všeodborového svazu. Vladimír DUBSKÝ – Miroslava KEBORTOVÁ – Ludmila HONSOVÁ, *Historický vývoj Rudých odborů*, Praha 1989, s. 28.

⁶⁹ Kevin McDERMOTT – Jeremy AGNEW, *Kominternu: dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Praha 2011, s. 52.

ní v odborech, reálného vztahu MVS a KSČ a důsledků nové stávkové strategie,⁷⁰ která vedla „*k libereckému stávkovému experimentu, jednak k anarchistický experimentům, kterých se strana v souvislosti s lehkověžně vyvolanou stávkou textiláků v ohledu politickém a taktickém, zvláště pak vůči MVS dopustila*“.⁷¹ Hais, který byl komunistickou historiografií líčen jako „*přízemní sekretář s nízkým politickým obzorem, jehož hlavní starostí bylo placení členských příspěvků a péče o to, aby ústřední pokladna MVS měla vždy dostatek peněžních fondů*“,⁷² byl ze strany vyloučen, ale část odborů vedl dál, stejně jako list *Dělník*.⁷³ Bolševizace však byla prováděna bez ohledu na následky, které to straně přinášelo a které se promítaly na počtu členů. I oficiální stranická historiografie uváděla, že „*vážnou slabinou bolševizace KSČ zůstávala nadále práce v odborech*“.⁷⁴ Vše postupovalo tak, jak prohlásil Klement Gottwald ve své první parlamentní řeči 21. 12. 1929, tedy „*bez ohledu na oběti, houževnatě, cílevědomě*“.⁷⁵ Gottwaldovo vítězství a porážka opozičních skupin respektive nezvolení jejich reprezentantů do vedení strany by nebylo možné bez přímé podpory KI, pro kterou byl Gottwald poslušným vykonavatelem rozkazů.⁷⁶

K definitivnímu prosazení myšlenek bolševizace v odborové otázce došlo na IV. kongresu ROI ve dnech 17. – 27. 3. 1928 a z ČSR se ho zúčastnil Dvorský, Kohn, Hahn, Kortman a Hais.⁷⁷ V roce konání kongresu došlo ke specifikaci oficiální komunistické strategie nazvané jako „*třída proti třídě*“. Tento boj se stal nejen v odborové otázce hlavní taktikou i bez ohledu na reálnou možnost jeho realizace, která měla často negativní důsledky pro jeho aktéry.⁷⁸ Je to především organizování předem prohraných stávek a neochota spolupráce s ostatními odbory, převážně s OSČ. To však nemělo dopad jen v názorových neshodách vedoucích představitelů, ale také, stejně jako v případě KSČ, v odchodu členů MVS.

⁷⁰ Jakub RÁKOSNÍK, *Bolševizace odborů v roce 1929 očima „poražených“*, in: Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, (sv. 4), Praha 2005, s. 41.

⁷¹ NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, prohlášení učiněné s. Skalákem na schůzi klubu komunistických poslanců a senátorů dne 25. 4. 1929, kart. 3.

⁷² Václav KRÁL (ed.), *Rudé odbory 1922–1939: dokumenty, materiály, stati*, Praha 1973, s. 9–10.

⁷³ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 95.

⁷⁴ Pavel REIMAN (ed.), *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1961, s. 233.

⁷⁵ Klement GOTTWALD, *Výbor z díla I*, Praha 1971, s. 134.

⁷⁶ Harold G. SKILLING, *The Comintern and Czechoslovak Communism: 1921–1929*, in: *The American Slavic and East European Review* 19, 1960, č. 2, s. 234.

⁷⁷ *Policejní zpráva o poměrech v Mezinárodním všeodborovém svazu*, in Václav KRÁL (ed.), *Rudé odbory 1922–1939: dokumenty, materiály, stati*, Praha 1973, s. 185.

⁷⁸ Jakub RÁKOSNÍK, *Bolševizace odborů v roce 1929 očima „poražených“*, in: Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, (sv. 4), Praha 2005, s. 39.

Policejní relace z března 1929 zmiňuje, že zástupci Haisova vedení jako argument použili, že MVS má pouhých 30 000 členů a jejich počet stále klesá,⁷⁹ což nepůsobí věrohodně. V roce 1929 byl počet členů u MVS 88 627, u OSČ 562 750, u národněsocialistické Československé obce dělnické 286 611.⁸⁰

Říšská konference opozice KSČ, která se konala 29. a 30. 6. 1929 v Kladně, uvedla ve své rezoluci, že v době zostřených třídních západů a racionalizace výroby bylo naprostou nutností dosažení jednoty a ne jejího rozbíjení, kterého se dopustila štvavá kampaň proti MVS (myšleno proti Josefu Haisovi).⁸¹

Stejně jako v případě kritiky vedené po stranické linii u Jílka a Bolena, také v odborech byl spouštěčem neúspěch Rudého dne v červenci 1928. Do té doby se objevilo jen několik málo připomínek k práci MVS. Na souvislost se situací ve straně upozorňuje již starší literatura, která poukazuje i na snahu omezit osobní vliv Josefa Haise.⁸² Spor v odborech vyvrcholil na přelomu let 1928 a 1929 a jak uvádí Jakub Rákosník, rozhodl byl radikální a ke konečnému zúčtování došlo v březnu a dubnu 1929.⁸³ Dle Jana Švermy, tehdejšího aktivního účastníka vyjednávání mezi Haisem a kolektivním vedením a představitelem mladé nastupující generace KSČ, bylo největším prohřeškem „likvidátorů“ to, že popírali teorii o radikalizaci mas, byli ochotni spolupracovat s reformisty, popírají taktiku jednotné fronty zdola.⁸⁴

Klíčová schůzka proběhla 10. 3. 1929 v budově MVS a zúčastnilo se ho 23 členů širšího představenstva. Téměř na poslední chvíli dorazil i zástupce ústředí KSČ Gottwald, Hoffmann a Metzel. Kolektivní vedení bylo suspendováno a hned následující den obsadili vybraní přívrženci nového vedení budovu MVS.⁸⁵ Tehdejší komentátor *Rudého práva* poukázal na podobnost s krizí v ČSD-

⁷⁹ *Policejní relace o vystoupení Haisovy skupiny v Mezinárodním všeodborovém svazu*, in: Václav KRÁL (ed), *Rudé odbory 1922–1939: dokumenty, materiály, stati*, Praha 1973, s. 229.

⁸⁰ Lubomír VEJNAR, *Revoluční nástup Rudých odborů 1929–1930*, Praha 1962, s. 202. Pokud jde o odbory nesocialistických stran, tak například křesťanské odbory patřily v polovině 20. let mezi třetí největší odborovou organizací v ČSR. Říšská všeodborová komise křesťansko-sociálního dělnictva čs. sdružovala 118 161 včetně 36 989 členů, kteří spadali na německé křesťansko-sociální odbory. Michal PEHR, *Křesťanské odbory v meziválečném Československu*, *Moderní dějiny*, 25, 2017, č. 1, s. 116. Přehled počtu členů v deseti odborových organizacích v letech 1929 až 1933 přináší Jakub RÁKOSNÍK, *Odvracená tvář meziválečné prosperity: nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008, s. 223.

⁸¹ *Resoluce k odborové otázce*, in: *Komunisty* 4. 7. 1929, s. 16.

⁸² Vladimír DUBSKÝ, *Závodní výbory a rady v předmnichovském Československu*, Praha 1984, s. 129–130.

⁸³ Jakub RÁKOSNÍK, *Bolševizace odborů v roce 1929 očima „poražených“*, in: Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, (sv. 4), Praha 2005, s. 48.

⁸⁴ Jan ŠVERMA, *Rudé odbory od IV. do V. sjezdu ROI*, Praha 1930, s. 16.

⁸⁵ *Policejní relace o vystoupení Haisovy skupiny v Mezinárodním všeodborovém svazu*, in: Václav KRÁL (ed), *Rudé odbory 1922–1939: dokumenty, materiály, stati*, Praha 1973, s. 229.

SD v roce 1920, která vedla k jejímu rozkolu.⁸⁶ Pochopitelně rozkol v odborech již tak kladně hodnocen nebyl, protože šlo o totální prohru bolševické linie. Svoji roli hrálo i to, že „Haisův puč“ se uskutečnil tři týdny před plánovaným sjezdem MVS. Pokud se na věc podíváme ze strany „likvidátorů“, zjistíme, že nešlo v prvé řadě o udržení placených funkcí, ale o zastavení naprosto zhoubné, vyhrocené a sektářské taktiky „kluků z Karlína.“⁸⁷ Palcové titulky zvláštního vydání týdeníku *Rovnost* tak hlásaly, že „*představenstvo MVS povolává starého poctivého pracovníka soudr. Haise opět do vedení MVS a dává mu plnou moc k sjednání úplného a definitivního pořádku*“.⁸⁸

Snahy ROI o urovnání sporů skončily neúspěšně a dosavadní vedení se postavilo proti svolání sjezdu MVS. V reakci na toto byli rezolucí exekutivy ROI ze dne 16. 4. 1929 vyloučeni Josef a Arno Haisovi, Ferdinand Nádvorník a Jan Sýkora. Rozhodnutím ÚV KSČ došlo také k vyloučení jmenovaných ze strany. V září 1930 pak MVS splynul se sociálnědemokratickým OSČ.⁸⁹

Definitivním vypořádáním se starým vedení a zvolení toho nového, byl III. sjezd MVS konaný ve dnech. 4. – 5. 5. 1929. O významu sjezdu jsou dostatečně vypovídající slova Klementa Gottwalda: „*Úkolem tohoto sjezdu má být změna celé politické linie v odborové práci, v otázce samostatného vedení dělnických hospodářských bojů, v otázce poměru naší organizace k neorganizovaným, indiferentním, dělníkům v jiných organizacích organizovaných, v otázce jednotné fronty zdola a tvoření organizace jednotné fronty v boji, tvoření organizací stávkových a akčních, otázce solidarity dělnické třídy v bojích atd.*“⁹⁰

Při zpětném hodnocení uznávali funkcionáři KSČ, že „*přesto, že straně se podařilo odrazit útok likvidátorů, jak ve straně, tak i v odborech, dopustila se strana v tomto boji proti likvidátorům řady těžkých chyb*“.⁹¹

⁸⁶ *Dělníci a dělnice!*, in: Rudé právo 12. 3. 1929, s. 1.

⁸⁷ Takto označil Josef Hais bolševické křídlo KSČ v čele s Klementem Gottwaldem při rozhovoru s Františkem Hájkem ze Svazu dělnictva lučebního stavebního a cihlářského. Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů, Sběrka Rudé odbory, kart. 2, inv. č. H 2.

⁸⁸ *Rudí odboráři v Praze udělali pořádek v odborovém hnutí*, in: *Rovnost* 11. 3. 1929, s. 1.

⁸⁹ Jakub RÁKOSNÍK, *Bolševizace odborů v roce 1929 očima „poražených“*, in: Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, (sv. 4), Praha 2005, s. 52.

⁹⁰ NA, Václav Vacek, Přepis téžnopisného záznamu V. Vacka ze zasedání III. sjezdu MVS, kart. 15.

⁹¹ NA, ÚV KSČ 1921–1945, krajská konference 11. 5. 1930 v Bohnicích, s. 1.

Trockisté a „brněnská skupina“

Nové vedení KSČ se po V. stranickém sjezdu pochopitelně snažilo o co největší dehonestaci „likvidátorů“ k čemuž nevyužívalo pouze svůj tisk. V oběžníku vydaným sekretariátem ÚV KSČ je v pokynech pro agitprop uvedeno: „*Jak již bylo oznámeno v časopisech, vyšla tento týden brožura soudr. Guttmanna „Kdo jsou a co chtějí likvidátoři“. Jedná se o populární výklad zrádovské úlohy likvidátorů, srozumitelný rozbor jejich straně a dělnické třídě nepřátelských názorů. V celém průběhu boje proti likvidátorům bylo zdůrazněno, že musí býti potřeni ideologicky, že před širokými masami musejí býtí odhaleny a rozbity jejich protirevoluční názory. Otázka dokonalého rozšíření této brožury je proto otázkou úspěšného boje proti likvidátorství a oportunismu.*“⁹²

V této brožůře, kterou citujeme v úvodu našeho textu, podal její autor výčet základních opozičních proudů v KSČ; Haisova skupina, Jílek – Bolen, projev sedmi spisovatelů, prohlášení poslanců a senátorů KSČ a Aloise Munu. Vedle jmenovaných existovala skupina, (někdy nazývanou jako trockistická), reprezentovanou především Aloisem Neurathem. Tento muž německé národnosti a člen liberecké organizace KSČ se dostal již v roce 1926 do konfliktu s vedením strany, kterého byl v té době členem. Jeho sesazení levicovou opozicí dočasně oslabilo, ale ze strany byl Neurath vyloučen až po V. sjezdu KSČ.⁹³ Neurathova východiska souvisela s názory opoziční skupiny v SSSR, kde k hlavním postavám opozice patřili Trockij a Zinověv, vyloučení v listopadu 1927 z bolševické strany.⁹⁴ Pavel Reiman (autor prvního historického zpracování dějin KSČ) uznával, že Neurathova skupina dovedla využít oportunistických chyb ve vedení strany i oportunistické pasivnosti některých vrstev funkcionářů čímž u nich vyvolala nepřátelskou náladu.⁹⁵

Další „úchylka“ působila především v Brně (Bohuslav Ečer)⁹⁶ a vydávala noviny *Rudá rovnost*, později přejmenované na *Ravnost* (1928–1929) a v Kladně vycházela *Obrana svobody* (1929–1932) a *Komunista* (1929). Opozice obecně viděla jako hlavní kořeny krize KSČ tyto příčiny: „1. nesprávná ultralevá politika Komunistické internacionály, zvláště chybná linie VI. kongresu; 2. opuštění

⁹² NA, ÚV KSČ 1921–1945 – dodatek, souhrnný oběžník č. 1/1929, kart. 3.

⁹³ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 72–73.

⁹⁴ Jiřina POKORNÁ, *KSČ – pevný oddíl mezinárodního revolučního dělnického hnutí*, in: František HORKA (ed.), *Ze čtyřiceti let zápasů KSČ. Historické studie*, Praha 1961, s. 92.

⁹⁵ Pavel REIMAN, *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1931, s. 176.

⁹⁶ Jako vůdce brněnské skupiny je R. J. Alexanderem uváděn Vladimír Burian, zakladatel KSČ ve městě. Pravděpodobně však půjde o Edmunda Buriana, poslance za brněnský kraj, který byl jako „likvidátor“ vyloučen v roce 1929 z KSČ. Klement Gottwald právě jeho jméno použil jako příklad tzv. úchylky v článku v *Komunistické revue* roku 1927. Robert J. ALEXANDER, *International Trotskyism 1929–1985*, London 1991, s. 234; Klement GOTTWALD, *Výbor z díla 1*, Praha 1971, s. 35–36.

*Leninových směrnic o dělnicko – rolnické vládě a o jednotné frontě; 3. podřízením exekutivy Komunistické internacionály frakčním zájmům politbyra VKS(b).*⁹⁷ Brněnská skupina se v průběhu roku 1929 pokoušela o sjednocení opozičních komunistických skupin. Dne 28. 11. 1929 se v Brně sešli zástupci brněnské i leninské opozice a MVS. Bohuslav Ečer konstatoval, že přes značné názorové rozdíly se dokázali představitelé jednotlivých skupin shodnout na společných bodech. K těm základním patřila politika jednotné dělnické fronty napříč socialistickými stranami.⁹⁸ Těchto jednání se již neúčastnil Bohumil Jílek ani Václav Bolen.⁹⁹

Za zmínku jistě stojí i názory Artura Pollaka, který již v roce 1927 stál za vydáváním čtrnáctideníku *Rudý prapor* s podtitulem *list stoupenců leninského křídla komunistické internacionály (oposice)*. Ve svém prohlášení uvedl, že hodlá bojovat především proti revizi leninismu stalinismem.¹⁰⁰ Pollak se hlásil ke stejnému ideovému proudu jako Neurath a uvádí, že „obrat v Kominterně měl za následek, že si šmeralovština snadno a rychle podmanila maloměšťáckou část někdejší levé opozice – lenince Neuratha a Pollaka vyřadila administrativními prostředky.“¹⁰¹ Pollakovo jméno se objevovalo velmi často na stránkách *Rudé rovnosti*, která vydávala komunistická opozice v Brně.

Bez ohledu na příslušnost k jednotlivým skupinám, se opoziční přístup projevil i v poslaneckém a senátorském klubu KSČ. Dne 25. 4. 1929 po návratu československé delegace z jednání KI v Moskvě přečetl na společné schůzi poslanců a senátorů KSČ senátor Josef Skalák prohlášení 22 politiků, ve kterém protestovali proti směřování strany.¹⁰² Bylo to pouze potvrzení dříve vydaného prohlášení 26 poslanců a senátorů z 27. 3. 1929,¹⁰³ které počátkem dubna odsoudila Exekutiva KI jako „zvláště škodlivý v okamžiku, kdy strana vede aktivní boj za bolševisaci svých řad“.¹⁰⁴ Z pražského volebního kraje byli členy opozice senátoři Václav Houser, František Toužil a Josef Skalák. Publikování stanoviska poslanců a senátorů přeneslo spor na široké stranické fórum.¹⁰⁵

⁹⁷ Olga NÁLEPKOVÁ, *Jak to bylo s „likvidátory“?*, in: Dějiny a současnost, 1968, s. 41.

⁹⁸ Bohuslav EČER, *Sjednocení komunistické oposice*, in: Rovnost, 5. 12. 1929, s. 1.

⁹⁹ Bohumil Jílek zakotvil po svém vyloučení v roce 1929 v agrární straně a byl činný také v jejích odborech. Václav Bolen vstoupil do národně socialistické strany a stal se redaktorem jejích tisku. <http://old.ustrcr.cz/cs/vaclav-bolen>; <http://old.ustrcr.cz/cs/bohupil-jilek>; (cit. 30. 1. 2018)

¹⁰⁰ *Zač bojujeme*, in: Rudý prapor 18. 12. 1927, s. 1.

¹⁰¹ Artur POLLAK, *Boj o Kominternu*, Praha 1930, s. 36.

¹⁰² *Proti neschopné politice „revoluční fráze“ a sektářství*, in: Komunistka I., 1. 5. 1929, č. 1, s. 1.

¹⁰³ Pavel REIMAN (ed.), *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1961, s. 265.

¹⁰⁴ *Kominternu proti 26 likvidátorům*, in: Rudý večerník, 6. 4. 1929, s. 1.

¹⁰⁵ Vladimír DUBSKÝ, *V. sjezd a pražská stranická organizace*, in: Komuniste a Praha 4, 1983, s. 19.

Ke sledované problematice jsou významným zdrojem informací obsáhlé přepisy stenografických poznámek Václava Vacka¹⁰⁶ ze společné schůze klubu poslanců a senátorů KSČ z 9. a 22. 4. 1929. Z prohlášení jednotlivých aktérů je již patrné, že neexistovala šance na nalezení kompromisu. Bolen na schůzi 9. 4. prohlásil, že dělníci, kteří ještě „*neprohlédli zčásti demagogické důvody Polbyra, brzy prohlédnou šalebnou a nebezpečnou hru těch, kteří vedou naši stranu svou nesmyslnou ultralevou a protileninskou politikou do zkázy*“.¹⁰⁷

Konec komunistické opozice

Opozice v KSČ vznikala na základě ideologické bolševizace, která byla oficiálně přijata v roce 1924, a na základě stále většího zasahování do vnitřních stranických záležitostí. Důležitou roli hrála i rozdílná organizace všech složek strany. Náš text sice podal čtyři příklady nesouhlasu, ale pokud se přidržíme základního ideologického rozlišení, se kterým pracuje například i Jacques Rupnik, můžeme do kategorie historická pravice zařadit „pravicové oportunisty“ Bubníka, Jílka, Bolena, ale také Haise. Patřil sem pochopitelně i Šmeral, ale ten nebyl z vrcholných funkcí odstraněn pouze z toho důvodu, že v rozhodující chvíli odmítl podpořit výše jmenované. Druhou kategorií je stranická levice, která se dělila na stalinisty Gottwalda, Slánského, Reimana a další, kteří se dostali k moci na V. sjezdu KSČ. S porážkou se musel smířit druhý levicový směr, který sám sebe nazýval směrem leninským a do kterého řadíme Pollaka nebo Neuratha.¹⁰⁸

Společně vystupovala opozice až od prosince 1929, takže v říjnových parlamentních volbách nekandidovala. Na výše zmíněné schůzce poslanců a senátorů dne 9. 4. 1929 naznačoval Klement Gottwald, že v prohlášení poslanců „*přebírala se hesla Haisova, že strana rozbíjí odbory, že Polbyro je ten, který rozbíjí MVS, za tím bylo zjevné, že je tu jednotná platforma s Haisem*“,¹⁰⁹ což však neodpovídalo tehdejší skutečnosti. Společná platforma v té době neexistovala.¹¹⁰

¹⁰⁶ Václav Vacek byl právník a významný komunistický politik v pražském zastupitelstvu. V roce 1936 se stal senátorem po rezignaci Josefa Hakena. V letech 1945 až 1954 byl primátorem Prahy.

¹⁰⁷ NA, Václav Vacek, Společná schůze klubu poslanců a senátorů KSČ 9. 4. 1929, kart. 14.

¹⁰⁸ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 65.

¹⁰⁹ NA, Václav Vacek, Společná schůze klubu poslanců a senátorů KSČ 9. 4. 1929, kart. 14.

¹¹⁰ S teorií společné platformy likvidátorů pracoval i tehdejší oficiální tisk KSČ. Dubnová *Dělnická rovnost* například na titulní straně uváděla, že „*dnes Jílek, Bolen, Štunc, Šýkora a Hais jsou jedna platforma, jedno tělo, jedna duše*“. *Odpověď likvidátorů a odpověď dělnictva*, in: *Dělnická rovnost*, 4. 4. 1929, s. 1.

Z opozičního komunistického tisku je patrné, že větší podporu nalézala v Brně, Kladně a potom v okrese Brandýs nad Labem,¹¹¹ kde měla několik starostů.

K jejímu výraznějšímu vystoupení došlo až při kandidatuře v obecních volbách roku 1931. V Praze byl výsledek pro opozici prohrou, získala pouze 1174 hlasů, což nestačilo ani na jeden mandát. Zvítězit dokázala pouze v obcích Unhošť, Dubí, Úhonice a Kyšice. V okrese Brandýs nad Labem získala celkem 589 hlasů.¹¹² Pravděpodobně i tato prohra přispěla k tomu, že teprve na Říšské konferenci komunistické opozice 16. 10. 1932 byl jednomyslně přijat návrh na organizační sloučení s ČSDSD.¹¹³ Důvodů byla řada, ale vývoj událostí ukazoval, že KSČ začala získávat na popularitě a úloha kritiků tudíž slábla.

¹¹¹ Dne 3. 6. 1928 se v Čelákovících konala konference opozičních organizací za účasti dr. Ečera z Brna a dalších 23 delegátů. *Brandýsko*, in: Rudá rovnost, 7. 6. 1928, s. 5.

¹¹² *Obrana svobody*, 1. 10. 1931, s. 1–2.

¹¹³ *Obrana svobody*, 20. 10. 1932, s. 1.

Martin Dolejský

Die Opposition in der KSČ in den Jahren 1925–1929

Zusammenfassung

Der vorgelegte Text behandelt das bislang nicht vollständig bearbeitete Thema der Oppositionsgruppen und -strömungen in der KSČ der Zwischenkriegszeit. Die marxistische Geschichtsschreibung tendierte häufig zu einer vereinfachten Darstellung dieser Gruppen, die sie als „Liquidatoren“ bezeichnete. Zeitlich widmet sich der Beitrag den Jahren 1925, als der Abgeordnete Josef Bubník ausgeschlossen wurde, was Widerhall bei einem Teil der Mitgliederbasis hervorrief, bis 1929, als es auf dem V. Parteitag zur Vollendung der Bolschewisierung und zum Ausschluss der Meinungsgegner aus der KSČ kam. Aufgrund von Archivdokumenten und der damaligen Presse verfolgt der Beitrag chronologisch die Krisen, die Meinungen der Opponenten und ihrer Kritiker. Es handelt sich um den erwähnten Ausschluss von Josef Bubník im Jahr 1925, die als „Gruppe Jílek“ bezeichnete Opposition, mit deren Kritik man in der zweiten Jahreshälfte 1928 begann, die mit den Gewerkschaften und ihrem führenden Vertreter Josef Hais verbundene Opposition und schließlich um die Brünnner „Trotzkistengruppe“. Diese Gruppen waren nicht vereinigt. Zu ihrem teilweisen Zusammenschluss kam es erst 1929. Der Text macht darauf aufmerksam, dass die Meinungsgegner keine Karrieristen und Opportunisten waren, wie sie von der KSČ bezeichnet wurden, sondern Menschen, die gegen die Grundsätze der Bolschewisierung standen. Es ging also um ein ideologisches Problem. Der Beitrag kann zugleich Anregung zu einer detaillierteren Bearbeitung der einzelnen Oppositionsströmungen oder Persönlichkeiten werden.

Martin Dolejský

Opposition within the Interwar KSČ between 1925 and 1929

Summary

The submitted study looks at the previously little investigated issue of opposition groups and trends within the interwar KSČ. Marxist historiography often tended to provide simplified explanations for these groups, whom they termed “liquidators”. The study is limited in time to the period between 1925, when deputy Josef Bubník was expelled, appealing to the membership base, and 1929 when Bolshevisation was completed at the party’s Fifth Congress and those with different opinions were expelled from KSČ. On the basis of documents in archives and periodicals, the crisis, and the opinions of opponents and their critics are monitored chronologically. This includes the mentioned expulsion of Josef Bubník in 1925, the opposition termed the “Jílek Group” which began to be criticised in the second half of 1928, the opposition linked to trades unions whose leading representative was Josef Hais, and finally the group of “Trotskyists” operating in Brno. These groups were not united. They did not come together, at least partially, until 1929. The report notes that opponents were neither career-driven nor opportunists, as they were termed by KSČ leaders, but rather people who were opposed to the principles of Bolshevisation. Thus it was an ideological issue. This study can also provide inspiration for more detailed investigation of different opposition trends or figures.

Bohumil Melichar

Komunisté v Praze. O příčinách volební úspěšnosti meziválečné KSČ¹

The Communists in Prague. The causes of interwar KSČ's electoral success

The objective of the submitted study is to give an analytical assessment of the causes of KSČ's strong support in interwar Prague, as indicated by the extremely positive electoral results achieved by the party during the 1920s and 1930s. Our focus is the roots of the preparedness of historical players for political activism and active, often violent, appearances at demonstrations and political rallies. Using social and cultural history methods, the study reconstructs the mobilisation mechanisms built up by party organisations which allowed the communist movement to maintain a stable membership base together with an extensive network of sympathisers and their subsequent use in attempts at destabilising the prevailing social order.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, communist movement, Prague, elections, working class, slums

Na nesporném faktu poměrné úspěšnosti komunistické strany na politické scéně meziválečného Československa stál narativ moderních dějin vystavěný angažovaným dějepisectvím před rokem 1989, ve kterém avantgarda proletariátu

¹ Tato studie vznikla v rámci zastřešujícího projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2018-260483, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

hrála ústřední roli dějinného hybatele.² Po rozkladu socialistické diktatury souvisejícím se zásadním oslabením a redefinicí politické poptávky se komunističtí agitátoři z dosavadní ústřední pozice dostali na samý okraj vyprávění dějin první republiky.³ Mýtus o hrdinných revolucionářích byl po roce 1989 napaden vyprávěním o extrémních radikálech, svojí taktikou zaměřených hlavně na převzetí moci a víceméně škodlivých obyčejným dělníkům.

Na komunistické hnutí se tak můžeme podívat optikou Zdeňka Kárníka, který se nebál při popisování aktivit radikálních komunistických organizací používat epiteta typu „sektářský“.⁴ Podobně vyznívá i pojem indoktrinace často užívaný ve vztahu k problematice ideologie a jednání. Užití podobných termínů se silnými negativními konotacemi však připisuje jednajícím historickým aktérům falešné vědomí, a tím devaluje jejich činy jako nesmyslnou záležitost. V nejextrémnější formě může vést aplikace tohoto výkladového schématu až k představě o KSČ založené na vztahu všemocné kominterny a jejich velice schopných nohledů – Šmerala, Jílka, Gottwalda či Slánského – indoktrinujících pasivní intelektuálně prázdné masy nespokojenců. Těžiště výzkumu historiků, kteří tento koncept přejímali (samozřejmě v daleko sofistikovanější podobě) logicky leželo ve studiu názorových střetů mezi politickými konkurenty v čelných stranických úřadech. Tam se měla koncentrovat drtivá většina moci.⁵ Podobné uvažování se však plně vystavuje jednomu z mnoha nebezpečí historikovy práce: „*Historik, který by falešné vědomí považoval za vedlejší či nahodilý jev nebo by je eliminoval jako lež a nepravdu, která nemá do historie přístup, by zkresloval dějiny.*“⁶ Naopak přiznat relevanci jednání aktivistů, řadových členů a sympatizantů KSČ znamená porozumět klíčovým mechanismům, na kterých stál úspěch komunistické politiky. Podobný postup logicky vede k zájmu o konkrétní působení stranických buněk na lokální úrovni a o strategie pronikání radikálních aktivistů do pro-

² K tématu institucionálního zakotvení a utváření základních periodizačních schémat a výkladových rámců angažovaného dějepisce viz Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi Stalinem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011.

³ Ke změně náhledu na meziválečné Československo po roce 1989 Stanislav HOLUBEC, *Golden Twenty Years or a Bad Stepmother? The Czech Communist and Post-Communist Narratives on Interwar Czechoslovakia*, in: Acta Poloniae Historica (2014) no. 110 nebo Ines KOELTZSCH – Ota KONRÁD, *From „Island of Democracy“ to „Transnational Border Space“: State of the Art and Perspectives of the Historiography on the First Czechoslovak Republic since 1989*, in: Bohemia. A Journal of History and Civilisation in East Central Europe, Band 56, Heft 2, 2016.

⁴ Viz např. Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938), díl 2, Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002, s. 121.

⁵ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002.

⁶ Karel KOSÍK, *Dialektika konkrétního: studie o problematice člověka a světa*, Praha 1966, s. 38.

středí vlastní dělnických komunit, kde žily hlavní cíle komunistické agitace, příslušníci dělnické třídy.

Pražská metropole může být považována za ideálně typický prostor, který byl modelován postupujícími sociálními změnami dvacátých let diktovanými novým kolem urbanizace a technologického rozvoje.⁷ Toto prostředí se v mnohém odlišovalo od venkova, kde politicky dominovali agrárníci s vlastními schémata pro porozumění moderní společnosti a komunisté zde naráželi na velice schopnou konkurenci. Komunistickou stranu je totiž potřeba nahlížet jako politické hnutí totálně integrované do širších procesů globalizace a modernizace, schopné oslovovat hlavně spodní vrstvy a inteligenci urbánních a industriálních center. Jak je z analýzy dostupných pramenů zřejmé, nejsilnější agendou hnutí byly otázky spojené se sociální nerovností. Nicméně, studium mechanismů získávání stoupenců a hromadění protestní energie používaných v rovině každodenní praxe ukazuje, že pouhé generalizující označení sociálních problémů velké hospodářské krize za příčinu úspěchů komunistických aktivit představuje přílišné zjednodušení zbytečně ochuzující výklad dějin zkoumané epochy.

Rudé bašty aneb odkud se brali lidé, kteří volili komunisty

V komunálních volbách v roce 1927 získali komunisté v Praze celkem 70 416 hlasů a stali se tak po národních socialistech a národních demokratech třetí nejsilnější stranou ve městě. Nejširší podporu získali v obvodech Praha XVII (Košíře, Motol, Jinonice), Praha XVIII (Břevnov, Střešovice, Dolní Liboc), Praha VIII (Bohnice, Kobylisy, Střížkov, Trója), Praha IX (Prosek, Hloubětín, Vysočany), Praha XI (Hrdlořezy, Malešice, Žižkov), Praha XIII (Vršovice), Praha XIV (Michle, Nusle, Krč). Vyjmenované městské obvody se staly stabilními rudými baštami. Díky podpoře místních obyvatel volební výsledky KSČ v Praze v celém sledovaném období neklesly pod hranici 58 000 hlasů.⁸ Jednalo se o čtvrti s vysokým poměrem manuálně pracujících obyvatel, kam patřily i všechny pražské nouzové kolonie. Celkem se v těchto pražských slumech nacházelo 1 875 těchto

⁷ Ideální typ ve weberiánském slova smyslu, viz Max WEBER, *Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání*, In: Max Weber. Metodologie, sociologie a politika, Miloš Havelka (eds.), Praha 2009, s. 43–44.

⁸ Ve volbách do ústředního zastupitelstva v roce 1931 KSČ získala 58 731 hlasů a v roce 1938 90 471 hlasů. K analýze výsledků komunálních voleb v Praze Michal Švec, *Komunální politika ve Velké Praze: obecní volby, politické strany a zvolené orgány v letech 1923–1938*, Praha 2012, str. 62–87. Ve volbách do Národního shromáždění v roce 1925 získala KSČ ve Velké Praze 66 438 hlasů, v roce 1929 58 900 hlasů a v roce 1935 69 762 hlasů; Národní archiv (dále jen NA), fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 1, Zpráva ke konferenci I. pražského kraje KSČ 16.–17. října 1926; *Protokol VII. sjezdu Komunistické strany Československa, II.–14.4.1936*, Praha 1967, s. 501; NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 4, Materiál ke krajské konferenci I. kraje KSČ konané 28.–29.3.1936.

nouzových příbytků zbudovaných lidmi, pro které bylo placení tržního nájemného nedostupné. Žilo v nich 10–15 tisíc lidí a všechny se nacházely v lokalitách s vysokou voličskou podporou KSČ.⁹ Zatímco zaměstnaní manuálně pracující žijící většinou v pronajatých bytech se nacházeli spíše v situaci latentního ohrožení chudobou, obyvatelé nouzových kolonií žili život, který odpovídal definici chudoby ve všech bodech.¹⁰

Komunistickým aktivistům se v těchto lokalitách, soudě dle volebního chování zdejších občanů, podařilo získat poměrně silnou základnu sympatizantů. Nebyly to však jen diskurzivní praktiky hnutí převádějící marxistické ideologické postuláty ve srozumitelný narativ o sebevědomé dělnické třídě vzdorující útlačku. To, co přetřelo pražskou periferii na „rudo“, byla snaha komunistů vyrovnat se s chudobou předměstí konkrétními kroky ke zlepšení zdejší kvality života. Hnutí využívalo ve snaze o okamžité zlepšení materiálního života svých potenciálních příznivců hned několik institucí. Patrně nejvyhledávanější bylo spotřební družstvo Včela, důležitou roli také hrála aktivita v komunální politice. Sociální rozměr však měly i satelitní organizace kolem KSČ – například dětské hnutí nebo Rudá pomoc – a dokonce i samotné stranické struktury, skrze které bylo možné vystoupat doslova z ulice až do lavic parlamentu.

Existenční problémy byly doslova žitou realitou obyčejných obyvatel dělnických čtvrtí. Starosti o běžné fungování domácnosti, delegované většinou na ženy, představovaly hlavní náplň jejich života. Komunističtí aktivisté si tento fakt uvědomovali, a právě na něm budovali základy přístupu ke své potenciální klientele.

Spotřební družstvo jako řešení materiálního nedostatku nejméně riskantní formou třídního boje

Průměrná mzda dělníka sice dle dobových statistik činila 210 Kč týdně, komunisté však pracovali s předpokladem, že příjem jejich příznivců byl mnohem nižší. Josef Krosnář a Jožka Jabůrková pracovali při svých debatách s odhadovaným příjmem dělnické rodiny pohybujícím se kolem 100 Kč.¹¹ V prostředí těch nejchudších a v rámci turbulentních změn na trhu práce, jehož výkyv na přelomu dvacátých a třicátých let měl na finance řady domácností velice citelný dopad, byl uvedený, byť silně pesimistický, rodinný rozpočet určitým odrazem

⁹ Stanislav HOLUBEC, *Lidé periferie. Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*, Plzeň 2009, s. 135.

¹⁰ Petr MAREŠ, *Sociologie nerovnosti a chudoby*, Praha 1999, s. 74–79.

¹¹ Uvedená debatu s Jožkou Jabůrkovou Krosnář zaznamenal ve svých pamětech. Viz Josef KROSNÁŘ, *Zlaté pražské časy*, Praha, 1966, s. 11.

žité či potenciálně zakoušené reality.¹² Spotřební družstvo Včela se samo prezentovalo jako instituce, která měla otevřít cestu zadluženým domácnostem pražské periferie k prolomení materiálního nedostatku. Představovalo síť prodejen, které měly saturovat cenově dostupnými potravinami a základním spotřebním zbožím pražské periferie a dělnické čtvrti měst ve středních Čechách.¹³ Jeho představitelé v roce 1924 s hrdostí zdůrazňovali, že zboží nabízejí o 3–5 %, nárazově ale až o 10 % levněji než konkurence.¹⁴ Pro vstup do družstva bylo nutné složit podíl 200 Kč. To sice mohlo jednorázově zatížit rodinný rozpočet, ale jednak potřeba samotného podniku stále získávat další kapitál nutný pro expanzi i běžný provoz, jednak ideologicky podmíněný cíl vybudovat z družstva masovou organizaci vedl k praxi postupného splácení členských podílů. Podíl mohl být skládán po minimálních částkách, bylo přípustné splácet pouze 2–5 Kč týdně. Mezi výhody členství patřil nejen cenově dostupnější nákup, ale také určitý příslib materiálně zabezpečené budoucnosti. Člen s určitým profilem, který zahrnoval alespoň několikaleté nepřerušené členství a roční nákup v prodejnách družstva v hodnotě 1000 Kč, mohl získat dokonce určitou finanční podporu v případě invalidity a v případě jeho úmrtí měl být rodině vyplacen příspěvek na pohřeb.¹⁵

Dalším lákadlem pro vstup do organizace byla možnost zhodnocení i minimálních úspor. Družstvo nabízelo založení vkladní knížky, na kterou mohli střadatelé ukládat i částky v hodnotě stokorun. Kolem kolektivů „uvědomělých proletářských konzumentů“ se dokonce objevila aktivita zakládání drobných společných pokladen, tzv. „Včelek“, kterou Včela posléze zaštitila a dále propagovala. Uspořené peníze byly hromadně vybírány před Vánocemi a během roku sloužila pokladna jako zdroj levného úvěru pro krizové situace v domácnostech členů. Část výtěžku byla také věnována na účely organizací spojených s KSČ.¹⁶ Hlavní výhodou členství ve Včele tak byl příslib materiálního zabezpečení jak v blízké, tak ve vzdálené budoucnosti. To mělo otevřít pro akтеры možnost realizovat určité strategie nutné pro budoucí sociální vzestup rodiny či jejich jednotlivých členů. Jeden z náborových textů Včely sliboval za rok úsporu 3000 Kč vhodných k zaplacení vzdělání pro syna či „výbavy“ pro dceru.¹⁷

¹² K průměrné mzdě dělníka viz Václav PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2004, s. 236.

¹³ Družstvo fungovalo na základě distribuce potravin z velkoskladů do jednotlivých prodejen detašovaných v dělnických čtvrtích. Největší stál ve Vysocanech, byl postaven na přelomu 20. a 30. let. Družstvo provozovalo také stáčírny nápojů, balicí linky a bylo navázáno na družstevní pekárnu v Berouně. Viz např. dobový snímek pořízený v roce 1930 k pětadvacátému výročí fungování družstva. Sestřih zhotovený pro pořad „Hledání ztraceného času“ dostupný online na <https://www.youtube.com/watch?v=gUGfyqutlBQ> a <https://www.youtube.com/watch?v=gyPGS7pBzDU>.

¹⁴ *Včela. Věstník a výchovný list pro družstevnictví, věnovaný členům Včely*, 4. 7. 1924.

¹⁵ Tamtéž, 1. 9. 1924.

¹⁶ Tamtéž, 6. 1. 1926.

¹⁷ Tamtéž, 3. 11. 1926.

Ve dvacátých letech bylo spotřební družstvo Včela ve společném vlastnictví sociálních demokratů a komunistů. Tato situace způsobovala již před V. sjezdem KSČ různé třenice, které hrozily rozkolem. Komunistická taktika pro řešení těchto krizí byla postavena na aktivizaci členstva patrně sympatizujícího spíše s komunistickým než sociálně demokratickým pojetím. Jeden z interních stranických oběžníků členům komunistické frakce KSČ ve Včele v roce 1928 radil, aby činnost sociálních demokratů ve vedení družstevních podniků byla paralyzována masivní účastí běžných členů na jednáních.¹⁸ Když v roce 1931 došlo k rozkolu, většina členstva se postavila na stranu komunistů. Ztráty v členské základně byly pouze přechodné a naprosto minimální, naopak v letech 1931 a 1932 stoupl počet členů z původních 47 242 na 63 411 a nadále stoupal.¹⁹

Již ve dvacátých letech bylo „proletářské družstevnictví“ ideologicky vysvětlováno jako forma třídního boje. V roce 1925 časopis Včela apeloval na své čtenářky: „Ženo dělnická...ty, která musíš od rána do večera cizím lidem, těm, kteří žijí z nadhodnoty tvé práce a tvých soudruhů prát, vařit, uklízet, děti chovat...řekl ti již někdo, jak můžeš účinně bourati toto neudržitelné zřízení...je to družstevní hnutí milá soudružko, kde je tvoje místo...každý obchodník je nepřitelem dělné třídy, a proto žádnému nesmíme pomoci svých peněz dávatí do rukou zbraně proti sobě samým. Konsumní prodejna je majetkem všech členů...spotřebou chceme dojítí k vlastní výrobě, vlastní výrobou k přeměně dnešního zřízení.“²⁰ Navzdory tomu komunisté v roce 1931 zpochybňovali ideové směřování, kterým se družstvo ubíralo. Sociálně demokratické kolegy ve vedení družstevních podniků obviňovali z politiky vedoucí k jejich přeměně na opory kapitalismu.²¹ Po převzetí družstva výhradně do rukou komunistů se však, i přes určitou radikalizaci diskurzu tiskovin po vzoru strany, organizační praktiky ani nabídka výhod členům v podstatě nezměnily. Členství ve Včele bylo stále zajímavé – v roce 1935 členská základna čítala 76 351 družstevníků.²²

Straničtí aktivisté využívali masovost družstva a jeho symbolický kapitál k náboru nových členů. Jeho široká základna se stala vítaným rezervoárem lidských zdrojů. Jeden ze straníků vzpomínal na postupnou indoktrinaci družstevníků následovně: „S pomocí Včely jsme se přiblížili k bezpartijním a prodávali jim rudý tisk. S tím, kdo byl ve Včele, jsme debatovali tak dlouho, až jsme ho získali.“²³ Finanční kapitál družstva a jeho ostatní zdroje se staly vítaným krytím pro jiné stranické aktivity. V letech 1931–1932 investovalo družstvo Včela

¹⁸ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 2, Oběžník krajského ústředí KSČ 13. 7. 1928.

¹⁹ 30 let bojů a práce Včely. Zprávy za třicátý rok činnosti, Praha 1935.

²⁰ Včela. Věstník a výchovný list pro družstevnictví, věnovaný členům Včely, 8. 7. 1925.

²¹ NA, fond UV KSČ, družstva a komunální politika, karton 80, Směrnice revoluční družstevní opozice. Komunistická instrukce pro revoluční práci v družstvech (15. 4. 1931).

²² 30 let bojů a práce Včely. Zprávy za třicátý rok činnosti, Praha 1935.

²³ Čím komunisté vítězili. Ze vzpomínek pamětníků na stranickou agitační práci v Praze 4, Praha 1971, s. 25.

350 000 Kč do stávkových výborů a 323 000 Kč do podpory nezaměstnaných.²⁴ Družstevní prodejny se měly stát základnou protestu, v jejímž rámci měl být artikulován odpor proti vysokým cenám potravin, spotřebního zboží a bydlení.²⁵

Komunistická strana jako cesta z ulice. Od příjemce ideologicky podbarvené sociální práce k politické kariéře

Provoz Včely si pod výhradním vedením komunistů nadále zachoval sociální rozměr, který strana ještě umocňovala prací svých aktivistů a satelitních organizací. Zdeňka Nedvědová vzpomínala na své působení na pražské periferii následovně: „*Já, protože jsem byla dětská lékařka, jsem byla pověřena spoluprací se Solidaritou. Vyušetřovali jsme děti nezaměstnaných rodičů, chodili jsme do těch strašných jeskyní pod Petřínem – na Strahově, kde žily mnohé rodiny nezaměstnaných, a kromě toho jsme dělali hromadné prohlídky...dělali jsme také významné pomocné akce, jako vitamínovou. Medikamenty jsme získávali všelijak...*

“²⁶ Ve styku s nejhudšími obyvateli pražského předměstí zůstával například Josef Krosnář. Ve svých vzpomínkách konstatoval: „*Chodili jsme do ohříváren mezi nezaměstnané denně, bylo to skličující. Mnozí z nezaměstnaných byli již unaveni a omrzeli dlouhým nuceným nicneděláním, ztráceli důvěru v život, v sebe a ve všechno; dalo nám to dost práce vysvětlit jim příčiny krize a jejich neutěšeného stavu a probudit je k nějaké [politické] činnosti...*“²⁷ Jak je patrné, za účinnou sociální pomocí šel vždy pokus o indoktrinaci.

Podobně fungovalo i dětské komunistické hnutí, jež vytvořilo nástroj, kterým bylo možné děti chudých odvést z prostředí periferie a poskytnout jim dočasně potřebné materiální zázemí. Tímto nástrojem byly letní tábory, jejichž program se skládal z výletů, her, koupání a zvláštní pozornost byla kladena na pestrout a vydatnou stravu. Toto vše mělo být zdarma pro děti z nouzových kolonií či potomky nezaměstnaných rodičů.²⁸ Neodmyslitelnou součástí těchto táborů však byly přednášky na témata jako „postavení proletářských dětí v kapitalistických státech“, „válečné nebezpečí“, „fašismus“ apod.²⁹ Na to, jak pomoc spojená s indoktrinací probíhala, vzpomínala Anna Horníková. Její manžel, učitel Sláva Horník, měl jednoho dne na pražské periferii přesvědčit chudé děti z rodiny nezaměstnané matky alkoholičky bez přístřeší a otce, který od rodiny odešel hledat

²⁴ NA, fond UV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 3, Zpráva ke konferenci I. kraje KSČ, 31. 8. 1932.

²⁵ NA, fond UV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 4, Pracovní plán I. kraje KSČ na měsíce leden – březen 1933.

²⁶ Vzpomínka Zdeny Nedvědové, *Strana nás dovedla k vítězství. Vzpomínky komunistů*, Praha 1961, s. 106–107.

²⁷ Josef KROSNÁŘ, *Zlaté pražské časy*, Praha 1966, s. 27–28.

²⁸ Anna HORNÍKOVÁ, *Rudí průkopníci*, Praha 1972, s. 53–54.

²⁹ NA, fond sbírka organizací mládeže, karton 4.

práci, o kvalitách revolučního hnutí. Komunistická organizace Svaz pro péči o proletářské dítě zaplatila rodině první nájemné v novém bytě a zároveň ji celou přitáhla pod pomyslná křídla komunistického hnutí.³⁰

Mnoho aktivistů, kteří takto působili v ulicích pražských předměstí, vyšlo z podobných poměrů. Jejich rodiče nebyli sice nezaměstnanými alkoholiky bez domova, ale často se živili manuální prací a nemálo z nich bydlelo na periferiích velkých industriálních center. Josef Krosnář pocházel z Libně a jeho otec byl barviř, Marie Švermová byla dcerou políra na stavbě a textilní dělnice žijících v dělnické komunitě v Praze, později v Saské Kamenici a Porýní, Klement Gottwald vyrůstal v sociálně slabé rodině bez otce a vyučil se truhlářem, Rudolf Hájek, přední funkcionář Rudých odborů, vyrostl v rodině obuvnického dělníka v Písku a měl pět sourozenců.³¹ To, že sociální vzestup skrze struktury strany byl možný, dokládají údaje o sociálním složení členů stranických orgánů. V roce 1928 kandidovalo do krajského vedení I. kraje KSČ třináct dělníků, sedm placených funkcionářů a zaměstnanců strany, jeden řidič, jeden železničář, jedna žena v domácnosti, jeden zaměstnanec nakladatelství.³² Přístup k nejvyšším metám politické kariéry byl otevřený i lidem z ulic a továren. Zatímco hlavní rivalové bojující s KSČ o přízeň dělníků – sociální demokraté – delegovali do poslanecké sněmovny v roce 1928 tři profesionální politiky, devět novinářů, šest placených funkcionářů odborů a družstev, dva učitele, čtyři úředníky, dva dělníky a jednoho rolníka, komunisty zastupovalo sedm profesionálních politiků, devět novinářů, jeden funkcionář Rudých odborů, jeden právník, jeden učitel, jeden úředník, dva rolníci, dva úředníci a šestnáct dělníků (sic!). Díky tomu, že v uvedené statistice figuruje kategorie profesionálního politika (člověk žijící se alespoň rok jako placený funkcionář strany), lze říci, že dělníci zvolení do poslanecké sněmovny se živili v podstatě až do voleb manuální prací a politické aktivitě se věnovali ve svém volném čase. Navíc podobných úspěchů bylo možné dosáhnout rychle. V roce 1928 byl věkový průměr všech poslanců za KSČ 41,3 roku a o deset let později dokonce 40,9 roku. Věkový průměr všech poslanců se pohyboval kolem 47–48 let (v roce 1928 47,4 roku, v roce 1938 48,1 roku).³³

³⁰ A. HORNÍKOVÁ, *Rudí průkopníci*, s. 56–59.

³¹ J. KROSNÁŘ, *Zlaté pražské časy*, s. 146; Marie ŠVERMOVÁ, *Vzpomínky*, Praha 2008, s. 11–27; Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Klement Gottwald a Rudolf Slánský*, Praha 2009, s. 7; Rudolf HÁJEK, *Za námi cesta neschůdná. Vzpomínky odborového pracovníka*, Praha 1966, s. 7–10.

³² NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 2. Oběžník ke svolání krajské konference 18. 2. 1928.

³³ Socioprofesionální a věkové statistiky poslanců národního shromáždění zpracoval Josef Harna. Viz Josef HARNA, *Profesionální a věková struktura členů poslanecké sněmovny Národního shromáždění z období první Československé republiky (Příspěvek k typologii politických stran)*, in: Josef Harna a Petr Prokš (eds.), *Studie k moderním dějinám: sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*, Praha 2001, s. 315–327.

Většina aktivistů, kteří vystoupali z ulice do vyšších pater stranické politiky, byli lidé, které můžeme označit za nositele inkonzistentního sociálního statusu.³⁴ Jejich habitus byl definován na jedné straně inteligencí, kladným vztahem k četbě či samostudiu, ale na druhé straně nudnou jednotvárnou manuální prací, ke které byli přivedeni vnějšími podmínkami, komplikujícími absolvování standardního institucionálního vzdělání. Jak vzpomínala jedna z aktivistek Emilie Horáčkové: „*Cestu ke straně jsem měla připravenou už celým svým dětstvím. Bydlili jsme – osmičlenná rodina – v bytě o malé kuchyni a o pokoji bez příslušenství...o hygienu dětí a o to, jak žijí, se nikdo nestaral...měla jsem nadání i velkou touhu po vzdělání, jen prostředky nebyly.*“³⁵ V některých případech se i přes překážky podařilo některým prosadit se na klasických prestižních vzdělávacích ústavech. Například Marie Švermová studovala právnickou fakultu. Josefa Slánská studovala na gymnáziu, přestože její rodina bydlela v nouzové kolonii.³⁶ Jejich postavení dané sociálním původem však také plně odpovídalo uvedené teorii. Zatímco sami se Tito jedinci mohli vnímat dle nejvyššího dosaženého sociálního statusu jako vzdělaní perspektivní lidé, společnost je měla tendenci hodnotit dle nejnižšího dosaženého sociálního statusu – jako součást stigmatizované předměstské chudiny. Toto postavení je logicky směřovalo na pozici požadující změnu společenského řádu a následně do struktur KSČ, kde pro ně byla distribuce uznání mnohem příznivější.³⁷

Strana sama tyto jedince v jejich vzestupu stranickou hierarchií aktivně podporovala. Investovat do podobné činnosti se komunistům vyplatilo jednak z ideologických důvodů – dělnická třída měla hnutí budovat ze svého středu – a jednak pro chronický nedostatek schopných kádrů, s kterým se organizace potýkaly po celé sledované období. Pozice v avantgardě komunistického hnutí byla definovaná sociálním a kulturním kapitálem, jež představovaly osobní styky a koalice uvnitř hnutí, míra nasazení jednotlivce v každodenním aktivismu a v neposlední řadě také vzdělání. Pro plebejský aktivismus namířený proti sociálním hierarchiím na nejnižší úrovni hnutí nebyla potřeba ani základní gramotnost. Jedna z dochovaných vzpomínek výstižně popisuje model tohoto prostého rebela: „*Taková babička Příbylová...její nohy byly od cihlářské práce tak deformované, že se nevešly do ženských bot. Neuměla číst ani psát, ale pro naši věc úplně hoře-*

³⁴ Jadwiga ŚANDEROVÁ, *Sociální stratifikace*, Praha 2004, s. 75.

³⁵ Vzpomínka Emilie Horáčkové, *Strana nás dovedla k vítězství. Vzpomínky komunistů*, Praha 1961, s. 15.

³⁶ Životopis J. Slánské sepsaný v roce 1960; Archivní pozůstalost Josefy Slánské (v soukromém vlastnictví Marty Slánské), karton 1; Josefa SLÁNSKÁ, *Zpráva o mém muži*, Praha 1990, s. 76–80; Marie ŠVERMOVÁ, *Vzpomínky*, Praha 2008, s. 25–53.

³⁷ K dělnickému hnutí jako boji za dosažení sociálního uznání Marek HRUBEC a kol., *Etika sociálních konfliktů. Axel Honneth a kritická teorie uznání*, Praha 2012, s. 29–34, 39–44. Byť citovaný text dokládá boj o uznání v raných fázích dělnického hnutí, dle mého názoru se popisované mechanismy v mnohém odrážejí i ve fungování meziválečného komunistického hnutí.

la. První máj, to byl její největší svátek...všechny standarty jsem jí musela přechíst a z těch si pak vybrala tu, která měla nejbojovnější heslo... ”³⁸ Příslušník komunistické avantgardy činný v politických a organizačních orgánech však musel ovládat alespoň základy marxistické teorie a směrnice pro praktickou práci.³⁹

Stranická organizace zájemcům nabízela celý systém stranického školení. Interní stranický oběžník nastínil jeho strukturu následovně: „*Elementární školení členů strany nutno prováděti na dvou stupních. Elementární škola I. stupně seznamuje členy strany politicky málo nebo vůbec nic školené se všeobecným programem strany...elementární škola II. stupně vychovává jádro členů strany aktivně politicky a prakticky již připravené...do této školy nutno vyslat především funkcionáře strany i ony členy, kteří mají být na funkcionáře vzděláni.*“⁴⁰ Noví funkcionáři měli být vzděláváni v následujících tematických okruzích: základy marxismu; Leninovy teorie; taktika strany v národnostní otázce; taktika strany v agrární oblasti; taktika strany v odborové oblasti; kulturní a hospodářská úroveň SSSR a frakční činnost. Je však třeba zdůraznit, že vybudovat kariéru uvnitř struktury KSČ nebylo jednoduché. Jednalo se o dlouhodobou náročnou činnost, kterou bylo nutné provádět ve volném čase. Udržet disciplínu jednotlivců bylo patrně často krajně problematické. V již citovaném oběžníku nechybí následující důrazné upozornění: „*Hlavně třeba dbáti toho, aby žáci za celého školního večera nepili lihoviny...nepřistojnost nahlásí ihned tělesu strany.*“⁴¹

Život komunistického funkcionáře byl vyplněný téměř výhradně prací s politickými cíli a jeho pracovní tempo bylo hektické. Přesto, pokud se členovi z prostředí chudinských čtvrtí podařilo dostat až na vrchol stranické hierarchie, získal nejen vysoký symbolický kapitál přetavený v respekt hnutí i komunity, ale také vyšší úroveň materiálního zabezpečení. Komunistický poslanec inkasoval za svoji „revoluční činnost“ více než dvojnásobek průměrné dělnické mzdy. Na IV. sjezdu KSČ v roce 1927 byly jeho materiální nároky zhodnoceny na cca 1500 až 2 000 Kč měsíčně. Pokud ovšem zastával spolu s výkonem poslaneckého či senátorského mandátu odpovědnou funkci v ústředí strany, mohl měsíčně získat kolem 3 000 Kč. Tyto prostředky vyplácela přímo strana, které senátoři a poslanci odváděli svůj plat a náhrady.⁴² Stanislav Budín vzpomínal, že i přes poměrně nízké odměny placených funkcionářů si mohli se ženou najmout chůvu pocházející z komunistického prostředí, aby získali čas na svoje další politické působení.⁴³

³⁸ Čím komunisté vítězili. Ze vzpomínek pamětníků na stranickou agitační práci v Praze 4, Praha 1971, s. 8.

³⁹ Komunistická mládež, 27. 6. 1925.

⁴⁰ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 1, Stranický oběžník 15. 9. 1926.

⁴¹ Tamtéž. Organizace stranického školení byla v kompetenci agitpropu. K dalším pramenům viz NA, fond ÚV KSČ, agitprop, karton 63–77.

⁴² Protokol IV. řádného sjezdu Komunistické strany Československa 25. 3. – 28. 3. 1927, Praha 1984, s. 324.

⁴³ S. BUDÍN, Jak to vlastně bylo, s. 86.

Nelze samozřejmě přehlížet, že velice důležitou součást komunistického hnutí tvořily elity s vysokým vzděláním, jejichž role byla nezanedbatelná, protože svým buržoazním habitem chránily stranu před intelektuální plochostí. Například Rudolf Slánský vyrůstal v rodině středostavovského židovského obchodníka a původně směřoval k podobné kariéře jako jeho otec.⁴⁴ Jan Šverma byl synem právníka a měl mimo vysokého vzdělání soukromé zájmy typické pro vyšší třídu – vlastnil motocykl a provozoval celou škálu sportovních aktivit.⁴⁵ Stanislav Budín již v pubertě se zaujetím nabíral zkušenosti s vysokou kulturou četbou Plechanova, Nietzscheho či Gorkého.⁴⁶ Obyvatelé pražských předměstí se však mohli spíše identifikovat s příkladem Anežky Hodinové-Spurné, která se narodila jako dcera domkáře, od 14 let pracovala jako služebná na statku. V roce 1922 se přestěhovala do Prahy, kde žila ve vyraženém vagoně v nouzové kolonii na Červené skále. Po svém zvolení do žižkovské samosprávy a následně Ústředního zastupitelstva hlavního města Prahy se její hlavní agendou stala bytová krize a téma zlepšení života v nouzových koloniích. V roce 1929 se stala poslankyní za KSČ.⁴⁷

Lidový tribun na radnici jako postava symbolizující neustálou snahu o prosazení změn

Anežku Hodinovou-Spurnou můžeme považovat za model zástupce obyvatel periferie v samosprávných sborech, který svým působením materializoval příslib brzkého zlepšení situace. Vystoupení ve shromáždění samosprávných orgánů bylo přetavením diskurzu v čin, jenž mohl znamenat reálné změny a zároveň bránil toto prostředí před orientalizací ze strany mocných.⁴⁸ Díky symbolickému kapitálu, který představoval její původ, mohla vystupovat v ústředním zastupitelstvu hlavního města Prahy jako zástupkyně všech obyvatel pražských slumů: „*Já z tohoto místa jménem všech kolonistů Prahy odmítám útoky, které učinil na ně kol. Varhant, poněvadž musím jako jedna z nich prohlásit, že slova, kterých použil proti komunistům, jsou demagogie. Demagogii je nutno nazvat, jestliže dovede o nich mluvit jako o nějaké zvěři a používá-li se nejhorších názvů pro lidi nejchudší, kteří si musili vlastní práci doplnit to, co obec pražská neučinila...*”⁴⁹

⁴⁴ K. KAPLAN, *Kronika komunistického Československa*, s. 207.

⁴⁵ To vyplývá ze vzpomínek jeho ženy. Viz M. ŠVERMOVÁ, *Vzpomínky*, s. 51.

⁴⁶ S. BUDÍN, *Jak to vlastně bylo*, s. 15.

⁴⁷ Heslo *Anežka Hodinová-Spurná*, in: Příruční slovník k dějinám KSČ, Svazek I. A-O, Praha 1964, s. 238; M. ŠVERMOVÁ, *Vzpomínky*, s. 51.

⁴⁸ K definici konceptu orientalismu viz Edward SAID, *Orientalismus. Západní koncepce orientu*, Praha 2008.

⁴⁹ *Projev Anežky Hodinové z 20. února 1928*, in: Za novou a lepší Prahu. Dokumenty o činnosti komunistického klubu na pražské radnici, Václav Hlavsa (eds.), Praha 1957, s. 43.

Komunisté ve dvacátých letech zastávali postoj ke komunální politice, jehož základem se stala následující strategie: „*Při provádění komunistické parlamentní a komunální politiky nesmí se komunisté řídit finanční nosností státu, nebo obce, nýbrž jedině a výhradně stupněm bídy lidu.*“⁵⁰ Přístup strany k samosprávným orgánům ovšem nebyl konzistentní. Výše uvedená snaha o jejich využití k rychlému tažení ke zlepšení materiální situace chudých narážela na revoluční stanovisko strany a nedůvěru v instituce „buržoazní demokracie“. Participace na nich mohla být kdykoliv označena za oportunistus. Ve výše citované směrnici pro práci komunistů v samosprávných orgánech se vedle pasáží, které mluví o ohledech na „stupeň bídy lidu“, objevují silně skeptické popisy tehdejší demokracie jako formy falešného vědomí šířené buržoazií.⁵¹ Mezi těmito do určité míry antagonistickými postoji našel modus vivendi člen ústředního zastupitelstva hlavního města Prahy a jeden z architektů komunistické komunální politiky MUDr. Hugo Hecht. V roce 1927 ve svém článku v časopise Komuna působení komunistických zastupitelů označil jako striktně opoziční. To nicméně neplatilo pro chvíle, kdy byly projednávány otázky prohloubení sociální či zdravotní péče. V těchto případech měli komunisté spolupracovat s ostatními politickými subjekty.⁵² Tento přístup umožňoval komunistickým zastupitelům ve jménu chudých požadovat doslova nemožné a zároveň zachovávat plnou legitimitu jejich politiky.

V roce 1928 Anežka Hodinová-Spurná v Ústředním zastupitelstvu hlavního města Prahy navrhovala vyčlenit 4 miliony korun na zavedení infrastruktury do nouzových kolonií. Svůj návrh zdůvodňovala faktem, že do úprav Václavského náměstí Praha investovala 5 milionů korun.⁵³ Tento požadavek byl plně v souladu s instrukcemi ohledně bytové krize, které vydala KSČ pro své zástupce v komunální politice požadující neustálé aktivní prosazování podpory stavebního ruchu s využitím krajních nástrojů vyvlastnění bytů, pozemků i firem vyrábějící stavební materiál.⁵⁴

V podobném duchu se snažili vést svoji politiku zastupitelé za KSČ nejen v rámci ústředního zastupitelstva, ale také v lokálních samosprávných orgánech. Na schůzi místního výboru Prahy IX odpovědného za městskou část, kde v lokalitě Vysočany stála obecní kolonie o 230 domcích a v lokalitě Prosek obdobná kolonie o 150 domcích, navrhovali v roce 1925 Karel Nič a František Čihák (KSČ) očíslování nouzových domků na Proseku z důvodu zpřístupnění služeb

⁵⁰ NA, fond UV KSČ, družstva a komunální politika, karton 82, Směrnice pro práci komunistů v samosprávných sborech (obecních, okresních a zemských zastupitelstvech).

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Komuna. Měsíčník pro samosprávu, Praha 10. 9. 1927.

⁵³ Projev Anežky Hodinové z 20. února 1928, in: Za novou a lepší Prahu, s. 34.

⁵⁴ NA, fond UV KSČ, družstva a komunální politika, karton 82, Směrnice pro práci komunistů v samosprávných sborech (obecních, okresních a zemských zastupitelstvech).

pošty a zavedení vodovodu.⁵⁵ Podobně vyznívaly návrhy komunistů i v samosprávě Prahy VIII, Prahy X a Prahy XI.

Po V. sjezdu KSČ v roce 1929 však mělo dojít k radikalizaci hnutí a příklonu k antisystémovému, odmítavému postoji k institucím „buržoazní demokracie“. Stranické ústředí vydalo nové směrnice pro komunální politiku, kde bylo zdůrazněno, že místo oportunistického využívání nástrojů samosprávy mají lokální vůdci napřít svoje snažení k rychlému zničení kapitalismu.⁵⁶ Přesto si komunisté nemohli dovolit rezignovat na požadavky sociálně slabých, kteří představovali jádro jejich členstva i elektorátu. Výše citované směrnice pro komunální politiku KSČ se vůbec nevzdávaly priorit v prosazování radikálních sociálních reforem vedoucích k přerozdělení prostředků majetných, pouze přikládaly vyšší důraz na formy jejich prosazování skrze střety se systémem.⁵⁷ Po vypuknutí velké hospodářské krize se hlavním tématem komunistické komunální politiky stala nezaměstnanost – přesněji řečeno snaha prosazovat nové programy pro zlepšení životní úrovně nezaměstnaných či navyšování financování těch probíhajících.

V roce 1931 komunisté v místním výboru na Praze IX slíbili Akčnímu výboru nezaměstnaných splnění požadavků, které zahrnovaly zavedení jednorázové drahotní výpomoci 500 Kč pro ženaté, 300 Kč pro svobodné nezaměstnané a vyvažování obědů. Pokud by vyvažování nemohlo být zorganizováno, vyplácení podpory 20 Kč denně pro ženaté a 15 Kč pro svobodné a za každé dítě 10 Kč. Dále přiděl 50 kg uhlí na osobu týdně a zaplacení činží všem nezaměstnaným od 1. 1. do 1. 4. 1932. Ostatní politické subjekty v místním výboru tento návrh zamítly s odůvodněním, že „*místní radou přijaté požadavky Akčního výboru nezaměstnaných jsou zcela neproveditelné pro nedostatek finanční úhrady jak u obce, tak u státu a nelze tyto požadavky doporučit, ježto by tím byl dán naprosto marný slib nezaměstnaným...*“⁵⁸ Tento návrh byl v souladu se základní premisou komunistické komunální politiky: komunisté se nesmí řídit finanční situací obce či státu, ale jedině mírou chudoby lidu. Ve třicátých letech však tento postulát získal novou kvalitu.

⁵⁵ Archiv hlavního města Prahy (dále jen AHMP), fond Magistrát hlavního města Prahy I, Magistrátní úřadovna pro Prahu 1925, Zápis o III. řádné schůzi místního výboru ve Vysočanech, konané dne 10. 7. 1925, nezpracováno a tamtéž, Zápis o IV. řádné schůzi místního výboru v Praze IX Vysočanech, 21. 8. 1925 nezpracováno.

⁵⁶ NA, fond UV KSČ, družstva a komunální politika, karton 82, Za bolševickou komunální politiku: směrnice pro komunální politiku KSČ.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ AHMP, fond Magistrát hlavního města Prahy I, Magistrátní úřadovna pro Prahu, Zápis o schůzi místního výboru v Praze IX, konané dne 16. 12. 1931, nezpracováno.

Do ulic! Demonstrace jako pokus o symbolické dobytí prostoru města

Prosazování návrhů, které se v podstatě nedaly realizovat standardní cestou, se mělo stát základem pro mobilizaci protestního hnutí. Zbolševizované směrnice pro komunální politiku zdůrazňovaly úzké sepětí až splynutí prosazování výše nastíněných požadavků na poli komunální politiky s demonstracemi jako nátlakovým prostředkem.⁵⁹ Praktiky spojené s nátlakem davu sympatizantů na veřejná jednání orgánů samosprávy však byly uplatňovány již ve dvacátých letech. Stranický oběžník z roku 1925 popisuje následující události, které se odehrály v Ústředním zastupitelstvu: „*Do schůze Ústředního zastupitelstva hl. Města Prahy, konané dne 9. února 1925, dostavili se na vyzvání pražští nájemníci v hromadném počtu. Galerie a lože byly přeplněny a také na chodbách, schodištích byly shromážděny zástupy lidu. Pražská policie dostala zprávu o hromadném příchodu nájemníků, obklíčila radnici staroměstskou kordonem asi 50 strážníků...Vzdor těmto policejním opatřením dostalo se několik set nájemníků do radnice...Naši soudruzi v zastupitelstvu podali ve schůzi návrhy na řešení otázky bytové a na ochranu nájemníků, ale jakmile galerie projevila souhlas, dal čes. soc. primátor dr. Baxa galerii a lože vykliditi za silného odporu naší frakce v zastupitelstvu...ačkoliv byli návštěvníci příslušníky všech politických stran, opouštěli galerii za zpěvu Rudého praporu.*“⁶⁰ Ve třicátých letech se z této taktiky stala jedna z priorit komunistické komunální politiky.

Demonstranti, kteří svojí přítomností dodávali sílu promluvám komunistické opozice, jež musela vědět, že její návrhy budou ostatními členy shromáždění smeteny ze stolu, přicházeli bojovat nejen za zájmy třídy jakožto víceméně abstraktní identity, ale hlavně za své vlastní zájmy v podobě zlepšení bydlení či zavedení opatření slibujícího získání stabilního zaměstnání. Stejně jako se dal dočasně symbolicky dobýt prostor radnice či budovy ministerstva, bylo možné ovládnout v této rovině náměstí a ulice, a tak opanovat celé město. To byl cíl komunistického hnutí – vytvořit silný protestní kolektiv z „dělnických mas“, který otřeše základy tehdejšího řádu.

Účast na shromážděních a demonstracích KSČ měla být pro obyčejné členy a sympatizanty prostředkem pro řešení jejich každodenních problémů. Ať už se jednalo o snahu aktivně se účastnit debat na úrovni komunální, ale i vrcholové politiky s cílem nechat si složit účty od volených zástupců či získat jiné výhody. V některých případech se stranické orgány snažily, aby demonstrovat svoje sepětí s komunistickým hnutím bylo i materiálně výhodné. V roce 1922 se konal v Libni den mládeže, jehož průběh popsal časopis Komunistická mládež následovně: „*Ač brali na něm účast pouze děti a členstvo skupiny mládeže, čítal prů-*

⁵⁹ NA, fond ÚV KSČ, družstva a komunální politika, karton 82, Za bolševickou komunální politiku: směrnice pro komunální politiku KSČ.

⁶⁰ NA, fond ÚV KSČ, družstva a komunální politika, karton 80, Hnutí nájemníků (interní stranický materiál).

vod asi 2000 osob. ...Tento rok bylo místo vstupenek rozdáno dětem 1500 praporek. Dětem, které chodí do školy, rozdáno 400 kusů pouzder, 400 školních soupřav a 400 soupřav ku kreslení.“⁶¹ Můžeme rozlišit dva typy masových akcí pořádaných meziválečnou KSČ. Demonstraci a masové shromáždění. Zatímco demonstrace měla vést k agresivní kritice nepřátel hnutí na místech v symbolickém vlastnictví elit státu či elit kapitálu a často ke střetům s pořádkovými složkami, masová shromáždění měla utužit kolektivy komunistického hnutí a měla legální, poklidný, často až zábavný ráz. Snahu obsadit radnici a ovlivnit tak schvalování plánů pro řešení bytové krize můžeme označit za demonstraci se silným konfliktním potenciálem. Svolání dne mládeže v Libni, spojeného s rozdáváním školních potřeb, spíše za masové shromáždění. Oba tyto typy aktivizace členů a sympatizantů měly společný svorník ve snaze neustále zpřítomňovat komunistické hnutí ve veřejném prostoru. Udržet hnutí neustále přítomné v ulicích byl zásadní úkol, ke kterému byla vytvořena řada strategií, jež měly ústít v uvedené dva typy performancí dokazujících mobilizační sílu struktur KSČ.

Získat moc nad ulicemi jako by znamenalo získat na svoji stranu všechny místní obyvatelé. Možnost zakreslit svoji převahu ve volebním klání na mapu, zhotovit fotografii početného demonstračního shromáždění táhnoucího hlavními třídami publikovanou ve stranickém tisku nebo jinak označit veřejný prostor znamenalo zhmotnit ideu ve hmatatelné, pouhým okem viditelné teritorium myšleného společenství.⁶² Pocit převahy v určité oblasti města úzce souvisel s tím, jak intenzivně zde byla vnímána síla komunistického hnutí. Symbolické vlastnictví určitých městských čtvrtí bylo ve stranickém diskurzu označováno nálepkou „Rudý“, která byla zpětně ve vzpomínkách aktivistů uváděna s náležitou hrdostí: „*Rudá 14, Rudá Michle, Rudá Krč – kdo ze starých komunistů by se nepamatoval na tato slova, která na jedné straně byla pro komunisty odměnou za jejich práci jako udělené vyznamenání a na druhé straně naháněla strach buržoazii...*“⁶³

Zamýšlenou, plánovitou strategii, jak do ulic vepsat připomínky komunistické síly, bylo vytváření mement z politických hesel – komprimovaného ideologického diskurzu KSČ. Komunističtí aktivisté trávili před významnými politickými událostmi celé noci malováním velikých hesel na fasády domů, čímž chtěli docílit toho, aby si ranní chodci uvědomili, že Praha je „Rudá“. Antonie Sýkоровá vzpomínala, že „*naši soudruzi celé noci malovali hesla. Malovali jsme hesla na každou ohradu, na zdi...malovali na šance...s. Satrapa sám omaloval celý blok a druzí soudruzi hlídali policajty. Policie měla vždy silnou pohotovost,*

⁶¹ *Komunistická mládež*, září 1922.

⁶² Ke konceptu myšleného společenství viz Benedict ANDERSON, *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008.

⁶³ *Cestou boje, vzpomínky na revoluční činnost komunistů v Michli, Nuslicích, Krči, Pančkráči, Lhotce, Podolí a Bráníku*, Praha 1961, s. 7.

v noci nás honili, ale od jedné ohrady nás vyhnali a druhá parta malovala již jinde“.⁶⁴

Jinou strategií s podobným cílem, tedy zpřítomnit myšlenku revoluce v centru města, byla umělecká performance skupin agitpropu. Karel Jiráček vzpomínal, jak sympatizující pouliční umělce přesvědčil k propagaci KSČ. Zatímco dříve byli tito hráči přesvědčeni, že musí dát publiku populární melodii, aby byli náležitě finančně oceněni, Jiráček a ostatní členové jeho skupiny agitpropu přišli s alternativní strategií: „*Na melodii Já mám devět kanárů jsem napsal parodii, v níž jsem si vzal na mušku známé korupčníky... V parodii Kukačka zaku-kala jsem zkarikoval vůdce sudetských Němců Henleina... nyní vydělají [nezaměstnaní členové agitpropu, kteří se živili jako pouliční umělci] víc peněz, než když zpívali pravé šlágry. Když se objeví strážce zákona změni text a jedou dál, jako by se nechumelilo.*“⁶⁵ Skupiny agitpropu hrály na veřejných místech krátká představení či jen vyvolávaly hesla a recitovaly komunistické básně.⁶⁶ Zatímco na periferiích jejich performance utužovaly třídní vědomí zdejších sympatizantů, v centru města dokazovaly životnost komunistického hnutí.

Z uvedených příkladů vyplývá, že komunistická aktivita směřující k symbolickému ovládnutí městského prostoru narážela na překážky, které jí kladli političtí rivalové a státní disciplinační orgány. Podobné tenze byly logické. Zatímco ve volebních kampaních si politické strany navzájem konkurovaly, antisystémová povaha komunistického působení mobilizovala policii a četnictvo. Většina dokladů o vyostřených předvolebních konfliktech se týká srážek s hnutím Jiřího Stříbrného a národními demokraty (od 1934 Národní sjednocení) – v očích komunistů institucionalizovaným fašismem a buržoazií. Jan Písek vzpomínal na sabotáž kampaně Národního sjednocení následovně: „*Na prsou měli nápis Mladé národní sjednocení... měli malé aerovky a jezdili s nimi po Václavském náměstí. Na autech byly prapory s velkým N... když ty jejich aerovky s prapory přijížděly, řekli jsme si, že jim je převrátíme a dolů po náměstí už nedojedou... z obou stran jsme vyběhli a aerovku, která jela pomalu, převrátili...*“⁶⁷

Policie byla v komunistickém diskurzu označena za ochránce „buržoazního státu“, a proto jí bylo potřeba symbolicky porazit spolu s kapitalisty. Anna Horníková vzpomínala, jak za pomoci dětí z oddílu Rudých průkopníků symbolicky přeznačovali klíčová místa ve městě: „*Děti z bojiště dokázaly polepit letáky i nálepkami komisařství v Krakovské ulici i auta nenáviděných buržoustů před*

⁶⁴ Vzpomínka Antonie Sýkorové, *tamtéž*, s. 93.

⁶⁵ Karel JIRÁČEK: *El Car vzpomíná. Z historie dělnického agitpropu*, Praha 1971, s. 90–91.

⁶⁶ Analogicky působily skupiny agitpropu v ulicích meziválečného Berlína. Viz Richard BODEK, *Proletarian Performance in Weimar Berlin: Agitprop. Chorus and Brecht*, Columbia 1997.

⁶⁷ Vzpomínka Jana Píska, *Strana nás dovedla k vítězství. Vzpomínky komunistů*, Praha 1961, s. 59.

kavárnami na Václavském náměstí...proto byly do oddílů posílány balíky letáků.⁶⁸ Letáky nalepené na policejním komisařství či automobilech „buržoustů“ již neměly šířit své původní sdělení, ale měly prokázat směrlost a symbolickou převahu komunistů nad třídním nepřítelem. Byla to však politická stávka a demonstrace, která v očích elit hnutí představovala autentický třídní boj a první krok k revoluci.

Stávka byla ideologicky definovaným bojem proti kapitálu. Odepření práce znamenalo útok na vykořisťování a zároveň nabízel příslib propuknutí generální stávky, zhroucení celého řádu a následné revoluce.⁶⁹ Továrna byla symbolickým prostorem, kde se, dle komunistů, koncentrovalo utrpení dělnictva a skrze vykořisťování dělnické práce se multiplikoval kapitalismus. Stávka na určitou dobu vyvlastnila továrnu z tohoto režimu a dala ji do rukou dělníkům. Stala se tak pomyslnou pevností, kterou komunisté bránili před návratem „vykořisťovatelů“ podporovaných stávkokazi. Anna Horníková vzpomínala, jak podobná obrana probíhala: „*No stávkokazi. Vozí je tam v noci, a když je odpoledne vezou ven, ani konec práce siréna nezahouká. Vrata se rozletí a autokary vyjedou jako dravci... vrata se rozlétla a v tu chvíli se vyřítily ze všech stran děti, chlapci i děvčata. Kamení prší na autokary, lidé křičí...najednou přes prázdné prostranství utíká od budky Karel a za ním Baryk [řeznický pes, kterého děti použily jako transparent]. Na krku se mu houpá bílá cedule a na ní je rudý nápis: Jsem pes, ale stávkokaze nedělám.*“⁷⁰ Popsaná praxe boje proti stávkokazům byla opět směsí násilí, politicky motivovaného vandalizmu a karnevalového posměchu.

Stejně důležitým prostorem, jako prostor továrny, bylo v mentalitě přesvědčeného komunisty městské centrum, kde byly utráceny peníze vydělané kapitalizací dělnické práce. Bylo popisováno jako místo nemravného luxusu, nabýskané otrocké práce číšníků a kuchařů, dělníků zajišťujících buržoazii požitky.⁷¹ Takto definovaný prostor představoval pomyslné centrum třídního boje. Největší komunistické demonstrace se nekonaly na periferii, kde ležely bašty politické síly komunistického hnutí – to byl prostor pro masová shromáždění utužující vnitřní soudržnost. Demonstrace se konaly v samém centru města. Účelem demonstrace bylo ironizovat sociální a materiální nerovnost. Transparenty a ostatní symboly vynášené do ulic byly esencí komunistického ideologického diskurzu. Josef Krosnář vzpomínal na jednu z demonstrací hnutí nezaměstna-

⁶⁸ A. HORNÍKOVÁ, *Rudí průkopníci*, s. 16 a 96.

⁶⁹ Takto byla stávka nahlížena hlavně v první polovině třicátých let, kdy se prosadila tzv. Nová stávková strategie. K problematice viz Bohumil MELICHAR, *Stávka textilních dělníků ve Strakonicih v roce 1933. Hospodářsko-sociální konflikt v průběhu velké hospodářské krize*, bakalářská práce, vedoucí Jakub Rákosník, FF UK, Praha 2015, s. 63–73 nebo Jan MLYNÁŘIK, *Nová štrajková strategie a štrajk severočeských textiláků roku 1929*, *Československý časopis historický*, 14, 1966, č. 6, s. 703–737.

⁷⁰ A. HORNÍKOVÁ, *Rudí průkopníci*, s. 101–102.

⁷¹ Téma zpracoval v angažovaném románu komunistický novinář Géza Včelička na základě zkušeností z učení číšníkem. Viz Géza VČELIČKA, *Kavárna na hlavní třídě*, Praha 1932

ných, jejímž hlavním tématem bylo zesměšnění charitativní péče – v tomto případě sbírky teplých oděvů pro nezaměstnané konané v zimě roku 1932: „*Na příkopech a Václavském náměstí bylo tenkrát mnoho exkluzivních modelových krejčovských salónů, klenotnictví a lahůdkářských obchodů, před jejichž výklady korzovala pražská smetánka. Do toho jsme vpadli se svou demonstrací. Jeden měl na svých rozbitých polobotkách darované psí dečky, druhý si vykračoval ve stoletém fraku nebo čamaře, na třetím plandala od molů prožraná krajková pláštěnka. Na hlavy si nezaměstnaní posadili cylindry a buřinky z léta páně...*“⁷² Popsaný karnevalový průvod skončil poté, co jej násilně rozpustila policie.

S určitým podezřením přistupovaly státní represivní složky ke všem komunistickým shromážděním. Řada účastníků povolených prvomájových průvodů vzpomínala na policejní kontroly a zabavování některých transparentů, jejichž obsah byl označen za závadný.⁷³ Oslavy prvního máje byly v symbolické rovině tak závažnou festivitou, že se komunisté svoji účast snažili uhájít všemi prostředky. Stranický oběžník z roku 1929 shrnul organizační přípravy, které měly mobilizovat co největší počet sympatizantů a dostat je do centra města: „*V posledním týdnu před 1. májem organisujete z mládeže agitační skupiny, které by vyvolávaly před závody, při odchodu dělníků z práce, revoluční hesla a výzvy pro účast na komunistickou demonstraci. V předvečer 1. máje organisujete iniciativní skupiny, které budou dům od domu, byt od bytu provádět agitaci...*“⁷⁴ Příprava symbolů, ať už v podobě praporů a transparentů, nebo nácviku zpěvu revolučních písní, měla vynést revoluci do ulic v podobě tisícového davu, a tak ukázat vlastním členům sílu myšleného společenství a všem oponentům, že rudá hrozba je stále latentně přítomná a silí.

Negativní postoj disciplinačních složek vůči podobnému jednání byl pochopitelný. Zatímco dělnické systémové strany jako sociální demokracie či národní socialisté vynášely do prvomájového průvodu symboly integrace dělnictva do národního celku a umírněného prosazování jeho zájmů poklidnou legální cestou, komunisté přicházeli se symboly revoluce. Revoluční akt, který ze své podstaty implikuje násilí, vyžadoval pro svoji reprezentaci násilnou symboliku. V roce 1930, kdy antisystémovost KSČ kulminovala, stranické vedení propagovalo pro prvomájový průvod následující hesla: „*Za chléb práci a moc!*“, „*Všichni pracující brání jedinou svou vlast sovětský svaz!*“, „*Proti vládě fabrikantů, bankéřů a velkostatkářů – za vládu dělníků a rolníků!*“⁷⁵ Nelze samozřejmě přehlížet, že výběr hesel a jejich obsah podléhal historickému vývoji, kopírujícímu

⁷² J. KROSNÁŘ, *Zlaté pražské časy*, s. 37–38.

⁷³ Vzpomínka Gézi Včeličky, *Strana nás dovedla k vítězství, vzpomínky komunistů, obvodní výbor KSČ, Praha 2*, s. 43.

⁷⁴ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 1, Oběžník vedení I. kraje obvodním vedením pražských buněk, 8. 4. 1929.

⁷⁵ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 3, Oběžník obvodním vedením I. kraje KSČ.

změny politického směřování a diskurzu hnutí. Násilná revoluční symbolika a retorika však zůstávala nedílnou součástí hnutí, byť intenzita jejího využívání byla dána aktuálními prioritami. Text pochodu „Armáda dělníků“ svými válečnými metaforami vyzýval obránce tehdejšího společenského uspořádání k měření sil: „*Svědomy tohoto světa jsme, armáda odbojných vojáků, jsme slunce, vyšlé z mraku, jsme hrom, jenž zítra udeří v paláce, banky a bursy, kde nevěří nikdo na komunistický svět...*“⁷⁶ Zpěvem podobných revolučních písní se prohluboval zážitek demonstrantů ze síly kolektivu a zároveň docházelo k ventilování energie davu. Provolávání textu písní a politických hesel byl projev symbolického třídního boje.

Od symbolického k reálnému násilí. Vandalismus a střety s pořádkovými složkami

Komunističtí aktivisté však nezůstávali výhradně v rovině symbolů. Mezi-válečný komunismus přijímal a podněcoval politicky motivovaný vandalismus jako součást revoluční činnosti. Na Václavském náměstí se, dle policejního hlášení, 15. 8. 1924 odehrál útok na hotel U zlaté husy následující po projevu s násilným obsahem.⁷⁷ Diskurz komunistických tiskovin a projevů řečníků na schůzích a demonstracích označil kavárny, restaurace a jiné prestižní areály buržoazie za symboly nespravedlivého společenského řádu. Následně příjemci tento diskurz materializovali v konkrétní snaze označené cíle zničit. Anna Horníková vzpomínala na pokus dětské skupiny Rudých průkopníků napadnout vilu amorálního „měšťáka“: „*Rozestavili jsme se kolem vily. Kluci z té strany, co je zahrada, a holky z ulice. Čekáme, až jsme uviděli, jak služka nosí na stůl...a když celá rodina zasedla k večeři pěkně v teplíčku, tak to začalo... Začali jsme třískat kame-ním do oken ze všech stran...*“⁷⁸

Podobné násilí vůči majetku bylo za hranou zákona. Symbolické bourání republiky a řízená delegitimace elit, odehrávající se při každé komunistické demonstraci, byla pro představitele státu jen těžko přijatelná. Z uvedených důvodů se téměř každá pouliční manifestace komunistů zvrhla v boj o právo na ulici. Četnost konfliktů se státními ozbrojenými složkami učinila policejní brutalitu jedním z důležitých témat stranického diskurzu. Je potřeba zdůraznit, že pouliční střety s policií byly do značné míry dány vysokou připraveností komunistických aktivistů testovat hranice přípustného. Zvláště v první polovině 30. let byla situace natolik vyhrocená, že si podobné vyjednávání hranic vyžádalo oběti na životech. Ikonický příklad představoval vývoj událostí spojených se střelbou do mla-

⁷⁶ *Komunistická mládež*, září 1923.

⁷⁷ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 1, Zpráva policejního ředitelství v Praze z 15. 8. 1924.

⁷⁸ A. HORNÍKOVÁ, *Rudí průkopníci*, s. 106.

dých demonstrantů, ke které došlo v Radotíně u Prahy 20. 4. 1930. Průvod členů organizace komunistické mládeže pořádaný k příležitosti tzv. „Rudých letnic“ byl na silnici zastaven kordonem četníků, kteří spustili palbu a zranili pět dívek ve věku mezi 13 a 24 roky.⁷⁹ Událost byla v komunistickém diskurzu vykreslena jako jednoznačný akt teroru státního aparátu vůči komunistickému hnutí. Redaktoři komunistických periodik tento příběh přetavili v obrazy zavražděného mláďa.⁸⁰ Tento přístup začlenil událost do širšího rámce komunistických strategií. Podobná prohlášení měla vyvolat u čtenářů tzv. morální šok: Skrze nečekaně šokující informace a příběhy dokazující amorálnost stávajícího řádu vyvolat emotivní nespokojenost mobilizující spontánní hněv.⁸¹ Jednání příslušníků bezpečnostních složek bylo delegitimizováno vytvořením napětí mezi popisem jejich žádoucí role obránců občanů a důrazem na jejich působení jako věrných nástrojů utlačovatelů. Pokud se četník nebo policista ocitl v této pozici, bylo přípustné proti němu použít jakýchkoliv prostředků. Uvedená interpretace události v Radotíně měla silný mobilizační potenciál.

Rudolf Hájek vzpomínal, že „*demonstranti měli už svou taktiku. Dovedli se rozprchnout a zase shromáždit a provolávat protidrahotní hesla tam, kde to policie nejméně očekávala. Nikdo z nás však nestřílel, protože jsme neměli zbraně a nešlo o nějaký ozbrojený boj, nýbrž o svobodu projevu, o právo na ulici*“.⁸² Komunistické tiskoviny se snažily velice často ukázat, že to byli jejich protivníci, kdo měl totální monopol na užívání násilí. Nejenže vláda držela všechny prostředky k násilnému ovládnutí, ale dokonce byla, dle komunistických aktivistů, ochotná, nebo vlastní neschopností donucená, je použít proti hnutí nezaměstnaných, jehož požadavky byly vykreslovány jako spravedlivé a plně legitimní.⁸³

Přesto policisté a četníci, byť měli jasnou mocenskou převahu, nebyli jedinými hráči, kteří využívali násilí. Komunisté si budovali vlastní oddíly specialistů na násilí, které měly represivní složky státu porazit nejen symbolicky, ale i fyzicky.⁸⁴ Sřety mezi komunisty a policejními jednotkami vypadaly dle Rudé fronty takto: „*V pasáži Bio Praha dochází k prudké srážce demonstrantů s civil-*

⁷⁹ Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, Díl 2, *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002, s. 103–104.

⁸⁰ Viz např. NA, fond ÚV KSČ 1921–1945, sbírka ilegálního tisku, karton 1, Rudá fronta, červen 1930.

⁸¹ Jeff GODWINN – James JASPERS, *Emotions and Social Movements*, in: *Handbook of the Sociology of Emotions*, Stets, Jan E. – Turner, Jonathan H. (ed.), New York 2007, s. 621.

⁸² Rudolf HÁJEK, *Za námi cesta neschůdná. Vzpomínky odborového pracovníka*, Praha 1966, s. 81.

⁸³ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 4, Osnova referátu k boji nezaměstnaných.

⁸⁴ K definici specialisty na násilí viz sociologickou teorii kolektivního násilí Charlese Tillyho; Charles TILLY, *Politika kolektivního násilí*, Praha 2008. Ke komunistickým paramilitárním bojůvkám viz Ivo PEJČOCH, *Armády československých politiků. Československé polovojenské jednotky 1918–1945*, Cheb 2009, s. 7–24.

ními strážníky, kteří vlekou několik našich soudruhů na policejní komisařství... několik strážníků vytahuje revoly. Chumáč zatčených, strážníků, fízlů i demonstrantů válí se po zemi... jeden dělník a jeden redaktor jsou odváděni na policejní komisařství do Jindřišské ulice. "⁸⁵ Připravenost vzepřít se hrozbě fyzického násilí a ukořistit v podobných potyčkách část vybavení četníka nebo policisty znamenalo nejen symbolické vítězství komunistů nad buržoazním státem, ale také osobní vítězství jednotlivce spojené se získáním zvláštního kapitálu v rámci hnutí.⁸⁶

Po období kulminace antisystémovosti mezi lety 1929–1935 přišla spolu s vyhlášením taktiky jednotné fronty změna v zaměření protestního potenciálu hnutí. Již nešlo o střety s obránci „buržoazní republiky“ – četnictvem a policií – ale o boj proti fašismu jako vnější i vnitřní hrozbě. Ze snahy rozbít revolučním jednáním demokracii se stal boj o její záchranu. Uvedené strategie na symbolické zabírání prostoru zůstaly však nadále funkční. Základní podoba demonstrací přetrvávala v nezměněné podobě, ale změnily se symboly i složení protestního kolektivu. Komunisté se snažili integrovat stranu do širší koalice obránců demokracie. Do veřejného prostoru při demonstracích vynášeli následující hesla: „*Za udržení a rozšíření demokracie!*“; „*Za svornou obranu nezávislosti republiky proti útočímu fašismu!*“; „*Za demokratické vyrovnání a sbratření všech národů Československa!*“⁸⁷ V závěru sledovaného období měly být ulice stále plné komunistů, ale Praha měla být v první řadě antifašistická a až poté „rudá“.

Závěr

V říjnu 1927 probíhaly v Praze oslavy události, jež se odehrávala v zemi vzdálené téměř tisíc kilometrů. Na desáté výročí říjnové revoluce v Rusku vyšli Pražané do ulic. Dle interní zprávy KSČ události probíhaly následovně: „*Přes zákaz konaly se v Praze bouřlivé projevy na Staroměstském náměstí, u Masarykova nádraží a na Žižkově, při čemž došlo k četným srážkám s policií a řada soudruhů byla zatčena. Projevu se zúčastnilo nejméně 3000–4000 členů strany. Schůze a tábory k 10. výročí pořádány ve všech pražských obvodech... 7. listopadu pořádána akademie v Lucerně za obrovské účasti. Mnoho set dělníků se do sálu přeplněného pěti tisíci účastníky ani nedostalo...*“⁸⁸ Tisíce lidí tehdy demonstrovaly své sepětí se sovětským svazem a komunistickou internacionálou ote-

⁸⁵ NA, fond ÚV KSČ, ilegální tisk, karton 1, Rudá Fronta, březen 1930.

⁸⁶ Konkrétně na podobnou situaci vzpomínal Karel Jiráček. Viz K. JIRÁČEK, *El Car vzpomíná*, s. 71–73. Téměř výhradně na symbolickém kapitálu bojovníka proti buržoaznímu státu stála vysoká pozice Josefa Štětky uvnitř struktur KSČ. Viz jeho paměti: Josef ŠTĚTKA, *Obžalován z velezrady*, Praha 1962.

⁸⁷ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 4, Oběžník krajského vedení obvodním vedením KSČ (1936).

⁸⁸ NA, fond ÚV KSČ, krajské oddělení Praha, karton 2, Zpráva ke konferenci I. kraje KSČ konané ve dnech 8. a 9. dubna 1928.

vřeně podvracujícími politický a sociální řád Československa. Úkolem tohoto textu bylo nalezení příčin připravenosti nemalého množství obyvatel Prahy – hlavního města státu – otevřeně podporovat revoluci.

Podobně, z perspektivy nezaujatého diváka, zvláštní jednání nelze vysvětlit jednoduchým schématem příčiny a následku. Pohnutky voličů, sympatizantů, členů a aktivistů tvořících komunistické hnutí s centrem v KSČ byly ovlivněny mnoha navzájem se podmiňujícími faktory, které však tvořily soudržný logický systém. Rozhodnutí odvrátit se od podpory československé demokracie a bojovat proti jejím zástupcům můžeme označit za racionální. Klíčem pro pochopení této na první pohled skryté racionality je rekapitulace nabídky možných výhod a zisků z členství v komunistickém hnutí. Základním atributem všech aktivit komunistů – ať v rovině symbolů či praxí – byla tematizace nerovnosti. V rovině materiálního boje proti ní vytvářelo hnutí sítě spotřebních družstev a volnočasových spolků přinášejících do světa chudých prvky životního stylu středních a vyšších tříd (sport, divadlo a jiné projevy kultury, byť specifické). V rovině symbolické pak – a tím se lišilo od sociálních demokratů – navracelo chudým sebevědomí a uschopňovalo je vést aktivní odpor proti materiální i habituální nerovnosti, která byla s rozvojem masové kultury stále silnějším existenciálním problémem.

Nabídka symbolů a diskurzivních figur produkovaných komunistickým hnutím byla pestrá a mnohohrstevnatá. Zároveň však měla logiku ve svorníku složeném z propagace symbolické hodnoty manuální práce, svobody, rovnosti a odporu vůči tehdejšímu řádu. Jak správně poznamenal Maurice Duverger: „*Sympatizanti sice určité straně dávají přednost před všemi ostatními, a proto jí pomáhají, ale nesdílejí všechny její názory a odmítají tedy do ní přímo vstoupit. Uznávají, že s ní jsou v určitých případech solidární, ale není to solidarita ve všem a bez výhrad.*“⁸⁹ Pokud konkrétního historického aktéra neoslovil komunistický diskurz v abstraktní ideologické rovině, mohl být zaujat působením aktivistů v komunální politice či v hnutí nezaměstnaných. Nemusel zpočátku souhlasit s obecnými cíli strany, ale například vstupem do spotřebního družstva ve snaze zlepšit stav rodinných financí či členstvím ve FPT, kde hledal místo pro sportovní aktivity, se nepozorovaně dostal do hnutí a stal se součástí komunistického milieu, které se ho snažilo skrze ideologický diskurz vtáhnout stále hlouběji do svého středu. Fakt relativně silné podpory komunistického hnutí nepřímo ukazuje, jak silná byla ve sledovaném období poptávka po podobném typu aktivit i emancipačním rozměru komunistické ideologie a jak lehce si skrze ně KSČ vytvářela klientelu.

⁸⁹ Maurice DUVERGER, *Politické strany*, Praha 2016, s. 136.

Bohumil Melichar

Die Kommunisten in Prag. Über die Ursachen der Wahlerfolge der KSČ zwischen den Weltkriegen

Zusammenfassung

Das Thema der Unterstützung der kommunistischen Bewegung zwischen den Weltkriegen wurde langfristig verzerrt durch die Einmischung ideologischer Agenden verschiedener Art in die historiografische Debatte. Der marxistische extreme Standpunkt, der mit der Arbeiterklasse als dem Hauptakteur der Geschichte rechnet, betrachtete in hohem Maß deren Treue zur KSČ als revolutionärer Avantgarde als unausgesprochenes Axiom. Die Verurteilung politischer Extreme nach dem November 1989 dagegen, die das demokratische Wesen der damaligen im Hintergrund der Narrative über die untersuchte Epoche bleibenden Republik in Zweifel stellten, verursachte eine Marginalisierung der Ursachen der authentischen Identifizierung eines nicht geringen Teils der Bevölkerung mit der von der KSČ repräsentierten radikalen Linken. Die vorgelegte Sonde in die auf der lokalen Ebene der Prager Vorstädte angewandte Strategie der kommunistischen Aktivisten bemüht sich um Aufdeckung des Mechanismus des Ansprechens potenzieller Sympathisanten, die sich aus den hiesigen Einwohnern rekrutierten, ihres Überzeugens davon, dass die kommunistischen Agitatoren die Rolle von Volkstribunen spielen, und der nachfolgenden Mobilisierung dieser Unterstützer zum aktiven Auftreten bei Demonstrationen und weiteren subversiven Aktionen. Gerade der symbolische Weg auf die Straße und das radikale Bekenntnis zu einem revolutionären Programm scheinen entscheidend zu sein. Als Wegweiser bei dieser Wanderung diente die ideologisch-politische Agenda der KSČ, deren alles zusammenhaltender Schlussstein das Versprechen von die soziale Ungleichheit aufhebenden Veränderungen war. Es ist zu betonen, dass der Anfang dieses Versprechens in den Möglichkeiten der kommunistischen Bewegung aufgespürt werden kann, für sofortige, wenn auch teilweise Veränderungen im Leben ihrer Sympathisanten zu sorgen, und nicht etwa in dem recht abstrakten Versprechen eines Erreichens des Sozialismus auf revolutionärem Weg, wie er in Verbindung mit der kommunistischen Bewegung oft genannt wird. Eine offenbar wesentlich wichtigere Rolle spielten in den Anfängen des Prozesses der politischen Aktivierung der Bewohner der Prager Peripherie die Möglichkeit, in den Genossenschaftsläden billig einzukaufen, das Sorgen für Freizeitaktivitäten oder die Möglichkeit eines sozialen Aufstiegs. Es war das wortwörtlich auf dem persönlichen Kontakt kommunistischer Aktivisten zu den Bewohnern der Peripherie aufgebaute Vertrauen, das es der KSČ ermöglichte, bei Bedarf das Prager Zentrum mit Leuten zu füllen, die zu einem Zusammenstoß mit dem Establishment bereit waren.

Bohumil Melichar

The Communists in Prague. The causes of interwar KSČ's electoral success

Summary

The issue of support for the interwar communist movement has long been distorted by ideological agendas of various types inserting themselves into historiographic debate. An extreme Marxist position perceiving the working class as the key player in history to a certain extent considered adherence to KSČ as a revolutionary avant-garde for an unexpressed axiom. In contrast, the post-Velvet Revolution condemnation of political extremes challenging the democratic nature of the Republic at the time remaining in the background of narratives on the investigated period was the result of marginalisation of the causes of an authentic affiliation for a large number of citizens with the radical left as represented by KSČ. The submitted investigation of the strategies of communist activists exploited at the local level of the Prague outskirts endeavours to reveal the mechanism for reaching out to potential sympathisers recruited from the population, their conviction that communist agitators play the role of people's tribunes and the subsequent mobilisation of these supporters to ensure active involvement in demonstrations and other subversive events. It is the symbolic path to the streets and radical declarations of support for the revolutionary programme which appear critical. The map in this journey was KSČ's ideological and political agenda, held together by the promise of change bringing social inequality to an end. It should be stressed that its beginning can be traced back to opportunities for the communist movement to secure immediate, if partial, change in the lives of its sympathisers, and not what was to some extent an abstract promise of achieving socialism through a revolutionary path, something often mentioned in regard to the communist movement. A clearly more important aspect at the beginning of the process of political activation of the population of Prague's outskirts was the opportunity for shopping cheaply in co-operative stores, securing leisure activities and the option for social advancement. It was the trust built up literally through personal contact between communist activists and the population of the outskirts which allowed KSČ to fill the centre of Prague with people willing to clash with the establishment when required.

Jindřich Dejmek

Komunistický převrat v Československu 1948 v kontextu akcelerující studené války v Evropě

The 1948 Communist Coup in Czechoslovakia in the Context of an Accelerating Cold War in Europe

The foreign policy of the post-war Third Czechoslovak Republic, based on a consensus of the democratic parties and the communists was established on the idea that co-operation between the Western powers and the USSR would continue. This was to have provided the restored state both with sufficient guarantees in the event of new aggression from Germany, something perhaps generally anticipated at that time, and also to secure the survival of the limited post-war democracy, at least within the National Front. As soon as the first serious conflicts began to occur between Moscow and the West, in particular Washington and London, in 1948, the first serious flaws in the concept became apparent. While the “Western” pillar of the notional “bridge” concept weakened, the “Eastern” pillar strengthened including at a trading and political level. This was subsequently expressed in international aspects of the communist coup in early 1948. The KSČ’s easy victory in February 1948 did nevertheless trigger a number of diplomatic and other acts from the West in other conflicts with communists, such as during the elections in Italy and the accelerated signature of Western Union’s Treaty of Brussels, and it also facilitated the initial round of discussions on the establishment of NATO.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, international relations, start of the Cold War, February 1948 communist coup

Zahraničně-politická koncepce československých demokratů po druhé světové válce – a s ní i možnost faktického přežití alespoň *limitované* pluralitní *demokracie* Třetí republiky – byla od počátku založena na představě o přetrvání spolupráce mezi klíčovými vítěznými mocnostmi někdejší protiněmecké koalice, tj. Sovětského svazu a západních velmocí v čele s USA a Velkou Británií.¹ Její základní obrysy byly položeny už diplomatickou aktivitou čs. exilové vlády v závěrečné fázi války, jež ovšem – jak naznačoval posun těžiště příští zahraničně-politické orientace v důsledku československo-sovětské smlouvy – měla své limity i úskalí. Spoluvytvářely je např. některé ne zcela realistické představy a programy jejich architektů v čele s Edvardem Benešem, které přinejmenším v roce 1945 (ostatně podobně jako myšlenkové koncepty řady dalších politiků zahraničních) nebyly s to dohlédnout hloubku a dalekosáhlou změnu, jimiž prošla světová politika – a také konkrétní mocenské poměry – v důsledku druhé světové války. Realnost programu „s *Východem i Západem*“ však současně limitovaly i politické koncepce a směřování jednotlivých vítězných velmocí s jejich rozdílnými (a nezřídka kolidujícími) zájmy.

Beneš ve svých programových vizích opakovaně zdůrazňoval, že Československo půjde i po své obnově „cestou vývoje světového pokroku, pravdy, práva ... a světové demokracie“.² A jedním dechem akcentoval věrnost spojení k SSSR a co nejužší přátelství se západními spojenci, což byla ovšem – jak se mělo brzy ukázat – devíza nejpozději od přelomu let 1946/47 takřka nerealizovatelná. Jan Masaryk jako hlavní realizátor nové zahraniční politiky zase v řadě svých vystoupení zdůrazňoval význam spolupráce celého *mezinárodního společenství*, jež mu symbolizovala nedávno vzniklá OSN – „všechny prameny, všechny malé potoky a všechny řeky z jedenapadesáti zemí by měly být usměrněny do

¹ Ke koncepci poválečné československé zahraniční politiky viz např. Eduard TÁBORSKÝ, *President Edvard Beneš between East and West 1938–1948*, Stanford 1981 (a čes. překlad: *President Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, kap. IX); Marek K. KAMIŇSKI, *Velká Británie a československé pokusy o „most“ mezi Východem a Západem (1945–1948)*, Svědectví č. 82, Paříž 1987, s. 437–468; Jan Masaryk, *Diplomat, státník, humanista*, Svazek I a II, Praha 1998; Petr PROKŠ, *Československo a Západ 1945–1948*, Praha 2001; Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918–1992)*, Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky, Praha 2002, a další. Též, Slavomír MICHÁLEK, *Československá politika mostu 1945–1948*, in: Juraj MARUŠIAK – Kamil SLÁDEK et cons. (eds.), *Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe v 20. storočí*, Bratislava 2008, s. 203–217. Odlišně (a podstatně kritičtěji) např. Vít SMETANA, *Ani vojna, ani mír. Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové války a studené války*, Praha 2016.

² Srov. např. jeho projev 28. října 1945, in: *Národní shromáždění zahajuje*, Praha 1946, s. 23.

řečiště řeky Spojených národů, prohlašoval na jejím I. valném shromáždění.³ A opakoval také, že „před Československem“ neleží žádná železná opona, *terminus technicus*, který se postupně dostával do slovníku politiků stejně jako pojem *studené války*. Současně ovšem Masaryk i další českoslovenští politikové zdůrazňovali, že nezbytným předpokladem pro vybudování permanentního míru – a tedy i vnější stabilizace jejich Třetí republiky – je další „přátelská, trvalá a účinná spolupráce mezi velmocemi.“⁴

Koncepce politiky „s východem i západem“, někdy nazývaná zjednodušeně jako politika „mostu“, narážela přitom na své limity – především z hlediska bezpečnostního – takřka *in statu nascendi*, a to nejen vzhledem k existenci československo-sovětské aliance. Z hlediska ekonomického a samozřejmě i kulturního bylo další rozšiřování vazeb obnoveného státu s demokratickým Západem možné, žádoucí a do r. 1947 se na něm v zásadě shodovaly všechny strany národní fronty včetně komunistů.⁵ Z aspektu politického ale jediným státem, který nabízel třetí republice ochranu před případnou novou německou agresí (s kterou, doplně, těsně po válce kalkulovala podstatná část evropských politiků), zůstával Sovětský svaz. Čeští i slovenští demokraté v čele s Benešem sice mohli spřádat naděje, že se podaří získat nějaké další záruky i ze strany velmocí západních. S výjimkou Francie šlo ale jen o teoretické úvahy, nikoliv realitu, což konec konců potvrdilo i historická bádání po otevřeních relevantních diplomatických archivů.

Připomeňme, že americká politika se před rokem 1947, resp. (politicky) dokonce rokem následujícím, v Evropě s výjimkou účasti na okupaci Německa nehodlala bezprostředně angažovat. Tzv. Trumannova doktrína byla ohlášena až v březnu 1947 a týkala se dvou států ve východním Středomoří, nikoliv dvou zemí ve středovýchodní Evropě, o jejichž osudu nebylo ještě finálně rozhodnuto, tj. Československa a Rakouska.⁶ Ani britská politika se nezamýšlela – ostatně tradičně – v této oblasti přímo vázat. Labouristický kabinet Clementa Attleeho zápasil ostatně – kromě problémů vnitřních – s takřka globálními výzvami svého postupně rozvolňujícího impéria, z nichž některé – např. rozdělení Indie či ožehavou otázkou palestinského mandátu – řešil pod tlakem dramatického vývoje spíše cestou ústupů.⁷ Navíc dnes víme, že Foreign Office (a v pozadí i Washington) tlačily na své kolegy v pařížské Quai d'Orsay, aby neopakovali „chyby“ minulos-

³ Viz Masarykův projev ze 17. ledna 1946, in: Jan MASARYK, *Projevy, články a rozhovory 1945–1948*, Praha b.r.v., s. 36.

⁴ Jak to Masaryk znovu formuloval při své vystoupení na II. Valném shromáždění OSN nyní již v New Yorku 28. října 1947; Tamtéž, s. 42–43.

⁵ K tomu přehledně např. MICHÁLEK, *Československá politika mostu...*, s. 205 an.

⁶ Srov. naposledy Jan KOURA, *Zápas o východní Středomoří. Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953*, Praha 2013.

⁷ Nejpodrobnějším zrcadlem tehdejší britské zahraniční politiky zůstává Alan BULLOCK, *Ernest Bevin. Foreign Secretary 1945–1951*. London 1984; o vztahu Británie k zemím střední a východní Evropy viz nejlépe Victor ROTHWELL, *Britain and the Cold War, 1941–1947*, London 1982.

ti a nezavazovali se politicky vůči státům na východ od Německa, tj. právě vůči Československu (a Polsku). Jediným západním státem, který byl ochoten alespoň teoreticky ke spolenectví s třetí republikou, byla přitom Francie. I u ní byla ale tato otázka podřízena jednak jejím primárním cílům (mezi nimiž bylo na prvním místě nové spolenectví s Británií⁸), jednak – pochopitelně – řešení palčivého německého problému.

Když došlo – již v průběhu druhého pololetí 1946 – k faktické roztržce mezi SSSR a anglosaskými mocnostmi právě v řešení německé otázky, bylo stále více zřejmé, jak to ostatně vícekrát zcela otevřeně vyjádřil i sám prezident Beneš, že Československo neleží v abstraktním prostoru mezi Západem a Východem, jak se to snad může s odstupem sedmdesáti let zdát méně zasvěceným pozorovatelům, ale mezi *Německem* a *Ruskem*.⁹ A zde byl tlak nedávné minulosti včetně třiset padesáti tisíc zavražděných Čechoslováků nacistickými okupanty stejně neúprosný, jako nejistota, jakou politiku budou USA a Británie napříště vůči Německu vyvíjet – a jaké důsledky z toho pro třetí republiku poplynou. V tomto ohledu to ostatně byla úvaha oprávněná. I v druhém pololetí roku 1947, klíčovém pro další vývoj republiky, sice Washington a Londýn nabízely jisté rozšíření ekonomické výměny (kterou ovšem v některých aspektech komplikovaly, jak uvidíme, důsledky československé etatizace), či zvýraznění přítomnosti kulturní. Politicky a bezpečnostně ale proti zřetelné sovětské ofenzivě prakticky nic – což se, mimochodem, značně odlišovalo od jejich předcházejícího přístupu k Řecku (a Turecku) krátce předtím, a k Itálii vzápětí po komunistickém převratu v Praze.

II

Prvořadým determinujícím faktorem příštích osudů Československa byla – a to už od konce druhé světové války – nepochybně politika Sovětského svazu, a to nejen pro výraznou mocenskou přítomnost jeho vojenských sil takřka ve všech sousedních zemích s výjimkou americké okupační zóny v Bavorsku. Už z dnes notoricky známých záznamů rozhovorů jugoslávského (tehdy ještě komunistického) představitele Milovana Djilase s J. V. Stalinem víme, že sovětský diktátor – a to bez ohledu na formální závazky z Jalty – předpokládal, že území obsazená či osvobozená Rudou armádou budou následně politicky i sociálně „přizpůsobena“ sovětskému modelu „lidové demokracie“.¹⁰ Západní představitelé v čele s prezidentem F. D. Rooseveltem byli ostatně ochotni akceptovat opod-

⁸ K tomu např. P. M. H. BELL, *France and Britain 1940–1990. The Long Separation*, London 1998.

⁹ Srov. např. Benešův rozhovor pro *Daily Express* z 26. června 1946; podrobněji J. DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*, sv. II, Praha 2008, s. 583 an.

¹⁰ „Everyone imposes ... his own system as far as his army can reach...“, měl Stalin prohlásit. Cit. z Milovan DJILAS, *Conversations with Stalin*, New York 1962, s. 114.

statněnost požadavku sovětských představitelů, aby na hranicích SSSR existovaly státy s vůči Moskvě „přátelskými“ vládami. Dokumentace, zpřístupněná v ruských archivech už v 90. letech minulého století, také prokázala, jak zásadní význam Stalin a jeho garnitura přikládali transformaci východní Evropy do jakési bezpečnostní zóny Svazu, což se pochopitelně nutně odráželo i v ingerencích Sovětů do tamních vnitřních struktur.¹¹ Tedy přesně toho, čeho se obával již za války právě Beneš, a čemu měla, alespoň z hlediska právního, zabránit i příslušná klauzule smlouvy z prosince 1943.

Pro Sovětský svaz (ostatně podobně jako pro Československo a další státy ve střední Evropě) bylo z bezpečnostního hlediska klíčové řešení tzv. německé otázky, která byla – jak známo – nejen nejdůležitější agendou obou závěrečných konferencí velké trojky koncem druhé světové války („krymské“ a postupimské), ale také většiny schůzek ministrů zahraničních věcí SSSR, Británie, Francie a USA v l. 1945–1947. A zde rozpory – nikoliv ovšem jen mezi Moskvou a západními spojenci – od začátku spíše narůstaly, přičemž změna především anglosaských „politik“ v jejich okupačních zónách v roce 1946 byla nesporně jedním z nejpodstatnějších kořenů příští studené války v Evropě. Jeho nejvýraznějším symbolem byl známý projev šéfa americké diplomacie Jamese Byrnesa ve Stuttgartu v září 1946, který – mimo jiné – zpochybnil i „postupimské“ územní uspořádání části středovýchodní Evropy, především německo-polskou hranici na Odře a Nise, a jenž už prokazatelně usiloval o získání podpory německé veřejnosti.¹² To spolu s dalšími kroky Američanů a Britů, směřujícími k vytvoření tzv. Bizonie, přimělo ke změně vlastní „německé“ politiky i Moskvu. Nutně se ale promítlo i do mezinárodního postavení Československa.

Ať již akceptujeme tvrzení některých historiků, podle nichž Stalin přikročil k dotvoření „uzavřeného“ vlastního Impéria již od poloviny roku 1946, či tento moment posuneme do poněkud pozdější doby (jak to, podle referentova názoru oprávněně, vyvozuje historiografie revizionistická¹³), koncem října 1946 potvrdil sovětský diktátor v rozhovoru pro *United Press*, že stávající polsko-německé hranice jsou definitivní. Americké zpochybnění jejich validity současně usnadnilo polským komunistům a jejich spojencům v nové Rzeczypospolite finální ofenzívu vůči „prozápadním“ politikům v čele se Stanisławem Mikołajczykem, kteří byli ostatně v horizontu několika dalších měsíců z polské scény po zfalšovaných

¹¹ Srov. sumárně např. Vladislav ZUBOK – Konstantin PLESZAKOV, *Zimna wojna zza kulis Kremla. Od Stalina do Chruszczowa*, Warszawa 1999, s. 129 an. (Americký originál: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Harvard UP 1997).

¹² James F. BYRNES, *Speaking frankly*, New York 1947, s. 188 an. Obecně viz např. Carolyn EISENBERG, *Drawing the Line: The American decision to divide Germany 1944–1949*, Cambridge 1997.

¹³ Srov. odlišné interpretace např. u Henryka BARTOSZEWICZE, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-wschodniej w latach 1944–1948*, Warszawa 1999, s. 269 an.

volbách v únoru následujícího roku zcela eliminováni.¹⁴ Rozchod bývalých spojenců ve vztahu k německé otázce, který byl definitivně „zpečetěn“ jejich „nedohodou“ v relevantních záležitostech na konferenci ministrů zahraničních věcí v Moskvě na jaře 1947¹⁵, měl ale několikere následky i pro postavení naší Třetí republiky.

Potvrzení nynější německo-polské hranice Moskvou fakticky odbylo možnost, že by Československo mohlo ještě dodatečně získat nějaká území v někdejší německém Slezsku, na něž si Praha činila potenciální nároky. Polští komunisté v čele s Bolesławem Bierutem také nejpozději od prosince 1946 žádali Sověty, aby podpořili jejich snahu o „řešení“ problémů se sousedním Československem, mimo jiné je přiměli k prosazení „kulturní autonomie“ pro Poláky v Těšínsku, a samozřejmě i k rezignaci na územní nároky v oblasti Slezska.¹⁶ Stalin pak využil faktického dotvoření komunistické mocenské struktury v Polsku počátkem roku 1947 k opakovanému nátlaku na Prahu a jmenovitě předsedu vlády Klementa Gottwada, aby neprodleně završila své rozhovory o nové spojení s prý „demokratickým Polskem.“¹⁷ A pražská vláda, ve věci Polska ostatně ne poprvé, vzápětí ustoupila.

Ještě koncem ledna 1947 (!) se čs. strana zřekla svých územních aspirací a již na přelomu února a března byl velmi rychle dohodnut státním tajemníkem MZV Vladimírem Clementisem a polským velvyslancem text alianční smlouvy. Ta potom byla už 10. března t. r. – sotva dva týdny po Stalinově výzvě – podepsána.¹⁸ Její textace, vycházející z podobných smluv SSSR s Polskem a Jugoslávií, byla taková, že se od ní část českých demokratických politiků včetně Beneše diskrétně distancovala.¹⁹ To však nic nezměnilo na tom, že se tu Praha – podobně jako předtím v případě spojenecké smlouvy s Jugoslávií na jaře předcházejícího roku – znovu spojila s dalším státem již plně ovládaným komunisty, jehož zahraniční politiku prokazatelně řídila Moskva. Stalinův diktát ve věci polsko-československé smlouvy tak v lecčems antipočínal jeho vynucení československé účasti na jednání o Marshallově nabídce o pět měsíců později a jasně dokazoval,

¹⁴ K tomu nejlépe Włodimierz BORODZIEJ, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poreby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*, Londyn 1989, kde jsou obsažena i konkréta.

¹⁵ Tato konference, trvající více než šest týdnů, skončila fiaskem 26. dubna 1947 a měla, mimo jiné, značný vliv na následující „přitvrzující se“ postoje jak samotného Marshalla, tak především Ernesta Bevena.

¹⁶ H. BARTOSIEWICZ, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-wschodniej*, s. 290 an.

¹⁷ *ČSR a SSSR 1945–1948. Dokumenty mezivládních jednání*. Eds. K. Kaplan. A. Špiřitová, Praha 1997, s. 332–333.

¹⁸ K tomu nejlépe Jiří FRIEDL – Zdeněk JIRÁSEK, *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 259–261.

¹⁹ Srov. např. výroky, zachycené Robertem B. LOCKHARTem, *My Europe*, London 1952.

nakolik se Československo noří do rýsujícího se východního bloku bez ohledu na svou odlišnou, zatím reálně pluralitní politickou strukturu.

Sovětský vliv na dvakrát změněný postoj Gottwaldovy vlády k nabídce americké hospodářské pomoci byl již mnohokrát popsán a lze jej níže připomenout spíše v souvislosti s vývojem vztahů Československa se západními, především anglosaskými velmocemi.²⁰ Zde tedy jen konstatujeme, že – jak se shoduje řada historiků – jedním z hlavních důvodů vynucení neúčasti východoevropských zemí na pařížské konferenci o americké pomoci počátkem července 1947 byla mimo jiné obava Moskvy, aby případná participace na tomto programu nevedla ne-li k rozbití, tedy jistě k oslabení vazeb SSSR s jeho menšími satelity či spojeníci.²¹ Pro Stalina byl přitom americký program prokazatelně jedním z posledních (a jistě klíčových) impulsů k tomu, aby znovu zcentralizoval aktivity relevantních komunistických stran, a to jak těch středo- a východoevropských, tvořících většinou – právě s výjimkou Československa – mocenské hegemony v těchto zemích, tak nejsilnějších stran západoevropských, od nichž si mohl slibovat mimo jiné zkomplikování realizace amerického programu. Výsledkem bylo svolání konference nejvyšších představitelů devíti komunistických stran do polské Szklarske Poręby, kde došlo pod vedením Andreje Ždanova 22.–27. září t. r. k založení Informačního byra /Informbyra/ komunistických stran, tzv. Kominformy.²²

První konferenci Informbyra, na níž KSČ resp. formálně samostatnou KSS reprezentovali Rudolf Slánský a Štefan Bašťovanský, ovládlo z inspirace Moskvy několik tezí, které – mimo jiné – prakticky vylučovaly možnost pokračování stávajícího kursu poválečného Československa, a to zahraničně-politicky i vnitřně. Podle Ždanova, jenž zde přednesl zásadní referát „*O mezinárodní situaci*“ (text, jenž se měl stát až do počátku příští dekády zavazující doktrínou pro předáky všech komunistických stran!), se svět nyní definitivně rozestoupil do dvou táborů. První z nich tvořily USA, Velká Británie a Francie se svými spojenci včetně zemí „*s reakčním protidemokratickým režimem*“ (kde autor pointoval Řecko a Turecko), jejichž cílem bylo upevnění imperialismu „a příprava nové imperialistické války, boj proti socialismu a demokracii.“ Tábor druhý tvořily SSSR a země tzv. nové demokracie, kam, kromě většiny východoevropských států, Ždanov zahrnoval už i některé o vlastní samostatnost bojující země, např. Viet-

²⁰ Srov. nejlépe Karel KRÁTKÝ, *Marshallův plán. Příspěvek ke studiu studené války*, Plzeň 2012, kapitola 5/2.

²¹ Michael COX – Caroline KENNEDY-PIPE, *The Tragedy of American Diplomacy? Rethinking the Marshall Plan*, Journal of Cold War Studies 7/2005, No. 1.

²² K tomu např. Leonid GIBJANSKIJ, *Informbyro a východní Evropa. Vzájemný poměr vnitřních a vnějších faktorů v procesu sovětizace*, Soudobé dějiny 1994, č. 4–5, s. 463 ad.; V. ZUBOK – K. PLESZAKOV, *Zimna wojna zza kulis Kremla*, s. 165 an.; H. BARTOS-ZEWICZ, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-wschodniej*, s. 322 an.; řadu zajímavých detailů uvádí Edvard KARDELJ, *Reminiscences: Struggle for Recognition and Independence – New Yugoslavia, 1944–57*, London 1982, s. 98–102, jeden z mála pří-
mých účastníků, jenž později napsal své paměti.

nam a Indonésii, Indii, ale také „*dělnické a demokratické hnutí ve všech zemích*“, *vedené tamními komunisty*“.²³

Z dikce Ždanovova vystoupení jasně plynulo nejen kategorické odmítnutí politik „mostů“, ale také užší kooperace komunistických stran s reformními socialistickými stranami, jež tu řečník přímo označil za spolupracovníky imperialismu. Na to pak navazovala z Moskvy objednaná kritika části komunistických lídrů, mj. i předáků KSČ v čele s Gottwaldem, kterou ve Szklarske Porębie obstarali především jugoslávští zástupci Edvard Kardelj a Milovan Djilas. Jak KSČ, tak představitelé obou velkých západoevropských komunistických stran byli kritizováni pro údajné podléhání iluzím o možnosti dosažení moci parlamentní či politickou cestou, a také za prosazování koncepcí „svébytných cest“ „k socialismu“. Ne všichni komunističtí lídři ze zemí střední a východní Evropy tuto kritiku a nátlak k jednotnému postupu přijali bez odporu. Původní návrhy na novou formální centralizaci komunistického hnutí ihned akceptovali jen Maďaři a Bulhaři, zatímco zvláště Władysław Gomułka návratu k institucionalizaci typu Kominterny oponoval. I Slánský se – jak dosvědčuje v memoárech Edvard Kardelj – údajně odletěl speciálním letadlem poradit s Gottwaldem, k samostatnému postupu se ale vedení KSČ v žádném případě neodhodlalo.²⁴ Vytvoření Kominformy znovu definitivně proměnilo jednotlivé komunistické strany v poslušné instrumenty Moskvy a jejich záměrů, a to se pochopitelně promítlo i do dalšího postupu lídrů KSČ, připravujících nyní definitivní uchopení moci.²⁵

Kominforma přitom byla jen jedním z více nástrojů, jimiž Stalin zamýšlel v co nejkratší časové perspektivě dotvořit „svůj“ blok nyní již v unifikované podobě, plně podle sovětského vzoru. Dalším, který se dotkl Československa ještě bezprostředněji, bylo výraznější připoutání zemí „lidové demokracie“ k sovětskému centru i obchodně-ekonomicky. A v této oblasti se jedním z prvních kroků stal podpis nové československo-sovětské obchodně politické dohody, kterou přijel do Moskvy počátkem prosince 1947 podepsat jako ministr zahraničního obchodu ještě Hubert Ripka. Smlouva z 11. prosince t. r. byla totiž důležitá nejen meritorně, když v jejím důsledku mělo napříště na východní trh směřovat v následujícím pětiletí 16–17% československého exportu, což znamenalo více než ztrojnásobení dosavadního vývozu do SSSR. Symptomatické byly i okolnosti, za nichž k podpisu došlo, a pak samozřejmě další mezinárodní kontext. Ripka jako přední exponent národních socialistů se totiž při svém jednání s Anastazem Mikojanem setkal již s ostentativní nedůvěrou, byť byl ujistěn, že pro SSSR zůstává základním hlediskem, zůstanou-li předáci této strany (a vlastně demokratů obecně) věrni spojeneckým závazkům vůči Rusku, o čemž, dodejme, člen Stalinovy

²³ Andrej ŽDANOV, *O mezinárodní situaci*, Praha 1950, s. 10–11 an.

²⁴ E. KARDELJ, *Reminiscences: Struggle...*, s. 102.

²⁵ Detaily, jež zde nelze rozvádět, uvádí např. K. KAPLAN, *Pět kapitol o únoru 1948*, Brno 1996.

vlády vyslovoval otevřeně pochybnosti.²⁶ Neméně významné jistě bylo, že takřka v předvečer podpisu této smlouvy Moskva přislíbila Československu dodávku 600 tisíc tun pšenice a krmiv, kterou zvýraznila výměna relevantních telegramů osobně mezi Stalinem a Gottwaldem s výraznou následující propagací v tisku.

Československo-sovětská obchodní dohoda se přitom stala jen první ze série podobných dokumentů, jež Moskva se svými spojenci ve východní Evropě v krátkosti podepsala – už v lednu 1948 ji následovala podobná dalekosáhlá dohoda sovětsko-polská, a pak i další. Současně začal Svaz diplomaticky „tlačit“ na své spojence, Československo a Polsko, aby urychlily přípravu vlastních spojeneckých smluv s „novými demokraciemi“ – tedy komunisty ovládanými zeměmi – na Balkáně.²⁷ Možným, i když brzy opuštěným nástrojem dotvoření uzavřeného „východního“ bloku se pak mohly stát také i Stalinem epizodicky posvěcené projekty užších konfедераčních projektů nyní již cele sovětizovaných států, z nichž se ovšem výrazněji konkretizoval projekt jugoslávsko-bulharsko-albánský. Jak se ale vzápětí, hned v lednu 1948 přesvědčili Jihoslovane v čele s Kardinalem, proti jakýmkoliv širším integračním koncepcím, jež by se mohly vymanit z těsné kontroly sovětské politiky, Stalin ostře vystupoval.²⁸ Je také otázkou, zda-li jeho (právě před Jihoslovany předestřená) idea možného užšího seskupení Polska, Československa a Sovětského Běloruska byla jen momentální myšlenkou, či náznakem možné uvažované koncepce, před níž brzy dostala přednost těsnější pa-prskovitě propojení středo- a východoevropských států s SSSR.²⁹

Dodejme, že čeští demokraté ze svých poznatků o „přitvrzení“ sovětské politiky vyvodili jediný možný závěr, který měl posvětit ještě v prosinci 1947 i prezident. Slovy Huberta Ripky, „...nechceme-li Moskvě poskytnout záminku k zásahu do našich záležitostí, musíme se za každou cenu vyvarovat jakéhokoliv

²⁶ H. RIPKA, *Únorová tragédie*, s. 131 an.

²⁷ K tomu H. BARTOSZEWICZ, *Polityka Związku Sowietckiego wobec państw Europy Środkowo-wschodniej*, s. 329 an. SSSR přitom formální spojení s Rumunskem, Maďarskem a Bulharskem uzavřel až v průběhu února a března 1948. Československo, jak známo, dokončilo jednání o spojení s Bulharskem a Rumunskem, až po komunistickém převratu (relevantní smlouvy byly podepsány 23. dubna 1948 a 21. července t.r.), s Maďarskem se ale příprava podobné smlouvy protáhla až do dubna 1949.

²⁸ K projektu jugoslávsko-bulharské (resp. širší jihovýchodoevropské) integrace viz např. Elżbieta ZNAMIEROWSKA-RAKK, *Federacja Słowian Południowych w polityce Bulgarii po II wojnie światowej*, Warszawa 2005.

²⁹ O Stalinově úvaze o několika seskupeních komunistických zemí, mimo jiné Československa, Polska a Běloruska, se ve svých memoárech výslovně zmiňuje E. KARDELIJ, *Reminiscences: Struggle...*, s. 104 an. Podobně mělo dojít ke spojení Maďarska, Rumunska a Ukrajiny, zatímco Jugoslávsko-bulharský blok měl být v nějaké podobě napojen přímo na Rusko. V každém případě měli Jihoslovane pravdu v tom, že základním smyslem všech podobných úvah bylo především udržení kontroly i nad jinými komunistickými stranami, především těmi, jejichž lídři projevovali výraznější tendence k samostatnosti, např. tedy KS Jugoslávie a do jisté míry i Polska.

kroku, který by se dal vykládat jako namířený proti Sovětům.³⁰ Takové *dictum* anticipovalo nejen podobou linií Paasikiviho politiků finských ze stejné doby (pro níž se později vžil pojem *finlandizace*), ale do značné míry i reformátorů z řad KSČ o dvě dekády později, poučených již dalším vývojem, především sovětské invaze do Maďarska v r. 1956. Netřeba snad dodávat, že alespoň ve vztahu ke strategicky důležitému Československu ale takový přístup neuspokojil ani Stalina v r. 1948, ani L. I. Brežněva o dvě dekády později.

III

Přehlédneme-li nyní místo poválečného Československa v politice velmocí západních, objeví se nám obraz podstatně nejednoznačnější, jenž ovšem svými rysy příští osud republiky rovněž determinoval. Českoslovenští demokraté v čele s prezidentem původně předjímali, že zvláště z hlediska ekonomického, při podpoře nutné poválečné rekonstrukce státu bude Západ a především USA hrát výraznou roli. Tyto naděje posilovala poměrně značná pomoc, kterou osvobozené Československo získávalo prostřednictvím UNRRA, a jejíž hodnota za dobu trvání přesáhla 260 milionů dolarů.³¹ Také zahraniční obchod, především jeho importní složka, zůstávala – a to až do komunistického převratu – v zásadě fixována na západní státy, po r. 1945 (na rozdíl od situace meziválečné) především na obě anglosaské mocnosti. Podle údajů z r. 1947 se podílela Velká Británie a za ní těsně navazující USA na dovozu do ČSR více než 21% z celkového importu, přičemž např. i zahraniční obchod s některými menšími vyspělými zeměmi, především Švýcarskem a Švédskem, svým objemem tehdy ještě předstihoval SSSR (jenž se podílel zhruba 6 %). Z významných západních zemí z tohoto aspektu za Sověty významně zaostávala jen Francie.³² Pražské vládní kruhy těsně po válce tedy očekávaly, že z USA (a případně dalších vítězných zemí) získají formou půjček dostatečné finanční prostředky na rychlou obnovu a v tomto duchu bylo také ještě na podzim 1945 zahájeno ve Washingtonu jednání o rozsáhlý úvěr ve výši 300 milionů dolarů. Tato očekávání však USA, ani většina dalších západních zemí z více důvodů nenaplnily, a to nejen pro zvláště revizionistickými historiky akcentovanou zahraničně-politickou orientaci ČSR na Moskvu.

Nutno připomenout, že, budeme-li parafrázovat jednoho z nejlepších amerických znalců postojů Washingtonu vůči zemím středovýchodní Evropy Benneta Kovriga, zápas o dominantní vliv v této oblasti „nenáležel k vitálním zájmům

³⁰ H. RIPKA, *Únorová tragédie*, s. 132.

³¹ Srov. např. *Statistická příručka Československé republiky*, 1948, Praha 1948, s. 97.

³² Údaje čerpány z Justine FAURE, *Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*, Praha 2006, s. 74–75, a dále ze *Statistické příručky*..., s. 95–96,

zahraniční politiky USA“.³³ Spojené státy se sice v r. 1945 zasazovaly o vytvoření reprezentativnějších vlád sovětskými silami obsazených zemí jihovýchodní Evropy či Polska. I nový americký prezident Harry Truman, který brzy zaujal vůči SSSR a jeho politice energičtější stanovisko nežli jeho předchůdce, se však nechal slyšet, že nechce být zatažen do balkánských záležitostí tak, aby z nich hrozil nový konflikt.³⁴ Obdobná devíza byla pak snadno aplikovatelná i na další země středovýchodní Evropy včetně Československa, které ovšem, předešleme, až do r. 1948 ve vztazích mezi Washingtonem a Moskvou žádný problém nepředstavovalo. Američané včetně jejich ambasády v Praze byli sice překvapeni vítězstvím komunistů ve volbách v květnu 1946. Většina jejich diplomatů, stejně jako jejich britských kolegů, ale přinejmenším do pozdního podzimu 1947 Československo nezahrnovala mezi země, jež by měly být již beznadějně „uvězněné“ za železnou oponou.³⁵

Kořeny problémů ve vztazích s anglosaskými mocnostmi, především s USA, tkvěly spíše v ekonomické politice poválečných československých vlád, především v rozsáhlém postátnění některých ekonomických odvětví, jež se – pochopitelně – dotkly i amerických, britských a dalších západních vlastníků, případně vlastníků, kteří – jako byla rodina Petcheků – získali americké občanství těsně před německou okupací jejich původní vlasti. Ponechme zde stranou doktrinální kolizi mezi americkými zastánci „svobodného hospodářství“ a socializujícími tendencemi poválečné třetí republiky s jejím akcentem na ekonomický etatismus (kolizi, která ovšem nebyla symptomatická jen mezi USA a ČSR, ale měla obecnější rysy). V každém případě vyrostl již v tomto okamžiku, tj. koncem r. 1945, mezi oběma stranami problém náhrad, který se nepodařilo až do komunistického převratu v Praze – a dodejme, ještě více než tři další dekády potom – vyřešit.³⁶ Je přitom nutné připomenout, že v otázce náhradových jednání (v tomto případě v souvislosti s původní americkou *Socony Vacuum Oil* v Kolíně) byl osobně zaangażován i tehdejší velvyslanec USA v Praze Lawrence Steinhardt, který patřil nejen ke kritikům podobných opatření, ale brzy i výraznější americké finanční zaangażovanosti v ČSR vůbec.³⁷ Jeho postoj vycházel z celkem jednodu-

³³ Bennet KOVRIG, *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York 1991, s. 7.

³⁴ Cit. dle H. TRUMAN, *Memoirs*. Vol. 1. *Years of Decisions*, New York 1955, s. 245.

³⁵ K tomu např. Petr MAREŠ, *Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu v květnu 1946*, Soudobé dějiny 1997, č. 1, s. 21–24 an.

³⁶ K tomu podrobně Jan KUKLÍK, *Do poslední pence. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*, Praha 2007; na problém ale upozorňovala i řada dalších historiků, byť samozřejmě s různým vyzněním – srov. např. Slavomír MICHÁLEK, *Nádeje a vytríezvenia. Československo-americké hospodářské vztahy v letech 1945–1951*, Bratislava 1994; Petr PROKŠ, *Československo a Západ 1945–1948*; J. FAURE, *Americký přítel. Československo...*, a další.

³⁷ Byl to ostatně právě Steinhardt, který v r. 1947 blokoval československo-americká jednání o nové obchodní smlouvě. J. FAURE, *Americký přítel. Československo...*, s. 72

ché logiky, podle níž byli hlavními architekty ekonomické politiky ČSR zvláště po volbách 1946 komunisté a jejich socialističtí soupeřníci, takže očekávané hospodářské nezdary jejich koncepcí měly přispět k oslabení jejich vlivu a případnému debaklu radikální levice ve volbách příštích.³⁸ Netřeba však snad dodávat, že tento postoj nikterak neposiloval ani postavení středově či levo-středově orientované majority českých a slovenských demokratů.

K prvním výraznému zhoršení vztahů mezi Washingtonem a Prahou došlo už na počátku podzimu 1946, tedy v době, kdy ještě část amerického establishmentu věřila v možnost překonání zatím se prohlubující krize mezi Západem a SSSR. Epizoda, při níž část československé delegace na konferenci v Paříži svým potleskem podporovala Molotovovu ostrou kritiku tzv. dolarové diplomacie, na což sám šéf americké diplomacie James Byrnes reagoval příkazem zastavit prodej amerických válečných přebytků Československu, byla již vícekrát popsána, záležitost však byla nepochybně složitější.³⁹ Předně, rozhodnutí Washingtonu nebylo jediným nevstřícným krokem vůči Praze v tomto období. Postačí připomenout, že Československu nebylo např. v té době vráceno (mimo jiné právě z důvodu zadrhnutí negociací o náhrady za postátněné majetky, ale i další finanční záležitosti) ani jeho měnové zlato, jehož se zmocnili v r. 1939 nacisté a později Američané, což ještě zvýraznilo rozhodnutí Washingtonu vrátit podobně „manipulované“ zlato Maďarům.⁴⁰ Americký tisk včetně *New York Times* také již předtím kritizoval způsob, jakým psala velká část periodik československých o USA a jejich politice.⁴¹ Když se pak pokoušel o nedlouho později osobní intervencí u Američanů při zasedání OSN v New Yorku zvrátit jejich rozhodnutí sám ministr zahraničí Masaryk, byl stroze odmítnut a navíc byla prakticky současně suspendována i jednání o novou čs. půjčku u Export-Import Banky. Zatímco možnost tohoto úvěru byla fakticky podvázána pokrokem v náhradových jednáních, další nákupy válečných „surplusů“ byly zcela vyloučeny.⁴²

³⁸ K Steinhartově roli viz např. Justine FAURE, *Les paradoxes de la diplomatie américaine en Tchécoslovaquie: la mission de l'ambassadeur Steinhardt à Prague 1945–1948*, *Revue d'histoire diplomatique*. 115, (2001,) s. 289–308, nověji Igor LUKEŠ, *On the Edge of the Cold War: American Diplomats And Spies In Postwar*, Oxford 2012 (český překlad: *Československo nad propastí. Selhání amerických diplomatů a tajných služeb 1945*, Praha 2015). Následy, Lenka HRDINOVÁ, *Československá mise amerického velvyslance Laurence A. Steinhardta: působení amerického diplomata pohledem soudobých československých pramenů. Historický obzor*. Roč. 28, č. 1/2 (2017), s. 35–47.

³⁹ S. MICHÁLEK, *Nádeje a vytríezvenia. Československo-americké hospodářské vzťahy...*; oficiální zdůvodnění amerického postoje obsahuje zpráva velvyslance Juraje Slávika z 2. 10., AMZV, Praha, fond: Telegramy došlé (dále jen TD), 1946, č. 2567/46.

⁴⁰ B. KOVRIG, *Of Walls and Bridges. The United States*, s. 18.

⁴¹ Srov. např. varování rady čs. ambasády ve Washingtonu J. Hanče, AMZV, TD 1946, č. 2312/46 z 3. září.

⁴² Srov. obsáhlou zprávu J. Masaryka z New Yorku z 24. října 1946, AMZV, TD 1946, č. 2780.

Rušivé momenty, oslabující ukotvení západního pilíře pomyslného československého mostu, se objevovaly i v následujícím období. Stačí tu jen letmo připomenout podporu pražské diplomacie svým (fakticky komunisty ovládaným) spojencům, zvláště Jugoslávii, na mírové konferenci v Paříži v l. 1946–47, jež se nutně dostávala do občasných kolizí se zájmy západních států, i již zmíněné nevypořádané majetkoprávní otázky s řadou vlastníků ze západních zemí, Masarykovu byť nepřímou kritiku Trumannovy doktríny v New Yorku na podzim 1947, a další.⁴³ K nim se pak přidávaly i některé zdánlivě drobné kauzy, jež pověsti Československa na západ od pomyslné železné opony rovněž nepřidávaly, jakou bylo např. zadržení do exilu prchajících spolupracovníků odstoupivšího polského vicepremiéra Mikołajczyka a jejich následné vydání varšavským (tj. již komunistickým) bezpečnostním orgánům počátkem roku 1947.⁴⁴ Klíčovým zlomem, byť více psychologickým než reálným, však byla Sověty vynucená změna postoje Gottwaldovy vlády k účasti na pařížské konferenci, jejímž úkolem byla příprava programu americké ekonomické pomoci, tzv. Marshallova plánu.

Otázka případné československé participace na chystaném projektu evropské hospodářské rekonstrukce byla již opakovaně podrobně studována a není zde prostor celou záležitost znovu rozebírat.⁴⁵ Pražský kabinet sice (také po konzultaci se svými spojenci v Moskvě a ve Varšavě) rozhodl počátkem července 1947 pařížský summit obeslat a v tomto smyslu byli také informováni západní velvyslanci v ČSR. Vládní delegace v čele se samotným Gottwaldem však byla v noci 9. 7. podrobena v Moskvě tvrdému Stalinovu nátlaku, jemuž ustoupila a vynutila si následně příští den revokaci původního rozhodnutí.⁴⁶ Je samozřejmá otázkou, nakolik překvapivě snadnému ústupu napomohly některé momentální okolnosti, např. závažná zdravotní indispozice prezidenta (jenž se předtím o přijetí americké nabídky osobně zasazoval), i některé dezinformace, kterých použili komunističtí ministři při klíčovém jednání např. ohledně (údajně) neúčasti evropských neutrálů, čímž záležitost dostávala poněkud jiný nežli celoevropský rozměr.⁴⁷

Na druhé straně připomeňme, že ani rozhodnutí vlády o vyslání delegáta, tj. pařížského velvyslance Jindřicha Noska, nebylo bezpodmínečné, a že i sám ministr zahraničí Masaryk ještě při jednání podmínil participaci ČSR tím, že by

⁴³ Masarykova kritika americké pomoci Řecku mimo OSN přitom až dosud unikala větší pozornosti historiků, stejně jako jeho odmítání jednostranného odsuzování podpory řeckých partyzánů ze strany Jugoslávie a Albánie; viz např. jeho projev na II. shromáždění OSN z 20. září 1947, Jan MASARYK, *Projevy, články a rozhovory...*, s. 52–53.

⁴⁴ AMZV, TD 1947, č. .

⁴⁵ Srov. nejpodrobněji K. KRÁTKÝ, *Marshallův plán...*, kap. 5/2; viz též základní dokumenty, uveřejněné v edici: *Československo a Marshallův plán*. Sborník dokumentů, K. Kaplan, R. Jičín, K. Krátký a J. Šilar (eds.), Praha 1992.

⁴⁶ Viz záznam z jednání čs. delegace v Moskvě z 10. července 1947; *Československo a Marshallův plán...*, dok. č. 43.

⁴⁷ Srov. např. zápis ze schůze vlády z 10. července; *Československo a Marshallův plán*, dok. č. 49.

se její realizace nesměla dotknout „základních zájmů státu a jeho hospodářství“.⁴⁸ Československá strana také od počátku interně odmítala možnost účasti západních okupačních zón na projektu, ačkoliv – jak víme – ty, resp. příští Západní Německo, se staly jedním z nejdůležitějších příjemců americké pomoci. Již dříve se mezi některými historiky (i v této souvislosti) také vyskytly otazníky, byla-li nabídka opravdu určená i státům za nyní již většinou reálnou oponou, či – jak to formuloval např. Slavomír Michálek, významný znalec americké politiky – „měla zahrnovat jen západoevropské země.“⁴⁹ Ani – ostatně kusé – informace, jež měli počátkem července t. r. k dispozici českoslovenští diplomaté, nebyly zcela jednoznačné. Např. nový velvyslanec v Londýně, socialista Bohuslav Kratochvíl, zjistil (zřejmě od levice vládní Labour Party), že sám ministr zahraničí Ernst Bevin není případnou participací Československa na pařížských jednáních nijak nadšen. „Obává se,“ psal velvyslanec, „že by československá delegace mohla postavit v průběhu jednání požadavek, aby hospodářská rekonstrukce států sousedících s Německem neměla přednost před rekonstrukcí Německa...“ A Britové se (ostatně oprávněně) báli, že by se k takovému postoji připojila, resp. vzhledem na veřejné mínění musela připojit i delegace francouzská. Prosazení těchto požadavků ale Britové vzhledem k postojům USA v německé otázce, zvláště prosazování ekonomické obnovy Porúří, považovali za vyloučené a odtud i jeho zdrženlivost k účasti Východoevropanů.⁵⁰

I když část zasvěcenějších západních diplomatů jistě oceňovala i původní československý záměr participovat na přípravných jednáních (jak o tom ujišťovali např. velvyslance Juraje Slávika ve State Departementu) a změna v postojích pražské vlády byla oprávněně odvozována od sovětského tlaku, mezinárodní postavení republiky samozřejmě zůstalo v každém případě oslabeno. To se projevilo i v následujících, pro její křehkou demokracii fatálních měsících. Část vládních míst ve Washingtonu i dalších západních metropolích začala již Československo zařazovat do podobné kategorie, jako Maďarsko či dokonce Polsko, tedy státy, které jsou již faktickou součástí sovětského bloku a v nichž nemá smyslu se nadále přímo angažovat.⁵¹ To naznačovala i některá další fakta.

Jednání o nové spojenectví s Francií, jež již předtím ztroskotávala na požadavku Prahy, aby závazky vzájemné pomoci byly rozšířeny i na případné spojení Německa, fakticky usnula, aby se již neprobudila, jak se ještě v listopadu 1947 přesvědčil při své návštěvě Paříže místopředseda vlády (a lídr národních socialistů) Petr Zenkl. Benešův osobní apel na jeho partnera, prezidenta Vincenta Aurio-

⁴⁸ Srov. zápis ze schůze předsednictva vlády ČSR ze 7. července 1947, *Československo a Marshallův plán*, dok. č. 31, s. 42.

⁴⁹ S. MICHÁLEK, *Nádeje a vytríezvenia. Československo-americké hospodářské vztahy...*; TÝŽ, *Československá politika mostu*, s. 214.

⁵⁰ AMZV, TD 1865/47, Kratochvíl z Londýna 10. července.

⁵¹ Andrzej MANIA, *The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej 1945–1960*, Krakov 1994, s. 49 an.

la, aby se Francie nepřestávala angažovat ve střední Evropě, zůstal bez odezvy, a někteří francouzští diplomaté teď naopak o Československu začali uvažovat jako o potenciální x-té sovětské republice.⁵² Fakticky naprostým nezdarem skončily také rozhovory ministra J. Masaryka ve Washingtonu v listopadu 1947, kam šéf pražské diplomacie se vydal po skončení II. Valného shromáždění OSN.⁵³ Když pak na počátku následujícího roku do Prahy přijel nový velvyslanec Jeho Veličenstva, Pierson Dixon, kterého prý Bevin instruoval, aby se snažil zabránit, aby Československo „nesklouzlo“ zcela za oponu, vyčerpanému prezidentovi Benešovi nemohl pár týdnů před finálním mocenským střetem nabídnout víc než rozšíření britsko-československé obchodní výměny a intenzifikaci vědeckých a kulturních styků.⁵⁴ Poněkud málo v komparaci s blízkou přítomností Sovětů takřka ve všech s Československem sousedících zemích a jejich neskrývanou podporou beztak silným a militantním komunistům.

IV

Postoj jednotlivých velmocí v dramatických dnech únorové krize byl již několikrát popsán a lze ho tedy jen naznačit, i když svůj symptomatický význam – byť především „v pozadí událostí“ – samozřejmě měl.⁵⁵ Z hlediska demokracií a jejich možností byly pochopitelně opět nejdůležitější signály o politice sovětské, a ty byly – ostatně v kontextu předcházejícího vývoje – jednoznačné. Komunisty navíc podpořili i jejich soudruzi z dalších okolních zemí, především Polska. Západní demokracie proti tomu fakticky mlčely, verbální vstup BBC na podporu

⁵² Yvon LACAZE, *Francouzsko-československé vztahy od osvobození do únorového převratu, 1945–1948*, Mezinárodní vztahy 1997, č. 1, s. 59–75; Antoine MARES, *Francouzsko-československé vztahy v letech 1944–1948 neboli mnichovský syndrom*, Soudobé dějiny 1999, č. 2–3, s. 187–207. Benešovo poselství Auriolovi cituje ve svých pamětech Petr ZENKL, *Mozaika Vzpomínek*, Olomouc 1998, s. 30–31.

⁵³ „Ze strany Marshallovy nebylo rekriminací, jen očividná zdrženlivost učinit jakékoliv závažné sliby...“, uzavíral Masaryk svou telegrafickou zprávu o rozhovoru se státním sekretářem G. C. Marshallem ze 6. listopadu 1947. AMZV, TD 3195/47.

⁵⁴ K tomu podrobněji J. DEJMEK, *Britská diplomacie a komunistický převrat v únoru 1948*, Slezský sborník 2003, s. 344–360.

⁵⁵ Z důležitějších studií o postojích velmocí k únoru srov. Galina MURAŠKOVÁ, *Únorová krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor“*, Soudobé dějiny 1997, č. 3–4, s. 468–477; L. GIBJANSKIJ, *Otevřené otázky zůstávají*, Soudobé dějiny 1998, č. 2–3, s. 318–320; Vilém PREČAN, *Únorový převrat 1948 v Československu v mezinárodním kontextu*. Bezprostřední a dlouhodobé důsledky, in: Zdeněk BENEŠ – Dušan KOVÁČ – Hans LEMBERG (red.), *Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2006, s. 345–403; J. DEJMEK, *The Communist Coup d'Etat in Czechoslovakia in February 1948 and Democratic Western Europe*, *Historica, Series Nova* 12, s. 115–142; a TÝŽ, *Únor 1948 v mezinárodním kontextu*, in: J. Dejmek – M. Loužek (eds.), *Únor 1948. Šedesát let po té. Sborník textů*, Praha 2008, s. 55–74.

demokratů do krize byl opožděný a diplomatická reakce západních vlád na vlastní průběh převratu vlastně již jen protestovala proti završenému převzetí moci. Jestliže západní představitelé vyvodili z průběhu komunistického převratu v Československu řadu konsekvencí, pak se již – samozřejmě s výjimkou jisté podpory do exilu prchajících českých a slovenských předáků – týkaly jiných zemí, nikoliv ale ČSR.

Moskva se na stranu Gottwaldových stalinistů v jejich finálním kole mocenského zápasu postavila jak nepřímou, podporou ve sdělovacích prostředcích, tak diplomaticky, nečekaným příiletem náměstka ministra zahraničních věcí (a donedávna velvyslance v Praze) Valeriána Zorina. Moskevská *Pravda* i další sovětské listy prakticky od počátku vládní krize psaly o „intrikách“ či „spiknutí“ „mezinárodní reakce“ proti československé demokracii a v podobném duchu krizi reflektoval i tisk v ostatních státech dotvářeného východního bloku.⁵⁶ Nikým nezvaný Zorin prý sice oficiálně přiletěl, aby v Praze dohlížel na realizaci dodávek ruského obilí (!). V daném okamžiku se ale jeho mise změnila v jasnou demonstraci sovětského zájmu na řešení krize ve prospěch Gottwalda a jeho stoupenců. Část dokumentace, spjaté s jeho pražským působením, je sice dodnes uzavřená v ruských archivech a neměli ji k dispozici ani prominentní domácí badatelé. I ze zpřístupněných písemností však víme, že Gottwalda utvrzoval v jeho odhodlání „být tvrdší, neustupovat pravičákům a neváhat.“ Sotva lze pochybovat, že v podobném vyznění, tj. proti „rozkladu“ dosavadní národní fronty, v následujících dnech působily i jeho hovory s Janem Masarykem a Benešem.⁵⁷ Z ruských dokumentů sice víme, že Zorin – a tedy Moskva – odmítli Gottwaldovu žádost z počáteční fáze krize, aby v sovětské okupační zóně Německa a v Maďarsku došlo k demonstrativním přesunům sovětských divizí. K Benešovi se ale již 21. února informace (nebo dezinformace) o pohybech ruských vojsk v Maďarsku dostaly a nelze pochybovat, že hrozba přímé sovětské intervence (neomaleně předestřená samotným Gottwaldem) ovlivnila i jeho konečné rozhodování 25. února.⁵⁸

Západ – ostatně v kontinuitě s předcházející politikou – zaujímal postoj podstatně pasivnější.⁵⁹ Velvyslanci všech tří klíčových demokratických velmocí sice očekávali finální měření sil mezi KSČ a jejími oponenty už nejspíše již od

⁵⁶ Řadu dokladů uvádí texty v publikaci Václav MELICHAR (ed.), *Československý únor a socialistické státy*, Praha 1977.

⁵⁷ Srov. detailně Galina MURAŠKOVÁ, *Únorová krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor“*, s. 472–473; některé detaily uvádí Lumír SOUKUP, *Chvilka s Janem Masarykem*, Praha 1994, s. 100–101.

⁵⁸ K. KAPLAN, *Poslední rok prezidenta. Edvard Beneš v roce 1948*, Praha 1994, s. 36 an.

⁵⁹ K postoji Západu srov. J. DEJMEK, *The Communist Coup d'Etat in Czechoslovakia in February 1948 and Democratic Western Europe*. zvl. s. 00; důležitější české diplomatické dokumenty tomuto tématu otiskl TÝŽ, *Komunistický převrat v Československu v únoru 1948 a demokratický Západ: československé diplomatické dokumenty*, SAP 2009, č. 2., s. 441–570.

konce přecházejícího roku. Ani tehdy, ani v následujícím období však demokratům nenabídli žádnou konkrétní pomoc a do vlastního zápasu také žádný z nich přímo nevstupoval, i když např. P. Dixon se zpočátku domníval, že převrat je řízen z Moskvy.⁶⁰ Západní diplomaté se tak více méně omezili na roli diskretních komentátorů, popisujících vlastní průběh převratu. Jedině Maurice Dejean udržoval prostřednictvím nejmenovaného úředníka prezidentské kanceláře nepřímý kontakt s Benešem a předal také svým nadřízeným na Quai d'Orsay jeho vzkaz, že se krize odehrává pod sovětským tlakem a že vítězství komunisté bude mít „dříve nebo později podobný zhoubný dopad na osudy Evropy, jaké měla invaze do Čech a na Moravu v březnu 1939.“⁶¹ Jedinou, skromnou protiakci však podnikl jeho britský kolega, který (ovšem až 24. 2., kdy již bylo v zásadě rozhodnuto) inspiroval vystoupení poslanců Labour Party Denise Healeyho a Gregoryho MacDonalda v BBC na podporu protikomunistických sil v československé sociální demokracii.⁶² Její šéf, Bohumil Laušman, se ale, jak víme, nechal zpočátku lákat Gottwaldovou nabídkou na vládní spolupráci, a tak západní diplomaté již od následujícího dne začali spíše řešit otázku, jaký postoj by měly jejich vlády zaujmout k novému, plně komunistickému režimu.

Ve Washingtonu sice krátkou chvíli zvažovali, že by novou vládu v Praze neuznali a tedy odvolali z ČSR svého velvyslance. Takové gesto se ale v Londýně a v Paříži zdráhali učinit a neprosadil se ani nápad L. Steinhardta, aby jeho vláda provedla vůči Československu sérii ekonomických a dopravních protipatření a přinutila tak komunisty alespoň k mírnějšímu postupu.⁶³ Jako vhodné nebylo shledáno ani projednávání československé „kauzy“ v OSN, o něž se nakonec o pár dnů později zasadil tamní československý delegát Ján Papánek za podpory zástupce Chile.⁶⁴ Jedinou reakcí západních velmocí na převrat tak zůstala společná deklarace Velké Británie, Francie a USA, která převrat v Praze odsoudila jako „akci jediné strany, která zničila svobodné parlamentní instituce a nastolila diktaturu.“⁶⁵ Dokument, uveřejněný navíc až 26. února, tj. den po přijetí demise a no-

⁶⁰ British National Archives, London, FO 371, f. 71283, telegram P. Dixona z 21. února č. 115/48.

⁶¹ Srov. Pavol PETRUF (ed.), *Politické vztahy medzi Francúskom a Československom a Francúskom a Slovenskom (1939–1948)*, Bratislava 2003, č. 285, s. 666.

⁶² British National Archives, London, FO 371, f. 71284; Dixon do Londýna 24. února a následné záznamy úředníků F.O., týkající se této iniciativy.

⁶³ K roli L. Steinhardta v těchto dnech viz nejpodrobněji Igor LUKEŠ, *On the Edge of the Cold War: American Diplomats And Spies In Postwar*, Oxford 2012 (český překlad: *Československo nad propastí. Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*. Praha 2015), zvl. s. 258 an.

⁶⁴ K tomu např. Slavomír MICHÁLEK, *Ján Papánek. Politik, diplomat, humanista. 1896–1991*, Bratislava 1996, s. 92–100.

⁶⁵ Text této deklarace viz v: FRUS, 1948, sv. IV, s. 378. Český překlad viz J. Dejmek, M. Loužek (eds.), *Únor 1948. Šedesát let po té*, s. 169.

minaci nové Gottwaldovy vlády, pak samozřejmě již na situaci v Československu nemohl nic změnit.

V

Jestliže se nevydařený pokus československých demokratických politiků zastavit komunistický nástup demisi, nedočkal prakticky žádné mezinárodní podpory, je třeba říci, že tím větší reflexi – a také řadu akcí západních představitelů – vyvolala snadnost pražského komunistického převratu. I když již nemůže být předmětem tohoto referátu, připomeňme alespoň ty nejdůležitější, mnohé ostatně učiněné i pod dojmem protirežimního vystoupení nezanedbatelné části československých diplomatů v části zemí svobodného světa.⁶⁶ V rovině bezpečnostní převrat urychlil realizaci některých již předtím započatých jednání o případné vzájemné pomoci, ba napomohl vyprovokovat i počáteční jednání o Severoatlantickém paktu. V rovině politické znamenal poslední pád iluzí o možné „třetí“ cestě evropských socialistů a jejich případných spojenců mezi „americkým kapitalismem“ a sovětskou diktaturou. Současně komunistický převrat legitimizoval některé akce části západních velmocí, především USA, na podporu prozápadních sil, odehrávající se zatím většinou v zákulisí, posléze ale přerostlé i do formy nepřímých či přímých intervencí, ne vždy, dodejme, ku prospěchu skutečné demokracie.

Nejvýraznějším příkladem přímé diplomatické reakce na „únor“ bylo nesporně urychlení předtím relativně laxních rozhovorů o širším západoevropském spojení mezi Londýnem, Paříží a zeměmi Beneluxu. Ačkoliv v preambuli tzv. Bruselské smlouvy, podepsané už 17. března 1948, byla ještě na přání Francouzů zmínka o německé hrozbě, byly její závazky záměrně formulovány obecně k ochraně demokracie, svobody a vlády práva.⁶⁷ Navíc byly prakticky současně zahájeny z britské a částečně i francouzské inspirace tajné negociace o možném vytvoření širšího bezpečnostního systému za participace USA a také Kanady, jež posléze, po velmi komplikovaných jednáních (do nichž byly v dalších fázích začleněny i další země) vyústily v dubnu následujícího roku do podpisu tzv. Washingtonské smlouvy, tedy základního rámce příštího NATO.⁶⁸

⁶⁶ Rekci československých velvyslanců na komunistický převrat podrobně mapují ve studii: J. DEJMEK, *Československá diplomacie v únoru a v březnu 1948*. Příspěvek k mezinárodním aspektům komunistického převratu a destrukci československých demokratických elit, ČČH 108, 2010, č. 1, s. 70–114; další údaje TÝŽ, *The Communist Coup d'Etat in Czechoslovakia in February 1948 and Democratic Western Europe*.

⁶⁷ John BAYLIS, *Britain, the Brussels Pact and the Continental Commitment*, International Affairs 1984, č. 4, s. 615 an.

⁶⁸ K těmto rozhovorům Čes Wieses – Bert ZEEMAN, *The Pentagon negotiation, March 1948: the launching of the North Atlantic Treaty*. International Affairs 1983, č. 3, s. 353–354; Don COOK, *Forging the Alliance: NATO, 1945–1950*, London 1989, s. 128–133.

Postupné opuštění projektů „třetích cest“, primárně ovšem zatím v rovině zahraničně politické, bylo – vedle britské Labour party – nejpatrnější u většinou dominantně vládnoucích severských socialistů. Československý únor, porážka demokratů a následná smrt J. Masaryka (s nímž se především řada předáků norské Dělnické strany znala ještě z londýnských časů) urychlily spolu se sovětským vynucením si podpisu spojenecké smlouvy s Finskem⁶⁹ rovněž snahy o konstrukci vlastního, severského bloku. Schůzka tří skandinávských ministrů zahraničí, Gustava Rasmussena, Halvarda Langeho a Östena Undéna, odehrávající se bezprostředně po pražském převratu, ještě vyústila v jednání severské, o pokud možno neutrální obranné uskupení. Z ekonomických i ryze militárních důvodů ale nakonec vlády Hanse Hedtofta a Einara Gerhardsena daly přednost jednání o širší trans-atlantský systém a Dánsko i Norsko se nakonec staly zakládajícími členy NATO, byť s některými výhradami týkajícími se např. striktního odmítání cizí vojenské přítomnosti.⁷⁰

Příkladem západních snah o přímou „protiakci“ proti potenciální hrozbě komunistické ofenzívy v další zemi byla masivní podpora, kterou – ať již otevřeně, či ještě více tajnými kanály CIA – poskytly USA a částečně i Velká Británie De Gasperiho křesťanským demokratům před italskými volbami v březnu a počátkem dubna 1948. Ty pak – ziskem 48% hlasů (a třinácti milionů voličů) skončily výrazným vítězstvím prozápadních sil, i když levicový blok, vedený Palmiro Togliattim stále volila téměř třetina italského elektorátu.⁷¹ Stejným způsobem byly z Washingtonu podporovány prozápadní složky i jinde v Evropě, mj. v Řecku a později západním Německu, ale také v Japonsku, kde taková tajná podpora umožnila vytvoření několik desítek let přetrvávajícího modelu jednobarevných vlád konzervativních liberálů.

O takové podpoře se ovšem českým Ripkům, Zenklům či Šrámkům jen o pár měsíců dříve ani nesnilo a a měli bychom to brát i v potaz při posuzování výsledků jejich politiky.

⁶⁹ Finsko-sovětská smlouva o vzájemné pomoci byla podepsána premiérem M. Pekka-lou a V. Molotovem 6. dubna 1948; k tomu např. Juho M. HANHIMÄKI, „*We are not Czechs*“: *Finland and the Spring Crisis of 1948 in Comparative Perspective*, v: M. T. RUDDY, *Charting and Independence Course: Finland's Place in the Cold War and U.S. Foreign Policy*, Claremont Cal., 1998, s. 96–97.

⁷⁰ K tomu podrobně Geir LUNDESTAD, *America, Scandinavia and the Cold War 1945–1949*, New York 1981.

⁷¹ John L. HARPER, *America and the Reconstructon of Italy, 1945–1948*, Cambridge 1987, zvl. s. 155–156.

Jindřich Dejmek

Der kommunistische Umsturz in der Tschechoslowakei 1948 im Kontext des zunehmenden kalten Kriegs in Europa

Zusammenfassung

Die Außenpolitik der dritten Tschechoslowakischen Republik, nach dem Krieg auf dem Konsensus der demokratischen Parteien und der Kommunisten begründet, ging von der Vorstellung aus, dass sich die Zusammenarbeit der Westmächte und der UdSSR fortsetzen wird. Dies sollte dem erneuerten Staat einerseits ausreichende Garantien für den Fall einer in jener Zeit allgemein angenommenen neuen Aggression vonseiten Deutschlands bieten und andererseits das Überleben der begrenzten Demokratie zumindest auf der Plattform der Nationalen Front gewährleisten. In dem Moment, als es bereits 1946 zu den ersten ernsthaften Konflikten zwischen Moskau und dem Westen – vor allem Washington und London – kam, erhielt dieses Konzept die ersten tiefen Risse, die nach der sich allmählich wandelnden angelsächsischen Politik zur deutschen Frage noch wesentlich breiter wurden. Während Prag (ähnlich wie Moskau und Warschau) die Potsdamer Regelungen zu Deutschland als dauerhaft ansah (auch wenn sie den Verzicht auf eine mögliche Grenzberichtigung in Schlesien bedeuteten), zweifelte die Ansprache des US-Staatssekretärs Byrnes im September 1946 diese Devise an. Einen weiteren Meilenstein bedeutete Anfang Juli 1947 die Krise um die Annahme oder Ablehnung des Angebots zur Teilnahme der tschechoslowakischen Delegation an der vorbereitenden Konferenz über den zukünftigen sog. Marshallplan. Obwohl die ursprüngliche Entscheidung der Regierung Gottwald, an der Konferenz teilzunehmen, nicht bedingungslos war, schwächte der von Moskau erzwungene Verzicht die internationale Stellung der Tschechoslowakei gegenüber dem Westen spürbar. Dazu kamen weitere Umstände – das Scheitern der Gespräche über ein neues Bündnis mit Frankreich, das Zunehmen der von Moskau gesteuerten kommunistischen Offensivpolitik (und ihre Zentralisierung durch das Kominform) ab Herbst 1947 und andere. Während der „westliche“ Pfeiler des Konzepts einer gedachten Brücke zwischen Ost und West schwächer wurde, wurden die örtlichen Pfeiler stärker, und zwar auch auf handelspolitischer Ebene. Dies schlug sich anschließend auch auf die internationalen Aspekte des kommunistischen Umsturzes Anfang 1948 nieder. Während die UdSSR durch das Entsenden des stellvertretenden Außenministers W. Sorin klar ihr Interesse an einem Sieg der KSČ demonstrierte, reagierte der Westen fast überhaupt nicht, bzw. unterstützte er (verspätet) die tschechoslowakischen Demokraten nur verbal durch Rundfunksendungen. Der leichte Sieg der KSČ im Februar 1948 rief dennoch eine Reihe von diplomatischen und anderen Aktionen des Westens bei weiteren Kollisionen mit den Kommunisten hervor, z. B. bei den Wahlen in Italien oder die beschleunigte Unterzeichnung des westlichen Brüsseler Pakts, und trug auch zur ersten Verhandlungsrunde über die Gründung der NATO bei.

Jindřich Dejmek

The 1948 Communist Coup in Czechoslovakia in the Context of an Accelerating Cold War in Europe

Summary

The foreign policy of the post-war Third Czechoslovak Republic, based on a consensus of the democratic parties and the communists was established on the idea that co-operation between the Western powers and the USSR would continue. This was to have provided the restored state both with sufficient guarantees in the event of new aggression from Germany, something perhaps generally anticipated at that time, and also to secure the survival of the limited post-war democracy, at least within the National Front. As soon as the first serious conflicts began to occur between Moscow and the West, in particular Washington and London, in 1948, the first serious flaws in the concept became apparent, and these grew significantly following after the gradual change in Anglo-Saxon policy towards the German issue. While Prague (like Moscow and Warsaw) considered the agreements made at Potsdam Conference regarding Germany to be permanent (although it meant definitive resignation to the possible rectification of borders in Silesia), a statement made by the USA's Secretary of State Byrnes in September 1946 cast doubt on this idea. Another important milestone was the crisis over acceptance or rejection of the offer that a Czechoslovak delegation take part in the arranged conference on the next so-called Marshall Plan in early July 1947. Although the Gottwald government's original decision to take part had not been unconditional, their withdrawal, forced on them by Moscow, further significantly weakened Czechoslovakia's standing with the West. Other circumstances were also responsible – the collapse of negotiations on a new alliance with France, the acceleration of communist offensive policy managed from Moscow (and its centralisation through Cominform) from autumn 1947, etc. While the “Western” pillar of the notional “bridge” concept weakened, the “Eastern” pillar strengthened including at a trading and political level. This was subsequently expressed in international aspects of the communist coup in early 1948. While the USSR's sending of its Deputy Foreign Minister, V Zorin, was a clear signal of its interest in the KSČ's victory, the West did not respond similarly, rather supporting (somewhat belatedly) the Czechoslovak democrats only through words on radio broadcasts. The KSČ's easy victory in February 1948 did nevertheless trigger a number of diplomatic and other acts from the West in other conflicts with communists, such as during the elections in Italy and the accelerated signature of Western Union's Treaty of Brussels, and it also facilitated the initial round of discussions on the establishment of NATO.

Zlatica Zudová-Lešková

Medzi politickým taktizovaním, kompromisom a prevratom. Jedinečné poučenie z dejín Slovenska od jesene 1947 do zimy 1948

Amid political tactics, compromise and revolution. Unique lessons from the history of Slovakia, from the spring of 1947 to the winter of 1948.

This paper is about the crucial post-war period (so-called Third Republic) of Slovak national (and Czechoslovak state) history, which is typical for the relationship between the Communist Party of Slovakia (CPS) and the Democratic Party (DP) and their struggle for political power. This relationship escalated especially after the loss of the parliamentary elections in May 1946, when the Slovak communists commenced a militant attack with the goal of discrediting their chief political opponent – the Democratic Party – using all possible methods. The purpose of this paper is to point out the causes that provoked the unprecedented actions of the Slovak Communists as early as 1947, to draw attention to the responsibility of western powers for the economic and subsequently also the political situation in the country, whereas this paper also discusses the differences between the CPS and the DP, the cohesiveness of the CPS and the Communist Party of Czechoslovakia, which was willing to surrender significant restriction of the authority of Slovak national bodies in return for power in the state, and also points out the unjustified *therminus historicus*, which continues to be declared in Slovak historiography in relation to the period from 1945 to 1948.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Slovakia, Democratic Party, Communist Party of Czechoslovakia, Communist Party of Slovakia, national issue, the constitutional-legal standing of Slovakia, the Communist putsch in February 1948

Krátke obdobie slovenských dejín sústredené do necelých piatich mesiacov (od jesene 1947 do zimy 1948), uprostred ktorých dominuje zásadný politický zlom – tzv. víťazný február – zásadne ovplyvnilo od 25. februára 1948 až do 29. decembra 1989 životy dvoch generácií. Avšak stagnovalo aj generácie narodené už v období druhej polovice 19. storočia a vážne zamestnáva i generácie žijúce v prvých dvoch decéniách tretieho tisícročia bez toho, aby tieto boli priamo s nastoleným komunistickým režimom akokoľvek osobne konfrontované, čoho dôkazom sú mnohé diskusné stretnutia rôznych foriem. A to nielen preto, že ide o najdlhšie kompaktné obdobie slovenských (a českých) národných dejín, trvajúce plných štyridsaťjeden rokov v sedemdesiatštyri ročnej československej štátnosti.

V čom tkvie prevratnosť avizovanej zvláštnosti, respektíve dejinnej skúsenosti, s ktorou slovenská – a pochopiteľne v celorepublikových súvislostiach – aj československá spoločnosť nebola do jesene 1947 konfrontovaná? Som presvedčená, že významnú úlohu v tomto dianí, okrem známych faktov, a na tieto naviazaných (či s nimi spojovaných) súvislostí, a často zámerne selektovaných súvislostí, ktoré boli predstavované (a to nielen dobovou historiografiou) ako sled zákonitostí, a to často náhodných, zohrávalo konanie s úmyslom odvádzať pozornosť od kľúčového zámeru získať politickú moc, vyhýbaním sa otvorene prezentovanému riešeniu, a teda taktizovať. Pričom však vždy zásadné bolo ponechávať si dostatočný priestor na prípadnú zmenu kľúčového stanoviska pre manipuláciu ako s priamym oponentom, tak širším, či najširším okolím, využívajúc všetky dostupne legálne i nelegálne prostriedky s cieľom ovládať nielen politických neprajníkov, ale predovšetkým získať na svoju stranu verejnú mienku, ktorá svoju kľúčovú úlohu zohrávala zvlášť v sociálne zložitých obdobiach spoločnosti v postavení vox populi. A teda inými slovami: podniknúť všetko, aby získali podporu u širokých mas ľudí, čím sa predovšetkým maskoval praktický a priori zámer komunistickej strany konať militantne represívne, pričom na ceste totalitného¹ vysporiadania sa s oponentmi, a to aj vo vlastných radoch, sa do času prevzatia politickej moci využívali rôzne formy kompromisu.²

Toto tvrdenie explicitne potvrdzuje dianie medzi dvomi kľúčovými politickými subjektami reprezentujúcimi Slovensko na konci druhej svetovej vojny: Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a Demokratickou stranou (DS). Z aspektu politologického sa jedná o subjekty protikladné, a tiež nerovnakej dejinnej váhy a hodnoty: kým KSS mala za sebou štvrt' storočnicu politicky aktívnej (a musíme uznať aj celkom úspešnej) činnosti, DS bola subjektom bez hlbšej kompaktnej stránickej tradície, ktorá je však slovenskou historiografiou budovaná na podloží občianskom, alebo občiansko-odbojovom, či dokonca sa priamo do

¹ A teda diktátorského vedenia štátu, ktoré presadzovalo úplné ovládnutie všetkých oblastí spoločenského života prostredníctvom byrokratického aparátu a policajnej moci, vedúceho k deformovaniu individuá až k jeho úplnému podrobeniu, poprípade umlčaniu.

² T. j. dohody na základe vzájomných ústupkov.

jej základov implantuje politický profil v dôsledku „dlhodobého zjednocovacieho procesu pomnichovských občianskych politických strán a odbojových skupín.“³ Táto špekulácia⁴ však nielenže nerešpektuje historické realie Slovenska (Československa a strednej Európy), stav slovenskej politickej a občianskej society (ktorú mieša dohromady bez jej zásadného definovania),⁵ ale zostáva imúnna i voči zákonitostiam politológie, ktorú splota s dejinami politiky. Pričom však podstatné nerešpektuje, či len výberovo rešpektuje dlhú politickú (a diplomatickú a štátnickú) aktívnu činnosť takmer všetkých jej osnovateľov a vrcholnej politickej reprezentácie v čele s Jánom Ursínom,⁶ Jánom Lichnerom, Jozefom Lettrichom,⁷ Kornelom Filom, Andrejom Cvinčekom, Jozefom Stykom, Milanom Polákom, Milošom Bugárom, a tiež mladšou generáciou – Fedorom Hodžom, Jánom Kempným, iniciátormi tzv. Aprílovej dohody,⁸ či Ivanom Pietorom a druhými.

³ Marek SYRNÝ, *Slovenskí demokrati '44–48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovenska v rokoch 1944–1948*, Banská Bystrica 2010, s. 9.

⁴ Tiež: Štefan ŠUTAJ, *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*, Bratislava 1999; ten istý, *Slovenské občianske strany v dokumentoch (1944–1948)*, Košice 2002.

⁵ A núti k banálnym otázkam typu: či členovia a podporovatelia komunistickej strany neboli občanmi, resp. či neboli hodní subjektov občianskej spoločnosti? Ale aj vážneho rázu v zmysle: aký význam prikladajú protagonisti rozdelenia odbojových politických subjektov vojnového Slovenska na dva politické protikladné subjekty s prívlastkom „občiansky“, pričom však tak fungovanie občianskej spoločnosti (a to i z aspektu politickej sociológie) vedome potláčajú. Porovnaj: Ladislav CABADA – Michal KUBÁT a kol., *Úvod do štúdia politickej vedy*, Plzeň 2007, s. 367 a n.

⁶ Podrobne: JÁN URSÍNÝ, *Spomienky na Slovenské národné povstanie*, Liptovský Mikuláš 1994, s. 77–79.

⁷ Ivan GUBA, *Jozef Lettrich a jeho miesto v dejinách*, in: Ivan Guba, Marek Syrný a kol., *Jozef Lettrich a jeho doba*, Martin 2016, s. 44 a n.

⁸ Aprílová dohoda, oficiálne „*Záznam o dohode Predsedníctva DS Slovenska*“, bola dohoda medzi predstaviteľmi DS, ktorá bola dovtedy vnímaná ako protestantská strana, a členmi jej katolíckej frakcie. Dohodu inicioval predseda strany Jozef Lettrich. Katolíci boli zastúpení predovšetkým kanonikom Andrejom Cvinčekom, Milošom Bugárom, Jánom Kempným a Kornelom Fillom. Podpísaná bola 30. marca 1946 v Lettrichovom byte v Bratislave ale bola oznámená až mesiac pred voľbami v roku 1946, v ktorých sa DS, aj vďaka tejto dohode, podarilo zvíťaziť. Pod nátlakom komunistov sa od dohody po viac ako roku, v novembri 1947, dištancovalo vedenie DS a prestala platiť v januári 1948. Dohoda bola reakciou na vznik Strany slobody 1. marca 1946, ktorý inicioval Vavro Šrobár krátko na to, čo ho z vedenia Demokratickej strany vypudili spolustraníci. Pôvodne niesla názov Kresťansko-republikánska strana a 1. apríla 1946 sa premenovala na Stranu slobody. Vilém PREČAN, *Slovenský katolicizmus pred februárom 1948*, Bratislava 1961, s. 242–246; Joseph STASKO, *Slovakia after World War II: an inside look at the „April Agreement of 1946“*, Cambridge 1977, p. 26 a n.; Róbert LETZ, *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*, Bratislava 1994, s. 34 a n.; Imrich KRUŽLIAK, *Dva slovenské svety. Čo viedlo k Aprílovej dohode a májovým voľbám 1946*, in: Matej Medvecký, (ed.) *Posledné a prvé slobodné (?) voľby – 1946, 1990*, Bratislava 2006, s. 222–224. Viera HLAVOVÁ, *Záverečná etapa politickej činnosti Dr. Vavra Šrobára v povojnovom Československu (1945–1948)*, in: Miroslav Pekník a kol., *Dr. Vavro Šrobár: po-*

I keď je možné sa pozastaviť nad vlastným aktom vzniku DS,⁹ pričom táto podstata čerí hladinu zásadných argumentov, primárnym zostáva obsahový a terminologický základ, a teda odpovede na otázky, kto z aspektu politického stranu vlastne tvoril a koho strana v skutočnosti reprezentovala v jednotlivých fázach svojho pôsobenia.¹⁰

Oba politické subjekty KSS a DS už v čase Slovenského národného povstania (SNP) zápasili (aj) s generačne názorovými problémami, pričom mladí slovenskí komunisti, vedení Gustávom Husákom, sa podľa hodnotenia starších súdruhov, zvlášť Karola Bacílka, Viliama Širokého a Júliusa Ďuriša,¹¹ chovali veľmi pragmaticky až arogantne voči vlastným (zvlášť dogmatickým) súdruhom, čo dokazujú najmä väzenské hovory medzi Janom Osohom a Viliamom Širokým a Júliusom Ďurišom.¹² Zároveň však navonok prejavovali porozumenie voči budúcim predstaviteľom DS, zvlášť agrárnikom, avšak nie voči odbojovým skupinám výrazného československého prúdu, zvlášť nie voči predstaviteľom Flóry.¹³

Odlišná bola i členská základňa oboch subjektov, a to z aspektu politického, sociálneho i religiózneho. DS združovala bývalých agrárnikov, národniarov,

litik, publicista a národnoosvetový pracovník, Bratislava 2012, s. 604 a n.; Ľubomír OLAH, *Vavro Šrobár – osudové prevraty 1918–1944–1948*, Bratislava 2017, s. 281 an.

⁹ Z posledných publikácií: M. SYRNÝ, *Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*, Banská Bystrica 2010, s. 171–174.

¹⁰ Podloží Demokratickej strany v pravom zmysle slova tvoril (terminologicky udávaný) demokratický blok, demokratický klub (pri SNR). Dodnes nevedno prečo označovaný aj za občiansky blok alebo občiansko-demokratický blok; veď členovia občianskych odbojových zoskupení, ako napr. JaR (Kavárník) a iné, neboli súčasťou tohto „bloku“ či „klubu“. A ostatné politické skupiny výhradne československého zamerania v čele s Flórou boli zámerne „blokom“ či „klubom“ obchádzané, či v ňom tzv. neutralizované. Vzдор ambíciám založiť stranu demokratov, prezentovanú z jari 1944, ani „blok“, ani „klub“ nepredstavoval ešte politickú stranu, ale súhrn členov pomnožne zakliesnených do „bloku“ či „klubu“ (spravidla až z jari 1945 či po 8. máji t. r.), zloženého zo všetkých opozičných subjektov. Dňa 17. septembra 1944, keď Ján Ursíny predniesol na tzv. zjednocujúcom zjazde KSS prejav v mene „zakladajúcej sa DS“, začal vychádzať časopis v mene DS pod názvom „Čas“, kde boli v októbri zverejnené i jej programové zásady. V dňoch 4. – 5. apríla 1945 sa v Košiciach konal ustanovujúci zjazd DS, ktorý proces vzniku strany formálne dokončil. O dva mesiace neskôr – 1. júna 1945 – sa Jozef Lettrich zúčastnil rokovania s prezidentom Edvardom Benešom, na ktorom sa riešilo okrem iného aj postavenie Slovenska v obnovenej republike. Prvý celoslovenský zjazd DS sa konal až 7.–8. júla 1945 v Martine.

¹¹ Podľa záverov tzv. barnabitskej komisie, respektíve komisie vytvorenej Predsedníctvom ÚV KSČ v roku 1963 pre prešetrenie prípadu tzv. slovenských buržoazných nacionalistov, známych ako prípad „Gustáv Husák a spol.“ Komisia je známa podľa miesta rokovania v bývalom kláštore barnabitek na Hradčanoch. Porovnaj tiež: Národný archív Praha, fond KSČ – Ústredný výbor 1945–1989, AF 02/1, sv. 44, a.j. 48; fond. 106, *Zpráva komise pro přezkoumání závěrů IX. sjezdu KSS z hlediska kritiky buržoazního nacionalismu. Pro 48. schůzi předsednictva ÚV KSČ, 5. prosince 1963*.

¹² Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Cesty k sebe. Česi v československom demokratickom a komunistickom odboji na Slovensku v rokoch 1939–1943*, Praha 2009, s. 338–344.

¹³ Tamže, s. 369.

lidovcov a ľudákov, resp. aj bývalých stúpcov Hlinovej slovenskej ľudovej strany;¹⁴ strednú ale i bohatšiu skupinu podnikateľov, inteligenciu, roľníkov i drobný ľud; evanjelikov – protestantov i katolíkov. KSS bola otvorená pochopiteľne predovšetkým komunistom, ale tiež komunistickou ideológiou získaných sociálnych demokratov, ľavičiarom; z aspektu sociálneho do jej radov vstupovali najmä robotníci, domkári, a tiež sociálne entity tvoriace z mnohých príčin tzv. sociálnu spodinu spoločnosti; jej členmi sa stávali prednostne neverci, ateisti. Komunistická politická doktrína však oslovovala aj intelektuálov, hľadajúcich spravidla ducha spravodlivosti vo všetkom proklamovanom.¹⁵ Je nutné mať na pamäti, že svetová hospodárska kríza zapôsobila aj na podstatnú časť československých kultúrnych intelektuálov, pre ktorých sa komunizmus stával nielen módnym trendom ale i cieľom.

Oba politické subjekty v povojnovej situácii pokračovali v spolupráci, začatej v lete 1943 a stvrdenej tzv. Vianočnou dohodou v decembri toho istého roku, pričom sa zhodovali predovšetkým v otázke nového, rovnoprávného štátnopolitického postavenia slovenského národa v obnovenej republike na pozícii rovný s rovným. Táto zhoda sa plne prejavila v paritne zastúpenej Slovenskej národnej rade (SNR), v dejinách Slovenska už po tretíkrát ustanovenom orgáne zákonodarnej, vládnej a výkonnej moci. K tejto koincidencii však ako komunistov, tak demokratov viedli iné, ba priam rozdielne protikladné ideové a ideologické zdôvodnenia: KSS štátoprávne postavenie Slovákov v ČSR odvodzovala z Leninových myšlienok, ktoré propagovali, že demokratický centralizmus nevylučuje federáciu, čím predpokladali vyriešiť hospodárske a sociálne vyrovnávanie sa Slovenska s českými krajinami. Demokratický centralizmus mal však u nich jasné rysy totalitne triedneho prístupu. Naproti tomu DS ctila demokratický systém a nemienila ho pošliapať len za cenu splnenia požiadavky princípu rovný s rovným; žiadala zachovanie súkromného vlastníctva avšak odmietala ekonomický liberalizmus.

Čo sa týka vzájomného vzťahu KSS a DS, prvá polovica roku 1945 sa niesla v duchu nutnej vzájomnej spolupráce z oboch strán, i keď si navzájom nič neodpustili a zvlášť kriticky sa o stúpcoch DS vyjadroval G. Husák.¹⁶ K úto-

¹⁴ Róbert LETZ, *Katolícka cirkev na Slovensku a parlamentné voľby v roku 1946*, in: Jiří Friedl, Blanka Jedličková, Jana Škerlová a kol. *Parlamentní volby 1946 a Československo. Souvislosti, prognózy, fakta, následky*, Praha 2017, s. 274 an.

¹⁵ Porovnaj: Jan PEŠEK, *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu. 1., Na ceste k moci, (1945–1948), pri moci – od prevratu k pokusu o reformu, (1948–1968)*, Bratislava 2012.

¹⁶ Porovnaj: *Zpráva dr. G. Husáka o přípravách, priebehu a výsledkoch Slovenského národného povstania určená pre moskovské vedenie KSČ – „O situácii na Slovensku“ z 5. 2. 1945*, in: Vilém PREČAN (ed.), *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, Bratislava 1965, d. č. 576, s. 970–971.

kom však dochádzalo aj zo strany demokratov.¹⁷ Jozef Lettrich, od 8. júla 1945 predseda DS, však vzájomné verejné či skryté napádania uhládzaľ v novozaloženom časopise Demokrat v apríli 1945: „*Spoluprácu obidvoch strán nemožno nazvať iba lojálnou a korektnou. Ide tu o spoluprácu úprimnú, srdečnú, čestnú a otvorenú.*“¹⁸ Podobne sa vyjadrovali v tomto období aj ostatní funkcionári DS ale i KSS.

Avšak v rovnakom čase už Klement Gottwald v Košiciach pobádal „*našu stranu na Slovensku*“ k triezvemu postoju voči DS „*My jsme zatím nuceni s nimi spolupracovat a z toho také vycházejte.*“¹⁹ Dôležitým aktivátorom k zásadnej zmene postoja KSS voči DS (ale aj podriadeniu KSS Komunistickej strane Československa (KSČ)) sa stala celoslovenská konferencia KSS v Žiline 11.–12. augusta 1945.²⁰ Ochabovanie korektných vzťahov medzi KSS a DS pokračovalo a prvým, i keď zástupným sporom sa stalo získavanie členstva rôzneho ideového, profesijného a konfesijného charakteru v prospech DS. KSS sa nepáčilo najmä združovanie bývalých „ľudáckych živlov“ či kolaborantov v radoch DS. Sama však kryla mnohé chybné, odbojových spolubojovníkov ohrozujúce až kolaborantské priestupky vlastných členov. Transparentný je príklad predného kariérneho komunistu Karola Bacílka, či konfidentov typu Jaroslava Kmínka, ba znášali sa otázky i nad činnosťou Viliama Širokého a iných komunistov v čase vojny.

¹⁷ Michal MACHÁČEK, *Příliš dusné objetí. Jozef Lettrich a komunisté*, in: Ivan Guba, Marek Syný a kol., *Jozef Lettrich a jeho doba*, Martin 2016, s. 97–98, 109–111.

¹⁸ Marta VARTÍKOVÁ, *KSS. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*, Bratislava 1971, s. 25.

¹⁹ Uznesenie spoločnej schôdze predsedníctva ÚV KSČ a ÚV KSS zo 17.–18. júla 1945 podriadilo KSS organizačne za filiálku KSČ na Slovensku. Podriadenosť KSS väzila v plnení jednotnej línie a postupu s KSČ. Tlak pražského komunistického centra sa v tomto smere zameriaval na ústupčivosť slovenských komunistických zástancov stranického centralizmu a celoštátnej línie. Z tohto dôvodu bol neskôr zvolený nový predseda KSS V. Široký, poslušný zástanca gottwaldovského vedenia, a podobne zmýšľajúci generálny tajomník Š. Bašťovanský. Medzi „spofahlivých“ okolo Širokého boli zaradení aj J. Ďuriš, L. Holdoš či M. Valachovič. Tzv. „separatistické“ kridlo KSS (G. Husák, K. Šmidke, L. Novomeský), ktoré bolo odsunuté na druhú koľaj, prijalo podriadenosť bez väčších výhrad. Títo bývalí komunistickí vodcovia SNP sa prikláňali skôr k federalizovanému princípu s cieľom ekonomicky a sociálne pozdvihnúť Slovensko. Jan PEŠEK, *Centralizmus po straníckej línii. Vzťah vedenia KSČ a KSS po februári 1948*, in: Česko-slovenská historická ročenka 1998, Brno 1998, s. s. 39–48.

²⁰ KSS vyhlásená za filiálku KSČ tu bola podrobená kritike od najvyšších ústredných komunistov, a tá podmienila i nové smery práce slovenských komunistov. Gottwaldova kritika smerovala najmä k neplneniu aprílového vládneho programu a vyzývala k obnove katastrofálneho stavu slovenského hospodárstva dotýkajúceho sa najmä dopravy. Nešetřila slovenských komunistov ani v laxnom odstraňovaní „reakcie“ prameniacej z podzemia (rozumej od zástancov bývalého režimu) ale i z radov DS. Viliam Široký, nový predseda KSS vo svojom referáte mal ale v tejto výčitke jasno: „*Keď zaostávame, keď máme ťažkosti, ktoré by sme už nemali mať, je to výsledok podkopnej, zákernej práce reakčných síl...*“ Porovnaj: Marta VARTÍKOVÁ, *KSS. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*, Bratislava 1971, s. 189.

Tieto domnienky a fakty však nabrali novú kvalitu po IX. zjazde KSČ²¹ vo forme hľadania vinníkov za stranické neúspechy a nepriateľov vo vlastných radoch, pričom malo slovenské špecifiká, za ktoré považujem obviňovanie (okrem iného) Rudolfa Slánskeho zo smrti Jána Švermu pri pochode Nízkymi Tatrami 10. novembra 1944, pranierovanie G. Husáka za prejavy buržoázneho nacionalizmu, dôkazom ktorých malo byť (napr.) jeho stýkanie sa s Imrichom Karvašom (guvernérom Slovenskej národnej banky), či Petrom Zaťkom (predsedom Ústredne pre hospodárstvo priemyselné a surovinové) počas existencie slovenského štátu, ale tiež jeho malá iniciatíva pri oslobodení V. Širokého a J. Ďuriša z leopoldovskej a bratislavskej väznice počas SNP, resp. po jeho potlačení.

Nepochybne DS – obecne považovaná za stranu protestantov – významne taktizovala v otázke náboženskej podpísaním Aprílovej dohody, ale zásadný predeľ vo vzájomnom pomere znamenali prvé povojnové voľby, ktoré sa uskutočnili 26. mája 1946. Prehratý mocenský boj slovenských komunistov takmer o 31% voličských hlasov definitívne pochoval nielen korektný vzťah dvoch najmocnejších, i keď tak zásadne rozdielnych, politických strán Slovenska – komunistov a demokratov, ale znamenal i definitívny koniec kompromisom a spečatil cestu otvoreného politického boja. KSS bola síce kompromisov naďalej schopná, avšak už len vo vzťahu k svojmu ústrednému výboru v Prahe a aj tie sa postupne „zreformovali“ do bezhlavej poslušnosti. Snáď priam učebnicovým príkladom tvrdenia je tretia pražská dohoda,²² o ktorú sa zasadili komunisti práve z dôvodu svojho neúspechu vo voľbách. Táto zmluva uzatvorená len mesiac po volebnom debakli mala za cieľ zmierniť výsledky víťazstva DS a to tým, že obmedzila rozhodovaciu právomoc slovenských orgánov, v ktorých mali demokrati väčšinu (zastúpenie DS a KSS v rozhodujúcom výkonnom orgáne SNR – Zbore povereníkov (ZP) sa zmenil v pomere 9 : 5), určením predbežnej kontroly všetkých rozhodnutí SNR centrálnou vládou, ktorá bola oprávnená k priamemu výkonu moci na Slovensku prostredníctvom podriadenia povereníkov ministrom.

Vládna situácia na Slovensku sa po posledných slobodných voľbách zákonite zmenila: demokrat Martin Kvetko stál v čele v poradí šiesteho a siedmeho veľmi dôležitého povereníctva poľnohospodárstva a pozemkovej reformy,²³ Rudolf Fraštacký viedol povereníctvo výživy a zásobovania, ktoré po ňom v auguste 1946 prevzal Kornel Filo, a demokrati udržali tiež povereníctvo spravodlivosti, za ktoré bol už od 7. februára 1945 zodpovedný Ivan Štefánik, ale tiež povereníc-

²¹ Zjazd sa konal v dňoch 25. – 29. mája 1949, pričom išlo o prvý zjazd KSČ po prevzatí moci vo februári 1948 a súčasne o prvý zjazd po tom, čo bola Komunistická strana Slovenska opätovne začlenená do celoštátnej KSČ ako jej územná jednotka. Jeho 2346 delegátov zastupovalo viac ako 2 300 000 vtedajších členov KSČ.

²² Pražské dohody predstavujú tri zmluvy z rokov 1945–1946 (2.6.1945, 11. 4. 1946 a 26. 6. 1946), uzatvorené medzi československou vládou a Slovenskou národnou radou o distribúcii právomoci medzi československými centrálnymi a slovenskými štátnymi orgánmi.

²³ Od novembra 1947 na dobu troch mesiacov viedol povereníctvo výživy. Následne bol donútený k emigrácii.

tvo informácií pod vedením Samuela Belluša. Pochopiteľne kľúčové rezorty vedené (či naďalej vedené) demokratmi sa ihneď stali predmetom napádania a bezbrehých kritík zo strany slovenských komunistov v čele s ambicióznym Husákom, ale naozajstné oprate diania boli v rukách slovenských komunistických členov novej československej vlády – Viliama Širokého a Júliusa Ďuriša. Pre komunistov bolo však zvlášť dôležité manipulovať s poverením vnútra, za ktoré zodpovedal od augusta 1946 (až do februára 1948) povstalecký bojovník, nestraník gen. Mikuláš Ferjenčík. Dnes už niet pochýb o tom, že gen. Ferjenčík zodpovednosť za vnútorné dianie na Slovensku akoby si neuvedomoval a svojou opatrnosťou a nerozhodnosťou sa spolupodieľal, síce pod priamym dozorom komunistov, na ich politike xenofóbie, perzekúcie a priamych represii voči demokratom, zvlášť bývalým predstaviteľom vojnového slovenského štátu, a to i proti tým, ktorí preukázateľne odboj podporovali. Súčasne sa pod jeho vedením vytvárali, resp. evidovali, riešili a posudzovali údajné protištátne sprisahania a zvlášť činnosť ilegálnych skupín najmä v Turci, na Liptove ale i v ostatných oblastiach Slovenska. Väzenia sa plnili politickými odporcami komunistov, čím sa súčasne deklaroval komunistický obraz o Slovensku a zároveň sa tak vysielali jasné signály ústrediu do Prahy, kde čelní komunistickí ideológovia v máji 1946 vyprovokovali mimoriadne zasadnutie vlády s ústredným bodom rokovania: ako vládnuť Slovensku.²⁴ Vypracovaním postupu bola poverená trojica Štefan Baštovanský, Eduard Friš a Gustáv Husák, ktorá vypracovala materiál *Stanovisko Komunistickej strany Slovenska o zásadných otázkach politiky Národného frontu*, jednoznačne požadujúci personálnu očistu slovenských orgánov od podozrivých živlov a záškodníkov republiky, poštatnenie priemyslu a školstva, ukončenie pozemkovej reformy do 29. augusta 1946 a zverejnenie normy k revízii prvej pozemkovej reformy, oddelenie náboženstva od politiky, ale tiež zbavenie sa skompromitovaných biskupov väzbami na vojnový slovenský štát. Súčasne požadovali preskúmanie voličských zoznamov, a tiež volali po tlačovej propagácii tzv. konštruktívnej výstavby Slovenska. Prvými obeťami komunistickej tzv. očistnej politiky sa stali Ján Ursíny, a tiež Ján Kempný a Miloš Bugár, katolícki politici, ktorí po uzavretí Aprílovej dohody boli členmi užšieho grémia Demokratickej strany a následne i generálnymi tajomníkmi Demokratickej strany.²⁵

Často sa pertraktuje o tom, že víťazná DS stratila na popularite medzi slovenským občianstvom najmä popravou Jozefa Tisu, vodcu a predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, od 14. marca 1939 ministerského predsedu a od 26. októbra t. r. až do 8. apríla 1945 prezidenta slovenského štátu (od 21. júla

²⁴ Marta VARTÍKOVÁ, *KSS. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*, Bratislava 1971, s. 422.

²⁵ Podrobne: Jozef JABLONICKÝ, *Generálni tajomníci Demokratickej strany z parlamentu do väzenia*, in: *Politické vedy*, č. 1/1998, roč. 1, s. 6–41; Juraj KRÍŽ, *Ján Kempný – prvá obeť komunistického režimu*, in: Peter Sokolovič a kolektív, *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, Trnava 2015, s. 201–240.

1939 Slovenskej republiky). Pravdou je, že DS verejne deklarovala svoje zasadenie sa o spravodlivý proces, ktorý by jeho život uhájil, čo sa však nestalo, a Tiso bol po 134 dní trvajúcom súdnom procese 18. apríla 1947 popravený. Vzdor tomu a ostrej kritike, ktorá následne stíhala demokratov zvlášť zo strany katolíckeho kléru, nestotožňujem sa s týmto tvrdením. Slovenská širšia kresťanská verejnosť ostala pokojná.

Nazdávam sa však, že ďaleko väčší zástup kritikov DS, a to nielen na konfesiónalnom podklade, vyprovokoval hospodársky stav Slovenska, ktorý sa ani po dvoch rokoch od skončenia vojny výrazne nezmenil. To komunisti zvlášť v svojich útokoch proti vládnej DS obratne a až hystericky využívali. Na viac 25. októbra 1946 Gottwaldova vláda prijala dvojročný hospodársky plán pre roky 1947 – 1948 na obnovu a rekonštrukciu Československa po druhej svetovej vojne. Ten mal za cieľ zvýšiť objem priemyselnej výroby o 10% v porovnaní s predvojnovým stavom a dôraz sa kládol aj na dosídlenie pohraničia po odsune nemeckého obyvateľstva a vytvorenie predpokladov pre odstránenie prídelového systému. Plán bol špeciálne zameraný na Slovensko a jeho tzv. industrializáciu. Nemal teda charakter celoštátnosti; sústreďoval sa len na riešenie najkritickejších a najnaliehavejších regionálnych problémov, avšak rozhodne bol prvým direktívnym plánovitým zásahom do ekonomiky štátu. Komunisti si súčasne uvedomovali, že je nutné zamerať svoju pozornosť na široké vrstvy obyvateľstva zdola, a tak jednak rozšíriť svoju členskú základňu, ale tiež odlákať voličov DS pre ďalšie voľby. Súčasne podporovali centrálnu a plánované hospodárstvo, ktoré populisticky sľubovalo rovnosť všetkých.

Svoje miesto v tejto spleti problémov Slovenska zastával pomalý postup reštitúcií a tiež reparácií, ktoré boli prisľúbené Slovensku populárnym Vladimírom Clementisom, štátnym tajomníkom Ministerstva zahraničných vecí Československa. Pochopiteľne s týmto faktom kalkulovali aj špičky DS, majúce spojenie na americké vládnuce demokratické kruhy, ale práve postojom USA k československým reparáciám obecne, boli zvlášť slovenskí demokrati nemilo prekvapení.²⁶ Príčinou americkej stagnácie bolo rozhodnutie gen. Luciusa D. Claya,²⁷ hlavného veliteľa amerických síl v Európe a vojenského guvernéra americkej zóny v Nemecku, pozastaviť medzinárodne dohodnuté reparačné dávky z americkej okupačnej zóny do Sovietskeho zväzu, ktorý tak reagoval,

26 Československá vláda sa k vymáhaniu reparácií od Nemecka prihlásila svojím prvým povojnovým – tzv. Košickým vládnym programom v apríli 1945. Dovtedy sa československá exilová vláda dožadovala len reštitúcií, a teda navrátenia majetku, ktorý si nacisti privlastnili počas svojho protektorátu v Čechách a na Morave, a tiež po okupácii Slovenska od 1. septembra 1944.

27 Generál Lucius Dubignon Clay, v roku 1945 zástupca generála armády Dwighta D. Eisenhowera, následne hlavný veliteľ amerických síl v Európe a vojenský guverné americkej zóny v Nemecku v rokoch 1947–1949, ktorý riadil leteckú dopravu v Berlíne (1948–1949), keď ZSSR blokoval západný Berlín. Jean Edward SMITH, *Eisenhower in War and Peace*, New York 2012, s. 28 a 39.

posilnený americkou diplomaciou a britskými postojmi,²⁸ na smerovanie Európy doľava, ostane ako to potvrdzovali prvé mierové voľby v európskych krajinách vrátane Československa.²⁹ Tento fakt sa takmer okamžite prejavil ako v politických, tak hospodárskych vzťahoch medzi západnými štátmi a Československom. Pochopiteľne, československá diplomacia okamžite reagovala,³⁰ ale nasledovali aj ďalšie, práve z aspektu hospodárskeho vývoja na Slovensku ešte prísnejšie a zásadné obmedzenia.³¹

Československé reparačné nároky, tzv. Clementisov návrh prednesený v novembri 1945 v Paríži na rokovaní Medzinárodnej reparačnej komisie, požadoval odškodnenie za vojnové straty v hodnote 360 miliárd predvojnových korún. Víťazné mocnosti prisúdili Československu reparačný nárok takmer za 19,5 miliardy vtedajších dolárov, čo bolo obecné považované za veľký právny úspech. V lete 1946 sa rozbehlo splácanie reparácií tzv. kategórie B, to znamená formou

²⁸ Americký minister zahraničia James Byrnes v prejave 6. septembra 1946 spochybnil poľskú západnú hranicu, a tým i povojnové usporiadanie Európy z Jalty a Postupimi. Podobný tón zaznel ešte predtým 5. marca 1946 v americkom Fultone z úst Winstona Churchilla. Bývalý britský premiér v protiklade k svojim výrokom z obdobia vojny odsúdil prebiehajúci odsun Nemcov z Poľska, rovnako ako „ohromné a nespravodlivé zásahy voči Nemecku Rusmi ovládanú poľskou vládou“. V prejave za prítomnosti prezidenta Spojených štátov Harry Trumana hovoril Churchill už o existujúcej sovietskej sfére vplyvu v Európe, tzv. železnej opone. Vít SME-TANA, *Odložme brýle mámení! – Churchillův fultonský projev 65 let poté*, in: <https://icv.vlada.cz/cz/tema/odlozme-bryle-mameni!-churchilluv-fultonsky-projev-70-let-pote-81843/tmplid-560/> zo 4. 3. 2011.

²⁹ Z najnovších prác: Jiří FRIEDL – Blanka JEDLIČKOVÁ – Jana ŠKERLOVÁ a kol. *Parlamentní volby 1946 a Československo. Souvislosti, prognózy, fakta, následky*, Praha 2017.

³⁰ Na snahu obmedziť medzinárodnú pomoc Československej republike s odkazom na prebiehajúcu povojnovú obnovu reagoval minister zahraničných vecí Jan Masaryk v októbri 1946 aj na Valnom zhromaždení Organizácie Spojených národov: „*Keď to počujem, som trochu roztrpčený, pretože z toho vyplýva, že my, ktorí sa s takým úsilím snažíme uviesť svoju krajinu do poriadku, si zasluhujeme pomôcť menej ako druhí.*“ Zdeněk VESELÝ – Eduard KUBŮ (ed.), *Sborník dokumentů a materiálů ke studiu dějin československé zahraniční politiky v letech 1945–1948*, Praha, 1988, s. 56.

³¹ Komplikovali sa najmä vzťahy so Spojenými štátmi, keď už 11. februára 1946 sa uskutočnila tajná akcia amerických vojakov, ktorí prenikli do Stěchovic u Prahy a ukoristili tu ukrytý archív K. H. Franka. V priebehu roka 1946 Spojené štáty zmenili aj postoj k udeľovaniu pôžičiek Československu. Čerpanie prostriedkov z niekoľkých poskytnutých úverov bolo zastavené a bezvýsledne skončili sprvu nádejné rokovania o čs. pôžičke na nákup surovín a strojov od Svetovej banky, v ktorej Spojené štáty zaujímali dominantné postavenie. A naďalej bolo zdržiavané aj čs. zlato a vláda Spojených štátov, ktorú tripartitná komisia, zriadená na Parížskej reparačnej konferencii, poverila navrátením zlata ukradnutého Nemeckom, oddaľovala jeho odovzdanie Československu až do roku 1982. Josef BELDA – Miroslav BOUČEK – Zdeněk DEYL, Miloslav KLIMEŠ, *K otázce účasti Československa na Marshallově plánu*, in: *Revue dějin socialismu*, 1/1968, s. 93. Vít SMETANA, *Británie a československé zlato. 'Case study' britského appeasementu?*, Soudobé dějiny č. 4/2001, s. 621 – 658. Vojtěch ŠÍR, *Československé zlato za druhé světové války*, in: <https://www.fronta.cz/ceskoslovenske-zlato-za-valky> z 23. 1. 2014.

demontovania priemyselných zariadení (a tiež prijatím námorných obchodných a riečnych lodí) a ich opätovným zmontovaním, pričom Československo až do roku 1962 získalo týmto spôsobom 11 závodov. Na Slovensku na odškodnenie čakalo predovšetkým vojnou zdevastované horné Považie, Orava, Liptov, ale rovnako aj východné Slovensko.³² O hotový tovar záujem nebol, surovinovú základňu vojnou zdecimované Nemecko poskytnúť nemohlo a Spojencami odmietnuté boli aj rôzne Československom požadované formy služieb. Do februára 1947 dostala ČSR v kategórii B reparácie v hodnote 5,4 milióna USD, čo tvorilo predovšetkým kompletne zariadenie továrne na obrábacie stroje Waldrich zo Siegen (Severné Porýnie-Vestfálsko) a továrne Fritz Müller z Esslingenu (stredné Bádensko-Württembersko) v súhrnnej hodnote 4,5 milióna ríšskych mariek (45 mil. korún v kurze z roku 1938).³³ Vzдор potrebnosti tohto vybavenia v dubnickej Škodovke (a ním podmienenú zamestnanosť obyvateľstva Považia), spojenecké bombardovanie zbrojárskeho komplexu a jeho následne drancovanie utekajúcimi jednotkami wehrmachtu, nedovolilo zariadenie sfunkčniť a viaceré stroje z reparácií určené pre Dubnicu nad Váhom sa museli odviezť do závodov v Prahe, Plzni, Adamove a iných miest v Čechách a na Morave. Z deviateho a desiateho prídelu bolo Slovensku odovzdané zariadenie drevárskeho závodu z bavorského Kehlheimu, ktorým sa zmodernizovali obdobné továrne v Turanoch a Bratislave. Zariadenie fabriky Blohm Voss z Hamburgu významne urýchlilo budovanie Slovenských lodeníc v Komárne.³⁴ V tejto súvislosti je znova nutné uviesť, že všetky formy odškodného pre Slovensko prišli z britskej a francúzskej okupačnej zóny. Americká bola pre Československo stále uzavretá (!), čo v spojitosti s odmietnutím zásielok obilia v neúrodnom roku 1947, zvlášť slovenských demokratov politicky znevýhodňovalo. Viera v DS a s ňou úzko spojený demokratický veľmocenský štát tak dostala významnú trhlinu. A naopak tento neúspech významne posilnil komunistov.

Kampaň proti demokratom, zahájená v lete 1947 ich obviňovaním z podpory protištátnych aktivít prívržencov bývalého slovenského štátu doma aj za hranicami a z aktuálnych ekonomických, najmä zásobovacích problémov Slovenska, znamenala predzvesť slovenskej modifikácie „februára 1948“, a to

³² Vladimír JANCURA, *Nové účty za dávnu vojnu: Kde sa berú, kto ich zaplatí?* Pravda z 29. 9. 2017, č. 224, roč. XXVII., príloha.

³³ Antonín ŠNEJDÁREK – Vavro HAJDU – Ladislav LÍSKA, *Německá otázka 1945–1963. Dokumenty a materiály*, Praha 1964, s. 338 an. Jaroslav KUČERA, *Žralok nebude nikdy tak silný. Československá politika vůči Německu (1945–1948)*, Praha 2005, s. 102 a n. Vladimír JANCURA, *Čo sa ušlo Slovensku z nemeckých reparácií*, Pravda z 22. 4. 2015, roč. XXV., tiež: <https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/352540-co-sa-uslo-slovensku-z-nemeckych-reparacii/> z 1. 2. 2019.

³⁴ V roku 1948 začalo splácanie v cene necelých 3 miliónov USD (v kurze z r.1938). Reparácie skončili v roku 1962 a Československo dostalo z celkového objemu reparácií 4,57% celkom 4,23% zmluvne priznaných Parížskou konferenciou, respektíve z požadovaných reparácií dostalo 14,5 milióna USD.

obzvlášť potom, čo koncom októbra 1947 päť členov KSS a jeden neustraník Zboru povereníkov, na čele s jeho predsedom Gustávom Husákom podali demisiu, čím vyvolali vládnu krízu. Reagovali tak údajne na „zaručené“ správy Štátnej bezpečnosti o odhalení „protištátneho sprisahania“.³⁵ V skutočnosti išlo o konštrukciu Štátnej bezpečnosti ovládanej komunistami, podľa ktorej sprisahanci prepojení na štruktúry DS v spolupráci so slovenskou emigráciou mali usilovať o rozbitie ČSR a obnovenie slovenského štátu z rokov 1939 – 1945, ale tiež údajne pripravovali atentát na prezidenta Edvarda Beneša. Tieto „zaručené fakty“ bezpečnosť doložila zaistením na 700 osôb a vynútenými výpoveďami uväznených zostavila mozaiku sprisahania, do ktorého boli „zapletení“ ako slovenskí členovia vlády v Prahe za DS,³⁶ tak vysoké cirkevné kruhy. Keď 14. septembra 1947 vydalo Povereníctvo vnútra vedené gen. Mikulášom Ferjenčíkom oficiálnu správu o odhalení niekoľkých protištátnych ľudáckych skupín (rozumej bývalých stúpcov slovenských vojnového štátu), do väzenia sa dostali aj dvaja generálni tajomníci DS Ján Kempný a Miloš Bugár, ale ohrozené bolo aj jej predsedníctvo v čele s Jozefom Lettrichom a Jánom Ursíny, ktorý bol cieľene kompromitovaný v postavení námestníka predsedu vlády zatknutím Otu Obucha, jeho tlačového tajomníka, obvineného z kontaktov na ľudácky exil.³⁷

Demokratická strana sa pochopiteľne v pléne SNR, ale aj na pôde Národného zhromaždenia verejne bránila, upozorňovala na provokácie voči svojim členom a poukazovala tiež na mučenie zatknutých, a teda kriminálne vynucovanie si falošných svedectiev o údajných sprisahaniach.

KSČ v roku 1947 dosiahla utuženie ideologických a aj praktických zväzkov so Sovietskym zväzom. Založenie Informbyra (Kominformy) 5. októbra 1947 a odmietnutie hospodárskej pomoci Západu boli jasné pokyny aj pre slovenských súdruhov, ktorí neváhali a sprisňovali tzv. personálnu očistu svojich oponentov z DS. A tá naberala nekontrolovateľné formy, pričom ideologické oportunistické štvanie sa stalo bežným zvlášť pre politikov s minimálnym rozhlľadom. Za príznačné v tomto ohľade považujem vyjadrenia Viliama Širokého, ktorý v decembri 1947 situáciu hodnotil jednoznačne: „...*tábor demokracie a protiimperializmu je v presile, lebo na jeho strane je celý mierumilovný a slobodou milujúci svet* ...[a v protiklade stojí – Zl.Z.L.]...*surové imperialistické pozadie Trumanovej doktríny a jej európskej obrody, takzvaného „Marshallovho plánu“, ktorý pod kepienkom pomoci európskym štátom skrýva úsilie amerického*

³⁵ Róbert LETZ, *Príprava a realizácia tzv. protištátneho sprisahania na Slovensku v roku 1947*, in: Historický zborník, 2004, č. 1, s. 104–118.

³⁶ V čele s námestníkmi predsedu vlády – Jánom Ursíny, ktorý bol donútený odstúpiť už 25. 11. 1947, a Štefanom Kočvarom, štátnym tajomníkom Ministerstva národnej obrany Jánom Lichnerom a ministrami Ivanom Pietorom (pre dopravu) a Mikulášom Franekom (pre zjednotenie zákonov), ktorí sa vzdali ministerského mandátu až 20. 2. 1948.

³⁷ Oto OBUCH, *Tiene sa nedotkli zeme*, Bratislava 1969. Jozef Jablonický, *Kriminalizovanie Demokratickej strany – prípad Obuch a spol.*, in: Quo vadis Slovensko? roč. 2/1996, č. 1, s. 65–72.

*imperializmu obrodil základý nemeckého imperializmu a s jeho pomocou pozba-
vil európske národy zvrchovanosti a nezávislosti.*“³⁸

Aktivita slovenských komunistov však už nebola akceptovaná len povereníkom pre veci vnútorné, ale krytá komunistami v ústrednej vláde a podstate veci nahrávala premyslená manipulácia s odbormi a poľnohospodárskymi organizáciami. Početne narastali masové protestné akcie, vrátane štrajkov a zjazdov, pričom sa zvlášť militantne začali prejavovať niektorí členovia Zväzu slovenských partizánov, ktorí volali po preverovaní štátnych zamestnancov v armáde, po „očistení“ verejného života a po odkrytí a náhrade kolaborantov z ich vlastných radov.³⁹ Na Zjazde závodných a zamestnaneckých rád 30. októbra 1947,⁴⁰ ktorý podporil osobne predseda Ústredného výboru KSČ Klement Gottwald, boli demokrati obvinení zo sabotovania dvojročného hospodárskeho plánu, čo viedlo k návrhom vytvoriť nový Zboru povereníkov bez „zradcov demokracie a sabotérov vládneho programu“, čo bolo 18. novembra i naplnené. Vlastné rokovania o zostavení nového, v poradí už ôsmeho Zboru povereníkov viedol Gottwald, ktorý si priam priam zbaviť slovenských demokratov mocenských pozícií, rozbiť ich stranu, alebo ich aspoň zásadne oslabiť, aj keď, ako uviedol v roku 1963 Viktor Sedmík, jeden z kľúčových pracovníkov štátnej bezpečnosti na Slovensku,⁴¹ tieto ciele priamo riadil ctiziadostivý Husák.⁴²

Útok komunistov proti slovenským demokratom skončil kompromisom, ale predovšetkým pre KSČ bol generálnou skúškou pre prevrat vo februári 1948, pričom sa ukázalo, ako je v politickom boji prospešné využívať mimoparlamentného nátlaku a mobilizovať široké davy občianstva. Slovenskí demokrati teda ataku komunistov na jeseň 1947 nepodľahli, avšak stratili tri poverenictva z predchádzajúcich deviatich (z celkových pätnástich) a v dvoch boli nútení vymeniť poverenca, čím došlo k násilnému zvratu výsledku prvých povojnových volieb. V novom roku 1948 nemali ambície vyvolávať ďalší politický stret, avšak potom čo sa začiatkom februára zostrovala situácia v ústrednej vláde a ministri národno-socialistickej a ľudovej strany podali demisiu, vedenie Demokratickej strany odporučilo svojim ministrom postupovať rovnako a 20. februára 1948 Štefan Kočvara, podpredseda vlády, Ján Lichner, štátny tajomník na ministerstve národnej obrany, Mikuláš Franek, minister unifikácie a Ivan Pietor, minister dopravy, solidárne vystúpili z vlády.

³⁸ Marta VARTÍKOVÁ, *KSS. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*, Bratislava 1971, s. 618.

³⁹ Martin LACKO, *Najhorlivejší pomocníci komunistov. Zväz slovenských partizánov a udalosti na Slovensku v rokoch 1945–1948*, in: Ondrej Podolec (ed.), *Február 1948 a Slovensko*, Bratislava 2008, s. 531.

⁴⁰ Súčasne sa zišli k zjazdovému rokovaniu aj členovia protifašistických bojovníkov a roľníckych komisií.

⁴¹ Matej MEDVECKÝ, *K organizačnej štruktúre štátnej bezpečnosti a politického spravodajstva na Slovensku pred februárom 1948*, in: *Pamäť národa*, roč. VI, 2/2010, s. 30 an.

⁴² Viliam PLEVZA, *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Bratislava 1991, s. 56.

Slovensko sa zo začiatku k februárovej kríze stavalo rezervovane. Jeho občania riešili skôr sociálne peripetie než politické, avšak demisia ministrov „prebudila“ v sobotu 21. februára 1948 aktivitu komunistov, ktorých na príkaz Gottwalda s jasnými pokynmi navštívil Viliam Široký, predseda KSS a súčasne podpredseda vlády. Za jeho dozoru Predsedníctvo KSS už v ranných hodinách schválilo rámcový postup strany v čase vládnej krízy a s argumentáciou „*reakční ministři DS sa postavili proti ľudovej demokracii, čím sa sami vyradili takisto zo Zboru povereníkov*“, žiadalo ich demisiu. Na večer všetkých šesť povereníkov – demokratov bolo Husákom o tomto rozhodnutí písomne vyrozumených, aj keď listy predbehol priamy rozhlasový prenos z bratislavskej Reduty, obľúbeného to miesta stretávania sa slovenských komunistov, v ktorom verejnosti nadšené ohlasovali ako vládnu krízu, tak svoje „zákonné“ rozhodnutie. Husák, sám skúsený právnik, si veľmi dobre uvedomoval, že konal protiprávne, pretože akékoľvek personálne zásahy do zboru prislúchali iba Predsedníctvu SNR, avšak vždy svoje rozhodnutie hodnotil ako odpovedajúce danej situácii. A teda politický záujem vedome uprednostnil pred ústavným právom!⁴³

Demokrati proti postupu Husáka protestovali a o dva dni neskôr na zasadnutí Predsedníctva SNR vydali proklamáciu, ktorú však komunisti bojkotovali. Sami však v ten istý deň za pomoci príslušníkov bezpečnosti a povereníkov Pavla Blahu zo Strany slobody a Jána Bečka zo sociálnej demokracie prevádzali násilné prevzatie povereníctiev, riadených od jesene 1947 demokratmi Milanom Polákom, Jozefom Stykom, Matejom Joskom, Martinom Kvetkom, Jozefom Lukačovičom a Ivanom Štefánikom. Násilný scenár iniciovaný Širokým, vygradovaný Ďurišom a riadený Husákom za asistencie štátnej bezpečnosti a sympatizujúcich politikov, už večer 23. februára 1948 umožnil predsedovi Zboru povereníkov poslať hlásenie Gottwaldovi, „*funkcie povereníkov za Demokratickú stranu prevzali iní členovia zboru*.“ Obratom bolo vyjadrené uspokojenie s týmto stavom a tiež prisľúbené jeho „*dodatočné schválenie*“.

Tento postup zvlášť v jeho praktickom prevedení iritoval Júliusa Ďuriša, demagóga a ministra poľnohospodárstva ústrednej vlády, ktorému sa celková situácia na Slovensku zdala nielen málo revolučná, ale tiež nekonfliktná, čo bolo v rozpore s jeho predstavou revolucionára! Preto nielenže presvedčil ústredie KSČ o svojom kritickom videní situácie na Slovensku, ale aj získal od neho plnú moc pre svoje revolučné rokovania, a tiež revolučné postupy, pričom sa pre tieto snažil získať ako Širokého tak Husáka. Zakladal akčné bunky, žiadal razantné konanie voči nepriateľským živlom a celý doterajší proces prevzatia povereníctiev nazýval veselohrou familiárneho rázu, pričom táto bola zakončená „pohárikom“. Ďuriš sa aj po pätnástich rokoch od februárových udalostí, ktoré mali na

⁴³ Matej MEDVEČKÝ – Radoslav RAGAČ, *Bezpečnostný aparát na Slovensku a nástup komunistov k moci*, in: Ondrej Podolec (ed.), Február 1948 a Slovensko, Bratislava 2008, s. 465.

vývoj Slovenska na dlhých štyridsať rokov spiatočnícky vplyv, vyjadroval len ako o „februárovej operete“!

Víťazné prevzatie politickej moci komunistami na Slovensku síce neprebehlo podľa predstáv tohto profesionálneho revolucionára a (v tom čase) presvedčeného marxistu, avšak daný priebeh udalostí ani nevzbudil v širokých vrstvách obyvateľstva zjavné protesty. Slovensko ovládlo očakávanie zmien. Málokto však tušil, že budú tak radikálne.

Zlatica Zudová-Lešková

Zwischen politischem Taktieren, Kompromiss und Umsturz. Die einzigartige Lehre aus der Geschichte der Slowakei vom Herbst 1947 bis zum Winter 1948

Zusammenfassung

Der Slowakische Nationalaufstand (Slowakisch: Slovenské národné povstanie, kurz SNP) bleibt ein einzigartiger Teil des europäischen antinazistischen und antifaschistischen Widerstands in den Jahren des Zweiten Weltkriegs. Zweifellos war er trotz der auch heute kursierenden ahistorischen Spekulationen das Ergebnis der langfristigen, heimischen Aversion gegen die Unterzeichner der Ersten Slowakischen Republik und ihre Protektoren, die allseitig durch die tschechoslowakische Exilregierung mit ihren politischen und militärischen Spitzen aus London unterstützt wurde. Der bewaffnete Aufstand führte die Slowakei eindeutig nicht nur zurück in die Tschechoslowakei, sondern reihte sie gleichzeitig in die Kolonne der Anti-Hitler-Koalition ein. In den sechzig Tagen (vom 29. August bis zum 28. Oktober 1944) konsolidierte sich ihre politische Kraft in zwei politischen Hauptrichtungen – in der Kommunistischen Partei der Slowakei und in der Demokratischen Partei, wobei der dritte wesentliche Träger, den die Widerstandsguppen tschechoslowakischer Art darstellten, entweder außerhalb des Konglomerats des zentralen politischen Organs – des Slowakischen Nationalrats – gestellt oder von den Parteien absorbiert wurde. Das qualitative politische Missverhältnis beider Parteien war die natürliche Ursache nicht nur von Differenzen, sondern auch von Feindseligkeiten und wahllosen Angriffen, wobei in ihrer Kriegs- und Nachkriegsbeziehung trotz der Deklaration der Demokratie und Parität die außenpolitische Orientierung auf die Sowjetunion und die marxistisch-leninistische Ideologie und die daraus hervorgehende Haltung der demokratischen Mächte gegenüber der Tschechoslowakei (Slowakei) eine Schlüsselrolle spielten. Diese Kernstücke und die verlorenen Parlamentswahlen am 26. Mai 1946 trieben die slowakischen Kommunisten zu militanten und kriminellen Praktiken, die im Herbst 1947 in der Slowakei in eine politische Krise mündeten. Diese war in ihrem Wesen der Vorbote der politischen Krise in der Tschechoslowakei im Februar 1948, aus der die Kommunisten siegreich hervorgingen, die hier lange 41 Jahre herrschten.

Zlatica Zudová-Lešková

Amid political tactics, compromise and revolution. Unique lessons from the history of Slovakia, from the spring of 1947 to the winter of 1948

Summary

The Slovak National Revolution (SNR) remains a unique element of the European anti-Nazi and anti-Fascist resistance during the period of the Second World War. It is indisputable that, despite persisting a-historic speculation, this was the result of long-standing domestic resistance against the signatory of the military Slovak Republic and its protectorate, generally supported by the Czechoslovak government in exile in London, led by its top political and military leaders. The armed revolution clearly brought Slovakia back into Czechoslovakia and also made it a member of the anti-Hitler Allies. Over the course of sixty days (from 29 August to the 28 October 1944) its political power was consolidated into two main political subjects – the Communist Party of Slovakia and the Democratic Party, whereas the third key subject representing resistance groups of a Czechoslovak nature, either remained outside the conglomerate of the central political bodies – the Slovak National council – or was absorbed by the parties. The qualitative political disproportion between both parties was a natural result of not just disputes, but also animosity and unscrupulous attacks, whereas the foreign policy orientation towards the Soviet Union and the Marxist-Leninist ideology and the related standpoint of the democratic powers towards Czechoslovakia (and Slovakia), played a key role in their war-time and post-war relations, despite the declared democracy and parity. These foundations and the loss of the parliamentary elections on the 26 May 1946 forced the Slovak communists to carry out militant and even criminal activities, which led to a political crisis in Slovakia in the spring of 1947. This was essentially the model for the political crisis in Czechoslovakia in February 1948, which was won by the communists who then governed for a long 41 years.

Milan Bárta

Lidové milice mezi komunistickou stranou a Sborem národní bezpečnosti 1948–1953

People's Militias between the Communist Party and the National Security Corps 1948–1953

In 1945, Factory Militias were set up at the instigation of the Communist Party of Czechoslovakia, their official task being to protect factories from sabotage and external attack. In fact, they were really meant to protect the nationalisation that was underway, and in February 1948, a time of conflict over Czechoslovakia's political direction, they became the basis for establishing the People's Militias. The People's Militias were intended to serve by intimidating political opponents. They proved their worth and during the period the communist regime was getting established, they were significantly expanded in number. The People's Militias were set up purely on the basis of a KSČ decision, and their establishment had no basis in law at the time. During this time, they essentially fulfilled the role of an assistant body and reserve force for the National Security Corps. A lack of clarity in tasks and competencies between the National Security Corps and the Communist Party resulted in a number of problems, leading to personnel and organisational instability. During the first half of the 1950s, the militias were separated from the security apparatus, and they were fully transferred to the management of the Communist Party of Czechoslovakia.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Communist Party, People's Militia, National Security Corps, Factory guard

Lidové milice (LM) jsou neodmyslitelně spjaté s komunistickým převratem v únoru 1948. Předkládaná studie se bude věnovat přibližně prvním pěti letům jejich existence (1948–1953), kdy se rodila jejich organizační i personální podoba a kdy v řadě případů stály prakticky na pomezí mezi bezpečnostním aparátem a aparátem komunistické strany, což s sebou přinášelo řadu problémů.

Již Karel Marx a Bedřich Engels spatřovali ve vzniku dělnických milic náhradu za profesionální armádu a policii, které spojovali s kapitalistickým systémem a útlakem dělnické třídy. Za vzor jim sloužily Národní gardy vytvářené během Pařížské komuny. Také během ruské bolševické revoluce důležitou roli sehrály Rudé gardy. Tyto teze potom rozvíjel Vladimír Iljič Lenin, podle jehož úvah měly armádu nahradit proletářské milice.¹ Další vývoj ovšem ukázal praktickou nereálnost tohoto systému a Rudé gardy záhy splynuly s jednotkami pravidelné Dělnicko-rolnické rudé armády.²

Druhá světová válka přinesla velké změny. Projevily se také v Československu, kde se měla podoba osvobozené republiky vytvářet na základě představ londýnského a především moskevského exilu. Týkalo se to i bezpečnostního aparátu. Již v průběhu války požadoval Klement Gottwald opakovaně post ministra vnitra pro komunistickou stranu. Na základě dekretu prezidenta republiky³ byly navíc velké pravomoci při budování nových bezpečnostních složek, a zejména při zajišťování bezpečnostní služby, svěřeny národním výborům (především zemským a okresním).

K první praktické prověrce různých pojetí bezpečnostní politiky došlo v průběhu osvobozování Slovenska. Obě rozhodující politická seskupení (Demokratická strana a Komunistická strana Slovenska) prosazovala vlastní koncepci organizace a působnosti poválečných bezpečnostních sborů. Komunisté počítali s vybudováním nového bezpečnostního aparátu na miličním principu, demokraté prosazovali obnovu starých policejních a četnických struktur. Vedle milice resp. Národní stráže, policie a četnictva, tu působily také ozbrojené zbytky partyzánských skupin či orgány sovětské armády a tajné policie.

Nově konstituované národní výbory řízené komunisty začaly s vytvářením milic, jejichž pravomoci respektovaly i sovětské vojenské orgány, které je v mnoha případech pomáhaly vyzbrojovat. Dne 23. února 1945 ovšem Předsednictvo Slovenské národní rady (SNR) zřídilo jednotnou Národní bezpečnost.⁴ O měsíc později potom rozhodlo o zrušení milic v místech, kde už působila Národní bezpečnost. Dne 9. dubna téhož roku bylo vydáním nařízení SNR č. 28/1945

¹ Bohuslav LITERA, *Historie Rudé armády 1917–1941. I. a II. díl*, Praha 2009, s. 21.

² Miroslav NOVÁK, *Lidové milice: historie a současnost*, Praha 1977, s. 8–9.

³ Dekret prezidenta republiky č. 18 ze dne 4. 12. 1944.

⁴ Jozef JABLONICKÝ, *Slovensko na prelome. Zápas o víťazstvo národnej a demokratickej revolúcie na Slovensku*, Bratislava 1965, s. 340–344.

určeno, že se Národní bezpečnost stane jediným trvalým bezpečnostním sborem.⁵ Milice postupně zanikaly, na západním Slovensku jejich činnost skončila až v červnu, resp. červenci 1945.

Také v českých zemích v týdnech těsně po válce působily stále existující četnické i policejní sbory či obecní strážníci vedle rodícího se Sboru národní bezpečnosti (SNB). Na konci války navíc vznikla v rámci místních a okresních národních výborů celá řada ozbrojených složek, které si osobovaly právo vykonávat bezpečnostní službu (Národní bezpečnostní sbor, Národní střelecká garda, Národní stráž, Ochrana národní bezpečnosti, Strážní sbor, Místní bezpečnostní služba apod.).⁶ Vedle nich působily ozbrojené jednotky Revolučních gard, partyzánů atd.

Ve snaze po unifikaci a centralizaci bezpečnostního aparátu nařídilo počátkem června 1945 ministerstvo vnitra rozpuštění všech ozbrojených jednotek působících mimo rámec SNB a armády (mimo ozbrojené strážní oddíly železniční a pátrací služby). Zůstaly také Závodní milice vznikající z podnětu odborového vedení ovládaného komunisty, podřízené byly Ústřední radě odborů, v jejímž čele stál Antonín Zápotocký. Oficiálně byly určené k ochraně některých průmyslových závodů proti sabotážím a ohrožení zvnějšku. Ve skutečnosti měly reprezentovat vzrůstající postavení dělnické třídy a chránit chystané znárodnění.⁷ Na počátku ledna 1946 vydala Ústřední rada odborů Směrnice pro závodní stráž.⁸ Protesty ozývající se z řad podřízených umlčel rázně komunistický ministr vnitra Václav Nosek, který prohlásil: *Jsem především odborářem a pak teprve ministrem.*⁹ Závodní stráž byla již v té době poměrně úzce svázána se Sbohem národní bezpečnosti podřízeným ministerstvu vnitra (instruktoři SNB měli např. zajišťovat výcvik). Vznik a fungování Závodních milic (stráží), navázaných na komunistickou stranu, přirozeně vyvolalo v řadách nekomunistů širokou vlnu protestů.¹⁰

Od podzimu 1947 došlo k zostření vnitropolitického boje, blížil se rozhodující střet o další směřování státu. Zatímco nekomunisté očekávali rozhodnutí

⁵ Sberka nariadení Slovenskej národnej rady. Nariadenie Predsedníctva SNR č. 28 zo dňa 9. 4. 1945 o Organizačnom predpise pre Národnú bezpečnosť.

⁶ Více viz např. Tomáš JAKL, *Povstalci, gardisté, vojáci a příslušníci SNB – vývoj ozbrojených složek ČSR v roce 1945*, in: Ivo PEJČOCH – Prokop TOMEK a kol., *Od svobody k nesvobodě 1945–1956*, Praha 2011, s. 50–69; Ondřej SLADKÝ, *Příští stanice Sudety. Činnost pražského pluku RG I v severozápadním pohraničí v květnu a červnu 1945*, in: Sborník Archivu bezpečnostních složek, 2009, č. 7, s. 61–93.

⁷ František SOVA, *Lidové milice – věrná stráž revolučních vymožeností pracujícího lidu*, in: Únor a československé ozbrojené síly, Praha 1973, s. 24.

⁸ Zatímco v roce 1945 se používal název Závodní milice, na přelomu let 1945–1946 se setkáváme i s pojmem Závodní stráž, který později převládl.

⁹ Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969. Nelegální armáda Komunistické strany Československa*, Praha 2013, s. 18.

¹⁰ *Tamtéž*, s. 22–23 a 29–30.

u parlamentních voleb v květnu 1948, komunisté se připravovali také na další alternativy, včetně ozbrojeného střetnutí. V této souvislosti komunističtí předáci opakovaně vyzývali k aktivizaci mas, především továrního dělnictva.

Podle pokynu Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) začaly počátkem února 1948 v důležitých závodech vznikat nepřilíš početné strážní oddíly, tvořené z větší zčásti členy Závodních stráží (a používající i jejich zbraně), ani náplní činnosti se od nich příliš nelišily. Jejich úkolem zřejmě bylo soustředit jádro věrných komunistů a jejich sympatizantů.¹¹ Ty se aktivizovaly po jednání vlády 17. února, měly spolu se Závodními strážemi kontrolovat podniky. Vedle nich ovšem v pohotovosti i mimo pracovní dobu zůstávaly v očekávání následujících událostí (a pokynů) i další početné skupiny komunistů a jejich sympatizantů. Tito „soudruzi“ potom zřejmě tvořili jádro vznikajících Lidových milicí.

Díky dokonalému přehledu o plánech politických oponentů mohli komunisté přejít do ofenzivy. Bezprostředně po demisi ministrů nekomunistických stran 20. února došlo k vyhlášení pohotovosti jednotek SNB na celém území republiky a bylo zahájeno stahování pohraničních útvarů k Praze. Vedle toho se začalo s aktivizací „mas“ a na pokyn ÚV KSČ se strážní oddíly přeměnily na pohotovostní oddíly, jejichž vznik řídily výbory základních organizací KSČ.¹² Ty měly v případě potřeby zasahovat i mimo objekty továren, došlo proto k jejich výraznému personálnímu posílení.

O den později padlo rozhodnutí sjednotit činnost všech těchto složek a dát jim vojenskou organizaci. ÚV KSČ rozhodl o tom, že nově vzniklé jednotky budou nazývány Dělnickými milicemi.¹³ 21. únor byl proto později slaven jako den vzniku Lidových milicí.

Dělnické milice vznikaly pod vedením komunistů, převzaly většinu příslušníků stávajících oddílů, jejich členy se však mohli stát i důvěryhodní nestraníci. Vytvářely se na základě výrobního principu, tzn. dělníci dílny či pracoviště tvořili jednu jednotku. Jejich počet se v Praze v únorových dnech odhaduje kolem 6000–7000 mužů. Oficiálně měly chránit závody a pomáhat SNB udržovat veřejný pořádek. Ve skutečnosti však měly zasahovat proti stoupencům nekomunistických stran, zamezovat akcím na jejich podporu („provokacím“), případně je v zárodku rozbíjet. Společně s nově vzniklými akčními výbory Národní fronty a SNB se intenzivně zapojily do začínající očisty.¹⁴ Jejich hlavní funkce však spočívala v zastrašování a demonstraci komunistické síly, měly být „vidět“, proto opakova-

¹¹ M. NOVÁK, *Lidové milice: historie a současnost*, s. 11.

¹² J. BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 39.

¹³ Sousedství Dělnické milice se paradoxně objevuje pouze během únorových dnů. O Dělnických milicích mluvil 28. 2. v projevu Klement Gottwald, převzalo jej i Rudé právo, navíc více odpovídá komunistické terminologii a důrazu na „dělnickou třídu“.

¹⁴ Jiří BÍLEK – Vladimír PILÁT, *Závodní, Dělnické a Lidové milice v Československu*, *Historie a vojenství*, 1995, č. 3, s. 83.

ně procházely Prahou. Symbolické bylo i jejich spojení se SNB, který jejich činnost fakticky legalizoval, a k němuž se vždy hlásily.

V neděli 22. února byl pro řízení milicí vytvořen Hlavní štáb. Na návrh Václava Noska byl velitelem jmenován Josef Pavel, který získal velitelské zkušenosti během španělské občanské války a organizační schopnosti osvědčil později ve stranickém aparátu, mj. působil v čele branně-bezpečnostního oddělení ÚV KSČ. Zástupcem velitele se stal další „španělák“ František Kriegel, který měl ve štábu působit jako spojka na krajský výbor KSČ pro kraj Praha.¹⁵ Ústřední výbor zastupoval Josef Smrkovský, fungující jako nezbytný politický komisař. Nižší funkce byly obsazeny stranickými funkcionáři, případně příslušníky SNB.¹⁶

Hlavní štáb dostával úkoly přímo z ÚV KSČ, kde měl bezpečnostní problematiku na starosti generální tajemník Rudolf Slánský, který také schvaloval všechny větší akce Dělnických milicí, v rozhodujících otázkách se obracel na Klementa Gottwalda.¹⁷ Hlavní štáb měl připravit plány a následně řídit otázky organizace, materiálního zajištění (včetně zásobování či ubytování) a výzbroje milicí.

V návaznosti na stranické organizace vzniklo sedm oblastních velitelství milicí řízených oblastními štáby, v jejichž čele stáli velitel spolu s politickým instruktorem.¹⁸ Měřítka pro vznik těchto oblastí byla především politická (jako síla a aktivita komunistů, důležitost objektů), méně materiálně technická.¹⁹ Základní jednotkou se měla stát rota, tvořená několika četami. Za nábor do jednotek milicí odpovídat sekretariát výbor KSČ pro kraj Praha, v jehož čele stál Antonín Novotný, roli prostředníka zastával již zmíněný František Kriegel.²⁰

Vzhledem k neurčitosti úkolů a nejasnosti dalšího vývoje se připravovaly plány pro různé situace. Ani uvnitř štábu nepanovaly jasné názory na další postup, Josef Pavel se několikrát střetl se Josefem Smrkovským, později kritizoval i členy pražského vedení KSČ. Pokyny, které velitelé oblastí dostávali, byly vět-

¹⁵ Josef PAVEL, *Hlavní štáb Lidových milic v Únoru*, Lidová armáda, 1963, č. 2, s. 66. Správní rozdělení na kraje tehdy ovšem ještě neexistovalo, jedná se o dělení dle stranického principu („partajní kraje“ se ovšem s pozdějšími správními kraji nekryly).

¹⁶ Národní archiv (dále jen NA), Archiv ÚV KSČ, f. Generální sekretariát ÚV KSČ 1945–1951 (dále jen 100/1), sv. 43, a. j. 328, Velitelé, důstojníci a členové štábu ZM Praha, nedatováno. Srovnej s Milan BARTA, *K činnosti Lidových milicí v únoru 1948*, Paměť a dějiny, 2017, č. 4, s. 57.

¹⁷ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), sb. Ministerstvo národní bezpečnosti (dále jen MNB), a. č. MNB 20, Podsvazek 1, Zápis o výpovědi Pavla Josefa, 12. 5. 1952; Tamtéž, f. Historický (dále jen H), sign. H-867/3, Můj poměr k Rudolfu Slánskému, 11. 11. 1955.

¹⁸ Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 40.

¹⁹ František SOVA, *Lidové milice – věrná stráž revolučních vymožeností pracujícího lidu*, s. 27.

²⁰ Antonín Novotný přitom ještě 19. února doporučoval, *aby soudruhům bylo zakázáno brát si zbraně do závodu. Je to zbytečně hraní na vojáky*. NA, Archiv ÚV KSČ, f. Organizační oddělení, Marie Švermová 1945–1951 (dále jen 100/4), sv. 25, inv. j. 173, Zápis ze schůze předsednictva krajského výboru ve čtvrtek dne 19. II. 1948.

šinou obecného rázu, např. bránit „majetek lidu“ (továrny), střežit ulice a zabráňovat „akcím reakce“ atd. Většinou byly předávány ústně, popř. telefonicky, máme proto k dispozici málo dokladů o konkrétní činnosti milicií.

V rámci zajištění možnosti včasného zásahu nesměli milicionáři opouštět závody a udržovali pohotovost. Chyběly jim pokyny pro další činnost, opakovaně si stěžovali především na absenci výzbroje. Dochovala se informace o tom, jak se v ČKD Stalingrad (vysočanská Českomoravská-Kolben-Daněk) stovky milicionářů bezcílně potulovaly po továrnách a čekaly na další vývoj. Večer potom milicionáři několik hodin nepřetržitě pochodovaly centrem Prahy, vraceli se o půlnoci unavení a hladoví, mnozí prý se během pochodu vytráceli domů.²¹ I to byla realita únorových dnů, která však nebyla oficiálně připomínána.

Koordinaci činnosti Lidových milicí, ale nejen jich, mělo pomáhat zajistit zpravodajství, které na štábu řídil nadporučík SNB Jiří Hošek, s nímž se Josef Pavel seznámil během své předchozí práce ve stranickém aparátu.²² Informace získané z jednotlivých oblastí byly vyhodnocovány a předávány stranickému vedení, týkaly se nejen obecného popisu situace v ulicích, milicionáři působili mezi „reakčními“ studenty, střežili určené objekty, nechyběly ani zprávy z bezpečnostního aparátu a armády, měli např. sledovat, zda vytipovaní nekomunističtí důstojníci neopouští kasárny atd. Zprávy byly předávány telefonicky, případně pomocí pěších či motorizovaných spojek.

Důležitá byla otázka vyzbrojení milicionářů. Především řadoví členové nasazovaní „do akcí“ opakovaně žádali o přidělení zbraní. O vyzbrojení milicionářů rozhodl ústřední výbor v noci z 22. na 23. února, tento úkol byl svěřen ministru vnitra Noskovi. Převoz zbraní z brněnské Zbrojovky zajišťoval Jindřich Veselý,²³ uloženy byly v budově Zemského velitelství SNB v Praze-Bubenči. Pušky (samo-paly se Josef Pavel neodvážil milicionářům svěřit) byly zbrojíř SNB zkontrolovány a připraveny k použití a podle míst určení rozděleny do nákladních automobilů.²⁴

V noci z 24. na 25. února, v době, kdy vládní krize vrcholila, rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ, že je nutné připravit plány pro hromadný nástup milicionářů do ulic s tím, že je třeba zabránit všem větším akcím „reakce“ nebo demonstracím oponentů. Proto jim měly být ke zvýšení efektu vydány připravené pušky.²⁵ Dopoledne 25. února došlo k rozdělení 6000 pušek, ke každé bylo

²¹ ABS, sb. MNB, a. č. MNB 20, Podsvazek 2, Záznam napsaný s. Martinicem, velitelem oblasti I, 17. 4. 1952.

²² K osobě Jiřího Hoška více viz Milan BÁRTA, *Moucha v pavučině. Kariéra Jiřího Hoška v komunistickém ministerstvu vnitra*, in: Sborník Archivu bezpečnostních složek, 2012, č. 10, s. 143–169.

²³ Více viz Jindřich VESELÝ, *K historii vzniku Lidových milicí*, in: Jan SÝKORA (ed.): *Pražské milice v Únoru. Vzpomínky*, Praha 1964.

²⁴ JOSEF PAVEL, *Hlavní štáb Lidových milic v Únoru*, s. 67.

²⁵ ABS, sb. MNB, a. č. MNB 20, Podsvazek 2, Protokol o výpovědi sepsaný dnešního dne na zdejší velitelství s Josefem Smrkovským, 13. 5. 1952.

k dispozici deset nábojů. Milicionáři dostali přísné pokyny ohledně použití zbraní, střelbu mohli zahájit pouze na pokyn ze štábu. Krize se měla vyřešit „ústavní cestou“, ozbrojení dělníci se měli pouze stát tichou hrozbou a výstrahou pro nekomunisty, především pro studenty.²⁶ Rozhodnutí vydat zbraně až nyní považovala velká část milicionářů i jejich velitelů i po letech za velkou chybu, v rozjitřené atmosféře únorových dnů pod vlivem stranické propagandy zřejmě mnozí z nich očekávali reálnou možnost ozbrojeného střetu. Jak se později vyjádřil jeden z náčelníků oblasti: *odhodlání dělníků bylo tehdy takové, že jsme se nebáli jít a nerozpakovali bychom se zasáhnout v jakékoliv akci.*²⁷ Vzápětí ovšem kriticky dodal, že případný střet s armádními jednotkami, SNB nebo západními vojsky by skončil jatkami. To potvrzuje tezi, že milicionáři počítali s ozbrojeným střetem a na straně protivníků nevyklučovali ani zásah profesionálních sil.

Další požadovali použít násilí proti „reakci“ pro výstrahu a odůvodňovali to tím, že i za první republiky se „střílelo do dělníků“. Ohlas našly tyto požadavky i vedení KSČ, prosazoval je např. Karel Šváb, tehdejší vedoucí evidenčního oddělení. Josef Pavel ve shodě s Rudolfem Slánským tuto možnost odmítl.²⁸

Na odpoledne 25. února byly původně naplánovány velké manifestační pochody milicionářů Prahou, vzhledem k tomu, že prezident Edvard Beneš nakonec přijal demisi ministrů a pověřil Klementa Gottwalda sestavením nové vlády, byl tento pochod zrušen, a místo něj proběhla na pokyn Rudolfa Slánského ve večerních hodinách vítězná přehlídka ve středu města, zakončená na Staroměstském náměstí.²⁹ Vzhledem k tomu, že se milice původně připravovaly na pochody na několika místech, nepodařilo se jejich pohyb náležitě koordinovat a některé oddíly se na přehlídku nedostavily.³⁰

V době, kdy Klement Gottwald před stotisícovým davem na Václavském náměstí oznamoval vítězství komunistů, probíhal největší a nejznámější únorový zákrok milicionářů. Studentský pochod, mající vyjádřit podporu prezidentu republiky, se v Karmelitské ulici pomocí popelářských vozů podařilo SNB rozdělit, ne však zastavit. Zatímco jedna část pronikla přes Pohorelec až před Pražský hrad, zamířila na totéž místo druhá část přes Malostranské náměstí a Nerudovu ulici. Na žádost SNB byly s Gottwaldovým souhlasem do Nerudovy ulice vyslá-

²⁶ Příslušníci i vedoucí oddílů milici se snažili různými způsoby (neúspěšně) posílit výzbroj. Milan BARTA, *K činnosti Lidových milicí v únoru 1948*, s. 59.

²⁷ ABS, sb. MNB, a. č. MNB 20, Podsvazek 2, Protokol o výslechu Jana Dvořáka, 15. 4. 1952.

²⁸ NA, f. Komise I, sv. 15, a. j. 247, Můj poměr ke Karlu Švábovi, 11. 11. 1955. Pavel charakterizoval Švába jako člověka oddaného straně, ale primitivního. NA, f. Komise II, sv. 22, a. j. 467, Záznam pohovoru se s Pavlem dne 11. 1. 1963.

²⁹ ABS, sb. MNB, a. č. MNB 20, Podsvazek 1, Zápis o výpovědi Pavla Josefa, 12. 5. 1952; Jiří BÍLEK – Vladimír PILÁT, Závodní, Dělnické a Lidové milice v Československu, s. 82.

³⁰ ABS, sb. MNB, a. č. MNB 20, Podsvazek 2, Protokol o výslechu Jana Dvořáka, 15. 4. 1952.

ny čtyři stovky milicionářů.³¹ Situaci přišel zkontrolovat i Josef Pavel. Jako člen stranického vedení vystupoval v civilu, cestou potkával již jen skupinky studentů prchající z Nerudovy ulice.

Dne 26. února 1948 přijalo předsednictvo ÚV KSČ usnesení o zakládání jednotek milicí podle pražského vzoru na celém území republiky. Symbolickou tečkou za únorovými událostmi představovala slavnostní přehlídka příslušníků SNB a milicionářů o dva dny později, kde milicionáři poprvé vystoupili v rámci větších celků, celkem se účastnilo čtrnáct praporů.³² Podobné přehlídky se konaly i v dalších velkých městech, každoročně se potom opakovaly.

Milicionáři se v únoru 1948 plně osvědčili, byť jejich úloha byla později nejspíše zveličena a rozhodující roli při pacifikaci opozice i během represivních zákroků sehrály jednotky SNB.

Již 8. března 1948 se objevuje pojem Lidové milice.³³ Nějakou dobu se potom vedle sebe objevují názvy Lidové milice i Závodní milice (pojem Dělnické milice vymizel bezprostředně po únoru). K tomu přistupuje ještě výraz Osadní milice (zpočátku pohraniční milice), které měly vzniknout v *každé vesnici a v každé organizaci strany* podél západních hranic republiky výhradně z komunistů (pokud někde vedle sebe existovaly Osadní i Lidové milice, měly prvně jmenované přednost při přijímání členů).³⁴ V té době se počítalo s celkovým počtem 100 000 milicionářů.³⁵ Někdy se pojem Lidové milice také objevuje souhrnně jako označení Závodních a Osadních milicí, teprve po polovině roku 1948 začíná převažovat. Ještě v roce 1949 se však setkáváme s pojmy závodní Lidová milice a osadní Lidová milice.

Z výše naznačeného plyne, že po únoru byl připravován velký rozmach milicí, skutečnost však zaostávala za plány, zvláště na Slovensku.³⁶ Zbrusu nové zbraně jim byly odebrány s tím, že je dostanou pohraniční útvary a byly nahrazeny starými, povětšinou trofejními puškami, z nichž část se jevila naprosto nepoužitelná. Ani těch navíc nebyl dostatek. Ani nábor nových příslušníků neprobíhal podle představ, plánované počty milicionářů se navíc opakovaně navyšovaly (v červenci 1948 se již počítalo se 150 000 milicionáři), rozdíl mezi tabulkovými

³¹ Více viz Milan BÁRTA, *K činnosti Lidových milicí v únoru 1948*, s. 60.

³² Více viz Milan BÁRTA, *Přehlídka Sboru národní bezpečnosti a dělnických milicí*, Paměť a dějiny, 2017, č. 4, s. 107–114.

³³ NA, f. 100/1, sv. 43, a. j. 328, Dopis adresovaný Velitelství lidové milice, 8. 3. 1948.

³⁴ ABS, f. Velitelství StB (dále jen 310), sign. 310-22-4, Záznam ze dne 26. VII. 1948. Osadní milice v té době působily ve 14 okresech v počtu 7760 pušek, pokračovat v organizaci se mělo po žních (plán počítal s 25 000 muži).

³⁵ ABS, f. 310, sign. 310-22-4, Záznam o poradě bezpečnostní pětky, konané dne 2. března 1948 za účasti ss: Slánského, Noska, Ďuriše, Reicina a Veselého.

³⁶ Praktické problémy s formováním Lidových milicí v té době viz Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 49–53.

počty a reálným stavem (byť se počty navyšovaly) se tak neustále zvyšoval.³⁷ Milicionáři se navíc jevíli jako stranická záloha a několik tisíc jich bylo posláno politicky posílit bezpečnostní aparát (někteří se dokonce podíleli na výsledcích v době politických procesů se skupinou Slánský a spol.) a armádu.

V té době vedení (štáb) Lidových milicí přešlo jako samostatné oddělení do působnosti ministerstva vnitra.³⁸ Ministerstvo vydalo v červenci 1948 směrnice, v nichž se pokusilo definovat úkoly milicí, které byly v souladu s kontinuitou února chápány stále jako pomocníci (resp. záloha) SNB. Milice se měly *pro plnění pomocných úkolů SNB vytvářet v závodech důležitých pro obranu státu, nebo pro národní hospodářství*, které určí ministr vnitra.³⁹

Postavení Lidových milicí v bezpečnostním systému posílilo koncem roku 1948 po ustavení Skupiny I Bezpečnost, kdy pro jejich řízení vznikl samostatný odbor v rámci Prezidia pro bezpečnost (které mělo představovat soběstačné a nezávislé zázemí bezpečnostních složek, jakýsi orgán služeb, ze kterého by se řešily otázky kádrové, školské, materiální, legislativní atd. všech složek SNB) označený BP/9. V čele štábu stáli major SNB Miroslav Duda (již od únorových dnů), který se stal velitelem pohraničních jednotek a jehož místo zaujal poslanec Národního shromáždění Viktor Linhart, toho po vzniku ministerstva národní bezpečnosti vystřídal další poslanec Jan Janulík, který byl na počátku roku 1952 postaven do čela Veřejné bezpečnosti, nahradil ho jeho zástupce Alois Kotva.

Štáb Lidových milicí sice působil při ministerstvu vnitra, ve skutečnosti ovšem podléhal ústřednímu sekretariátu ÚV KSČ, respektive jeho branně-bezpečnostnímu oddělení v čele s Josefem Pavlem.⁴⁰ V té době Pavlovi tento systém vyhovoval, zakrátko se ovšem stal náměstkem ministra vnitra a potom si opakovaně stěžoval, že se o milice musí starat, nemůže je ale řídit... Doporučovalo se, aby byli členové ústředního štábu, velitelé a štáb v krajích a velitelé okresů (tábulkově 132 lidí) převzati ministerstvem jako kmenoví zaměstnanci, což by do jisté míry „zprofesionalizovalo“ jejich činnost (do té doby bylo totiž členství v milicích na jakékoli úrovni nehonorované). Štáby v krajích a okresech přitom paradoxně sídlily na okresních a krajských výborech strany. I tato dislokační dvoukolejnost se stávala zdrojem problémů.

I nadále měly organizaci a činnost Lidových milicí ovlivňovat ministerstvo vnitra a stranický aparát, často nesystematicky a ke škodě věci. Ministerstvo vnitra prakticky zajišťovalo výcvik, školení a materiální zázemí (kromě pušek, které dodávalo ministerstvo obrany), také při výkonu bezpečnostní služby se na milicionáře měla vztahovat práva jako na příslušníky SNB, a to včetně použití zbraní.

³⁷ Osadní milice disponovaly 7760 puškami, dalších 11 691 bylo zapotřebí; Lidové milice měly 36 845 pušek (z toho 13 204 kraj Praha), mělo se dodat ještě 23 155.

³⁸ Miroslav NOVÁK, *Lidové milice: historie a současnost*, s. 21.

³⁹ ABS, f. 310, sign. 310-18-13, Lidové milice – organisace, 13. 7. 1948.

⁴⁰ Tamtéž, sign. 310-22-4, Záznam z porady konané dne 29. července 1948.

Organizaci, kádrové záležitosti a řízení jednotek však měli na starosti velitelé jednotek.

Na regionální úrovni potom milice fungovaly na systému závod – okres – kraj – oblast (družstvo – četa – rota – prapor). Jednotky řídili velitelé milicí, podléhaly ovšem příslušným velitelům SNB. Tato dichotomie vedla zákonitě k tomu, že o nasazení milicí někdy rozhodovali v podstatě svévolně velitelé SNB, přičemž někdy před stranickými orgány zatajovali jejich činnost.⁴¹ Pro koordinaci činnosti byly vytvořeny tzv. miliční čtyřky (tvořili je politický tajemník KSČ, bezpečnostní referent lidosprávy, velitel SNB a velitel Lidových milicí). Velitelům milicí se doporučovala spolupráce se sekretariáty KSČ. V roce 1949 vyšly směrnice, mající zpřesnit spolupráci se SNB.⁴² Postupně se ovšem v milicích posilovala pozice KSČ.

Zmínovaná směrnice se stala základem pro návrh zákona o Lidových milicích, který připravilo ministerstvo vnitra, a připomínkoval štáb milicí. Návrh zákona, který projednávalo i Předsednictvo ÚV KSČ, se však nikdy nedostal do Národního shromáždění a nebyl přijat. Na poradě bezpečnostní komise ÚV KSČ bylo počátkem října 1948 rozhodnuto, že existence milicí nebude kodifikována zákonem, ale jen výnosem ministra vnitra.⁴³ Existence Lidových milicí se tak do československého právního řádu dostala pouze zprostředkovaně, např. v paragrafu 15 Zákona o národní bezpečnosti č. 286/1948 Sb. ze dne 21. prosince 1948.

V květnu 1949 na IX. sjezdu KSČ Klement Gottwald vyzdvihl význam Lidových milicí a dodal, že z rozhodnutí strany je nutné dále je budovat a posilovat.⁴⁴ Tento rok přinesl do práce Lidových milicí mnohé změny.

Na jaře byly znovu vytvořeny Závodní stráže, tentokrát ovšem ve zcela jiné podobě a se značně redukovanými úkoly.⁴⁵ Ve druhé polovině roku začala pro milicionáře fungovat výcviková střediska, důležitou součástí jejich výcviku tvořila politická výchova, přijímání nyní mohli být již jen prověření členové komunistické strany (do té doby se řadovými milicionáři mohly stát *osoby politicky státně spolehlivé, mravně bezúhonné, pro něž bude tato občanská povinnost výrazem cti a důvěry*,⁴⁶ tedy i příslušníci jiných stran či nestraníci, pouze štáby se měly tvořit výhradně z členů KSČ).

Doposud také k označení milicionářů stačila červená sedm centimetrů široká páska s razítkem příslušného okresního národního výboru (ONV) a pořado-

⁴¹ Jiří BÍLEK – Vladimír PILÁT, *Závodní, Dělnické a Lidové milice v Československu*, s. 85.

⁴² Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 56–57.

⁴³ ABS, f. 310, sign. 310-22-4, Zápis s poradý komise pro bezpečnost, konané dne 1. října 1948 za účasti ss. Slánského, Noska, Pavla, Veselého a Švába.

⁴⁴ Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 47.

⁴⁵ Tamtéž, s. 31–33.

⁴⁶ ABS, f. 310, sign. 310-18-13, *Lidové milice – organisace*, 13. 7. 1948.

vým číslem (později s černými písmeny LM a razítkem Krajského velitelství Národní bezpečnosti), nyní měli jednotně oblékat modré montérky, tzv. modráky.

Milicionáři jako cíleně budovaná ozbrojená složka řízená přímo vedením KSČ se spolu se SNB podíleli na řadě akcí, majících zabezpečit komunistický režim, ať již šlo o pohřeb Jana Masaryka v březnu, všesokolský slet v červnu či pohřeb Edvarda Beneše v září 1948. Podíleli se také na akcích proti banderovcům, zahraničním agentům a domácím odpůrcům režimu (akce Helfštýn, Babice, Světлана), akci T-43 (mající „vyčistit velká města od reakce“), kolektivizaci vesnice, zásazích proti soukromníkům a živnostníkům, akci K (likvidaci řeholních komunit v kláštěrech), zabezpečení měnové reformy v roce 1953, sloužili také jako pořadatelé či účastníci různých akcí a oslav apod. Vedle bezpečnostních úkolů měli ovšem také chránit majetek a životy občanů v případě živelných katastrof, jako byly povodně či likvidace kůrovce na Šumavě, účastnili se různých brigád, např. při výstavbě Tratě družby na východním Slovensku.

Počátkem 50. let zesílily snahy o autonomii, popř. osamostatnění Lidových milicí od ministerstva národní bezpečnosti. V dubnu 1952 byl přijat Organizační řád Lidových milicí, který zdůraznil jejich postavení „ozbrojeného sboru KSČ“, na počátku roku 1953 se velitelství (štáb) stalo samostatným oddělením Lidových milicí v aparátu ÚV KSČ a vše doplnil upravený Řád Lidových milicí, schválený v srpnu 1953.⁴⁷ Vrchním velitelem se stal předseda KSČ a za výstavbu a činnost jednotek LM začaly zodpovídat výhradně orgány komunistické strany.

Systém vyzbrojení dělníků z továren (milice) hrál v plánech čs. komunistů roli již od konce druhé světové války. Důležitou úlohu během únorové krize roku 1948, zakončené převzetím moci KSČ, sehrály Lidové milice (tehdy ještě zvané Dělnické). Ty se později oficiálně ke svým poválečným předchůdkyním (Závodním milicím/Závodním strážím) nehlásily s tím, že plnily jiné funkce. Lidové milice vznikly pouze na základě rozhodnutí KSČ, jejich vznik neměl oporu v dobové legislativě. Důležitým aspektem pro jejich legitimitu v únoru 1948 i později se stalo jejich provázání se Sbohem národní bezpečnosti, prakticky plnily úlohu jeho pomocného orgánu a zálohy. Toto období se vyznačovalo rychlým nárůstem početních stavů, provázeným nestabilitou a mnohdy obtížným hledáním konsensu mezi oběma složkami. Teprve v polovině 50. let, po převzetí Lidovým milicí plně do kompetencí KSČ, došlo k jejich personální i organizační stabilizaci. Jako stranická politická armáda potom působily až do roku 1989, kdy zvláště v srpnu 1969 a v letech 1988–1989 osvědčily svou věrnost během zásahy proti odpůrcům komunistického režimu.

⁴⁷ Jiří BAŠTA, *Lidové milice 1948–1969*, s. 119–149.

Milan Bárta

Volksmiliz zwischen kommunistischer Partei und Korps für die Nationale Sicherheit 1948–1953

Zusammenfassung

Die Kommunisten in der Tschechoslowakei setzten nach dem Ende des zweiten Weltkriegs die Aufstellung von Werksmilizen durch, die offiziell die Betriebe und Fabriken gegen Sabotage und mögliche Angriffe von außen schützen sollten. Ihre wahre Aufgabe war die Unterstützung der Verstaatlichungswelle und das Aufstellen einer bewaffneten zivilen Gruppe zur Unterstützung der kommunistischen Politik. Klar zeigte sich dies im Februar 1948, als die Miliz zu einem wichtigen Element der kommunistischen Druckpolitik wurde und zur Einschüchterung der politischen Opponenten und ihrer Anhänger diente. Nach Übernahme der absoluten Macht durch die kommunistische Partei erlebte die Miliz unter dem neuen Namen Volksmiliz einen steilen Aufstieg. Ihre Mitgliederzahl wurde rasch und deutlich erweitert, womit allerdings auch Probleme auftraten, wie der Mangel an fähigen Kommandanten, an Ausrüstung und Bewaffnung. Die Miliz war seit ihrem Entstehen eng mit dem Polizeiapparat verbunden, praktisch erfüllte sie die Aufgabe einer Hilfsorganisation und Reserve des Korps für die Nationale Sicherheit. Aktiv und wirksam beteiligte sie sich an der Festigung des kommunistischen Regimes sowie an der Liquidierung tatsächlicher und potenzieller Opponenten, z. B. bei der gewaltsamen Kollektivierung der Landwirtschaft, der Liquidierung der privaten Gewerbetreibenden, der Verfolgung von Priestern usw. Dabei entstand die Volksmiliz ausschließlich aufgrund eines Beschlusses der KSČ, ihr Entstehen hatte keinerlei Stütze in der damaligen Gesetzgebung. Ungeklärte Fragen hinsichtlich der Führung und materiellen Absicherung zwischen dem Korps für die Nationale Sicherheit und der kommunistischen Partei brachten zahlreiche Probleme mit sich, was zur personellen und organisatorischen Instabilität beitrug. In der ersten Hälfte der fünfziger Jahre wurde die Miliz deshalb vom Sicherheitsapparat losgelöst und vollständig der Führung der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei unterstellt, die sie bis 1989 leitete.

Milan Bárta

People's Militias between the Communist Party and the National Security Corps 1948–1953

Summary

After the end of the Second World War, the communists in Czechoslovakia defended the creation and existence of Factory militias, whose official task was to protect businesses and factories from sabotage and possible external attacks. Their real task, however, was to support the nationalisation projects underway and to create armed civilian groups supporting communist policies. This was clearly shown in February 1948 when the militias became an important element in the communists' coercive policy, serving to intimidate political opponents and their supporters. Once the Communist Party had taken absolute power, there was a rapid expansion of the militias, now called People's Militias. They were quickly and significantly expanded in number, although this did lead to some problems, such as a lack of capable commanders, equipment and arms, etc. From their genesis, the militias were closely connected to the police apparatus, essentially fulfilling the role of an assistant body and reserve force for the National Security Corps. They were heavily and actively involved in cementing the communist regime, getting rid of private entrepreneurs, persecuting the clergy, etc. The People's Militia had been set up and operated purely on the basis of a KSČ decision, and their establishment had no basis in law at the time. A lack of clarity in issues regarding management and securing facilities for the militias between the National Security Corps and the Communist Party resulted in a number of problems, contributing to personnel and organisational instability. As such, during the first half of the 1950s the militias were separated from the security apparatus and fully transferred to the management of the Communist Party of Czechoslovakia, which ran them until 1989.

Jan Slavíček

Komunistický převrat v únoru 1948 a deformace spotřebního družstevnictví v letech 1948–1953¹

The February 1948 Communist Coup and the Deformation of Consumer Co-operatives in 1948–1953

This study focuses on the fundamental changes which took place in consumer co-operatives over the course of 1948–1953 as the result of “Victorious February” 1948. It looks at the original state of co-operatives during the First Republic and analyses how this changed during the war, the Third Republic and in particular following February 1948. It assesses the consequences these changes brought for co-operatives. Last but not least, it also looks at the role which KŠČ expert in the field, Internal Trade Minister and head of the Central Co-operatives Council, Antonín Zmrhal, played in the process of “Gleichschaltungification” of consumer co-operatives. The study posits the core question of what part of the analysed changes (if any) would be possible without the February coup and establishment of the communist dictatorship.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Communist coup, socialisation, consumer co-operatives

¹ Studie vznikla v Historickém ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i. v rámci podpůrného programu Akademie věd České republiky, v.v.i. *Program podpory perspektivních lidských zdrojů – Mzdová podpora postdoktorandů na pracovištích AV ČR.*

Úvodem

Spotřební družstevnictví mělo v českých zemích dlouholetou tradici, sahající až do poloviny 19. století. Nejpozději od jeho závěru se pak stalo silnou a efektivní součástí terciárního sektoru. Z původních organizací chudých se spotřební družstva stala silnými ekonomickými celky (zmiňme např. kolosy jako Pražskou Včelu či družstvo v Moravské Ostravě, které měly koncem první republiky desítky tisíc členů a stamiliónové tržby), sdruženými ve svazech, schopnými prosazovat alespoň dílčími způsoby své zájmy a mající za zákazníky milióny lidí.²

Předmětem této studie jsou proměny spotřebního družstevnictví za tzv. Třetí republiky a poté v prvních několika letech komunistického režimu. Tyto hluboké změny družstevnictví velmi zasáhly. Studie bude při jejich analýze vycházet z prostředí, které je pro fungování družstev vytvářeno v tržní ekonomice (první republika) a poté bude sledovat jeho změny v období druhé světové války a let následujících. Zaměří se na zásadní deformace, které následovaly po převzetí moci Komunistickou stranou Československa (KSČ) v roce 1948. Hlavní otázka, na kterou studie hledá odpověď, zní: Které změny z let 1948–1953 by mohly nastat i bez komunistického převratu a které by bez něj byly naopak zcela vyloučeny?

I. Spotřební družstevnictví před Únorem 1948

V demokratickém systému a tržní ekonomice s malou mírou regulace, jak tomu bylo v zásadě za první Československé republiky, fungují spotřební družstva jako důležitá komponenta trhu. Plní své základní role, a to svépomocnou (vyřešení ekonomického problému společnými silami, konkrétně zajištěním levnějšího nákupu pro své členy) a podnikatelskou (pohybují se na trhu v konkurenci, jejich podnikatelské strategie závisí pouze na rozhodnutí jejich orgánů, resp. zprostředkovaně – přes valné hromady – jejich členů). Kromě toho naplňují i role další – sociálně-podpůrnou (pomoc členům v nesnázích), vzdělávací a osvětovou (osvěta a vzdělávání členstva, ale i zaměstnanců a především vedení), případně i roli politickou (družstva mohou být vázána na politické strany, ačkoli jejich samotná činnost a družstevnictví jako celek je vnímáno apoliticky, to bylo typické

² K historii spotřebních družstev v období habsburské monarchie a první československé republiky viz zejm. Ladislav František DVOŘÁK, *Družstevnictví československé*, Praha 1920; Ladislav Karel FEIERABEND, *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Volary 2007; Emil LUSTIG, *Devadesát let družstevnictví. Vydáno k oslavě 90letí trvání rochdalského programu ze dne 21./12. 1844*. Praha 1934; Emanuel ŠKATULA (ed.), *Dílo družstevní svépomoci. Jubilejní spis k 25. výročí založení Ústředního svazu československých družstev v Praze*, Praha 1933.

pro období první republiky) a stavovskou (hrdost na příslušnost k družstvu, u spotřebních družstev, která byla vnímána jako organizace chudých, ji však lze předpokládat pouze u vedení svazů či největších družstev).

Zásadní výhodou členů-podílníků spotřebních družstev bylo zajištění levnějšího nákupu. Kromě toho se družstva dělila se svými členy také o část zisku ve formě tzv. restitucí. Jednalo se opakované výplaty (většinou jednou ročně před Vánoci), jejichž velikost se odvíjela od výše celkového ročního nákupu členem. Za první republiky se standardně pohybovaly kolem 2 % – 3 %³ a představovaly tedy pro členy vítané přilepšení. Realizovaly se ve formě odběru zboží v příslušné výši zdarma. A konečně umožňovalo členství v družstvu také ovlivňovat jeho podnikatelskou strategii prostřednictvím valných hromad, stejně jako případný kariéerní vzestup.

Druhá republika a následující Protektorát Čechy a Morava zcela změnily podmínky, v nichž spotřební družstva až dosud fungovala. Zavedení centrálně řízené ekonomiky nacistického typu sebou přineslo pro družstva celou řadu regulací a omezení. Především byl zaveden přidělový systém, který určoval pevné ceny, což eliminovalo zásadní tradiční konkurenční výhodu spotřebních družstev, tj. cenovou výhodnost (úsporu při nákupu). Kromě toho byl již za druhé republiky zahájen proces nuceného slučování družstev do větších celků v zájmu vyšší přehlednosti, ale především kvůli zajištění bezproblémového zásobování obyvatelstva. O rychlém vývoji tohoto procesu svědčí čísla uváděná v tabulce č. 1. Je zjevné, že zatímco počet družstev klesal velmi rychle, členská základna a tržby se snižovaly podstatně pomaleji. V souvislosti s tímto procesem, nepostrádajícím z ekonomického hlediska jistou racionalitu, byly sloučeny i všechny dosavadní svazy a od roku 1942 zavedeno povinné členství v jediném střešovém Svazu spotřebních družstev (SSD)⁴. V souvislosti s výše uvedeným se v letech 1938–1945 také radikálně proměnily role spotřebních družstev. Podnikatelská a svěpomocná funkce zůstaly (ta druhá ovšem do jisté míry redukována již zmíněným přidělovým systémem), stejně jako sociálně-podpůrná. Zcela eliminována však byla role politická a naopak se objevila funkce nová, a to distribuční (tedy zajišťování zásobování obyvatelstva).

³ E. ŠKATULA, E. *Dílo*, s. 189; Ladislav SMRČKA a kol., *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*, Praha 1992, s. 37.

⁴ Vládní nařízení č. 242/1942 Sb., o svazech výdělkových a hospodářských společenstev, in: J. PRAŽÁK – Egon SCHWARZ, *Nová organizace družstevních svazů*, Praha 1942.

Tabulka č. 1: Vývoj spotřebního družstevnictví v době druhé světové války v absolutních číslech a indexech (1937 = 100) ⁵

Rok	Družstva		Členská základna		Tržby (mil. K)	
	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index
1937	354	100	565 682	100	1 255,96	100
1940	239	68	560 300	99	1 466,39	117
1942	182	51	29 015	94	1 617,22	129
1945	55	16	518 140	92	---	0

Zdroje: L. SMRČKA a kol., *Vývoj*, s. 39; *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava* (dále jen SR PČM), 1. ročník, 1941, s. 67, SR PČM, 4. ročník, 1944, s. 262.

Konec války a vytvoření tzv. Třetí republiky podstavilo družstevníky před nelehký úkol obnovit, resp. v řadě oblastí zcela nově vybudovat⁶ systém spotřebního družstevnictví. Prostředí, ve kterém se tato snaha odehrávala, se však od dob první republiky velmi výrazně odlišovalo. Součástí této studie z pochopitelných důvodů nemůže být hluboká analýza fungování ekonomiky Třetí republiky. Autor se tedy soustředí pouze na ty nejvýznamnější jevy, které ovlivňovaly spotřební družstva. Prvním z nich je faktické zachování protektorátního přidělového systému – potraviny, stejně jako další zboží rychlé spotřeby, byly i nadále na listky s pevně danými cenami.

Druhým významným faktorem, který činnost spotřebních družstev ovlivňoval, byly stále sílící státní ingerence do ekonomiky v souladu s principy tzv. indikativního plánování.⁷ Ty byly doprovázeny také razantními majetkovými přesuny (konfiskace, znárodnění, druhá pozemková reforma). Spotřební družstva se tak stala – na rozdíl od dob první republiky – součástí obchodu, který byl jako celek ovlivňován a plánován státním centrem. Konkrétní činnost družstev však i nadále zůstávala jejich vlastní kompetencí, nikdo jim v žádném případě neplánoval velikosti tržeb, zisků, počty zaměstnanců atd. (jak tomu bylo v rámci první pětiletky od roku 1949). Na druhé straně je však evidentní, že stát mohl činnost

⁵ Pro rok 1945 údaj ke konci války.

⁶ To se týkalo zejména oblastí připojených ke Třetí říši, kde spotřební družstva nuceně likvidovala.

⁷ Princip indikativního plánování, který se prosazoval po druhé světové válce prakticky po celé Evropě, byl poznamenán zesílenou rolí státu při řízení ekonomiky. Státní centrum (představované v ČSR Státním úřadem plánovacím, Generálním sekretariátem Hospodářské rady, jakož i dalšími centrálními orgány) určovalo hlavní směrná čísla, stanovovalo obecné ekonomické cíle. Jednotlivé podniky však měly ekonomickou samostatnost a mohly si samy určovat své podnikatelské strategie. K indikativnímu plánování viz zejm. Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, díl 2: 1945–1992*, Brno 2009, s. 226–230.

družstev ovlivňovat nepřímo, a to širokou paletou nástrojů, mezi něž patřily např. národní správy, ale především přiděly všeho možného od pohonných hmot, dopravních prostředků a samotného zboží, až po pracovní síly.

Třetí výrazný rozdíl představovala změna organizační a územní struktury spotřebního družstevnictví. Po druhé světové válce byla silně posazována zásada, kterou ostatně realizoval do velké míry již okupační režim, a to „1 okres = 1 družstvo“ (stejného typu). Jinak řečeno, eliminován byl prostor pro konkurenci družstev mezi sebou. Prioritou bylo co nejefektivnější zásobování obyvatelstva. Tento princip byl nejvýraznější v pohraničních, opětovně připojených regionech, kde začínala výstavba družstevní sítě zcela nanovo, projevoval se však i v oblastech vnitrozemských. Významnou změnou byl také vznik nové instituce – Ústřední rady družstev (ÚRD). Ta byla produktem „revolučního“ období těsně po skončení druhé světové války. Na jejím vzniku, coby apolitické střešové instituce veškerého československého družstevnictví, se shodli zástupci všech stran Národní fronty již 17. května 1945⁸. Její existence měla být ukotvena zákonem, jeho přijetí se však prodlužovalo. O ÚRD se rozhořel politický boj mezi komunisty a jejich protivníky. Ti se obávali, že – navzdory formálním deklaracím – komunisté novou organizaci ovládnou a získají tak dominantní vliv v družstevním hnutí. Z toho důvodu projednávání zákona prodlužovali a nakonec fakticky zablokovali. Zákon o ÚRD, který její činnost postavil do zákonného rámce⁹, byl nakonec přijat až v nových poměrech na jaře 1948.

Dlužno dodat, že obavy nekomunistických stran byly zcela na místě. ÚRD se rozhodně nechovala jako nestranická instituce, ačkoli se tak formálně snažila projevovat. V jejím čele stál od počátku Antonín Zmrhal, největší družstevní kapacita KSČ. Zmrhal byl dlouholetým předválečným ředitelem pražské Včely, kterou dovedl do pozice největšího spotřebního družstva v ČSR, ale současně také k velké politické angažovanosti v souladu se zájmy KSČ a v důsledku toho k izolaci mimo hlavní proudy československého družstevnictví. Byl také předválečným senátorem za KSČ, válku strávil v SSSR, po válce se stal členem ústředního výboru komunistické strany (ÚV KSČ) a v letech 1946–1947 zastával vedle předsedy ÚRD i funkci ministra vnitřního obchodu. Jeho loajalita ke KSČ byla téměř neotřesitelná. ÚRD se pod jeho vedením snažila vystupovat jako zájmová organizace družstev, v praxi se ovšem ve sporných politických otázkách, které se dotýkaly družstevnictví, přikláněla na stranu KSČ.¹⁰ Vedle ÚRD existoval nadále roku 1942 zřízený Svaz spotřebních družstev, který měl být jejich nejvyšším představitelem a v němž měla naopak velký vliv strana sociálně demokratická. Mezi oběma institucemi docházelo často ke sporům, symptomatické nicméně je,

⁸ Karel Martin PERNICA a kol., *Socialistické družstevnictví v ČSSR*, Praha 1988, s. 74.

⁹ Zákon č. 187/1948 Sb., o Ústřední radě družstev.

¹⁰ K analýze role ÚRD v propagandě KSČ před únorem 1948 viz Jan SLAVÍČEK, *Ze světa podnikání do světa plánované distribuce. Proměny spotřebního družstevnictví v letech 1945–1956*, Praha 2017, s. 305–307.

že se jednalo o střety rázu kompetenčního (ÚRD braly státní orgány jako zástupce všeho družstevnictví a konzultovaly s ni své kroky, což se SSD pochopitelně příliš nelíbilo), ale nikoli koncepčního.¹¹

II. Proměny spotřebního družstevnictví po Únoru 1948

Komunistický převrat v únoru 1948 znamenal zásadní přeměnu politického systému země – instalování, a v následujících letech postupné prohlubování totalitárního režimu stalinistického typu. S jistým zpožděním (daným logikou postupného upevňování moci a řešení priorit) se však promítl i do fundamentální ekonomické a sociální přeměny Československa. Pro družstevnictví to platilo neméně, na následujících stranách se bude studie zabývat těmi nejvýraznějšími změnami a zásahy, které spotřební družstevnictví deformovaly: Zařazením do centrálně plánované ekonomiky stalinistického typu a s tím souvisejícím zásadním omezením ziskovosti, procesem „socializace“ soukromého maloobchodu, provozními problémy, s nimiž se družstva potýkala, vytvořením systému venkovských spotřebních družstev.

Centrálně plánovaná ekonomika (CPE) stalinistického typu, která byla zavedena a postupně utužována v rámci prvního pětiletého plánu, se vyznačovala celou řadou charakteristických rysů. Jejím cílem bylo řídit celé hospodářství jako jeden obrovský „superpodnik“ z centra. Jednotlivým podnikům nebyly ponechávány zisky, provozní kapitál byl zajišťován státem řízeným systémem úvěrů. Plánováno bylo prakticky vše, od počtu zaměstnanců, velikosti výroby (u obchodu tržeb), nákladů, až po zisky.¹² Na spotřebních družstvech je to zcela patrné. Zatímco pro roky 1945–1948 žádné centrální plánování jejich obrátů (natož zisků) neexistuje, již při přípravě první pětiletky s nimi bylo počítáno. Jak ukazuje následující tabulka č. 2, plán byl stanoven poměrně ambiciózně, alespoň s ohledem na skutečnost, že v době jeho přípravy se likvidace soukromého maloobchodu teprve připravovala, resp. začínala.

¹¹ Tamtéž, s. 56.

¹² K principům fungování československé ekonomiky v období prvního pětiletého plánu viz V. PRŮCHA a kol. *Hospodářské*, s. 251.

Tabulka č. 2: Rozvoj spotřebního družstevnictví podle 1. pětiletého plánu a ve skutečnosti (k roku 1953)¹³

Rok	ČLN	ZOB	MOO	PRO	ZAM
1949	1,40	50,00 %	12,00	8 000	31 000
1950	1,50	55,00 %	14,00	9 000	34 500
1951	1,60	60,00 %	16,00	10 000	37 000
1952	1,70	65,00 %	17,00	10 500	38 000
1953	1,75	70,00 %	18,00	11 000	39 000
Realita	2,13 ¹⁴	---	64,2 ¹⁵	34 843 ¹⁶	107 551 ¹⁷
Indexy k roku 1953 podle 1. PLP a skutečnosti (1949=100)					
Dle 1. PLP	125	140	150	138	126
Realita	152	---	535	436	345

Zdroje: Viz poznámky pod čarou a *Úkoly čs. družstevnictví plynoucí z prvního pětiletého hospodářského plánu rozvoje Československé republiky (usnesení představenstva Ústřední rady družstev ze dne 20. listopadu 1948)*, Praha 1948, s. 6–7.

Všechna plánovaná čísla se však ukázala být iluzí. Rozvoj kvantitativních parametrů¹⁸ byl ve skutečnosti mnohem rychlejší, než bylo plánováno: Maloobchodní tržby stouply téměř pětinasobně, počet prodejen přibližně čtyřiapůlnásobně, počty zaměstnanců se zvýšily třiapůlkrát. Svou roli při tomto kvantitativním rozmachu sehrál proces tzv. „socializace“ vnitřního obchodu a spotřebním družstvům to přineslo celou řadu kritických problémů (o obojím bude řeč dále). V průběhu první pětiletky se však systém i nadále utužoval a počínaje rokem 1953 začaly být detailně plánovány i zisky – zcela dle záměrů KSČ¹⁹ velmi nízké

¹³ Legenda: ČLN = počet členů, ZOB = podíl zásobovaných obyvatel celého státu, MOO = Maloobchodní obrat, tedy tržby (mld. Kčs), PRO = počet prodejen, ZAM = počet zaměstnanců.

¹⁴ Údaj k 30. 9. 1951, viz Archiv Muzea družstevnictví, Družstevní asociace České republiky, Praha, fond. (dále jen f.) Předsednictvo ÚRD, s. 1142. Zápis z jednání předsednictva ÚRD, 16. 11. 1951.

¹⁵ Vypočteno z údaje v nové měně ve výši 12,84 mld. Kčs. Viz *Historická statistická ročenka ČSSR* (dále jen HSR), Praha 1985, s. 336.

¹⁶ Ke konci roku 1951, viz *Statistická ročenka republiky československé* (dále jen SR) 1957, Praha 1957, s. 183.

¹⁷ Ke konci roku 1954. Tamtéž, s. 201.

¹⁸ V důsledku provádění delimitace, tj. zavádění tzv. selp (viz níže), dosáhl rozvoj v některých parametrech vrcholu již v roce 1951 a poté došlo k jistému poklesu.

¹⁹ Politický cíl KSČ byl v první polovině 50. let postaven ještě na utopické představě vybudování plně komunistické společnosti, byl tedy velmi radikální. V souladu s ním neexistoval prostor pro zbohatnutí, a to ani u státních či družstevních podniků. Z pohledu KSČ by se

(proponovaná maloobchodní marže se pohybovaly obvykle kolem 5 %, což je z ekonomického hlediska neúnosné). Stejně tomu bylo i s náklady (které byly rovněž plánovány velmi nízké). Výsledkem pak byla stále se opakující situace: Nedařilo se dosahovat plánovaných tržeb (v důsledku špatně nastavených plánů i celkového nedostatku zboží na trhu), v důsledku toho nebyl naplněn očekávaný profit z maloobchodní marže. Naopak náklady byly téměř vždy překročeny. V důsledku se tak družstva ocitala v takřka permanentních ztrátách, často velmi vysokých. To ve finále samozřejmě likvidovalo jakoukoli možnost poskytovat restituce (podíl na zisku) členům a vedlo k jejich stupňované nespokojenosti (v kombinaci s nedostatkem zboží).²⁰

Zásadní majetkovou změnou, realizovanou z velké části již v prvních několika letech komunistického režimu, byla „socializace“ vnitřního obchodu. Ta nezačíná ihned po únoru 1948, neboť v této době se KSČ musela samozřejmě věnovat naléhavějším věcem. Zásadním předělem bylo až zasedání ÚV KSČ ve dnech 17. – 18. listopadu 1948, kde bylo rozhodnuto o „zostřeném“ postupu proti „kapitalistickému“ sektoru (kam mohl být ovšem započítán fakticky jakýkoli soukromník), což bylo následně potvrzeno Generální linií budování socialismu na IX. sjezdu KSČ v květnu roku následujícího. Jako oblast prvotního náporu byl přitom vybrán právě soukromý maloobchod, vůči němuž se začínají „utahovat šrouby“ již ke konci roku 1948.²¹

Při snaze „přesvědčit“ soukromníky k ukončení jejich živnosti a předání prodejen státnímu či družstevnímu maloobchodu používal režim celou paletu nástrojů, které v obměněné podobě známe z kolektivizace. Sahaly od pozitivního přesvědčování a propagace, přes nástroje sice nespravedlivé, nicméně legální a oficiální (zastavení dodávek zboží do obchodů státem ovládaným velkoobchodem, přiděly pohonných hmot, daňová znevýhodnění, nucení k prodeji pouze za „lístkové“, tedy nižší ceny a naopak vyloučení osobních nákupů živnostníků z vázaného trhu a nutnost nakupovat tedy na trhu volném, kde byly ceny někdy i několikrát vyšší, atd.). Používaly se také nástroje pololegální a neoficiální (vydírání nejružnějšího typu, např. hrozbou perzekuce rodinných příslušníků či možností potomků studovat, jakož i hrozby trestů za „šmelinu“, které nebylo pro režim problémem vykonstruovat) až po postupy zcela protizákonné i v této době (fyzické násilí, vykonstruované procesy, „zmizení“ lidí, bezdůvodná opakovaná zadržení atd.).²² Není divu, že drtivá většina živnostníků tomuto tlaku poměrně brzy podlehl a boj o své obchody vzdala. „Socializace“ obchodu tak postupovala

jednalo o pěstování „nové (malo)buržoazie“, o což rozhodně neměla zájem. Tento tlak je ve stalinistickém období zcela markantní. Teprve později, po alespoň částečné destalinizaci ve 2. polovině 50. let, se politický cíl, kterým režim částečně legitimizuje svou existenci, mění na zvyšování životní úrovně.

²⁰ K tomu J. SLAVÍČEK, *Ze světa*, s. 241–247.

²¹ V. PRŮCHA a kol. *Hospodářské*, s. 334.

²² Tamtéž, s. 337.

výrazně rychleji než např. tempo kolektivizace – jak ukazuje srovnání v tabulce č. 3, v roce 1951 již byla (alespoň co se výše tržeb týče) fakticky dokončena. Přibližně dvě třetiny soukromých obchodů byly převedeny pod státní maloobchod.

Tabulka č. 3: Postup „socializace“ obchodu a kolektivizace v letech 1949–1953

Rok	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Podíl prodejen						
Státní obchod	4,2 %	37,4 %	46,7 %	49,2 %	68,7 %	66,0 %
Spotř. družstva	8,4 %	23,0 %	38,7 %	36,2 %	27,4 %	32,4 %
Soukr. obchod	87,4 %	39,6 %	14,6 %	5,7 %	3,9 %	1,6 %
Podíl maloobchodních tržeb						
Státní obchod	19,1 %	63,7 %	67,9 %	72,6 %	74,2 %	78,4 %
Spotř. družstva	12,8 %	16,2 %	23,4 %	25,6 %	24,5 %	21,1 %
Soukr. obchod	68,1 %	20,1 %	8,7 %	1,8 %	1,3 %	0,5 %
Podíl zemědělské půdy						
Soukr. sektor	0,0 %	93,7 %	83,0 %	77,0 %	61,9 %	59,8 %
Veř. sektor	0,0 %	6,3 %	17,0 %	23,0 %	38,1 %	40,2 %

Zdroje: HSR, s. 60, V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské*, s. 334; L. SMRČKA a kol. *Vývoj*, s. 42; SR 1957, s. 183

Jak se ukázalo, byl růst spotřebního družstevnictví příliš rychlý a spolu s celkovým fungováním československé ekonomiky (kterou je možné pro období první pětiletky nepochybně označit jako typickou „ekonomiku nedostatku“) jim přinášela celou řadu kritických, v praxi takřka neřešitelných problémů. Prvním z nich byla nízká kvalita potravin. Ta pramenila jak z nekvalitních surovin (např. vlhké/shnilé obilí), tak i ze špatného (v některých případech i zdravotně závadného a hygienicky zcela neakceptovatelného) zpracování. Dotýkala se i tak zcela běžných výrobků jako chléb (např. na Teplicku byl v letech 1951 a 1952 často „horší jak za války“²³). Druhým problémem byl obecný nedostatek zboží, a to často včetně toho základního. Šlo o typický projev centrálně řízené ekonomiky stalinistického typu, produkující neustále se proměňující „úzké profily“ a na druhé straně naopak nadbytek zboží, o které nebyl zájem. Tak např. na Lovosicku bylo počátkem roku 1953 konstatováno, že „*prodejny pečiva (sic!) mají sice ote-*

²³ Státní okresní archiv (dále SOKA) Teplice, f. Okresní výbor KSČ (dále OV KSČ) Teplice, k. 41. Zápis z jednání předsednictva OV KSČ (dále POV KSČ) Teplice, 13. 2. 1951.

vřeno a uklizeno, ale není v nich žádné zboží“²⁴. Takovýchto případů byly přitom po celé zemi stovky, ne-li tisíce. Za zcela absurdní pak lze označit příklad zásobení vánočního trhu na Mostecku v roce 1955: „Pokud jde o fondy jižních plodů, tak na vesnice přichází krytí na obyvatele v miligramech“²⁵. Tento problém byl obecně obyvatelstvem (ale i režimem) vnímán jako velmi palčivý, což však nijak nepomáhalo jeho řešení. Příznačné také je, že nálady obyvatelstva se postupně mění: Zatímco v prvních letech po roce 1945 bylo možné tyto nedostatky omlouvat coby dědictví války, případně jako nutné oběti při budování „nové republiky“, po několika letech od Února 1948 to již neplatilo. Režimu tak nezbylo, že je donekonečna zdůvodňovat selháními jednotlivců či sabotážemi vnitřních či vnějších nepřátel, což však tyto argumenty pochopitelně rovněž oslabovalo.

Třetím zásadním problémem, který ještě vyostřoval předcházející dva, bylo nedodržování rozvozových plánů na prodejny. To samozřejmě částečně vyplývalo ze zděděného problému z války, kterým byl zastaralý a typově příliš široký autopark. Většina vozů byla nevyhovující kvality (např. to nebyly vozy kryté, což je třeba při rozvozu pečiva za deště dost zásadní problém). Kromě toho bylo poměrně běžné, že většina jich byla v opravě čekající na náhradní díly (které nebyly). Tak např. na Ústecku bylo v létě 1955 pojízdných (byť s problémy a před generální opravou) jen 5 aut z 20.²⁶ Kromě toho nedisponovala družstva ani logisticky smysluplnými skladovacími prostory, takže nakládka a vykládka zboží bývala často nesmírně náročnou a zdlouhavou operací.

Poslední velkou skupinu problémů tvořila nízká kvalifikace a nedostatečná výkonnost a zodpovědnost mnoha zaměstnanců spotřebních družstev. Tento nedostatek měl poměrně jednoduchý důvod – příliš rychlé rozšíření sítě prodejen v důsledku zmiňované „socializace“ bez odpovídajícího množství kvalifikovaného personálu. Zatímco při „socializaci“ byli živnostníci obvykle přijati do družstva a zůstalo jim často i vedení prodejny (jako součást jejich motivace), již velmi záhy (v horizontu max. několika let) se jich družstva začala zbavovat coby „bývalých lidí“. Přičteme-li k tomu negativní důsledky nejrozličnějších akcí známých společně pod heslem „muži do výroby“, byl výsledkem naprostý nedostatek kvalifikovaných sil. Na místa vedoucích byly pouze povrchně (obvykle 1 či 2 týdny!) zaškoleny ženy z domácností, které měly pochopitelně v drtivé většině pouze základní vzdělání, a navíc byly jejich platy velmi podprůměrné. Výsledkem byla rostoucí manka a nesrovnalosti dosahující v některých případech stěží představitelných úrovní. Kromě toho bylo obecně známou skutečností, že v maloobchodě se často používá princip tzv. „vyváženo“, jinými slovy šízení zákazníků. Zatímco např. nedostatek zboží či rozvozy byly řešeny velmi často, reflexi skutečnosti, že

²⁴ SOKa Lovosice, f. Okresní národní výbor (dále jen ONV) Litoměřice, nzp. Zápis z jednání rady ONV (dále jen RONV) Litoměřice, 9. 1. 1953.

²⁵ SOKa Most, f. ONV Most, ič. 34, eč. 36. RONV Most, 9. 12. 1955.

²⁶ Městský archiv Ústí nad Labem, f. ONV Ústí nad Labem, k. 913. RONV Ústí nad Labem, 4. 8. 1955.

zaměstnanci „prostě kradou“ se autorovi při výzkumu v oblasti ústeckého kraje nepodařilo dohledat ani jednou. Jednoduše se o ní nepsalo – buď proto, že byla příliš citlivou (ženy z domácností byly režimem podporovanou a povzbuzovanou skupinou), nebo prostě proto, že o ní všichni věděli a bylo zbytečné se jí jako neřešitelnou zabývat. Podobně to bylo i v případech např. selhávání řidičů při rozvozu (řidič měl zpoždění a na konci své pracovní doby pečivo vysypal do příkopu a odjel domů²⁷).

Všechny výše zmiňované problémy mají jedno společné: opakované naprosté selhávání kontroly a řídicí práce. To vyplývalo z řady příčin: Nízká kvalifikace vedoucích pracovníků (kde byl třídní původ často preferován před odborností), reálná neřešitelnost některých problémů (ze shnilého obilí se kvalitní chléb udělat nedá) atd. Svou roli však také hrála prostá lenost a pohodlnost, obava ze ztráty pozice a s tím spojený naprostý nedostatek iniciativy (jistě by bylo možné např. v rámci kraje koordinovat rozebírání vyřazených aut na náhradní díly a ty distribuovat dle potřeby, nikoho to však, alespoň podle záznamů, nenapadlo). Vedle toho se projevovalo ideologické vidění světa u mnoha stranických funkcionářů. Na jednáních se tak typicky (byť jistě ne vždy) vyhraňovaly dva tábory. Na jedné straně to byli lidé z vedení družstev, kteří se snažili řešit reálné každodenní problémy, se kterými se setkávali. Na druhé straně pak stáli straničtí funkcionáři, jejichž vidění světa bylo často zjednodušené a ideologicky podmíněné. Typické je, že tato vlastnost se zvyšovala s tím, jak stoupala pozice v hierarchii KSČ, případně ve státní správě. Je to logické, neboť představitel místní stranické organizace či MNV osobně znal problémy, o kterých se jednalo – sám byl ostatně zákazníkem (a často se tito funkcionáři také přidávali na stranu představitelů družstev). Pokud by např. v pátek v hospodě odvětil sousedům stěžujícím si na to, že dva dny nebyl chléb, ideologickou floskulí (např. „chleba je dost, vy to, soudruzi, nevidíte politicky“), mohla mu hrozit i reálná újma na zdraví. Krajští a řada okresních funkcionářů tento problém samozřejmě neměla, resp. týkal se jich jen ve velmi omezené míře. Důsledkem toho pak bylo, že jednání byla ve skutečnosti spíše jakýmsi rituály, „oboustrannými monology“, v nichž bylo odříkáno to, co se očekávalo, a všichni se rozešli s vědomím, že se stejně nic nezmění.²⁸

Posledním zásahem do spotřebního družstevnictví sledovaným v této části studie je velká „reforma“ z let 1952–1953.²⁹ Jejím jádrem bylo otrocké převzetí systému venkovských spotřebních družstev (tzv. selp³⁰), který byl ve třicátých

²⁷ SOKA Lovosice, f. ONV Roudnice nad Labem, nzp. RONV Roudnice nad Labem, 13. 3. 1953.

²⁸ J. SLAVÍČEK, *Ze světa*, s. 270–276.

²⁹ Selpům a reorganizaci v letech 1952–1953 se věnoval autor podrobně zejména v J. SLAVÍČEK, *Ze světa* a také v několika dílčích studiích.

³⁰ Selpo je ruský název pro venkovské spotřební družstvo, který se používal jako varianta označení těchto družstev i v ČSR. V originále СельПО – сельское потребительское общество (sel'skoe potrebitel'skoje obščestvo), tedy doslovně venkovské spotřební družstvo.

letech zaveden v SSSR (a v roce 1947 naopak již alespoň částečně opuštěn).³¹ Základními prvky této „reformy“ byla „delimitace“ obchodu mezi spotřební družstva (ta měla zásobovat vesnice) a státní maloobchod Pramen (ten měl zásobovat města a průmyslové okresy). Družstvům tedy měly být odejmuty městské prodejny a výrobní (které byly ty modernější a vzhledem k větší koncentraci koupěschopné poptávky logicky také profitabilnější) a měla naopak převzít obvykle nepřilíhš vybavené a udržované prodejny státního obchodu na vesnicích. Pro spotřební družstva to znamenalo radikální rozhod s jejich tradicí (dosud to byly typicky ekonomické organizace městské, sdružující tradičně především dělnické vrstvy) a dalekosáhlé ekonomické důsledky.

Druhým hlavním bodem „reformy“ byla fundamentální přeměna organizační struktury spotřebního družstevnictví. Ta dosud fungovala jako dvoustupňová: ÚRD řídila přímo konkrétní okresní spotřební družstva. Nově měla vzniknout struktura čtyřstupňová: Ústřední svaz spotřebních družstev a dále krajské a okresní svazy spotřebních družstev a nakonec jednotlivá venkovská spotřební družstva (pokud bychom započítali ÚRD jako střežovou organizaci veškerého družstevnictví, šlo by dokonce o strukturu pětistupňovou). Důsledkem byla velká těžkopádnost. Nejhorší však bylo, že nově plánovaná selpa byla malá (měla obsluhovat přibližně 2500–3000 obyvatel). To je mělo – teoreticky – přiblížit více spotřebitelům a umožnit jim lépe reagovat na konkrétní situace, poptávku a problémy. V praxi se však tento předpoklad nenaplnil – v rámci CPE stalinistického typu ani nemohl. Vznikající selpa však byla především natolik malá, že nemohla plně zvládat všechny své funkce a zejména na jejich vedení byly kladeny přehnané nároky (ve 4–5 lidech mělo zvládnout všechny úkoly i administrativu, která se v byrokratickém systému CPE neustále množila). O tom, že by snad mohla napomáhat propagaci JZD, což byl podle ÚV KSČ hlavní záměr reformy³², nemohlo být pochopitelně ani řeči.

S návrhem přeměny systému vnitřního obchodu přišla již interní debata na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949. ÚRD v čele se Zmrhalem se postavila ostře proti a alespoň dočasně se jí podařilo tyto změny odvrátit (zjevně především proto, že úsilí KSČ se v této době soustředilo na jiné priority). Návrh se vrátil až v létě 1951. Přestože se ÚRD bránila všemi prostředky včetně zdržovací taktiky a osobních kontaktů,³³ proti rozhodnutí státostřany se nakonec samozřejmě ubránit nemohla. Je mimochodem zajímavé, že Zmrhal, který byl jinak vždy zcela loajální

³¹ K fungování sovětského spotřebního družstevnictví viz Jakov Andrejevič KISTANOV, *Sovětské spotřební družstevnictví*, 2. díl, Praha 1952; Týž, *Spotřební družstevnictví za socialismu*. Praha 1957.

³² Národní archiv, Praha, f. ÚV KSČ – 1261/0/22, sv. 33, a.j. 106/8. Usnesení Politického ho sekretariátu ÚV KSČ z 23. 7. 1952.

³³ Antonín Zmrhal nasadil do vyjednávání sebe samotného jako největšího družstevního experta KSČ a dlouholetého stranického funkcionáře. Na podzim 1951 zahájil sérii osobních jednání se Slánským, se kterým se dobře znal. To se však nakonec ukázalo po zatčení Slánského v listopadu 1951 spíše kontraproduktivní a další „neoficiální“ jednání to umrtvilo.

ke KSČ, se nyní postavil ostře proti ní. Zřejmě v něm v daném okamžiku převážily zkušenosti dlouholetého funkcionáře z okruhu spotřebních družstev – věděl tedy, že návrh je nefunkční a nesmyslný. Selpa tedy vznikla i přes odpor ÚRD během roku 1953 a již od prvních měsíců se jasně ukazovalo, že její obavy byly zcela na místě. Výsledky většiny družstev byly ztrátové, u některých se jednalo o situaci skutečně katastrofickou. Celý experiment si po pár letech vyhodnotila jako chybný i sama KSČ – v roce 1956 bylo rozhodnuto o opětovné změně: Selpa byla opuštěna a obnovena byla síť okresních spotřebních družstev (Jednot), která s jistými obměnami (např. v souvislosti se změnami okresů, především v roce 1960) existuje dodnes (tam, kde dosud fungují spotřební družstva).

Závěrem

Změny, které byly ve spotřebním družstevnictví realizovány po únoru 1948 (respektive po zasedání ÚV KSČ v listopadu 1948 a v následujících letech první pětiletky), znamenaly jasný rozchod s jejich dosavadní tradicí. Přinesly s sebou zásadní deformace celého terciárního sektoru, který byl upozadován ve prospěch budování průmyslu – především těžkého – v megalomanské vizi Československa jako „kovárny Sovětského bloku“, vizi, na kterou nemělo Československo v žádném případě kapacity, a která vedla k zásadním změnám odvětvové struktury jeho ekonomiky, s nimiž se potýkalo celá následující desetiletí (a do jisté míry se s nimi oba nástupnické státy potýkají dodnes). Procesy „socializace“ soukromého obchodu, jakož i „delimitace“ mezi obchodem družstevním a státním, přinesly likvidaci i posledních zbytků autonomního československého spotřebního družstevnictví,³⁴ z něhož zůstávaly již jen prázdné skořápky, které sice zachovávaly právní formu družstev, se svými původními úkoly a posláními však již neměly nic společného.

Na závěr je třeba zodpovědět onu provokativní otázku z úvodu: K jakým změnám by došlo i bez Února 1948 a naopak které změny by byly bez komunistického převzetí moci takřka nepředstavitelné? Autor si je dobře vědom, že tato otázka se blíží spekulacím alternativní historie, oné pro historiky tradičně zapovězené otázce: „Co by bylo, kdyby...?“ Je však přesvědčen, že je možné učinit alespoň následující závěry: I bez komunistického převratu by družstevnictví jako celek (a spotřební v jeho rámci) směřovalo k jednotné, plně centralizované organizační struktuře, na jejíž špičce by byla ÚRD. Stejně tak by zřejmě docházelo k dalšímu omezování konkurence spotřebních družstev mezi sebou v zájmu co nejvyšší efektivity v zásobování obyvatelstva. A konečně, podnikání spotřebních družstev by bylo i nadále komplikováno omezeními tradičních konkurenčních

³⁴ Snaha spotřební družstevnictví (ale i to výrobní, jehož se změna z let 1952–1953 také týkala, byť v menší míře) disciplinovat, „zglajšaltovat“, byla ostatně zjevně hlavním, byť nikdy nevyřčeným záměrem celé „reformy“.

výhod v podobě levnějších cen a restitucí (kvůli vázaným cenám a díky nim sníženým prostorem pro vytváření profitu). Na druhé straně je ovšem zjevné, že bez Února 1948 a následného totalitárního režimu by zůstala družstvům autonomní možnost podnikatelského chování, byť omezeného vázaným trhem. Stejně tak by nedošlo k masivní likvidaci soukromého obchodu a už vůbec ne ke vzniku systému selp, který byl československému prostředí zcela cizí a nehodil se pro něj. Jinak řečeno, bez únorového převratu by spotřební družstva měla nepochybně komplikovanější život a musela by se vyrovnávat s většími těžkostmi než např. za první republiky, ale mohla by fungovat i nadále jako družstva. Právě Únor 1948 vytvořil podmínky pro budoucí změny, které demokratickému a nezávislému československému družstevnictví zlomily vaz.

Jan Slaviček

Der kommunistische Umsturz im Februar 1948 und die Deformation der Konsumgenossenschaften in den Jahren 1948–1953

Zusammenfassung

Die Studie erfasst die Umwandlung der Konsumgenossenschaften in den Jahren nach dem kommunistischen Umsturz von 1948. Diese Veränderungen analysiert sie unter dem Blickwinkel der traditionellen Arbeitsweise der Konsumgenossenschaften. Sie waren spätestens seit Anfang des 20. Jahrhunderts in der Tschechoslowakei bzw. in den tschechischen Ländern ein gut etablierter wirtschaftlicher Faktor. Auf dieser Grundlagen kommt die Studie zu folgenden Schlüssen: 1. Die prinzipiellen systemischen und personellen Veränderungen bedeuteten in den Jahren 1948–1953 das vollständige Abweichen von den Traditionen des Konsumgenossenschaftswesens. 2. Diese Änderungen verhinderten faktisch auch die standardmäßige Arbeit der Genossenschaften und machten aus ihnen bloße Instrumente eines staatlich geleiteten Vertriebssystems. 3. Auch ohne den kommunistischen Umsturz würden die Konsumgenossenschaften offenbar eine tiefere Konzentration anstreben und wären Teil einer vom Staat stark regulierten und teilweise gelenkten Wirtschaft. 4. Zugleich würde es jedoch zu keiner Einbeziehung in eine zentral geplante Wirtschaft stalinistischen Typs kommen, ebenso wie nicht zu der sehr misslungenen Umstrukturierung in den Jahren 1953–1956, die den Konsumgenossenschaften riesige Verluste brachte.

Jan Slaviček

The February 1948 Communist Coup and the Deformation of Consumer Co-operatives in 1948–1953

Summary

This study describes the transformations in consumer co-operatives in the years following the communist coup in 1948. It analyses these transformations through the traditional operation of consumer co-operatives. These had been a well-established economic player in Czechoslovakia, or the Czech lands, since at least the early 20th century. On this basis, the study comes to the following conclusions:

1. The fundamental changes in system and personnel seen in 1948–1953 were a complete departure from the traditions of consumer co-operatives; 2. These changes also in fact prevented the standard operation of co-operatives, making them essentially a mere tool of the state-managed distribution system; 3. Even without the communist coup, the consumer co-operative movement would still have moved towards greater concentration and would have been part of an economy strongly regulated and partially managed by the state; 4. At the same time, however, its connection to the Stalinist model centrally planned economy would not have occurred, and nor would its very poor restructuring in 1953–1956, which led to massive losses for consumer co-operatives.

Eva Irmanová

Československo a revoluce v Maďarsku v roce 1956

Czechoslovakia and the Revolution in Hungary in 1956

The events of 1956 in Hungary were part of a crisis of the entire Soviet bloc between 1953 and 1957, and also its culmination. Along with the nationwide movement in Poland, it shook the entire block to its core, threatening the system's stability, coherence and operation. 1956 was the first time there was an opportunity to form a continuous belt of states from the Baltic to the Adriatic striving for an autonomous relationship to the Soviet Union and securing changes within the bloc. Czechoslovakia prevented such a belt from forming, its leaders playing an oppositional role in the endeavour. From spring 1956, ever-deepening differences were seen in the internal political development of Czechoslovakia and Hungary, which prevented a joint approach. The brutal defeat of the Hungarian Revolution had a significant impact on West European communist parties and the social democratic left, while also consolidating Moscow's power over East Europe. Soviet military intervention was justified as an attempt at protecting the achievements of the socialist order in Hungary, and preventing the victory of "fascist and imperialist reactions". The Czechoslovak communist leadership exploited the Hungarian Revolution and its subsequent defeat to consolidate its power and secure political unity on a conservative basis.

Key words: History, 20th century, Cold War, Soviet bloc, Hungary, 1956 Revolution

Úvodem

Revoluce 1956 v Maďarsku a její porážka zbraněmi Sovětské armády zviditelnily dva základní fenomény, určující politickou realitu Evropy po druhé světové válce. Vyslaly jednoznačné poselství, že každý pokus o reformování socialismu bude odsouzen k nezdaru, že socialismus je neslučitelný se svobodou a demokracií a že je možná existence pouze socialismu sovětského typu. Likvidace reformního pokusu československých komunistů v roce 1968 tento fakt jen potvrdila. Porážka revoluce byla zároveň stvrzením existence mocenského rozdělení světa na Východ a Západ. Přinesla hořké poznání, že osud zemí východního bloku je závislý na respektování statu quo, který se v Evropě po druhé světové válce vytvořil. Tento bipolární systém Sovětský svaz a Spojené státy po celou dobu akceptovaly a považovaly za základní princip svého vzájemného vztahu. „Navzdory všem východoevropským opozičním snahám a očekáváním sovětská strana nikdy neměla v úmyslu uvolnit satelitní země ze své závislosti. Američané, respektive Západ, se pak v tomto období navzdory masivní propagandě nehodlali ve skutečnosti angažovat při osvobození východních zemí.“¹ Rok 1956 tak zdůraznil, že o osudu východní Evropy rozhoduje především Sovětský svaz a nikoli sami východoevropané nebo Spojené státy. Od porážky revoluce v roce 1956 zůstala východní Evropa na dalších třiatřicet let v mocenské sféře Sovětského svazu.²

Maďarsko představovalo pro Sovětský svaz součást jeho vojenské, bezpečnostní a mocenské struktury. Důležité bylo i to, aby Maďarsko nemělo žádné vztahy se Západem nebo i s neutrálními zeměmi. Zabezpečení svých dlouhodobých zájmů sovětské vedení spatřovalo v jednotném a akceschopném komunistickém vedení, v bojeschopných státně bezpečnostních silách a v loajálním a disciplinovaném vedení. K tomu pak ještě přistupovala naprostá podřízenost veřejných sdělovacích prostředků komunistické straně. Jakékoli narušení či dokonce paralyzování těchto institucí bylo ze sovětské strany považováno za naprosto nepřipustné a mohlo vyvolat politické vměšování i s jeho radikální formou v podobě přímého vojenského zásahu.³ Nagyovy reformy tak byly z hlediska Sovětského svazu fatálně nebezpečné.

Události roku 1956 v Maďarsku byly součástí krizí celého sovětského bloku v letech 1953–1957 a zároveň jejím vyvrcholením. Spolu s celonárodním hnutím v Polsku hluboce otřáslý celým blokem a ohrozily stabilitu, soudržnost a funkčnost systému. V roce 1956 se poprvé objevila možnost zformovat souvis-

¹ Csaba BÉKÉS, János M. RAINER, Pál GERMUSKA, *Maďarská revoluce 1956*, Soubodé dějiny 1996, III, 4, s. 457.

² László BORHI, *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és Az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest 2005, s. 319.

³ János M. RAINER, *Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ben*, in: 1956. Évkönyv 1993, Budapest, s. 32.

lý pás států od Baltu po Jadran, usilující o autonomní poměr k Sovětskému svazu a o změny v jeho bloku. Vytvoření takového pásu znemožnilo Československo, jehož vedení sehrálo v tomto úsilí reakční roli.⁴ Od jara 1956 se ukazovaly stále se prohlubující rozdíly ve vnitropolitickém vývoji Československa a Maďarska, respektive Polska, které společný postup znemožňovaly.

Brutální porážka maďarské revoluce významně ovlivnila západoevropské komunistické strany a levice sociálně demokratických stran, a zároveň posílila moc Moskvy nad východní Evropou. Oprávněnost sovětského vojenského zásahu byla odůvodňována snahou uchránit výdobytky socialistického řádu v Maďarsku a zabránit vítězství „fašistické a imperialistické reakce“. Argumentování masovým vyvražďováním komunistů a posléze demokratů vůbec bylo navýsost účelové a neodpovídající pravdě. Novému maďarskému establishmentu sloužilo po celou dobu jeho existence jako účinný prostředek pro diskreditaci jakýchkoli reforem, které by v budoucnu mohly vést k potenciální změně režimu, celému socialistickému bloku pak jako výstražný příklad, kam vede připuštění „buržoazní demokracie“.

I. Vývoj v Československu 1953 – říjen 1956 a Maďarsko

Nový politický kurz

Politické a hospodářské poměry v evropských zemích sovětského bloku, které přistoupily k budování socialistické společnosti, v sobě od počátku obsahovaly prvky vedoucí postupně ke stagnaci a krizi celého společenského systému. Nepříznivý hospodářský vývoj byl významně determinován před obyvatelstvem přísně tajeným zbrojním programem, vyhlášeným na léta 1951–1953, který spolu s výdaji na armádu přesahoval ekonomické možnosti jednotlivých zemí a prohluboval disproporce mezi hospodářskými odvětvími. Neutěšená situace panovala i ve vnitropolitické oblasti, kde násilné uplatňování sovětského modelu a unifikace sociálních a společenských podmínek podle sovětského vzoru vyvolávaly nechuť obyvatelstva a odklon od reálné politiky komunistických stran. Režim na to reagoval likvidací posledních zbytků občanských práv a demokratických svobod.⁵

Úmrtí J. V. Stalina přineslo nečekaný obrat. Vedení Sovětského svazu si začalo uvědomovat nutnost změn, mimo jiné i pod tlakem první vlny krizí, které v zemích sovětského bloku propukly. Během jara 1953 nově formulovalo některé politické zásady, – začal být kladen důraz na principy vnitrostranické demokracie a na kolektivní vedení, objevil se pojem „kult osobnosti“, který byl označen jako

⁴ Karel KAPLAN, *Československo v letech 1953–1956*, Praha 1992, s. 80.

⁵ Vladislav MOULIS – Jaroslav VALENTA – Jiří VYKOUKAL, *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944–1989*, Ostrava 1991, s. 107–108.

škodlivý. Na začátku června 1953 zahájilo sovětské vedení řadu politických kroků, jejichž cílem bylo zabránit dalšímu hromadění konfliktů. Vedle ekonomických změn požadovalo „v souladu s vývojem ve vlastní zemi podřizování bezpečnostních orgánů komunistické straně a nastolení principu kolektivního vedení v řídicích složkách strany a státu“.⁶

V duchu této koncepce „nového kurzu“ povolalo prezidium KSSS v polovině června 1953 do Moskvy stranickou a vládní delegaci MLR. Obvinilo Rákosiho vedení, že svou neodpovědnou politikou přivedlo zemi na okraj bankrotu a vytklo mu zásadní chyby ve smyslu porušování socialistické zákonnosti. Sověti nařídili provést zásadní korekci v oblasti průmyslové a zemědělské politiky a další opatření, která měla obnovit a upevnit zákonnost. Realizaci nového kurzu měla garantovat i výměna v nejvyšších funkcích. Zasedání ÚV Maďarské strany pracujících ve svém usnesení odsoudilo „levicovou a avanturistickou politiku soudruhů M. Rákosiho, E. Geróa. M. Farkase a J. Révaiho“, odvolalo Rákosiho z funkce předsedy vlády a navrhlo na tento post Imre Nagye (na přímé doporučení sovětského vedení). Na počátku července 1953 vystoupil Nagy se svým vládním programem „Nová etapa“, v němž se oproti minulým letům objevily zásadní změny. V první řadě oznámil modifikaci národohospodářského plánu: snížení tempa industrializace, preferenci lehkého a potravinářského průmyslu, zvýšení životní úrovně obyvatelstva, zvláště pak dělníků. Vláda se dále zavázala podporovat zemědělství a v rámci něj i soukromě hospodařící rolníky. Třebaže i nadále zůstala zastáncem kolektivizace, za důležité považovala zpomalení tohoto procesu a v zájmu přísného dodržování dobrovolnosti umožnila vystoupení z družstev či dokonce jejich úplné zrušení tam, kde si to přála většina členstva. Nejdůležitější byl program v části týkající se upevňování tzv. socialistické zákonnosti. Byly zastaveny internace, zlikvidovány internační tábory a došlo k propouštění politických vězňů (v roce 1954 Jánose Kádára), a byly zahájeny rehabilitace.⁷

Vládní program získal mezi lidmi obrovský ohlas. Mocenská elita však nepřijala nový program s takovým pochopením a tak jednoznačně. Stranická inteligence a funkcionáři se sice ve významné míře připojili k nové linii, která i pro ně znamenala osvobození od strachu, současně však mezi nimi nová fakta o politických procesech, vedených zvláště proti komunistům, vyvolávala hlubokou mravní krizi. Většinu aparátu strany a vnitro však nikterak nenadchla představa oklešťování jejich privilegií a zároveň se obávali možných následků odhalovaných nezákonností, které padaly na jejich vrub. Pro ně byl Nagyův program cizí a nepřijatelný a změny přijímali nepřátelsky. Od poloviny roku 1954 se Nagyův program „Nová etapa“ dostal do křížové palby soustředěných útoků zastánců konzervativní stalinistické linie, které se Nagyovi nepodařilo zlomit. K novému obratu došlo opět z iniciativy sovětské politiky. Rákosi, nyní už s podporou so-

⁶ Tamtéž, s. 12.

⁷ Eva IRMANOVÁ, *Kádárismus. Vznik a pád jedné iluze*, Praha 1998, s. 11–16.

větského vedení, zahájil útok proti „pravicové, oportunistické“ politice Imre Nagye, v dubnu 1955 pak ÚV Maďarské strany pracujících Nagye odvolalo ze všech funkcí s odůvodněním, že soudruh Nagy jako člen politického výboru i jako ministerský předseda představoval takovou politiku, která byla v ostrém rozporu s politikou strany a se zájmy dělnické třídy, rolnictva a lidové demokracie vůbec.⁸

Imre Nagy se tak musel stáhnout z politického života. Jeho popularita ale nuceným odchodem do ústraní nijak nezeslábla, naopak. Začali se kolem něj soustřeďovat spisovatelé, novináři, umělci, představitelé stranické opozice, jimž bylo blízké jeho stanovisko, že z krizové situace nelze hledat jiné východisko než cestou vnitřní obrody strany. Všechny tyto lidi spojoval jednak pocit národní křivdy – začínali si uvědomovat, že za osvobození zaplatil národ ztrátou svobody, a že maďarská ekonomika se dostala na pokraj krachu v neposlední řadě i kvůli kopírování sovětského modelu – jednak vědomí viny, kterou poté, co vycházely najevo zločiny komunistického režimu, pociťovali i ti, kteří se sice na jejich páchání bezprostředně nepodíleli, ani je neplánovali, pouze neměli žádné pochybnosti. Cítili se podvedeni a nedokázali si odpustit svoje intelektuální selhání. Většina z nich neusilovala o změnu režimu, ale o jeho zlepšení, zreformování. Za největší chybu systému považovali jeho nelidskost. Snili o humánním socialismu, který bude stejně dodržovat svobodu národů jako svobodu jednotlivce. Nagyova idea socialismu byla založena na mravnosti a humanitě, právě tak jako jeho názory, týkající se vztahů mezi Sovětským svazem a malými socialistickými zeměmi. Ty podle něj měly být určovány pěti základními principy – národní nezávislostí, suverenitou, sebeurčením, rovnoprávností a nevměšováním se. Nagyovy představy vystihovaly všeobecně sdílené nálady ve společnosti a přiváděly do okruhu jeho názorových spřízněnců stále více lidí. Z nich se pak vytvářela opozice, která si kladla za cíl pokračovat v reformách z roku 1953 a dosáhnout odvolání Rákosiho garnitury.

Vyhlášení nového kurzu sovětským vedením mělo samozřejmě zásadní vliv i na poměry v Československu. Vedení Komunistické strany Československa bylo v Moskvě v červenci 1953 rovněž podrobena kritice, ale ta se týkala pouze hospodářské a sociální politiky a nebyla spojena s požadavky personálních změn.⁹ Nový kurz schválilo plénum ÚV KSČ 4. září 1953, aniž by odsoudilo předcházející politickou linii a uskutečnilo personální změny ve vedení strany a státu. Na rozdíl od „Nové etapy budování socialismu v Maďarsku“ se nový kurz v Československu týkal převážně hospodářské a sociální oblasti.¹⁰ V politické oblasti nového kurzu se sice objevila proklamace o dodržování zákonů, ale byla chápána velice zúženě jako skoncování s nejkřiklavějšími případy porušování

⁸ Tamtéž, s. 16–17.

⁹ Podrobněji srov. M. BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953–1957)*, Brno 2002, s. 15–34.

¹⁰ Michal BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko*, in: *Az 1956-os forradalom és Szlovákia*, Šamorín – Bratislava 2006, s. 26.

zákonů a nepředpokládala nastolení právního řádu. Stejně tak se nijak neuvažovalo o nápravě dosavadních nezákonností či o revizi politických procesů. O jejich správnosti většina politických funkcionářů nepochybovala a jakékoli pochybnosti považovala za oslabení autority strany i své vlastní.¹¹ Komise pro revizi politických procesů byla ustavena až v roce 1955, revizi však měly provádět opět komunistické instituce. Navíc revize nezbavovala obviněné v politických procesech viny, měla se omezit pouze na zmírnění rozsudků a především se neměla dotýkat hlavních politických procesů, jako byly procesy s Miladou Horákovou, Rudolfem Slánským dalšími, na Slovensku pak s tzv. buržoazními nacionalisty.

Jako dominantní úkol si československé komunistické vedení stanovilo vzestup životní úrovně obyvatelstva, doufajíc, že tak odstraní příčiny politické izolace a sociální důsledky měnové reformy z roku 1953. V letech 1953–1955 došlo k trojímu rozsáhlému snížení cen a zároveň stoupaly mzdy, zlepšilo se zásobování. Vzestup životní úrovně, nejvýraznější od nastolení komunistického režimu, se pak projevil i ve vztahu občanů k režimu a v obnovení důvěry v hospodářskou politiku státu.

XX. sjezd KSSS a jeho ohlas v Maďarsku a Československu

Katalyzátorem nového společenského pohybu v Maďarsku i v Československu se stal XX. sjezd sovětských komunistů v únoru 1956. Odlišné reakce maďarské a československé společnosti pak už signalizovaly zásadní rozdíly mezi dalším vývojem v Československu a v Maďarsku. Chruščovem rozvedené teze XX. sjezdu, potvrzující možnost odlišných cest při výstavbě socialismu, odpovídaly studiím, které psal ze strany vyloučený Nagy, stejně jako představy o mírovém soužití socialistického a kapitalistického bloku. Odhalení Stalinových zločinů a jejich odsouzení, které způsobilo ve světovém komunistickém hnutí takový otřes, pak bylo pro Nagye a jeho příznivce potvrzením správnosti jeho názorů o mravní, morální krizi komunistické strany.

Nagy byl celou duší přesvědčen o upřímnosti a správnosti odhalení XX. sjezdu a doufal, že nyní přišel čas, kdy bude moci svoje studie obhájit před stranickou veřejností. Pro Maďarskou stranu pracujících však jakoby XX. sjezd neexistoval. Za hlavní nebezpečí pro další vývoj země bylo nezměněné prohlásováno pravičáctví a prvním mužem strany a státu stále zůstával Mátyás Rákosi, i když i on musel alespoň verbálně deklarovat jisté ústupky. Jedním z nich bylo přehodnocení vztahu k Titovi, s nímž bylo úzce svázáno i přehodnocení procesu s tehdejšími ministrem zahraničí László Rajkem. Nejvyšší soud sice, na základě usnesení ÚV, Rajka a jeho druhy rehabilitoval, zároveň však prohlásil, že Rajkův proces spočíval na provokaci. Všechnu odpovědnost za proces připsal Rákosi

¹¹ K. KAPLAN, *Československo v letech 1953–1956*, s. 19.

„bandě imperialistických špiónů Beriji a Gábora Pétera“¹², sobě naopak zásluhu za odkrytí těchto zločinů.

Veřejné mínění bylo takovýmto bezpříkladným cynismem nesmírně pobouřeno, lidé si dobře pamatovali, že právě Rákosi se osobně zasloužil o „odhalení Rajkovy bandy“. Tažení, které zahájili komunističtí spisovatelé za účelem svržení Rákosiho nadvlády, už nyní dosáhlo masového měřítka a formálně se projevilo založením diskusního fóra, tzv. Petőfiho kroužku. Toto sdružení považovalo za svůj hlavní úkol zpracovávat zkušenosti XX. sjezdu KSSS a aplikovat je na nejrůznější oblasti života v Maďarsku. Počínaje polovinou března 1956 pořádal Petőfiho kroužek veřejné diskuse s ekonomy, historiky, filozofy, předválečnými komunisty. Okruh posluchačů se týden od týdne rozrůstal, diskuse se stávaly vzrušenějšími. Ukazovalo se, že názorová propast mezi vedením strany a členskou základnou je stále hlubší.

Vrcholem činnosti Petőfiho kroužku byl diskusní večer 27. června na téma „O problémech informace a tisku“, jehož se zúčastnilo na šest tisíc lidí. Známí spisovatelé, novináři a vědci na něm už zcela otevřeně odsoudili Rákosiho stranický systém. Zároveň zazněl požadavek, aby byl Nagy přijat zpátky do strany. Vliv stranické opozice tak stále vzrůstal; dokonce i lidé nesympatizující s žádnou formou socialismu spatřovali v opětovném získání moci Imre Nagye předpoklad pro široké změny. Protože možnost politické artikulace byla i nadále dána jen uvnitř strany, stranická opozice se stala silou reprezentující odpor všech skupin společnosti.

Ústřední vedení strany reagovalo tím, že činnost kroužku označilo jako nepřátelskou straně a lidu a odpovědnými za to učinilo „pravicové elementy sdružující se kolem Nagye“. Rákosi nechal zároveň sestavit seznam osob, které je třeba bez prodlení zadržet, aby byl v zemi opět nastolen klid a pořádek. Seznam obsahoval 400 jmen, mezi nimi figurovalo i jméno Imre Nagye.

Rákosiho neschopnost jakkoli řešit v Maďarsku krizovou situaci začala znepokojovat i Moskvu, která se doposud nehodlala s jeho odvoláním nijak ukvapovat a spíše jeho pozici ještě upevňovala. Na počátku června 1956 vzkázala po tajemníku ÚV KSSS Suslovovi do Budapešti, že si žádné personální změny nepřeje. Také předsedu Svazu komunistů Jugoslávie Tita, který začátkem léta 1956 navštívil Sovětský svaz a mimo jiné poukazoval na neschopnost Rákosiho a jeho systému vést maďarský stát, se Sověti snažili přesvědčit, že neznají nikoho jiného, koho by v této zemi mohli podporovat.

Po vypuknutí dělnického povstání v Polsku, které prodělávalo podobnou vnitřní krizi jako Maďarsko, bylo však další Rákosiho setrvání ve funkci považováno za příliš nebezpečné. Chruščov zcela nečekaně poslal do Budapešti prvního náměstka předsedy rady ministrů A. Mikojana, který pak na zasedání politického výboru Maďarské strany pracujících (MSP) důrazně doporučil Rákosiho odvolat.

¹² Gábor Péter byl v době procesu s Rajkem hlavou maďarské státní bezpečnosti ÁVH.

18. července Ústřední vedení MSP pokyn realizovalo. Novým prvním tajemníkem byl zvolen muž č. 2 stalinistického jádra, Ernő Gerő, což nebylo nejšťastnější řešení. Tajemníkem se pak stal János Kádár jako výraz ústupku komunistům propuštěným z vězení. Gerő ve svém nástupním projevu sice poukázal na sektářství ve straně, ale už tradičně nezapomněl ani na odhalování pravicových chyb a úchylek a na kritiku jejich hlavního nositele, Imre Nagye. Tak staronové vedení pokračovalo v politice svého předchůdce, a stejně tak v neutuchající míře pokračovaly v tisku, na diskusních zasedáních a na univerzitách kritika systému a pojmenovávání jeho zločinů.

Významnou roli zde hrála skupina intelektuálů, o níž se mluvilo jako o „Nagyově skupině“. Sám Nagy toto pojmenování nikdy nepřijal. Podle něj by přihlášení se k tomuto názvu znamenalo i přiznání frakčních snah, což patřilo v komunistickém hnutí k jednomu z hlavních hříchů. Svě přátele nazýval spíše ideovými „spřízněnci“, odlišuje je tak od „soudruhů“, téměř milionu členů strany. V oblasti ideologických otázek se Nagy snažil o maximálně přesné formulace, neboť ty pro něho znamenaly základní hodnotový systém. Skupinu samu tvořili intelektuálové, kteří se stali komunisty pod vlivem Kominterny, uplatňující v roce 1935 politiku lidové fronty, a v podobném duchu vytvořili v roce 1937 debrecínskou skupinu Márciusi Front (Břežnová fronta).¹³ Patřili mezi ně Sándor Haraszti, Ferenc Donáth, Szilárd Újhelyi, Ferenc János, Miklós Vásárhelyi, Géza Losonczy. „*Ke komunismu jsme se dali proto*“, vzpomínal později Újhelyi, „*že jsme cítili, že to je jediné hnutí vhodné k tomu, aby vyřešilo národní a sociální problémy malých národů. Ve znamení toho jsme vytvářeli i svoje představy o cestě vedoucí k socialismu. ... Organizovali jsme se, a tak to bylo v pořádku, ale nikdo neorganizoval nás.*“¹⁴

Tito lidé, kteří navzájem spolupracovali dvacet let, vytvořili jakýsi spojovací článek mezi Nagym a revoltujícími literáty. Byli ve stálém styku se Svazem spisovatelů a Svazem novinářů i s těmi, co určovali charakter Petőfiho kroužku. Oni byli hlavními organizátory Memoranda spisovatelů¹⁵, hledali vztahy se soci-

¹³ Márciusi Front – Břežnová fronta ve svém dvanáctibodovém programu navrhovala vytvořit takové Maďarsko, které by bylo demokratické, hospodářsky spočívalo na družstevním systému, snažilo se zpřístupnit vzdělání co nejširším vrstvám obyvatelstva a zabezpečovalo lidská práva. V otázkách zahraničněpolitických chtěla Břežnová fronta vytvořit základ takového spojení východoevropských států, které by postavilo obranný val jak proti pangermánskému, tak proti panslavistickému imperialismu. Břežnová fronta neměla dlouhý život, na konci roku 1938 se rozpadla.

¹⁴ *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5-6-án rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*, Budapest 1992, s. 187.

¹⁵ Memorandum vzniklo v říjnu 1955, podepsalo je 59 spisovatelů, hudebních skladatelů, herců, novinářů a filmařů. Signatáři – a byli mezi nimi mnozí nositelé Kossuthových a Stalinových cen – se vyjádřili, že už mají současné situace dost, a proto požadují změny, a to i ve vedení státu. Komunistická organizace maďarského Svazu spisovatelů uspořádala na podporu

álně-demokratickými a malorolnickými politiky, navazovali kontakty na jugoslávském vyslanectví. Bylo charakteristické a z hlediska roku 1956 určující, že si Nagy svoje ideové „spříznence“ vybíral právě z této skupiny lidí, s nimiž dříve žádné užší vztahy neměl a kteří prošli zcela jinými životními zkušenostmi, a ne své druhy z emigrace v Moskvě, s nimiž byl po třicet let v úzkém vztahu.

Z pozdějších hlavních aktérů událostí na podzim 1956 k této skupině nepatřili Zoltán Szántó a Zoltán Vas, které odstavil Rákosi a které Imre Nagy – už jako ministerský předseda – přizval do okruhu svých spolupracovníků, podobně jako k Rákosimu v opozici stojící Ferenc Münnich či nejvýznamnější postava komunistického duchovního života v Maďarsku György Lukács, který sice uznával lidské hodnoty Imre Nagye, ale jako o politikovi o něm neměl valné mínění.

Mezi komunistickými elitami v Československu vyvolal XX. sjezd KSSS šok. Na konci roku 1955 bylo komunistické vedení i funkcionářské kruhy přesvědčeno, že období politických korekcí skončilo, situace v Československu je stabilní a že strana bude pokračovat v dosavadní stalinské politice. Průběh XX. sjezdu a zejména otevřená kritika Stalina a jeho politiky ale stranickou elitu zaskočily. Jakkoli se snažila závěry XX. sjezdu držet v tajnosti, vyhnout se diskusím se jí nepodařilo. Všechny kritické projevy ale považovalo komunistické vedení za vrcholně nežádoucí, třebaže se odvolávaly na skutečné hodnoty socialismu a byly namířeny proti stalinismu, a snažilo se je usměrnit do přísně vymezeného rámce.¹⁶ Až více než měsíc po XX. sjezdu první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný rozhodl na zasedání pléna ÚV KSČ 29.–30. března 1956 informovat ústřední výbor o Chruščovově referátu o kultu osobnosti a „*zhodnotit význam výsledků XX. sjezdu pro KSČ*“. Novotného referát sice žádné předpoklady pro změnu politické linie nevytvořil, ale závažné otázky, které obsahoval a následně diskuse, které vyvolal, politickou atmosféru v zemi začaly měnit.¹⁷ Podle vzpomínek tehdejšího vysokého funkcionáře KSČ Zdeňka Mlynáře se v diskusích vyvolaných XX. sjezdem KSSS vytvořily uvnitř strany tři hlavní skupiny. Především skupina složená jak z věřících stalinistů, tak z kariéristů, která byla natolik spjata s kritizovanými skutky a nesla za ně tak odpovědnost, že se mohla nadále udržet ve svých pozicích jen v případě, že se kritickou vlnu podaří alespoň načas umlčet. Proti této skupině stáli rovněž ideologicky věřící stalinisté, v nichž však Chruščovova kritika vyvolala narůstající pochybnosti o správnosti politiky strany i vlastních postojů. Třetí skupinu tvořili členové KSČ, kteří do diskuse příliš nezasahovali, v minulosti se drželi stranou a vykazovali jen potřebný projev loajality k moci. Tato skupina vnitřně spíše sympatizovala s chruščovovskou kritikou,

Memoranda manifestaci, na níž mimo jiné deklarovala, že stojí za Nagyovou koncepcí „Nové etapy“. Rákosiho jedinou odpovědí na tyto akce bylo v prosinci téhož roku vyloučení Imre Nagye ze strany, přestože oficiálně Nagyovo jméno mezi signatáři nebylo.

¹⁶ Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť a rok 1968*, in: Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko, Šamorín-Bratislava 2006, s. 11.

¹⁷ K. KAPLAN, *Československo v letech 1953–1956*, s. 41.

ale neměla chuť si kvůli ní pálit prsty. Pochybnosti o základních rysech systému totalitní politické diktatury strany vyslovovány však nebyly.¹⁸

Po vlně diskusí o stalinských zločinech se pozornost soustředila na vnitropolitickou oblast, na kritiku hospodářství, politického systému, na chyby a nesprávnosti v činnosti vyšších instancí a na hodnocení vedoucích funkcionářů a v souvislosti s tím i na hledání viníků a jejich odpovědnosti. Veřejnost vyslovovala nespokojenost s členy vedení KSČ. Výhrady byly vyslovovány vůči podpredsedovi vlády a členu politbyra Václavu Kopeckému, z členů vedení KSS byl kritizován především první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek a tajemník ÚV KSS Pavol David. Na jednání ÚV KSČ 19.–20. 4. 1956 se objevily i kritické názory a požadavky na rehabilitaci obětí z první poloviny 50. let, tato vystoupení však ke zpochybnění mocenských pozic hlavních představitelů KSČ ani k zásadnějším změnám dosavadní politické linie nevedla. Jako nevyhnutelný ústupek, uskutečněný s cílem oslabit vlnu kritiky a nespokojenosti, bylo odvolání člena politbyra ÚV KSČ a ministra národní obrany generála Alexeje Čepičky, který byl obviněn z prosazování kultu osobnosti v armádě.¹⁹

V polovině dubna 1956 se diskuse rozšířila i do společenských organizací. O výsledcích XX. sjezdu KSSS začaly jednat instituce nekomunistických stran, odbory i Československý svaz mládeže, zejména pak jeho organizace na vysokých školách. Vedení KSČ zpočátku studentským aktivitám nepřisuzovalo velkou důležitost, pozornost na ně zaměřilo až v souvislosti s přípravou majálesu. Společensky i politicky nejvýznamnější akcí byl II. sjezd československých spisovatelů, který se konal ve dnech 22. – 29. 4. 1956, v době, kdy probíhaly vnitrostranické i celonárodní diskuse o kultu osobnosti. Už v předsjezdových diskusích vystupovali spisovatelé jako kritici dosavadních pořádků a požadovali nápravu. Třebaže představitelé ÚV KSČ přípravy sjezdu pečlivě sledovali, průběh sjezdu se jim vymkl z rukou. Sjezd zcela ovládla „sjezdová fronta“ spisovatelů-kritiků, která se zformovala z komunistů i nekomunistů.²⁰ Kritika kulturních a politických poměrů v Československu vyvrcholila vystoupením básníků Františka Hrubína a Jaroslava Seiferta, která vyvolala mimořádně velkou odezvu i podporu a sympatie veřejnosti. Navzdory tomu však byl ohlas omezen především na příslušníky inteligence. Politické problémy, které spisovatelé během sjezdu nastolili, se týkaly jak jejich společenského postavení, tak i kulturních a politických otázek. Na sjezdu kriticky promluvili i slovenští spisovatelé Katarína Lazarová, Dominik Tatarka a další. Ve své proklamaci spisovatelé vyjádřili závazek psát jen pravdu a požadovali tvůrčí svobodu bez cenzury. Politicky nejvýznamnější se pak stalo prohlášení, že spisovatelé jsou a budou svědomím národa. Takováto

¹⁸ Zdeněk MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*, Praha 1990, s. 39.

¹⁹ Juraj MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko*, in: „Poznal som svetlo a už viac nechcem tmu...“ Pocta Jozefovi Jablonickému, Bratislava 2005, s. 184.

²⁰ K. KAPLAN, *Československo v letech 1953–1956*, s. 47–48; J. PERNES, *Krise komunistického režimu*, s. 135.

vyjádření vyvolala ze strany komunistického vedení protiakce. Ještě během sjezdu spisovatelů se komunističtí funkcionáři vyjadřovali proti spisovatelům a iniciovali svolání schůzí, na nichž byli názory a požadavky spisovatelů odsuzovány jako netřídní a revizionistické.

Konflikt se spisovateli komunistické vedení zároveň využilo k ukončení diskusí kolem XX. sjezdu KSSS.²¹ Vedení strany se začalo obávat aktivizace veřejnosti a ztráty kontroly nad ní. Svou roli sehrál i tlak z Moskvy, kdy se Chruščov na prvomájové recepci v Kremlu vedle ostré kritiky vývoje v Polsku po XX. sjezdu nepříznivě zmínil o některých nedostacích v diskusi také v Československu. Na jednání politbyra 2. 5. 1956 bylo proto rozhodnuto diskusi ukončit. Všichni jeho členové se shodli na tom, že musí být odhaleny „nekalé živly“ a potřeny nepřátelské názory mezi spisovateli a na vysokých školách i v armádě mezi politickými pracovníky.²²

Velkým zdrojem obav vedení KSČ byl požadavek svolat mimořádný stranický sjezd KSČ. Nedůvěryhodné dosavadní stranické vedení mělo být nahrazeno novým a zároveň měl sjezd ukázat cestu ven z neutěšeného stavu. Požadavek mimořádného sjezdu se poprvé objevil v rezoluci komunistů ze Svazu spisovatelů 16. 4. a během dubna počet organizací KSČ, které požadovaly svolání sjezdu, rychle rostl. Nejsilnější volání po mimořádném sjezdu místo plánované stranické konference přicházelo ze základních organizací, kde byla nejčastěji zpochybňována generální linie strany, převažovala nedůvěra vůči stávajícímu vedení KSČ a byly vznášeny požadavky na další personální změny. O svolání mimořádného sjezdu usilovalo i mnoho stranických organizací v armádě a na ministerstvu národní obrany. Členové politbyra ÚV KSČ si uvědomovali, že mimořádný sjezd KSČ by mohl přinést nevídané politické zemětřesení a jeho odvrácení proto považovali za velmi důležitý krok ke stabilizaci politických poměrů v Československu. Rezoluce požadující svolání sjezdu prohlásili za nereprezentativní a uspíšili kroky ke svolání druhé celostátní konference KSČ. Ta se konala v Praze 11.–15. 6. 1956²³, a komunistické vedení na ní už mělo situaci opět pevně v rukou. Mnozí delegáti sice doufali, že pod vlivem závěrů XX. sjezdu KSSS přijde na řadu i dosavadní politická praxe KSČ, ale stranické vedení nemělo na změnách žádný zájem. „*Naši generální linii nemusíme měnit*“, prohlásil první tajemník strany Antonín Novotný.²⁴ Celostátní konference naopak jednoznačně odsoudila průběh společenské diskuse o XX. sjezdu a odmítla představy, že „*mirové souži-*

²¹ Tamtéž.

²² Jindřich MADRY, *Reflexe maďarského povstání v jednáních ústředních politických orgánů Československa*, in: *Vojenská opatření Československa v souvislosti s maďarským povstáním 1956*, Praha, Historický ústav Armády České republiky, 1994, s. 97.

²³ J. PERNES, *Krise komunistického režimu*, s. 143–144.

²⁴ Tamtéž, s. 146.

*tí socialistického a kapitalistického tábora má vést současně i k soužití na poli ideologie“.*²⁵

S neobyčejně ostrou kritikou sjezdu spisovatelů vystoupil na konferenci člen politbyra ÚV KSČ Václav Kopecký, jenž celé jednání sjezdu s výjimkou projevů komunistických funkcionářů Antonína Zápotockého (který se sjezdu účastnil jako spisovatel), Ladislava Štolla a Jiřího Taufera prohlásil za opoziční a namířené proti režimu. Na hrubé útoky proti spisovatelům, přednesené na konferenci, odpověděl slovenský spisovatel Ladislav Mňačko Václavu Kopeckému otevřeným dopisem, který však cenzura zakázala publikovat.²⁶ Kopeckého útok proti spisovatelům a jeho pozitivní přijetí stranickým vedením je, jak konstatuje historik Jiří Pernes, třeba pokládat za důležitý projev ofenzivního nástupu stalinského vedení KSČ proti demokratizačním trendům v zemi.²⁷

Situace na Slovensku

Na Slovensku našly kritické projevy velký ohlas a podporu v literárních časopisech, a především pak v týdeníku Kultúrny život. Články, které v něm byly otiskovány, nebyly zaměřeny pouze na kritiku podmínek pro literární a uměleckou tvorbu a na odsouzení cenzury, ale naznačovaly nezbytnost demokratické obrody společenských poměrů na Slovensku vůbec. Inspiraci v mnoha ohledech nacházely v debatách, které probíhaly v sousedním Maďarsku a Polsku.

Celospolečenské diskuse slovenští komunističtí představitelé velmi bedlivě sledovali. Reagovalo na ně i zasedání ÚV KSS, které probíhalo 10. – 11. 5. 1956.²⁸ První tajemník ÚV KSS Karol Bacílek prohlásil, že sice bylo potřeba rozvinout kritiku vlastních nedostatků a chyb a že diskuse byly nepostradatelné pro správné rozhodování strany, zároveň však uvedl, že v diskusích se projevil mnoho nejasností a pochybností, týkajících se především odsouzení slovenských buržoazních nacionalistů v čele s Gustavem Husákem a výměny obyvatelstva mezi Maďarskem a Československem. Bacílek zdůraznil, že odsouzení buržoazních nacionalistů bylo zákonné a správné, protože „svými činy ohrožovali cestu socialistické výstavby, která je jedinou podmínkou pro plný nacionální rozvoj Slovenska“.²⁹ Ne vždy však byla podle Bacílka zákonná a správná praxe, jak byla realizována výměna obyvatelstva, která měla být prováděna třídě. Za křivdy spáchané na maďarském obyvatelstvu je však podle něj odpovědný byrokratický aparát, v té době vedený právě buržoazními nacionalisty. Konstatoval přitom, že současné postavení maďarských občanů v Československu je úplně rovnoprávné

²⁵ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 186.

²⁶ D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská veřejnost*, s. 14.

²⁷ J. PERNES, *Krise komunistického režimu*, s. 147.

²⁸ Slovenský národný archív, Fond ÚV KSS. Zasadnutia plén. Kart. 1834

²⁹ Tamtéž, s. 84

s postavením Čechů a Slováků. Jedním dechem však dodal, že nelze ignorovat, že „na Slovensku jsou silné národnostní skupiny Maďarů a Ukrajinců, které prošly v minulosti specifickým vývojem, pokud jde o kulturu i hospodářské postavení. Nelze ignorovat vlivy ideologie pozůstatků maďarského a ukrajinského buržoazního nacionalismu na každodenní politiku strany v oblastech, osídlených příslušníky těchto národností“.³⁰

Plénium se vyslovalo i k dalšímu velkému tématu diskusí, k porušování socialistické zákonnosti. Viliam Široký „v zájmu historické pravdy“ zdůraznil, že „metody porušování socialistické zákonnosti, metody protizákonného vyšetřování zavedl u nás do Bezpečnostního aparátu Slánský“, který „prosadil vytvoření zvláštních orgánů a jimi sám, v rozporu se zásadou kolektivního vedení, řídil jednotlivé úseky“.³¹ Široký pak opětovně podtrhl správnost odsouzení buržoazních nacionalistů v čele s Gustávem Husákem a v souvislosti s tím i nezbytnost zabývat se obšírněji než doposud národnostní otázkou a zejména postavením Slovenska.

Dokladem toho byla i iniciativa rozšířit pravomoci slovenských národních orgánů. Požadavek se objevil na zasedání ÚV KSČ na konci března 1956, konkrétní podoba státoprávní úpravy ale nepředpokládala důslednou koncepci federalismu nebo autonomie. Vedení KSČ zároveň prosazovalo tzv. decentralizační opatření, která by posilovala pravomoci okresů a krajů.³² Otázka zvýšení pravomoci slovenských orgánů se objevila i v usnesení červnové celostátní konference, což předseda Slovenské národní rady Rudolf Strechaj zhodnotil jako další důkaz uplatňování marxisticko-leninské národnostní politiky. Zvýšení pravomoci slovenských národních orgánů bylo realizováno v podobě ústavního zákona č. 33/1956 Sb. v červenci 1956. Bylo to ale pouze formální řešení, které nemělo žádný podstatný význam, neboť závislost slovenských národních orgánů na ústředních orgánech zůstala téměř nezměněna. Podle slovenského historika Ľubomíra Liptáka rozšíření pravomocí slovenských orgánů v rámci obecné „decentralizace“ bylo jen jedním z manévřů, jak uhýbat před kritikou vládního systému, mělo být dokladem jeho pružnosti a přizpůsobivosti novým okolnostem.³³

Navzdory militantním útokům Václava Kopeckého na červnové konferenci proti spisovatelům a studentům se část slovenské inteligence odmítala oficiální stranickou linii podříditi. Stranická skupina při Svazu slovenských spisovatelů stanovisko konference KSČ otevřeně odmítla a požadovala, aby byly zrušeny tiskový dozor a cenzura a bylo možno psát o kulturně politických debatách probíhajících v Polsku a v Maďarsku. Současně se stavěla proti oficiální linii slovenské

³⁰ Tamtéž, s. 22.

³¹ Tamtéž, s. 78.

³² Juraj MARUŠIAK, *Slovenské postoje počas krízy komunistického systému v rokoch 1956–1957*, in: *Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948–1989*, Banská Bystrica 1997, s. 186–187.

³³ Ľubomír LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 2000, s. 333.

politiky, která „vede náš lid k socialismu se shrbenou páteří“.³⁴ Mezi nejaktivnější spisovatele z tohoto hlediska patřil Ivan Kupec, který se vyjadřoval o nesvobodě myšlení a o nesprávnosti usměrňování literatury. Spolu s Dominikem Tatarkou a Vladimírem Mináčem se vyslovoval pro revizi procesu s Gustávem Husákem. Nový veřejný proces s tzv. buržoazními nacionalisty žádali rovněž i komunisté ve společenskovědní sekci SAV.

Od konce června 1956 se objevovaly v týdeníku Kultúrny život články bývalého člena předsednictva ÚV KSS Ondreje Pavlika, který vyzýval k dialogu s odlišnými ideologickými koncepcemi na základě argumentů a připomínal nízkou výkonnost slovenského školství v porovnání se Západem.³⁵ Otevřený konflikt s mocí pak představoval jeho článek *O problémech a úlohách naší inteligence*, který byl publikován jako názor redakce časopisu. V něm varoval před rozpoutáváním nálad proti inteligenci, jakož i snahou moci po krátkém období svobodnější výměny názorů vrátit všechno do starých kolejí.³⁶

Napětí mezi slovenskými spisovateli však navzdory politickému tlaku dále rostlo. V září 1956 stranická skupina při Svazu slovenských spisovatelů projevila nesouhlas se závěry politického byra ÚV KSČ k výsledkům celostátní konference, zejména k hodnocení II. Sjezdu československých spisovatelů. Otevřená polemická debata odsoudila kampaň proti spisovatelům a inteligenci, vedenou z nejvyšších politických míst v Praze. Bratislavské vedení KSS pak bylo obviněno, že se ve své slabosti bojí povolit zveřejňování diskusí z Polska a z Maďarska.³⁷ Cenzura skutečně od června 1956 informace o kulturněpolitickém dění a životních podmínkách v Polsku, Maďarsku a v Jugoslávii velmi efektivně prosívala. Od podzimu 1956 se veřejné sdělovací prostředky na rozdíl od Maďarska a Polska ocitly pod nejpřísnější kontrolou stranického aparátu.

Vedení československé strany a státu sledovalo politický vývoj v Polsku a v Maďarsku a tamější stále otevřenější společenské diskuse probíhající v tisku, naléhající na demokratizaci a kritizující chyby režimu, s rostoucím znepokojením. Aby zabránily rozšiřování nežádoucích ideových tendencí a směrů, československé úřady zakázaly dovoz a distribuci některých maďarských novin a časopisů na Slovensko, především Irodalmi Ujság (Literární noviny) a satirického časopisu Ludas Matyi. Dozor nad novinami a povolování jejich distribuce pak osobně vykonával ministr vnitra (povereník vnitra).

Politickým zhodnocením nálad mezi inteligencí se pak zabývalo zasedání ÚV KSS 18. října 1956, jehož se účastnil i první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný. Stranickou analýzu ideologických problémů na Slovensku provedl první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek, který obvinil předsedu SAV, „že si z této vědec-

³⁴ J. MARUŠIAK, *Slovenské postoje*, s. 186.

³⁵ Tamtéž, odkaz na Kultúrny život 26/1956

³⁶ Tamtéž, odkaz na Kultúrny život 32/1956

³⁷ D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť*, s. 14.

ké instituce vytváří nové politické centrum“³⁸. Zároveň si stěžoval, že oficiální informace přicházející z Prahy nepodávají dost jasný obraz o dění v Maďarsku, zatímco maďarský tisk má velký vliv nejen mezi Maďary na Slovensku, ale i mezi Slováky, kteří ani neumějí maďarsky. Přítomný Antonín Novotný vyjádřil znepokojení nad situací na Slovensku a poukázal na „nerovnoměrný vývoj chápání výsledku XX. sjezdu na Slovensku a v českých zemích, kde se otevřeného útoku proti straně neodvážím“, avšak na Slovensku pokračují „otevřené útoky proti straně, vládě a principům našeho zřízení“. Nesmírné pobouření vyjádřil nad samotnou možností využívat SAV jako legální centrum, v němž se mohou shromažďovat všechny nespokojené živly, a důrazně připomněl, že „*nebojovat proti těmto nedostatkům znamená dostat se do situace jako v Maďarsku a v Polsku*“.³⁹ Na zasedání bylo zároveň rozhodnuto, že se na seznam podezřelých tiskovin dostane i ústřední deník maďarských komunistů Szabad Nép.

I když A. Novotný naléhal na tvrdší postup proti slovenským spisovatelům a vyzval vzít spisovatele za nedostatky v Kulturním životě „do presu“, tento krok nebyl blíže specifikován a bylo jen přijato rozhodnutí odvolat šéfredaktora Kulturního života Juraje Špitcera. Události v Maďarsku pak připravovaná opatření oddálily.

Vývoj v Československu se tak od léta 1956 ubíral opačným směrem než v Maďarsku i v Polsku, kde prudký společenský pohyb směřoval k demokratizaci režimu, obnově nezávislosti, národní svébytnosti a vymanění se z podřízenosti Moskvě. Československo naopak stálo v sovětském bloku na nejkonzervativnější a nejdogmatičtější křídle.⁴⁰ Československé komunistické vedení považovalo veškeré demokratické proudy v Maďarsku za nepřátelské a kroky maďarské strany ještě před vypuknutím povstání za chybné a nebezpečné. Události v Maďarsku po 23. říjnu je o správnosti jejich postoje jen utvrdily.

II. Reakce na maďarskou revoluci v Československu

První zprávy o výbuchu lidové revoluce 23. října v Budapešti, namířené proti stalinskému režimu v Maďarsku, československé politické představitele vyděsily. Představitelé komunistické moci v Československu se obávali i jen možnosti, že by mohlo dojít k masovému rozšíření demokratizačního hnutí i zde, čímž by se vytvořil souvislý pás zemí revoltujících proti Moskvě. Událostem v Maďarsku věnovali proto od samého počátku maximální pozornost a uvedli v život veškerá opatření, jejichž cílem bylo stůj co stůj zabránit vzniku jakýchkoli

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž, s. 15.

⁴⁰ K. KAPLAN, *Československo v letech 1953–1966*, s. 55–56.

li potenciálních nepokojů na území Československé republiky.⁴¹ V reakci na nepokoje v Maďarsku se hned druhý den konalo zasedání politického byra ÚV KSČ, které jednalo o tamní situaci. Politbyro vylechlo aktuální hodnotící zprávu ministra vnitra Baráka a schválilo text jeho tajného rozkazu. Podle hodnocení politbyra se v Maďarsku protistátní, krajně pravicové skupiny snažily využít očištný proces, probíhající uvnitř strany a maďarské společnosti, ve svůj prospěch. Tajný rozkaz ministra vnitra v souvislosti s událostmi v Polsku a v Maďarsku v devíti bodech nařizoval složkám ministerstva vnitra nejvyšší stupeň bdělosti a akceschopnosti. Byl vyhlášen stav dosažitelnosti pro všechny složky MV, na Slovensku pak padesátiprocentní pohotovost všech složek MV včetně Vnitřní i Pohraniční stráže, byla zesílena ostraha státních hranic s Maďarskem a Polskem a na minimum byly omezeny malý pohraniční styk a turistické cesty.⁴² Jinak zatím politbyro ÚV KSČ žádné konkrétní stanovisko nevydalo, čekalo na výsledky zasedání politbyra ÚV KSSS, které se konalo 24. října v Moskvě, a na příjezd prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, který se moskevského zasedání účastnil.

Původním záměrem moskevského zasedání měla být mezinárodní porada o krizi v Polsku, na které byli přítomni zástupci KSČ, SED a Bulharské komunistické strany. Kvůli situaci v Maďarsku se ale její program změnil. První tajemník ÚV KSSS Nikita Sergejevič Chruščov ostře kritizoval vedení Maďarské strany pracujících, především Ernő Gerőa a Andráse Hegedüse, že zůstalo pasivní; povstání označil za kontrarevoluční puč a povstalce za bandity. Ještě tvrději vystoupil první tajemník SED Walter Ulbricht, podle jehož názoru ke krizi došlo proto, že „jsme včas ideologicky neodhalovali všechny nesprávné názory, vyskytující se v Polské sjednocené dělnické straně a v Maďarské straně pracujících“. Jako úkol pro všechny komunistické strany označil nutnost „dát odpověď v tisku na některé nesprávné názory“. Chruščov naopak doporučil události v tisku nehodnotit, dokud nebudou ujasněny jejich příčiny.⁴³ Zprávy emisarů Suslova, Mikojana a Serova, kteří z rozhodnutí prezidia ÚV KSSS přijeli v ranních hodinách 24. října do Budapešti, konstatovaly, že situace „není tak strašná, jak byla maďarskými soudruhy a sovětským velvyslancem líčena“, a budily dojem, že likvidace povstání je záležitost několika hodin.⁴⁴ Sovětské vedení bylo zpočátku zásadně proti tomu, aby byly sovětské jednotky, které se nacházely na území Maďarska, použity proti demonstrantům v Budapešti z 23. října. Navzdory ozbrojeným srážkám, které

⁴¹ Jiří PERNES, *Ohlas maďarské revoluce roku 1956 v československé veřejnosti. Z interních hlášení krajských správ ministerstva vnitra*, in: Soudobé dějiny, 1996, III, 4, s. 512.

⁴² László BUKOVSKÝ, *Október szlovákiai recepciónak tükröződése a (Cseh)szlovák állambiztonsági iratokban*, in: Az 1956 forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Szerk. Rainer M. János, Somjai Katalin, Budapest 2007, 1956-os Intézet, s. 336–337.

⁴³ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 188–189; Jiří BÍLEK – Vladimír PILLÁT, *Bezprostřední reakce československých politických a vojenských orgánů na povstání v Maďarsku*, in: Soudobé dějiny, III, 1996, 4, s. 500.

⁴⁴ Tamtéž.

propukly, se Chruščov ještě několik dní domníval, že opětovné jmenování Imre Nagye premiérem situaci uklidní a že další vývoj v Maďarsku se bude ubírat stejným směrem jako v Polsku.⁴⁵

O jednání prezidia ÚV KSSS informoval politické byro ÚV KSČ Antonín Novotný na jeho mimořádném zasedání v noci z 25. na 26. října. Při analýze událostí v Maďarsku vycházel z interpretace událostí sovětským vedením. Stejně jako Chruščov, i Antonín Novotný jako příčinu událostí uvedl ekonomickou situaci v Maďarsku. „*Není náhodou, že k nepořádkům došlo v Maďarsku a v Polsku, a ne v Československu. Je to proto, že v Československu je životní úroveň neporovnatelně vyšší.*“⁴⁶ Vedení KSČ hodnocení maďarských událostí plně akceptovalo a rozhodlo na nejvyšší míru zvyšovat bezpečnostní opatření. Zvláštní pozornost měla být věnována výročí vzniku Československé republiky 28. října, kdy měla být vyhlášena stoprocentní pohotovost policejních složek a v případě nutnosti pohotovost Lidových milicí. Zároveň byla zdůrazněna nezbytnost „*pracovat politicky se šéfredaktory*“ a zajistit tak správnou linii novinových článků, stejně jako důležitost vyjádření věrnosti jednotlivých složek Národní fronty linii KSČ. V duchu těchto instrukcí měl být zveřejněn dopis Československé strany socialistické o událostech v Maďarsku, v němž se vedení této strany hlásilo k věrnosti KSČ, její vedoucí úloze a k výstavbě socialismu. Politbyro ÚV KSČ rovněž rozhodlo konzultovat po politické linii ministerstva vnitra Sovětského svazu možnost vyslat do Maďarska dobrovolnické oddíly k boji s „*kontrarevolucí*“.⁴⁷

Všechna stranická opatření, která se přijímala v Praze, měla celostátní platnost a stejně tak stranická rozhodnutí ÚV KSS se nerodila v Bratislavě, ale v Praze. Jak to vyjádřil první tajemník ÚV KSS Karol Bacilek: „*Správnost našeho řešení vychází z aplikací usnesení ÚV KSČ.*“ Prvořadým úkolem slovenského stranického vedení bylo organizování propagandistické kampaně, zaměřené jednak na domácí obyvatelstvo, jednak směrem do Maďarska. Už v prvních dnech maďarské revoluce byl poslán na Slovensko člen politbyra ÚV KSČ Bruno Köhler, jeden z nejdogmatičtějších zastánců nejtvrďší linie, aby osobně řídil slovenskou propagandistickou operaci a zabezpečil, aby bratislavské stranické centrum postupovalo podle směrnic politbyra ÚV KSČ. Stál v čele štábu vzniklého z členů sekretariátu ÚV KSS a pracovníků bezpečnosti a armády, který na základě informací z regionů řídil činnost stranických a státních struktur, a přímo se účastnil jednání politbyra ÚV KSČ.⁴⁸

Politický výbor ÚV KSS o událostech v Maďarsku poprvé jednal 24. října. Schválil pokyny pro krajské a okresní výbory KSS a opatření dočasně zastavující

⁴⁵ Pál GERMUSKA, *Najnovšie poznatky o maďarskej revolúcii roku 1956 a maďarsko-slovenské vzťahy roku 1956*, in: *Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948–1989*, Banská Bystrica 1997, s. 155.

⁴⁶ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 189.

⁴⁷ J. BÍLEK – V. PILÁT, *Bezprostřední reakce*, s. 501.

⁴⁸ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 191.

distribuci tiskovin z Maďarska. Zároveň rozhodl vyslat do jednotlivých krajů pracovníky aparátu ÚV KSS a pro Lidové milice vyhlásit pohotovost prvního stupně. V pokynech pro krajské výbory KSS žádal, aby se na okresních výborech KSS připravil „jistý počet soudruhů, kteří ovládají maďarský jazyk a mohli být ihned posláni vysvětlovat otázky tam, kde to bude třeba“ a vysvětlovali je jako „výtržnosti kontrarevolučních banditů“. Důrazně vyzýval obracet pozornost na to, že je třeba všemi prostředky zabránit podobným „kontrarevolučním projevům a výtržnictvím“, v pohraničních okresech pak pronikání takových osob, které by mohly místní obyvatelstvo k takovýmto projevům podněcovat. Během diskuse první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek už nadhodil nezbytnost svolat tzv. stranické aktivy, které by sledovaly chování a projevy studentů.⁴⁹

Vojenská opatření Československa v souvislosti s maďarským povstáním

Reakce vojenského režimu v Československu na maďarské povstání na podzim 1956 představuje po intervenčním zásahu sovětské armády druhou nejrozsáhlejší činnost ozbrojených sil, použitých k ochraně totalitního systému v zemích sovětského bloku v první vlně jeho krize v letech 1953–1957. Činnost československé armády a dalších ozbrojených složek v Československu v období maďarských událostí byla vzhledem ke společné hranici s Maďarskem samozřejmě zaměřena především na Slovensko. K přijetí prvních opatření došlo ve dnech 24.–25. října a ta trvala prakticky až do konce roku 1956.⁵⁰

Dramatický vývoj v Maďarsku po 23. říjnu ústřední orgány KSČ a velení československé armády překvapil a zaskočil. Od 21. října sice byl na generálním štábu zaveden Válečný deník, který monitoroval průběh událostí v Maďarsku, avšak o konkrétních opatřeních se až do 24. října neuvažovalo. V době od 25. října do 3. listopadu byla úloha československé armády a ostatních složek ozbrojených sil ČSR na slovensko-maďarských hranicích zaměřena na vytvoření hráze, která by zabránila pronikání antikomunistických a antisovětských tendencí přicházejících z Maďarska a zároveň nepřipustila narušení konsolidovaného totalitního systému v Československu.⁵¹

Postavení ČSR a jeho ozbrojených sil určovala příslušnost k sovětskému bloku, institucionálně vyjádřená od roku 1955 členstvím ve Varšavské smlouvě. Československá armáda stála v prvním strategickém sledu armád VS, který byl jednoznačně orientován na ozbrojené vystoupení proti Západu. Rozhodující síly

⁴⁹ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 30; Árpád POPÉLY, *A szlovák pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom*, in: *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, Šamorín-Batizlava 2006, s. 59.

⁵⁰ Jan ŠTAIGL, *Vojenská opatření na teritoriu Slovenska*, in: *Vojenská opatření v Československu v souvislosti s maďarským povstáním 1956*, Praha 1994, s. 33.

⁵¹ Tamtéž, s. 40.

československé armády byly proto soustředěny především podél západní a jihozápadní hranice Československa a území Slovenska sousedící s Maďarskem mělo tvořit pouze záložní prostor pro soustřeďování jak vlastních záloh, tak i vojsk tehdejších spojenců, především sovětské armády.⁵² Československá armáda tak musela rozdělit svoje síly do tří směrů – proti Západu, proti tzv. vnitřní kontrarevoluci a proti Maďarsku. 25. října ministr národní obrany generál Lomský vydal k posílení jednotek ministerstva vnitra nařízení o přípravě vojsk 2. vojenského okruhu, který byl v podstatě totožný s územím Slovenska. Náčelník generálního štábu generál Kratochvíl vydal následující den rozkaz k provedení vojenských opatření na hranicích s Maďarskem.⁵³ Plán generálního štábu na zabezpečení slovensko-maďarských hranic předpokládal plošné a rovnoměrné rozmístění vyčleněných sil v přidělených úsecích hranic od Bratislavy po Královský Chlmec, tj. v délce 560 km. Počítalo se s využitím všech vojenských útvarů a jejich součástí na území Slovenska. K 25. říjnu měly útvary určené pro vojenské zabezpečení hranic celkem 6 750 osob, k nasazení mělo také být připraveno 70 tanků a samohybných děl.⁵⁴ Protože počet československých vojáků byl shledán nedostatečným, bylo zahájeno povolávání vojenských záloh. Podle rozkazu náčelníka generálního štábu z 26. října měli být povoláni vojáci v záloze na čtyřtýdenní vojenské cvičení, a to pouze české a slovenské národnosti.⁵⁵ K 28. říjnu 1956 byla vyhlášena stoprocentní pohotovost Československé lidové armády a jednotek ministerstva vnitra, do pohotovostního stavu byly uvedeny i Lidové milice.

Opatření v československé armádě v návaznosti na události v Maďarsku politicky ovlivňoval sekretariát ÚV KSČ se souhlasem politického byra ÚV KSČ, v „úzké součinnosti“, tedy pod dohledem štábu spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy, respektive velení sovětské armády.⁵⁶ Sovětské vedení připisovalo událostem v Maďarsku od počátku velkou důležitost, o čemž svědčí i fakt, že ve dnech 23. října – 4. listopadu zasedalo předsednictvo ÚV KSSS téměř nepřetržitě. Nebylo nejmenších pochyb o tom, že za žádných okolností nebylo možno připustit, aby se Maďarsko vymklo z tábora socialistických zemí. Otázkou pouze bylo „*do jaké míry a jakého charakteru je možno učinit ústupky vládě Imre Nagye v zájmu toho, aby byla schopna konsolidovat situaci, avšak tak, aby výsledkem nebyla ani změna společenského systému v zemi, ani místa, zaujímaného v sovětském spojeneckém systému*“.⁵⁷

⁵² Jan PEŠEK, *Maďarské události roku 1956 a Slovensko*, Historický časopis 1993, 4, s. 434.

⁵³ *Vojenská a další opatření Československa v době povstání v Maďarsku na podzim 1956. Sborník dokumentů, I. díl*, Praha 1993, s. 40.

⁵⁴ Jan ŠTAIGL, *Vojenská opatření*, s. 34.

⁵⁵ *Vojenská a další opatření*, s. 42.

⁵⁶ Jan PEŠEK, *Maďarské události*, s. 435.

⁵⁷ Eva IRMANOVÁ, *Kádárismus. Vznik a pád jedné iluze*, Praha 1998, s. 28.

Dne 26. října Imre Nagy formuloval linii hledání politického řešení situace vzniklé v Maďarsku, nikoli konfrontačních řešení. Ta měla obsahovat ústupky směřující k získání dělnictva, mezi něž patřil i návrh zapojit do vlády „*jistý počet maloburžoazních demokratických ministrů*“, tj. představitelů jiných politických stran.⁵⁸ Mikojan a Suslov doporučovali, aby předsednictvo ÚV KSSS Nagyovu linii akceptovalo. Svou roli bezpochyby sehrály i obavy, aby se maďarská armáda nezamíchala do bojů se sovětskými jednotkami. Jednoznačně však oznámili i meze dohody: „*Z naší strany upozorňujeme, že žádný další ústupek nelze činit, v opačném případě to povede k pádu moci ... Stažení sovětských jednotek* (narážka na usnesení politického výboru Maďarské strany pracujících z předchozího dne, že maďarská vláda bude usilovat o stažení sovětských ozbrojených sil umístěných v Maďarsku – E.I.) *by nevyhnutelně vedlo k příchodu jednotek amerických. Stejně jako dříve i nyní považujeme za možné, aby se sovětské jednotky po obnovení pořádku v krátké době stáhly na své základny.*“⁵⁹ Krátkodobým zájmem Sovětů bylo napjatou situaci v Maďarsku uklidnit. Pokud takovou možnost viděli, byli ochotni i k ústupkům, které dříve považovali za vážné pravicové úchytky. Míra sovětské ochoty ke kompromisu však byla přímo závislá na dlouhodobých zájmech Sovětského svazu.

Po roce 1945 byla pro Moskvu nezpochybnitelným axiomem existence loajálního a vypočitatelného vedení satelitních zemí ve vztahu k Sovětskému svazu. Vyostření studené války způsobilo, že vedle vojenského podřízení se stalo zásadním požadavkem i podřízení politické, nanejvýš jeho hranice byly někdy pevnější nebo volnější. Zabezpečení svých dlouhodobých zájmů sovětské vedení spatřovalo ve třech institucích: 1. v jednotném a akceschopném komunistickém vedení, 2. v bojeschopných státně bezpečnostních silách a 3. v loajálním a disciplinovaném vojenském vedení. K tomu pak ještě přistupovala naprostá podřízenost veřejných sdělovacích prostředků komunistické straně. Jakékoli narušení, či dokonce paralyzování některé z těchto institucí bylo ze sovětské strany považováno za naprosto nepřijatelné a mohlo vyvolat politické vměšování i s jeho radikální formou v podobě přímého vojenského zásahu.⁶⁰

Imre Nagy se tak ocitl v rozporuplné situaci. Na jedné straně se tedy pokusil jmenované struktury konsolidovat, na druhé straně ustoupil tlaku revolučních mas a omezení diktovaná Sověty překročil. 27. října byla jmenována nová, národní vláda. Objevila se v ní i dvě všeobecně známá jména, bývalý prezident Maďarské republiky Zoltán Tildy a populární politik Béla Kovács, který byl tajemníkem malorolnické strany a před pár měsíci se vrátil ze sovětského zajetí. Následující den, na posledním zasedání ÚV Maďarské strany pracujících, byla přijata opatření, jimiž se, jak Nagy věřil, měla situace v Maďarsku uvést zpět do

⁵⁸ János M. RAINER, *Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ben*, in: 1956. Évkönyv 1993, Budapest, s. 32.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ E. IRMANOVÁ, *Kádárismus*, s. 26–27.

normálních kolejí fungujícího státu. Především byly odsouzeny názory, na základě kterých bylo současně mohutné lidové hnutí posuzováno jako kontrarevoluce, a události byly označeny za národní demokratické hnutí, které vypuklo jako reakce na zločiny minulého období, tj. za vlády Rákosiho. Jako cíl tohoto národního hnutí byla vytyčena národní nezávislost, samostatnost, suverenita a demokracie, které byly považovány za základní předpoklady pro realizaci socialismu v Maďarsku. Ten měla uskutečnit nová vláda národní demokratické jednoty. 29. října Imre Nagy přesídlil z budovy stranického centra do Parlamentu; tímto svým krokem chtěl i symbolicky vyjádřit fakt, že vláda od strany přebírala moc. Na svém prvním zasedání 30. října vláda rozhodla o likvidaci systému jedné strany a hodlala se obrátit k vládě Sovětského svazu, aby bylo urychleno stahování sovětských jednotek.⁶¹ Odpoledne téhož dne pak měl v maďarském rozhlase Imre Nagy projev k „pracujícímu lidu“ Maďarska: „*Stále šířeji se rozvíjející revoluce v naší vlasti ... postavily naši vlast na rozcestí. Národní vláda – se souhlasem předsednictva Maďarské strany pracujících – dospěla k osudovému rozhodnutí v životě národa, které si následně přejí oznámit pracujícímu lidu Maďarska. V zájmu další demokratizace života země zrušením systému jedné strany bude vláda postavena na základě demokratické spolupráce koaličních stran, obnověných v roce 1945. ... Národní vláda vyzývá velitelství sovětských jednotek, aby okamžitě zahájilo stahování sovětských jednotek z Budapešti. Současně národní vláda informuje lid země, že zahájí jednání s vládou Sovětského svazu o bezodkladném stažení sovětských jednotek z území země.... Moji maďarští bratři, vlastenci! Věrní občané naší vlasti! Střežte vymoženosti revoluce, ze všech sil zabezpečujte pořádek, nastolte klid! Necht' v naší vlasti neteče bratrská krev!*“⁶²

Diskuse o tom, kde jsou hranice ústupků, stejně jako názorové střety, co je ještě akceptovatelné a co už nikoli, se projeví na zasedáních předsednictva ÚV KSSS, konaných ve dnech 28. až 31. října. Podpora vládě Imre Nagye úzce souvisela s otázkou sovětských jednotek a jejich úlohou v Maďarsku. Usnesení ÚV KSSS nejprve nejenže rozhodlo o stažení sovětských jednotek z Budapešti, ale dokonce připouštělo i možnost jejich odsunu z Maďarska vůbec, ovšem při zabezpečení zmiňovaných podmínek. V prohlášení sovětské vlády z 30. října se dokonce mluvilo o nutnosti nalézt rovnoprávný vztah mezi socialistickými státy v politické a hospodářské oblasti a akceptovat vlastní minulost a specifickou každé jednotlivé země budující socialismus. Vládní prohlášení také uvedlo, že „*sovětská vláda je ochotna začít jednání s vládou MLR a s vládami ostatních států sdružených ve společenství Varšavské smlouvy o setrvání sovětských jednotek v Maďarsku*“.⁶³

⁶¹ Tamtéž, s. 28.

⁶² Lajos IZSÁK – József NAGY, *Magyar történeti dokumentumok 1944–2000*, Budapest 2004, s. 224.

⁶³ A „Jelcin-dosszié“. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, Századvég Kiadó – 56-os Intézet 1993, s. 65–67.

Vládní prohlášení z 30. října vycházelo ze zahraničněpolitické linie Sovětského svazu, která se prezentovala takovými kroky, jako bylo uzavření smlouvy o stažení sovětských jednotek z Rakouska na jaře 1955, usmíření s Jugoslávií či ženevský summit vedoucích představitelů čtyř velmocí za účasti Sovětského svazu, kdy se zdálo, že období studené války končí. 31. října ale došlo ve vztahu Sovětského svazu k Maďarsku k zásadnímu obratu. Hlášení sovětských emisarů z 29. a 30. října vzbuzovalo totiž nejčernější obavy. Obsahovalo zprávy o rozkládajícím se vedení komunistické strany, které mělo události stále méně pod kontrolou; o rozkladných procesech v jednotlivých stranických organizacích. A tyto obavy pak stupňovaly zprávy o vzniku radikálních venkovských samosprávných organizací. Poslední zprávy oznamovaly zhroucení systému institucí, ze sovětského hlediska základních, a obnovování politických stran. Zatímco ty se začaly rychle aktivizovat a rozvíjet svou činnost, Maďarská strana pracujících, disponující téměř milionovou členskou základnou, se atomizovala a valem ztrácela na významu. 31. října Maďarská strana pracujících ukončila činnost a byla vytvořena Maďarská socialistická dělnická strana v čele s prvním tajemníkem Jánosem Kádárem. V programovém prohlášení se distancovala od minulých zločinů Rákosiho režimu a přihlásila se k myšlenkám povstání, které „*vybojovalo svobodu a nezávislost země, bez níž nemůže existovat socialismus*“, ale zároveň vyslovila nutnost odvrátit nebezpečí hrozící kontrarevoluce a vměšování ze strany Západu. Akceptovala skutečnost, že MSDS už nebude „*státostrana*“ a že o svou existenci bude muset zápasit v konkurenci s ostatními politickými stranami.⁶⁴

Nová situace mnohé komunisty zaskočila. Někteří komunističtí intelektuálové se z politiky stáhli, nedokázali se vyrovnat s tím, že před povstáním byli i oni přívrženci nelidského režimu. U mnoha funkcionářů pak vzrůstal pocit bezradnosti z toho, co bude dál, zda zůstanou či zda se budou připravovat na práci v ilegality. Ti byli velmi ochotni naslouchat prognózám o nebezpečí kontrarevoluce. V jejich obavách je utvrdil i masakr při obléhání sekretariátu strany na budapešťském náměstí Republiky 30. října, kdy se 12–14 příslušníků státní bezpečnosti (ÁVH) stalo obětí lynče.

Ačkoli to z hlášení sovětských emisarů bezprostředně nevyplývalo, je zřejmé, že sovětské rozhodování o osudu Maďarska bylo ovlivněno i zahraničněpolitickými faktory. Vypuknutí suezské krize a důrazná signalizace amerického nevměšování se do problémů sovětských satelitů i z vnějšího hlediska daly přípravě sovětského vojenského zásahu zelenou. Ve svém hlášení do Kremlu z 30. října Suslov s Mikojanem přímo poukázali na nutnost rychle přijmout politické a vojenské rozhodnutí, na jehož základě „*musí s. Koněv (vrchní velitel armád Varšavské smlouvy – E.I.) okamžitě přijet do Maďarska*“.⁶⁵

⁶⁴ E. IRMANOVÁ, *Kádárismus*, s. 28–29.

⁶⁵ A. M. RAINER, *Szovjet döntéshozatal*, s. 35.

Dne 31. října předsednictvo ÚV KSSS pověřilo ministra obrany Sovětského svazu maršála Žukova, aby vypracoval plán vojenských opatření, sekretariát pak dostal pověření k přípravě potřebných dokumentů. Nové zhodnocení celé situace velmi přesně osvětluje telegram moskevského stranického vedení vůdci italské komunistické strany Togliattimu, který si kvůli situaci v Maďarsku dělal starosti: „*J sme s vámi zajedno v hodnocení maďarské situace a v tom jejím posouzení, že se maďarská vláda posouvá reakčním směrem. Podle našich informací hraje Nagy dvojí hru a stále více se dostává do vlivu reakčních sil. Zatím proti Nagyovi otevřeně nevystupujeme, ale s reakčním obratem se nesmíříme.*“⁶⁶

Chruščov ve svém vystoupení na zasedání prezidia pak jednoznačně prohlásil, že dosavadní hodnocení situace v Maďarsku je třeba změnit: „*... jednotky z Maďarska a Budapešti nestáhneme, iniciativně vystoupíme v zájmu obnovení pořádku v Maďarsku. Kdybychom se z Maďarska stáhli, povzbudili bychom tak americké, anglické a francouzské imperialisty. Ti by si to vykládali jako naši slabost a mohli by přejít do útoku. Stažením bychom demonstrovali slabost našich pozic.*“⁶⁷ Ještě ostřeji se Chruščov k událostem roku 1956 v Maďarsku vyjádřil ve svých Pamětech, už po smrti Imre Nagye: „*V roce 1956 vypukl v Budapešti krvavý boj. Imre Nagy mystifikacemi a vyhrožováním dovedl lid ke vzpouře a do brutrovražedné války. Stranické pracovníky a čekisty odsuzovali na ulicích k smrti ... Země NATO přilévaly olej do ohně občanské války... Ačkoli byl Nagy komunista, nemluvil už jménem Maďarské komunistické strany, jen jménem svým a jménem malého okruhu emigrantů, kteří se vrátili jen proto, aby provedli kontrarevoluci. Rychle jsme se rozhodli: povstání a Nagyova vláda nepoživá podpory dělníků, rolníků a inteligence. Zcela nezávisle na Nagyově žádosti jsme se rozhodli stáhnout naše jednotky z Budapešti... V předsednictvu ÚV jsme povstání prodiskutovali a došli k tomu, že bychom se dopustili neodpustitelné chyby, kdybychom zůstali neutrální a nepomohli maďarské dělnické třídě v jejím boji proti kontrarevoluci. Byl to historický okamžik. Museli jsme učinit zásadní rozhodnutí: poslat zpět naše jednotky do města a porazit povstání, nebo čekat, až se vnitřní síly samy osvobodí a zdolají kontrarevoluci? Jestliže bychom se rozhodli pro tuto variantu, vyvstává nebezpečí, že kontrarevoluce na čas nabude vrchu, což by znamenalo, že poteče ještě více proletářské krve. A dále: jestliže kontrarevoluce dočasně zvítězí a setká se s úspěchem a NATO zapustí kořeny uprostřed socialistického tábora, bude to znamenat vážné ohrožení pro Československo, Jugoslávii a Rumunsko, nemluvě o samotném Sovětském svazu.*“⁶⁸ Tato slova přesně odpovídala nové oficiální verzi hodnocení maďarských událostí.

Zároveň předsednictvo ÚV KSSS stanovilo tři způsoby, jak bude politické rozhodnutí o zásahu v Maďarsku provedeno: 1) Vojenská opatření, která náležela

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Feljegyzés az 1956. Október 31-i ülésről, in: *Döntés a Kremlben*, s. 62–63.

⁶⁸ *Hruscsov emlékiratai*. In: Tóbiás Áron, in: *Memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*, Budapest 1989, s. 358–362.

do okruhu působnosti maršála Žukova a od 1. listopadu maršála Koněva, který na rozkaz maršála Žukova odjel do Maďarska a v Szolnoku zřídil svůj hlavní stan, kde byl vypracován plán vojenské operace „Smršť“. 2) Mezinárodní příprava a informování spojenců, čehož se ujal sám Chruščov spolu s Malenkovem a Molotovem. 3) Snad ještě větší pozornost než vojenským přípravám věnovalo sovětské vedení vytvoření nového politického centra v Maďarsku. Dne 31. října byly v Moskvě zahájeny práce na přípravě dokumentů, z nichž za nejdůležitější byla považována žádost o pomoc sovětských jednotek, kterou měla vyslovit nová vláda. Důležitým úkolem bylo proto zabezpečit dostatečný početní stav nového centra a dopravu klíčových osob do Moskvy. Jedna z alternativ tohoto politického plánu počítala se zapojením Imre Nagye; jeho úlohou bylo pozvat sovětské jednotky a potom odstoupit. Na základě zpráv sovětských zmocněnců v Maďarsku Mikojana a Suslova a velvyslance Andropova považovalo sovětské vedení tuto verzi za nereálnou a upustilo od ní. Druhou alternativou bylo vytvoření nového mocenského centra v čele s jedinou silnou osobností. Zde přicházela v úvahu dvě jména – János Kádár a Ferenc Münnich. Chruščov navrhoval postavit do čela nové vlády Münnicha (ten byl dva roky velvyslancem v Moskvě a měl úzké vztahy se sovětským vedením), ale Jugoslávci během jednání se Sověty na ostrově Brioni prosadili Kádára. V té době už byli Kádár s Münnichem v Moskvě, kam byli dopraveni ze sovětského velvyslanectví v Budapešti.

Přímý rozkaz k ozbrojenému zásahu v Maďarsku byl sice vydán až 3. listopadu a sovětské vedení do té doby udržovalo zdání o možném politickém řešení situace, nicméně pohyby sovětských jednotek v Maďarsku neustávaly. Další zvyšování jejich počtu ve dnech 29. až 31. října jen stupňovalo úsilí země odtrhnout se od Sovětského svazu. Na počátku listopadu hýbala Maďarskem jediná otázka: vypovězení Varšavské smlouvy. Když Kádár 2. listopadu referoval v Moskvě o situaci v Maďarsku, charakterizoval napjaté ovzduší takto: „*Docházelo k pohybům sovětských jednotek – to iritovalo vládu i masy ... Bylo oznámeno, že sovětské motorizované jednotky překračují hranice ... Předvolali Andropova. Andropov řekl, že to jsou železničáři. Maďaři však z hranic telegrafovali, že to nejsou železničáři. Potom přišla zpráva, že se sovětské tanky blíží k Szolnoku. Znovu pozvali Andropova. Ten odpověděl: přeskupování jednotek. Pak bylo znovu hlášeno: sovětské tanky obkličily letiště. Znovu pozvali Andropova. Odpověděl: odvázejí raněné vojáky ... V takovém ovzduší se zrodila myšlenka neutrality.*“⁶⁹

Vystoupení Maďarska z Varšavské smlouvy a neutralitu vyhlásil premiér Nagy 1. listopadu večer, okamžitě poté, co se mu opět nedostalo žádného vysvětlení o pohybu sovětských jednotek a o jejich bojové pohotovosti. Současně Maďarsko nepřestávalo naléhat na jednání o stažení sovětských vojsk. Po průtazích ze sovětské strany došlo konečně k jednání 3. listopadu, když byly sovětské vo-

⁶⁹ Feljegyzés az 1956. november 2-i ülésről, in: *Döntés a Kremlben*, s. 78–79.

jenské přípravy skončeny. Sovětskou delegaci vedl generál armády Malinin, první náměstek náčelníka generálního štábu sovětské armády. Na základě jeho návrhu mělo být stahování jednotek zahájeno 12. listopadu, celá operace měla být ukončena do 31. ledna 1957. Zároveň sovětská strana oznámila, že další sovětské jednotky nepřekročí hranice státu. To všechno byla ale z její strany jenom hra. 3. listopadu byla z představitelů maďarských koaličních stran vytvořena Národní vláda v čele s Imre Nagyem a 4. listopadu ve 4:15 zahájily sovětské jednotky generální útok, jehož cílem bylo revoluci porazit.

V souladu s vyvíjejícím se postojem sovětského vedení k událostem v Maďarsku na podzim 1956 i vedení KSČ po počáteční orientaci na udržení moci prvního tajemníka MSP Geróa a premiéra Hegedüse přešlo k podmíněné a dočasné slovní podpoře Imre Nagye a Jánose Kádára. Odůvodňovalo ji tím, že jejich pád by uvolnil cestu k moci buržoazním nacionalistickým silám, považovaným za hlavní nebezpečí. V praxi se však vedení KSČ zaměřilo na maximální podporu maďarských stalinistů, kterým byly podle rozhodnutí ministra vnitra Baráka a prvního tajemníka ÚV KSČ Novotného dodány tisíce samopalů a kulometů, a to v době, kdy Imre Nagy usiloval o odzbrojení všech skupin. Po ohlášeném vzniku koaliční vlády a po jednání o odchodu sovětských jednotek z Maďarska rozhodlo vedení KSČ v případě potřeby zasahovat uvnitř ČSR podle rozkazu pro československou armádu z let 1953–1954, a to i za použití tanků a dalších těžkých zbraní.⁷⁰

K dalšímu posunu pohledu na maďarské povstání došlo po poradě zástupců komunistických stran Sovětského svazu, NDR, Československa, Polska, Rumunska, Bulharska a Číny, která se konala v Moskvě v noci z 1. na 2. listopad, na níž padlo rozhodnutí o provedení nové sovětské intervence v Maďarsku. Politický výbor ÚV KSČ na svém zasedání 2. 11. projednal zprávu Antonína Novotného a Viliama Širokého, kteří se porady v Moskvě zúčastnili, a vyjádřil plnou podporu rozhodnutí sovětského vedení. Politický výbor zároveň přijal usnesení, že „*stanovisko vyjádřené delegací ÚV KSČ vychází z jednomyslného názoru politického byra ÚV KSČ na hodnocení situace v Maďarsku a souhlasí, aby byla provedena všechna nutná opatření k udržení lidově demokratického zřízení v Maďarsku, a v případě potřeby s nimi nejen souhlasíme, ale též se jich aktivně zúčastníme*“.⁷¹ Předseda vlády Široký zastával nejmilitantnější stanovisko; naléhal uskutečnit intervenci neodkladně a koordinovaně, „*ze všech stran, a to ještě dnes, 2. listopadu*“.⁷² Prohlásil, že Imre Nagy se ocitl v postavení nepřítele a za legitimní vládu označil vládu bývalého premiéra Andráse Hegedüse. Ale navzdory deklarované ochotě vedení KSČ aktivně se podílet na ozbrojeném zásahu proti povstání ministři obrany Lomský a vnitra Barák nebyli pověřeni realizovat

⁷⁰ J. MADRY, *Reflexe maďarského povstání*, s. 31.

⁷¹ NA, AÚV KSČ, f.02/2, sv. 120. Uvedeno in: J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 192.

⁷² J. MADRY, *Reflexe maďarského povstání*, s. 31.

v tomto směru nějaké praktické kroky. Sovětský generální štáb vymezil svoje požadavky na československou armádu jen na zajištění neprostupnosti hranic s Maďarskem. Politický výbor ministry tedy pověřil pouze zajištěním bdělé a plné ochrany, bezpečnosti a připravenosti na obranu československých hranic.

Třežba se ve vedení KSČ ozývaly návrhy svolat plenární zasedání ÚV KSČ, politický výbor se nakonec rozhodl zasedání nesvolat. Na základě rozhodnutí ÚV KSČ byl prezident republiky Antonín Zápotocký pověřen přednést 3. listopadu ve 13 hodin rozhlasový projev, dvě hodiny předtím měl o jeho obsahu jednat politický výbor a sekretariát ÚV KSČ.⁷³ Samotný projev se nesl ve velmi tvrdém a konfrontačním duchu a držel se oficiálního pohledu na maďarské povstání. Zápotocký ve svém projevu mimo jiné řekl: „*V sousedním Maďarsku v posledních dnech řádí kontrarevoluce, která rozpoutala fašistický bílý teror proti pracujícímu lidu. Její ruce jsou poskvřněny krví tisíců zavražděných dělníků a prostých lidí všech vrstev. Maďarská reakce ruku v ruce se západními imperialisty začala provádět dlouho připravovaný plán, namířený nejen proti lidové moci v Maďarsku, ale ve svých důsledcích proti všem socialistickým zemím, proti světovému míru. Do Maďarska se stahují reakční živly, váleční zločinci, grófové, fašisté i jiní emigranti ze Západu, kteří uprchli v roce 1945 před Sovětskou armádou nebo později před hněvem lidu. V armádě se roztahují horthyovští fašističtí důstojníci. Na světlo vylézají velkostatkáři a fašističtí vykořisťovatelé, jejichž moc byla dělnickou třídou a pracujícím lidem před lety zlomena. Obnovují se staré zkrachované politické partaje, které mají lid rozdělit do nepřátelských skupin. Mezi nimi se vede boj o ministerská křesla a z funkce je odstraňován každý, kdo by se pokoušel zastat se zájmů pracujícího lidu a socialismu ... Takový je dnes obraz země, která ještě před několika dny žila pokojnou budovatelskou prací.*“⁷⁴

Vedení KSČ zastávalo ve své většině ještě stále Stalinovu tezi o zostřování třídního boje za socialismu a konstatovalo, že s postupující likvidací nepřátel socialismu vzrůstá jejich odpor i snaha o navázání kontaktu se západními rozvědkami a „ideodiverzními centrály“. Z teorie o spojování „mezinárodní“ a „domácí“ reakce pak vyplývalo hodnocení událostí v Maďarsku jako „*společného díla mezinárodní reakce a narušitelů míru*“. Snažilo se veřejnosti vnutit obraz povstání, které bylo vyvoláno kontrarevolučními živly proti vůli maďarského lidu, kráčejícího nadšeně k socialismu. Vedení KSČ mělo přitom o situaci v Maďarsku relativně objektivní informace jak ze zpráv zasílaných československým velvyslanectvím v Budapešti, tak i ze zpráv některých novinářů.⁷⁵

⁷³ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 192.

⁷⁴ J. BÍLEK – V. PILÁT, *Bezprostřední reakce*, s. 503. Odkaz na Rudé právo 4. 11. 1956, projev prezidenta republiky.

⁷⁵ Tamtéž; Jozef HALKO, *Československé velvyslanectvo v Budapešti v kontexte maďarské revolúcie roku 1956*, in: Historický časopis, roč. 63, 2015, 2, s.313–332

V souvislosti se změnami hodnocení událostí v Maďarsku se modifikovala i vojenská opatření v Československu. K nové etapě v jejich uskutečňování došlo koncem října 1956. Plné pohotovosti sil ostrahy a krytí slovensko-maďarských hranic bylo dosaženo 31. října. Od 3. listopadu pak získala vojenská opatření na území Slovenska nový charakter. Na základě rozkazu náčelníka generálního štábu bylo v noci ze 4. 11. zahájeno přeskupování vojsk 2. vojenského okruhu a současně probíhalo jejich doplňování zálohami. Na čtyřtýdenní cvičení bylo povoláno téměř 14 tisíc záložníků a velení armády zvažovalo i přípravy na vyhlášení mobilizace. Na vojenské cvičení nebyli povoláváni jen záložníci ze Slovenska, ale v zájmu nenarušení chodu ekonomiky z celého území ČSR. Zásadně však nebyli povoláváni záložníci maďarské, ale i polské národnosti. Rozkaz nepovolávat záložníky maďarské národnosti, vydaný se souhlasem sekretariátu ÚV KSČ, se zpětně vysvětloval aktivní revizionistickou propagandou snažící se zmanipulovat „Horní zemi – Felvidék“.⁷⁶

Vojenské jednotky stejně jako ostatní složky ozbrojených sil ČSR, soustředěné od 25. října na Slovensku k zajištění hranic s Maďarskem, se na potlačení povstání v Maďarsku sice bezprostředně nepodílely a ani do ozbrojených srážek nezasáhly, ale svou činností, zaujetím obranných pozic na slovensko-maďarských hranicích, intervenční zásah sovětských vojsk do určité míry podpořily a usnadnily.⁷⁷

Propagandistická kampaň

Jak již bylo řečeno, jedním z hlavních úkolů slovenského stranického vedení bylo organizování propagandistické kampaně, která byla zaměřena na domácí obyvatelstvo a zároveň měla podporovat prosovětské síly v Maďarsku. Na ÚV KSS bylo zřízeno centrum pro organizaci propagandy ve prospěch Maďarské strany pracujících a tisková komise na řízení tisku, rozhlasu a vydávání agitáčního materiálu pro Maďarsko. Do jejího čela se dostal tehdejší předseda Csemadoku⁷⁸ a člen ÚV KSS Gyula Lőrincz. Organizační práci měl na starosti vedoucí II. oddělení ÚV KSS Thurzo, propagandu pak vedoucí odboru agitace a propagandy ÚV KSS Petrína. Kromě nich se na propagandistické práci podíleli dva členové ÚV Maďarské strany pracujících, a komise dostala za úkol zapojit do kampaně i další maďarské komunisty, kteří utekli na území Slovenska. (Vedle Sovětského svazu nejvíce komunistů z Maďarska, spojených s předchozím režimem, hledalo útočiště v Československu.) V jednotlivých jižních okresech byly kromě toho zřizovány i ilegální stranické organizace MSP s cílem udržovat vztahy s maďarskými soudruhy v pohraničních župách v Maďarsku. Spolupráci se

⁷⁶ J. PEŠEK, *Maďarské udalosti*, s. 436.

⁷⁷ J. ŠTAIGL, *Vojenská opatření*, s. 40.

⁷⁸ Kulturní spolek maďarských pracujících v Československu

stranickými organizacemi pohraničních okresů a žup během „kontrarevoluce“ i po její porážce obě strany později hodnotily jako do té míry úspěšnou, že se při rozhovorech mezi delegací ÚV KSS a představiteli Maďarské socialistické dělnické strany v Budapešti 3. – 4. května 1957 zrodila dohoda o institucionalizaci spolupráce.⁷⁹

V duchu „internacionální solidarity“ tak byla „revolučním silám“ v Maďarsku poskytována velmi široká politická, propagandistická i materiální pomoc. Bylo upraveno maďarské vysílání ze slovenských rozhlasových stanic. Na několika místech podél slovensko-maďarských hranic byly instalovány rozhlasové vysílačky, které vysílaly do maďarského vnitrozemí. Vysílačky zapůjčilo velení československé armády, čtyři s menším, dvě s větším dosahem, které umožňovaly pokrýt rozhlasovým signálem celé území Maďarska. Vysílání bylo určeno především k ovlivňování politické atmosféry.⁸⁰ Součástí propagandistické kampaně byla i distribuce periodického tisku vydávaného na území Slovenska v maďarštině. Do 12. listopadu 1956 vyšlo 13 dvoustránkových čísel a jedno čtyřstránkové číslo deníku Új Szó v nákladu 50 tisíc výtisků, 4 čísla mládežnických novin Új Ifjúság v nákladu 20 tisíc výtisků a tři tisíce výtisků časopisu pro ženy Dolgozó Nő, jakož i dva plakáty po 100 tisících kusech. Další materiály, oficiální prohlášení KSS a plakáty byly vydávány na úrovni okresů a krajů, často ve stotisícových nákladech.⁸¹ Vydávání zvláštních čísel Új Szó a jejich rozšiřování na území Maďarska pokračovalo v omezené míře i po 12. listopadu, poslední zvláštní vydání vyšlo 12. prosince. Čísla deníku věnovaná Maďarsku byla připravována v úzkém redakčním kruhu, přímo pod vedením šéfredaktora Ference Dénese, obsah jednotlivých čísel byl předběžně projednáván s ideologickým oddělením stranického centra. Rozšiřování v Maďarsku se dělo ilegální cestou, prostřednictvím důvěryhodných soudruhů. Část nákladu pak byla rozhazována v pohraničních obcích.

Jak již bylo řečeno, mnoho maďarských komunistů v době revoluce nacházelo azyl v Československu. Jedním z nich byl i István Kossa, který osobně jednal i s představiteli předsednictva ÚV KSS. Kossa byl členem ÚV Maďarské strany pracujících a ministr financí ve vládě Imre Nagye. 30. října Kossa odešel do Československa a pak následně po sovětské intervenci 4. listopadu se vrátil do Maďarska jako člen tzv. revoluční dělnicko-rolnické vlády Jánose Kádára. Při slyšení na předsednictvu ÚV KSS Kossa referoval o dění v Maďarsku a přitom slovenskému stranickému vedení doporučil pokračovat v dalším vydávání ilegálních tiskovin rozšiřovaných v Maďarsku, stejně jako v rozhlasové propagandě. V telegramu adresovaném ÚV KSČ si pak bratislavské stranické vedení vyžádalo

⁷⁹ Árpád POPÉLY, *A szlovák pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom*, in: *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, Šamorín-Bratislava 2006, s. 60.

⁸⁰ J. PEŠEK, *Maďarské udalosti*, s. 437.

⁸¹ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 194; Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s. 61.

od Prahy názor, zda souhlasí s tím, aby byl Kossa zapojen do propagandistické práce a hnutí odporu proti maďarské revoluci.⁸²

Postoj slovenské a české společnosti k maďarské revoluci

V oficiální rétorice vedoucích představitelů KSČ a KSS dominoval obraz Československa během podzimních událostí v Maďarsku a ještě předtím v Polsku jako ostrova klidu uprostřed rozbouraného moře, jako země, představující stabilizační faktor sovětského bloku ve střední Evropě. Fakt, že v Československu nedošlo k žádným hromadným vystoupením proti komunistickému režimu, si vykládalo vedení KSČ jako potvrzení správnosti své dosavadní politiky, kterou vedlo po XX. sjezdu KSSS, i své neutuchající pozornosti věnované zvyšování životní úrovně. Na druhé straně tento obrázek Československa tak úplně realitě neodpovídal.⁸³

Ve druhé polovině října 1956 byl stranický aparát KSČ v pohotovosti, aby zabránil pokusům o rozšíření polských diskusí na československé území. Události v Budapešti 23. října pak přenesly pozornost vedení KSČ na Maďarsko. Politbyro ÚV KSČ na svém zasedání 24. října mimo jiné rozhodlo o maximálním vystupňování bezpečnostních opatření v Československu. Ta vyvrcholila k 28. říjnu, kdy byly nejpravděpodobněji očekávány možné akce odpůrců režimu, především v českých krajích. V armádě byl vyhlášen nejvyšší stupeň pohotovosti a byla posílena strážní služba. V noci z 27. na 28. 10. 1956 byl urychleně vypracován plán obrany ústředních orgánů v Praze před potenciálním útokem na ně a na jejich zabezpečení byly na vybraná místa poslány tanky. Zároveň byla též den v Praze zatčena skupina osob, která byla obviněna z přípravy protikomunistické demonstrace, chystané 28. října na Václavském náměstí v Praze. Třebaže byla příprava demonstrace zmařena už v samém počátku, vedení KSČ se případného vypuknutí nepokojů obávalo i nadále.⁸⁴

Politické nálady obyvatelstva sledovala státní bezpečnost, k zatýkání bylo ale přistupováno spíše jen pro výstrahu.⁸⁵ Pro získávání zpráv o možných organizátorech odporu proti komunistickému režimu ministerstvo vnitra okamžitě od počátku vzniku revoluce v Maďarsku aktivizovalo rozsáhlou síť udavačů a tajných informátorů policie, budovanou KSČ, která podle ministra vnitra Baráka měla odhalit úmysly nepřátelského podzemí. Výsledkem této činnosti byly souhrnné zprávy, které byly každý den zasílány jednotlivými krajskými správami pražskému ústředí, kde byly vyhodnocovány.⁸⁶ Podle historika Pernese z policej-

⁸² Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetős, s. 62.*

⁸³ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia, s. 199.*

⁸⁴ Tamtéž, s. 202–203.

⁸⁵ J. MADRY, *Reflexe maďarského povstání, s. 30, 31.*

⁸⁶ J. PERNES, *Ohlas maďarské revoluce, s. 516–517.*

ních relací vyplývalo, že československá společnost byla názorově rozpolcená a že vedle osob bezvýhradně podporujících vládu KSČ a vedle názorově indifferntní masy existovala početná skupina obyvatelstva, která odmítala komunistický režim a sympatizovala s revolucí v Maďarsku a reformním hnutím v Polsku. Projevy jejich nepřátelských nálad proti režimu byly podle hlášení agentů vždy jen individuálním verbálním odporem a známky nějakého organizovaného hnutí zjištěny nebyly.⁸⁷

Snahy československých vedoucích představitelů směřující k upevnění stability v Československu věrně odrážely zprávy a komentáře uveřejněné v československém tisku. V souladu s instrukcemi politického výboru ze zasedání 24. 10., kde první tajemník ÚV KSČ Novotný a ministr vnitra Barák nabádali tisk k opatrnosti a k vystříhání se hodnotit události v Budapešti, se 24. října zpráva o událostech v Maďarsku neobjevila. Rudé právo pouze ve svém úvodníku vyzývalo pracující, aby věnovali pozornost důležitosti jednoty, mluvilo o nerozborném československém přátelství. První informace o revoluci v Maďarsku přineslo Rudé právo 25. října. Nezveřejnilo žádné podrobnosti, na první straně otisklo pouze krátkou zprávu nazvanou *Vážné události v Maďarsku s podtitulem Kontrarevoluční živly vyvolaly krvavé nepokoje*, a informaci o jmenování Imre Nagye předsedou vlády. Úvodník „*Rozhodně a s jistotou*“ pak povstání maďarského lidu jednoznačně odsoudil jako kontrarevoluci a pokus o zvrát komunistického systému v zemi. Současně Rudé právo informovalo o prvních shromážděních organizovaných na podporu politiky KSČ. V dalších dnech věnovalo Rudé právo sice Maďarsku mimořádnou pozornost, aniž by však přinášelo faktické informace o vývoji situace. 26. října byla zveřejněna zpráva o odvolání Ernő Gerőa z funkce prvního tajemníka Maďarské strany pracujících a o jeho nahrazení Jánosem Kádárem a oznámení o zapojení Sovětské armády do bojů proti povstalcům. Většinu publikovaných materiálů tvořily příspěvky o schůzích a shromážděních československých občanů, pracujících v továrnách, a organizací Národní fronty, které odmítaly revoluci v Maďarsku a hlásily se k dalšímu budování socialismu v Československu. Od 29. října zavedlo Rudé právo pravidelnou rubriku *Zpráva o situaci v Maďarsku*, která obsahovala zkreslené informace o vývoji v Maďarsku a zveličovala některé krutosti, k nimž na ulicích v Budapešti docházelo.⁸⁸ To vše spolu s autentickými záběry ve filmových týdenících a na propagandistických výstavkách výrazným způsobem ovlivňovalo postoj veřejného mínění k maďarské revoluci a vyvolávalo obavy, že by k podobnému vyřizování účtů mohlo při případném zvrátu dojít i v Československu. Další obrat v hodnocení maďarských událostí přinesl 31. říjen, kdy noviny vydaly zprávu o prohlášení Imre Nagye, že na složení maďarské vlády se budou podílet i představitelé koalčních stran z roku 1945. Tento fakt československý tisk hodnotil konstatováním, že se ote-

⁸⁷ Tamtéž, s. 513–515.

⁸⁸ Tamtéž, s. 514.

vřela cesta k tomu, aby moc převzala reakce. Rudé právo ve svém čísle z 1. listopadu v článku *Tragické dny v Maďarsku* na základě zpráv očitých svědků, agentury Reuters a dalších korespondentů, popisovalo tíživou hospodářskou situaci v Maďarsku, velký počet civilních obětí a teroristické akce proti komunistům. Následující den Rudé právo odsoudilo vstřícnost Imre Nagye vůči kontrarevolucionářům.⁸⁹

Ústřední deník slovenských komunistů Pravda přinesl v posledních třech týdnech před revolucí v Maďarsku stručné informace pouze o třech událostech – o návštěvě delegace MSP v Jugoslávii, o vrácení členství v komunistické straně Imre Nagyovi a o pohřbu László Rajka⁹⁰ v Budapešti 6. října 1956, aniž by však zmínil, že se manifestačního pohřbu účastnilo přes 100 tisíc lidí, kteří tak vyjádřili svůj odpor vůči zločinům stalinismu v Maďarsku.⁹¹ Od 24. října pak věnovala Pravda velmi mnoho prostoru jednostrannému a tendenčnímu zpravodajství z Maďarska. Politická propaganda využívala odpor veřejnosti ke krveprolití a okamžitě organizovala, stejně jako v Rudém právu, „ohlasy našich pracujících“, odsuzujících události v Maďarsku. Protiváhu ke zprávám o vyhrocující se krizi v Maďarsku tvořily obsáhlé články o konsolidovaných poměrech na Slovensku. Ústřední výbor KSS úzkostlivě dbal na to, aby slovenský tisk „*nesklouzl na tu cestu, na kterou se dostaly noviny polské a maďarské*“.⁹² První informaci o revoluci přinesla Pravda 25. října v článku s titulkem „*Vážné události v Maďarsku*“. Uvádělo se v něm, že se v Maďarsku 23. října odehrály nepokoje, vyvolané „kontrarevolučními živly“. Dále článek stručně informoval o obsahu rozhlasového projevu prvního tajemníka Maďarské strany pracujících E. Gerőa a o personálních změnách ve vedení MSP. Další den Pravda v úvodníku „*Neotřesitelná je jednota našeho lidu*“ rovněž informovala o tom, že sovětské jednotky na žádost maďarské vlády poskytly pomoc v boji proti kontrarevolučním bandám. 31. října publikoval deník Deklaraci vlády SSSR o základech rozvoje a dalšího upevňování přátelství a spolupráce mezi SSSR a ostatními socialistickými státy, kterou vydala vláda Sovětského svazu 30. října. Delší komentář k maďarským událostem se pak objevil v Pravdě 1. listopadu s titulkem *Maďarský lid musí ubránit socialistické vymoženosti*. V článku je za mezník v politickém vývoji Maďarska označeno vytvoření koaliční vlády, což podle autora znamenalo „*opuštění leninské zásady o vedoucí úloze dělnické třídy*“ a poskytnutí možnosti buržoazii „*politicky organizovat svou základnu*“. Další část článku mluvila o běsnění kontrarevoluce, v jejímž čele stojí fašisté a horthyovci. Na závěr autor konstatoval: „*To všechno ukazuje, že maďarská dělnická třída a všichni pracující lid se ocitly*

⁸⁹ István JANEK, *Československo mezi léty 1948–1956*, in: Slovanický přehled, 2008, 4, s. 582–583.

⁹⁰ László Rajk, tehdejší ministr zahraničí Maďarské lidové republiky, byl ve vykonstruovaném procesu v roce 1949 odsouzen k trestu smrti a popraven.

⁹¹ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 28.

⁹² D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť*, s. 16.

v zápase s dobře organizovaným, ze Západu podporovaným nepřítelem a že tento zápas bude vyžadovat velké vypětí sil a odhodlání, mají-li maďarští pracující ubránit vymoženosti, které jim přineslo lidově-demokratické zřízení. Bude třeba odhalovat ... pravou tvář tohoto nepřítele, bojovat proti jeho demagogickým buržoazně nacionalistickým heslům, mezi nimiž se vyskytují i stará iredentistická hesla, volající po vytvoření velkého Maďarska, včetně Slovenska a Sedmihradsko.“ Druhý den Pravda uveřejnila článek s názvem „Tragické dny Maďarska“ a 4. listopadu rozhlasový projev prezidenta republiky Antonína Zápotockého z 3. listopadu, který maďarskou revoluci hodnotil jako fašistický bílý teror. 4. listopadu ve večerních hodinách pak vyšlo mimořádné vydání Pravdy a dalších deníků s palcovým titulkem „Maďarský lid zvítězil nad kontrarevolucí“.⁹³

Většina obyvatelstva v Československu před vypuknutím povstání v Maďarsku stejně jako po něm reálnými informacemi o událostech v Polsku a v Maďarsku nedisponovala. Ve srovnání s tendenčními, zkreslenými zprávami komunistického tisku se lidé k věrohodnějším informacím mohli dostat jen prostřednictvím zpravodajství BBC, Hlasu Ameriky a Rádia Svobodná Evropa. Mnohem realističtější obraz situace na druhé straně hranic přinášeli ti, kteří díky úpravám povolení pro překročení hranic v mnohem větším počtu navštívili Maďarsko, a také téměř dva tisíce maďarských občanů, kteří pobývali v Československu z důvodu návštěvy příbuzných nebo turistické cesty. Po vypuknutí revoluce mohli na Slovensku lidé získávat primární informace rovněž ze zpravodajství rozhlasu v Budapešti, Miskolci a Győru. Tyto tři rozhlasové stanice bylo možno s výjimkou severních částí země slyšet téměř na celém území Slovenska.⁹⁴ Vysílání maďarského rozhlasu poslouchali lidé ve skupinách na závodech i na veřejných místech, ti, co uměli maďarsky, překládali. Ale veřejných projevů solidarity s maďarskými povstanci a odporu proti režimu bylo málo. V souvislosti s událostmi v Maďarsku bylo v ČSR do 5. listopadu 1956 trestně stíhaných 665 lidí, z toho na Slovensku 225 osob. Z nich bylo na Slovensku vzato do vazby 159. Ve valné většině šlo o individuální projevy odporu, preventivní opatření a verbální delikty (slovní souhlas s maďarskou revolucí, antikomunistické výroky, kritika oficiální politiky a podobně).⁹⁵

Ojedinelé projevy otevřeně vyjádřených sympatií vůči maďarské revoluci nebyly jen důsledkem strachu z perzekucí, měly i další příčiny. Na rozdíl od Maďarska nebylo ve slovenské či české společnosti roku 1956 přítomno tak výbušné sociální napětí, aby se dala očekávat masová podpora opozičních vystoupení intelektuálů a studentů a aby se maďarská revoluce stala příkladem, který je hodno následovat. Jak se objevovaly stále hojnější zprávy o tamějším vraždění komu-

⁹³ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 28–29.

⁹⁴ László BUKOVSKÝ, *Október szlovákiai recepciójának tükröződése a (Cseh)szlovák állambiztonsági iratokban*, in: *Az 1956 forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban*. Szerk. Rainer M. János, Somjai Katalin, Budapest, 1956-os Intézet 2007, s. 340.

⁹⁵ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 32.

nistů a příslušníků bezpečnosti, které oficiální propaganda prezentovala jako běsnění kontrarevoluce, začal mizet i pocit solidarity s maďarskou revolucí. Kromě toho potenciální nadšení z revoluce v Maďarsku bylo tlumeno i z dalšího důvodu. Spolu s tím, jak oficiální československá propaganda označila povstání mimo jiné za nacionalistické a šovinistické hnutí a produkt reakčních sil imperialismu a bývalých horthyovců, objevila se fáma, že maďarská armáda plánuje obsazení části území Slovenska a jeho připojení k Maďarsku. Okupace jižního Slovenska Maďarskem na podzim 1938 byla ve slovenské společnosti ještě velmi živá, stejně jako obavy z politiky iredentismu a snah po obnovení velkého Maďarska a ovlivňovala negativní postoje vůči Maďarsku u značné části Slováků.⁹⁶ M. Barnovský uvádí v tomto ohledu příznačný výrok bývalého československého vyslance ve Vatikánu a v roce 1956 zaměstnance ČTK Ilji Ratha, který podle agenturní zprávy ministerstva vnitra ze 14. listopadu prohlásil: „*Maďarští horthyovci jsou horší než nacisti. Je proto dobře, že Rusové udělali v Maďarsku pořádek. Zabránili tak možná válce ve střední Evropě.*“⁹⁷ V této souvislosti stojí za zmínku, že v českém prostředí naopak vyvstávaly obavy, že Slováci stávající mezinárodněpolitické situace využijí k osamostatnění se od Československa.⁹⁸

Výraznějším otevřeným pozitivním projevem vůči maďarskému povstání na Slovensku bylo shromáždění studentů Báňské fakulty Vysoké školy technické v Košicích 30. října 1956, na němž studenti místo odsouhlasení rezoluce odsuzující maďarské události minutou ticha uctili památku studentů, kteří padli na barikádách v Budapešti. Nebyl to jediný případ. Na aktivu funkcionářů ČSM Elektrotechnické fakulty v Bratislavě 2. listopadu dva studenti jménem posluchačů kritizovali neobjektivní informace tisku o maďarských událostech a o vztahu k Sovětskému svazu, vysokoškoláci maďarské národnosti v Bratislavě hodnotili situaci v Maďarsku jako vlastenecké hnutí.⁹⁹ Právě studenti maďarské národnosti, kterým při získávání informací z Budapešti nebránila žádná jazyková bariéra, během debat vysokoškoláků vysvětlovali a obhajovali stanoviska maďarské mládeže. Vedení KSS a bezpečnostní orgány věnovaly postojům mládeže zvláštní pozornost. Vysvětlení napjaté atmosféry mezi studenty na celém Slovensku se hledalo v podvrtném působení spisovatelů, intelektuálů ze Slovenské akademie věd, vysokoškolských učitelů a i učitelů ze středních škol.¹⁰⁰

Slovenští reformně orientovaní intelektuálové projevovali na podzim 1956 velké sympatie vůči dění v Polsku a spojovali s ním značné očekávání. Během povstání v Maďarsku se v soukromých rozhovorech vyjadřovali, že příčinou povstání v Maďarsku byla příliš pomalu prováděná demokratizace. Šířily se četné fámy o změnách ve vedení KSS a o odvolání prvního tajemníka ÚV KSS Karola

⁹⁶ Tamtéž; I. JANEK, *Československo...*, s. 577.

⁹⁷ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 32.

⁹⁸ J. PERNES, *Ohlas maďarské revoluce*, s. 524.

⁹⁹ Tamtéž, s. 31.

¹⁰⁰ D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť*, s. 18.

Bacilka. Celkově však i mezi slovenskými spisovateli během povstání v Maďarsku převládal názor, že je lepší nediskutovat, nestavět se proti a nechat si výhrady na později. Mnoho z nich nevidělo potřebu vyvíjet podobné aktivity jako spisovatelé v Polsku a v Maďarsku a vstoupit do konfrontace s komunistickým režimem. Podobný postoj měl dokonce i šéfredaktor Kulturného života Juraj Špitzer, kterého vedení KSS považovalo za jednoho ze svých nejnebezpečnějších opo-
nentů: „... *na nás takové řeči neplatí, my se máme dobře. Máme sice různé výhrady, ale ty nejsou takové, abychom si chtěli přivodit druhé Maďarsko.*“¹⁰¹ Na půdě Svazu slovenských spisovatelů byl sice připravován protest proti rozpuštění Svazu maďarských spisovatelů, později se ale od jeho vydání upustilo. Slovenští spisovatelé tak nevyjádřili žádný veřejný projev solidarity a omezili se pouze na projevy sympatií k povstání jen v soukromých rozhovorech. Celostátní vedení Svazu československých spisovatelů po nátlaku komunistického vedení dokonce 26. října přijalo stanovisko proti maďarskému povstání, hlasování se zdržel pouze Pavel Kohout. Na druhé straně předseda Sboru pověřenců Rudolf Strechaj vytýkal Kulturnímu životu, že „*o událostech v Maďarsku vůbec nemluvil, jako kdyby se (tam) nic nestalo*“. Argumentoval přitom tím, že kdyby mezi spisovate-
li působily zdravé síly, zaktivizovaly by se po sovětském zásahu. Podobně vedoucí oddělení ÚV KSS Ondrej Klokoč kritizoval slovenské spisovatele za malý počet básnických děl, věnovaných tzv. maďarským událostem.¹⁰²

Vedoucí straníční politici na Slovensku svoje výhrady vůči spisovatelům zastírali tzv. hlasem lidu. Odvolávali se na to, že slovenská veřejnost údajně očekávala od spisovatelů větší aktivitu a hlavně mobilizující protesty proti „duchov-
ním inspirátorům maďarských událostí“. Podle oficiálního názoru slovenští spi-
sovatelé zaujali k maďarské krizi „vlažné“ stanovisko. Z podobného postoje byl obviněn i tajemník svazu spisovatelů Ctibor Štítnický.¹⁰³

Maďarské události roku 1956 se svým vlivem projevíly i v katolické církvi v Československu. Církev navzdory své ideologické odlišnosti byla jedinou le-
gálně existující a přitom soustavně omezenou opoziční strukturou v tehdejší společnosti. Nejvyšší komunistické vedení ji tehdy charakterizovalo jako „*reál-
nou sílu, která v sobě skrývá možnost zneužití proti zájmům pracujícího lidu*“ a to
pro její „*dobrou organizaci ... masovou základnu a sílu náboženských prožitků
v myslích lidí*“. Tato síla se začala probouzet v prvních měsících roku 1956 po
kritice stalinských deformací na XX. sjezdu KSSS. Od jara 1956 silily ze strany
církvi kritické hlasy vůči církevní politice státu.¹⁰⁴ S požadavky na zlepšení po-
stavení římskokatolické církve v Československu vystoupilo v květnu 1956 Před-
sednictvo Celostátního mírového výboru katolického duchovenstva, které před-

¹⁰¹ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 213.

¹⁰² Tamtéž, s. 214–215.

¹⁰³ D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť*, s. 18.

¹⁰⁴ Jozef HALKO, *Ohlas maďarskej revolúcie roku 1956 v katolíckej cirkvi v Českoslo-
vensku*, in: *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, Šamorín-Bratislava 2006, s. 83.

ložilo 34 požadavků. Režim sice byl ochoten realizovat některé ústupky, ty se však neměly týkat samotné podstaty vztahů mezi státem a církvemi. Od léta se ale začaly v církevních strukturách objevovat požadavky, které režim už nebyl ochoten akceptovat. Šlo o propuštění arcibiskupa Josefa Berana a ostatních biskupů z internace, revize procesů s duchovními, návrat duchovních z výroby do duchovní správy, zrušení funkcí církevních tajemníků, povolení mužských a ženských řádů, obnovení styků s Vatikánem a povolení konat velká procesí a pouti.¹⁰⁵ Tento pohyb uvnitř církvi vyvrcholil, když 27. října čtyři slovenští biskupové podali vládě petici s požadavkem na změny církevních zákonů, s odvoláním na změny v sousedním Polsku a Maďarsku. Třebaže biskupové svoje požadavky formulovali před vypuknutím povstání v Maďarsku, vedoucí představitelé KSČ je chápali jako akt odporu církevních představitelů „*podle maďarského vzoru*“. To přispělo k tomu, že politický výbor ÚV KSČ 29. října návrh na přijetí nových liberálnějších zásad církevní politiky zamítl, i když byl oficiálně předložen 12. října.¹⁰⁶ Za nepřijatelný maďarský církevní vzor byl jednoznačně považován maďarský kardinál József Mindszenty, který po osvobození z internace 3. listopadu večer promluvil v přímém přenosu v maďarském rozhlasu. Revoluci probíhající v Maďarsku označil za národně osvobozovací zápas proti sovětské okupaci a prohlásil: „*Jako hlava katolické církve vyhlášuji, že všechny újmy, které církvi způsobil zkrachovaný, násilnický a lživý režim, odstraníme!*“¹⁰⁷ Ohlasů na Mindszentyho projev, tak jak je zachytila státní bezpečnost, bylo v Československu málo, a to ještě převážně negativních. Ty pocházely z kruhu prorožimně působících duchovních, pro něž kardinálův úmysl odstranit újmy způsobené církvi znamenal i bezprostřední ohrožení jejich k režimu loajálního mírového hnutí katolického duchovenstva.

Projevy nesouhlasu s oficiální politikou KSČ, respektive sympatií s maďarským povstáním se tak omezily v převážné míře buď na individuální výroky v soukromých rozhovorech nebo na pasivní projevy odporu, respektive nedůvěry vůči vedení KSČ, mezi něž je možno zařadit i nákupní horečku. Ta pod vlivem maďarských událostí po 23. říjnu propukla v Československu v celostátním měřítku. Vykupování základních potravin na mnoha místech působilo zásobovací potíže. Současně s tím začal i značný výběr úspor z peněžních ústavů, na mnoha místech desetkrát vyšší než vklady, což svědčilo o nejistotě lidí ohledně dalšího vývoje v Československu.¹⁰⁸ Jako celek se však většina obyvatelstva v Čechách i na Slovensku chovala vůči režimu loajálně. Příčinou byly kromě opatření režimu ve prospěch zlepšování životní úrovně odlišný charakter politického vývoje v Československu po XX. sjezdu KSSS ve srovnání s Maďarskem a Polskem,

¹⁰⁵ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 220.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ Lajos IZSÁK – József NAGY, *Magyar történeti dokumentumok 1944–2000*, Budapest 2004, s. 239.

¹⁰⁸ J. PERNES, *Ohlas maďarské revoluce*, s. 515.

znemožňující vytvořit větší tlak zdola na demokratizační reformy. Navíc při formování indiferentního postoje české a slovenské veřejnosti vůči maďarské revoluci nebo názorů vyjadřujících obavy hrály důležitou roli jednak přesvědčení o dlouhodobém charakteru komunistického režimu a nemožnosti dosáhnout nějakých změn, jednak nacionální moment. Občanská vystoupení v Maďarsku i v Polsku byla jednoznačně orientovaná proti dominantnímu vlivu Sovětského svazu. Konec konců odpor či nesympatie vůči Rusku byly v maďarském historickém vědomí přítomny od první poloviny 19. století, podpořeny ještě přispěním ruských kozáků k porážce maďarské revoluce v roce 1848. Rovněž jako okupační byla chápána sovětská armáda, jejíž jednotky byly v Maďarsku umístěny od konce druhé světové války. V Československu sice také existoval odpor proti ruské dominanci, ale nebyl natolik silný, aby „vyvážil nenávist k Německu“. Stabilizačním faktorem v Československu byl i přetrvávající, historicky motivovaný negativní postoj obyvatelstva k Maďarsku i Polsku, posílený ještě obavami z oživení maďarského iredentismu.¹⁰⁹

Po druhé sovětské intervenci proti revoluci v Maďarsku si československé obyvatelstvo definitivně uvědomilo dlouhodobý charakter komunistického režimu ve střední Evropě, stejně jako iluzornost možné pomoci ze Západu; opět nastoupil trend přizpůsobování se komunistickému režimu, jak ukázaly už manifestace 7. listopadu 1956 k výročí bolševické revoluce. Maďarská revoluce nepřinesla rovněž žádný zvrat v politice KSČ. Události v Maďarsku na podzim 1956, které podle československých komunistů ukázaly, kam vede liberalismus a „*netřídní chápání občanských práv a svobod*“, stejně jako poměrně lhostejnou reakci československé veřejnosti na ně vedení KSČ vnímalo jako potvrzení správnosti své dosavadní politiky.¹¹⁰

Není bez zajímavosti připomenout i pohled zvenčí na příčiny lhostejného postoje československé veřejnosti k událostem v Maďarsku na podzim 1956. Uvádíme zde dva. Jednak výroční zprávu britského velvyslance v Praze za rok 1956¹¹¹, respektive ironicky laděný komentář k ní z pera H. G. Balfour-Paula, jednak úvahu Jacquese Rupnika z roku 1986.¹¹²

V komentáři ke zprávě britského velvyslance se uvádí: „*Československo se projevilo v roce 1956 jako nejpilnější žáček ve třídě satelitů Moskvy, avšak za své dobré chování nebylo od moskevského pana učitele nijak hmatatelně odměněno. 2. Česká vláda se v postupně vzniklých bouřích ve východní Evropě roku 1956 úspěšně udržela nad vodou, což po mém soudu vysvětlují – kromě tradiční české apatie a snesitelné životní úrovně – tyto důvody: a) Dvacátý sjezd KSSS a Chrušč-*

¹⁰⁹ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 222.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 224.

¹¹¹ Vilém PREČAN, *Britské velvyslanectví v Praze o Československu*, in: Soudobé dějiny III, 1996, 4, s. 564–582.

¹¹² Jacques RUPNIK, *Promeškaná setkání. Rok 1956 v pohledu z Prahy*, in: Soudobé dějiny, III, 1996, 4, s. 535–539.

človovo odsouzení Stalina způsobily v Československu méně trapných potíží než ostatním satelitům. Kult osobnosti zde nebyl tak očividný. Nepřišli žádní Gomulkové a Nagyové. Mrtvý Slánský sloužil jako obětní beránek za dřívější stalinistické chyby a odchylky od socialistické zákonnosti. V důsledku toho se české vládě podařilo odvést stranou první vlnu kritiky na jaře a v létě tím, že obětovala jednoho nepopulárního ministra; její sousedé na severu a na jihu takové štěstí neměli. b) Vláda tak měla zemi opět pod plnou kontrolou, dříve než vypukla v říjnu druhá bouře, a to v Polsku a v Maďarsku. Inteligence ani žádná jiná nátlaková skupina nezískala v předcházejících měsících roku dostatečný rozběh, aby mohla znovu zaútočit. Kromě několika menších gest a ústupků nemusela vláda sáhnout k žádným zvláštním bezpečnostním opatřením. 3. A tak se Československo stalo – kromě toho, že hrálo roli průkopníka hospodářského pronikání celého bloku v zahraničí – také nejvýznamnější ideologickou hláskou troubou Moskvy mezi satelity.¹¹³

Jacques Rupnik viděl důvody československé „nečinnosti“ v roce 1956 stručně řečeno ve „zvláštním důrazu na hospodářsko-společenské aspekty československé ‘stability’ a ve schopnosti vládnoucího komunistického aparátu a jeho sdělovacích prostředků manipulovat s nacionalistickými předsudky a vytvářet obavy z ‘neklidných’ sousedů“. Mezi konkrétními příčinami pak jako zásadní uvedl izolaci československých intelektuálů ve srovnání se situací v Maďarsku a také v Polsku a „schopnost československého režimu získat si u obyvatelstva ne-li podporu, tedy alespoň přijetí v míře mnohem větší, než tomu bylo u polských či maďarských sousedů“.¹¹⁴ Jako nepominutelný důvod pak uvedl Rupnik fakt, že se československým komunistům podařilo vyhnout se dopadům XX. sjezdu KSSS. „Události v Polsku a zvláště pak v Budapešti pak posloužily Novotnému a jeho vedení k tomu, aby dodatečně ospravedlnili své jednání: včas odmítli ‘destalinizaci’ a vedli preventivní zápas proti ‘revizionistickým’ tendencím,“ uzavřel Rupnik svou krátkou analýzu. Podle něj pak revizionismus, potlačený v Praze roku 1956, znovu prorazil na povrch a to s ještě větší silou v 60. letech.¹¹⁵

Reakce slovenských Maďarů na události maďarské revoluce roku 1956

Po vypuknutí revoluce v Budapešti vyvolával vážné znepokojení československého politického vedení možný bezprostřední vliv událostí v Maďarsku na chování maďarské menšiny. Distribuce novin a časopisů z Maďarska byla sice zakázána, avšak jazykové znalosti maďarské menšiny umožňující poslech maďarského rozhlasu usnadňovaly získávání nezakreslených informací z Maďarska z první ruky. Československé vedení se proto reakcí maďarského obyvatelstva

¹¹³ V. PREČAN, *Britské velvyslanectví*, s. 565.

¹¹⁴ J. RUPNIK, *Promeškané setkání*, s. 537.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 539.

velmi obávalo a považovalo je za vyložené rizikový faktor. Ale jakkoli měla maďarská revoluce mezi příslušníky maďarské menšiny větší ohlas než u zbytku společnosti, většina slovenských Maďarů zaujímalá na veřejnosti k maďarským událostem pasivní nebo odmítavý postoj. Měla strach z opakování represí a perzekucí, které byly vůči nim uplatňovány v letech 1945–1948.¹¹⁶ Ty sice byly po převzetí moci komunisty postupně likvidovány, ale nedošlo ani k potrestání těch, kteří se o diskriminaci „zasloužili“, ani k rehabilitaci obětí. Komunistická moc o událostech mlčela a o kalvării slovenských Maďarů v letech 1945–1948 se nemohlo mluvit až do změny režimu v listopadu 1989. Ani KSČ, která po únoru 1948 získala neomezenou moc, se s mechanismem národního státu nerozešla. Pripustila sice návrat domů těch, co byli deportováni do Čech, ale oběžník úřadu pověřenectva vnitra ještě v listopadu 1948 zdůraznil, že je třeba zohlednit zájmy důvěryhodných Slováků usazených na majetku deportovaných Maďarů. Začalo přijímání Maďarů do komunistické strany, ve straně byl na konci roku 1948 vytvořen Maďarský výbor, ale při první možné příležitosti byl v říjnu 1949 zrušen. V jižních okresech Slovenska začalo zapojování Maďarů do práce v národních výborech, ale podle usnesení ÚV KSS z března 1949 jejich poměr ani v jednom okresním národním výboru, tedy ani s maďarskou většinou, nemohl přesáhnout 50%. V září 1948 sice mohly být otevřeny první maďarské školy, ale na zasedání ÚV KSS 5. října 1949 se zrodilo rozhodnutí, že „*ve školních otázkách je třeba vést takovou politiku, která v konečném výsledku musí vést k asimilaci*“. Mohl sice vzniknout kulturní spolek maďarských pracujících, Csemadok, ale vedoucí představitelé strany neustále zdůrazňovali: nemůže to být zájmová organizace, jejím jediným přijatelným cílem je, aby mezi Maďary popularizovala politiku komunistické strany.¹¹⁷

Proces společenského zrovnoprávnění Maďarů tak postupoval velmi zdoluhavě a rozporuplně. V první polovině 50. let však přeci jen bylo v této oblasti dosaženo významných kroků vpřed, a četná stranická usnesení mluvila o tom, že je třeba slovenské Maďary integrovat do hospodářského a společenského života země. Jenomže usnesení se realizovala jen v omezené míře a nezdídko pouze na papíře, a protože šlo většinou o rozhodnutí tajná, na jejich kontrolu ani nedošlo. A kvůli odporu československé strany vypadla z československo-maďarské kulturní dohody pasáž o vzájemné podpoře menšinových práv a národností. Tato obojaká opatření vzbuzovala mezi slovenskými Maďary nejistotu. Stále více byli přesvědčeni, že útočiště a jistotu jim může poskytnout jen komunistická strana, což bezpochyby usnadnilo jejich zglijchšaltování.¹¹⁸

¹¹⁶ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 33.

¹¹⁷ Attila SIMON, *Az 1956-os forradalom visszhangja a szlovákiai magyarok között*, in: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiba*. Szerk. Rainer M. János, Somjai Katalin Budapest, 1956-os Intézet 2007, s. 230.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 232.

Na počátku 50. let začalo mezi maďarskou menšinou na Slovensku a jejich „mateřskou zemí“ – Maďarskem – pomalé, ale postupné vzdalování. To mělo mnoho příčin: mezi ně je možno počítat těžkosti při překračování hranic a s tím spojené uvolňování příbuzenských vztahů, jakož i oficiální československý názor, že postavení maďarské menšiny je považováno výhradně za vnitřní věc Československé republiky. Důležitý a silící faktor soudržnosti naopak představovala média. Tehdy už většina domácností vlastnila rozhlasový přijímač a slovenští Maďaři, už i jen proto, že jen málo nebo vůbec nemluvili slovensky, téměř výhradně poslouchali budapešťský rozhlas. Kromě toho ve smyslu kulturní dohody o spolupráci mezi oběma zeměmi mohlo být před revolucí na Slovensku distribuováno z Maďarska 220 tiskových produktů, jejichž roční souhrnný náklad dosahoval 3,5 milionu. Díky rozhlasu a tisku byli slovenští Maďaři denně informováni o událostech v Maďarsku a svým způsobem na ně reagovali. Nebyla náhoda, že po zveřejnění nové zemědělské politiky Imre Nagye v roce 1953 zanikly tucty zemědělských družstev i na jižním Slovensku a podle slov jednoho pamětníka mezi venkovským maďarským obyvatelstvem „se vzpomínalo na Nagye tak jako na Petőfiho a Kossutha, v jeho osobu se skládaly naděje, že znovu se bývají členové družstva stanou soukromými hospodáři a nikdo jim půdu nevezme“. A tak bylo přirozené, že maďarská inteligence na Slovensku s velkou pozorností sledovala v létě 1956 v Maďarsku na povrch se deroucí politickou nespokojenost, diskuse Petőfiho kroužku, polemiky, které vzplanuly kolem pohřbu ostatků László Rajka.¹¹⁹

Revoluční události zájem o dění v Maďarsku slovenských Maďarů ještě zvýšily. Jak ukazují zprávy ministerstva vnitra, „na ulicích večer chodí málo lidí, protože je velký zájem o rozhlasové vysílání povstalců“. (Zpráva ze Sence) „Je umožněno poslouchání budapešťského rozhlasu v závodech a na některých veřejných místech.“ (Dunajská Streda). „Část obyvatelstva se chová tak, jako by žila v Maďarsku, a když v budapešťském rozhlasu zveřejnili výzvu, aby umístili rozhlasové přístroje do oken, část zdejšího obyvatelstva výzvu poslechla a svoje přijímače do oken vyložila.“ (Šamorín). Zprávy upozorňovaly, že maďarské obyvatelstvo se zabývá událostmi v Maďarsku do té míry, že už to na mnoha pracovištích brání normálnímu vykonávání práce.¹²⁰

Ozbrojené boje v Maďarsku však vyvolaly mezi slovenskými Maďary stejně jako u slovenského obyvatelstva obavy. Československá propaganda tento pocit informacemi o krvavých bojích a obětech msty jen utvzovala. S obavami a nesouhlasem přijala dorazivší zprávy o maďarské revoluci i část slovenských maďarských komunistů, kteří se báli o své dosavadní postavení, a někdy i o bezpečnost svých rodin. Rozhodujícím pocitem mezi slovenskými Maďary však byla sympatie. Tu nevyvolala v první řadě možnost hospodářské a ideologické

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ Tamtéž, s. 233

změny režimu, ale vzepětí národního citění. To se projevovalo i v symbolických činech, jako bylo zpívání maďarské hymny, nošení národní trikolory nebo smuteční pásky, či odepření podepsat prohlášení, odsuzujících revoluci. Specifickou formou protestu byla úprava zanedbaných pomníků z války a hrobů padlých maďarských vojáků, kladení věnců.

Revoluční události v Maďarsku však slovenští Maďaři nejen sledovali, ale spojovali je i se svým vlastním osudem. Všeobecné mínění bylo, že změny v Maďarsku mohou znamenat i obrat v jejich životě. To konstatovala i jedna ze zpráv ministerstva vnitra. „*Mezi obyvatelstvem maďarské národnosti, žijícím ve vesnicích na jižním Slovensku, všeobecná nálada není vyhovující, protože je možno pozorovat, že se očekává, že i u nás dojde k něčemu podobnému jako v Maďarsku.*“ Ačkoli tyto naděje nebyly formulovány konkrétně, nejvíce pramenů svědčí o tom, že lidé doufali v rozšíření národnostních práv, které revoluce přinese. Požadavek zabezpečit více práv národnostem a dodržovat zákony z roku 1952, týkající se národností, navrhl i vedoucí tajemník Csemadoku Károly Pathó, trochu absurdně na konferenci, kterou pro vedoucí představitele společenských organizací uspořádal 25. října 1956 předseda sboru pověřenců Rudolf Strechaj. Konference byla zaměřena na způsoby, kterými by bylo možno zabránit dalšímu šíření maďarské revoluce. Pathóův návrh vyvolal mezi účastníky konference obrovské pobouření; tajemník Csemadoku byl obviněn z nestoudnosti a drzosti, že chce využít maďarské „krize“ k posílení postavení maďarské menšiny.¹²¹ Poprvé po roce 1948 se vynořil také požadavek revize výměny obyvatelstva a diskriminačních opatření.¹²²

Revolucí vystupňované národní citění v jednotlivcích probouzelo někde naděje na revizi hranic, na což upozorňovaly i slovenské úřady: „*Mezi maďarským obyvatelstvem, hlavně v okruhu inteligence, byly postřehnutelné šovinistické projevy. Údajně jižní Slovensko bylo vždycky maďarské a musí patřit k Maďarsku. V Košicích se říká, že přijde čas, kdy vyštvou Slováky. Mezi přesídlenci z Maďarska se rozšířily zprávy, že se budou muset vrátit do Maďarska.*“¹²³ Nicméně nacionalistické projevy vyvolané revolucí byly jen marginálním jevem. To dokládají i vzpomínky na revoluci Andráse Pásztor a ze Štúrova: „*Většina však čekala, že konečně klidně budeme moci jít (přes most-E.I.) do Ostřihomi, budeme se moci sejit s příbuznými, se známými. Tak to cítím i dnes, že dospěli jen tak, jednoduše formulovali věci, a nikdo nemluvil o připojení se zpět, o revizi hranic. O takových případech nic nevím, že by se nálada obrátila proti Slovákům žijícím v našem městěčku, nebo že by oni odsuzovali revoluci. To ani tehdy nebyla národnostní otázka.*“¹²⁴

¹²¹ Ádám SZESZTAY, *Kisebbségi '56: a forradalomhoz kapcsolódó kisebbségi megmozdulási tipológiája*, in: Valóság, 2002, 10, s. 83

¹²² Tamtéž, s. 235.

¹²³ Odkaz na SNA, ÚV KSS, taj. David, kart. 2253.

¹²⁴ A. SIMON, *Az 1956-os forradalom*, s. 237.

Snahou komunistického vedení Československa bylo proto na jedné straně slovenské Maďary od maďarských událostí zvýšenými bezpečnostními opatřeními izolovat, na druhé straně je proti revoluci využít. Jedním z prostředků bylo, jak už jsme se zmínili, zapojení stranických pracovníků, jejichž mateřským jazykem byla maďarština, do propagandistických akcí zaměřených do Maďarska. Dále pak československé stranické a státní orgány rozhodly, že je nezbytné doplnit orgány státní bezpečnosti Maďary a rozšířit síť jejich agentů na jižním Slovensku. Předsednictvo ÚV KSS na svém zasedání 2. listopadu 1956 dalo souhlas, aby ministerstvo vnitra naverbovalo do orgánů státní bezpečnosti maďarsky mluvící osoby, protože bylo nespokojeno se zprávami, přicházejícími z jižního Slovenska. Do orgánů státní bezpečnosti bylo vybráno 494 kandidátů maďarské národnosti, do služby jich ale vstoupilo pouze 53, ostatní z různých důvodů odmítli. Kromě toho předsednictvo rozhodlo, že je třeba přijmout větší počet dělníků maďarské národnosti do komunistické strany a zintenzívnit přijímání mladých Maďarů na jižním Slovensku do ČSM, ale i tento pokus skončil neúspěchem, jak později konstatoval první tajemník slovenského ústředního výboru ČSM Milan Rázus.¹²⁵

Rovněž velmi důležité bylo získat oficiální prohlášení představitelů maďarské menšiny odsuzující revoluci v Maďarsku. Sekretariát ÚV KSS na svém zasedání 29. října nařídil svolat vedoucí představitele Csemadoku a dodal jim pokyny, činnost jakého charakteru je třeba vyvíjet mezi maďarským obyvatelstvem. Ústřední vedení Csemadoku mnohem spíše zastupovalo zájmy KSČ než maďarské menšiny, jak dokládá prohlášení jeho předsednictva z téhož dne. V něm maďarské povstání odsoudilo, označilo je za útok západních imperialistů proti maďarskému lidu a ubezpečilo československé vedení strany a státu o věrnosti maďarských pracujících v Československu: „*My, českoslovenští maďarští pracující, svobodní a rovnoprávní občané Československé republiky, jsme věrně se-mknuti kolem KSČ a naší lidově demokratické vlády.*“ Prohlášení bylo na druhý den, 30. října, uveřejněno v deníku slovenských Maďarů Új Szó a informovaly o něm i hlavní české a slovenské listy.¹²⁶ Prohlášení Csemadoku jeho členstvo hodnotilo jako otevřenou zradu a 9–10%, tj. téměř 2 tisíce lidí, jich z organizace okamžitě vystoupilo.¹²⁷ Napětí uvnitř Csemadoku rezonovalo ještě i později na zemské konferenci Csemadoku konané v květnu 1957. Jeho předseda Gyula Lőrincz přímo mluvil o „*maďarských buržoazně nacionalistických živlech*“, schovávajících se v řadách Csemadoku. Na zasedání Slovenské Národní fronty 24. června 1957 pak Gyula Lőrincz prohlásil: „*Rok 1957 už není rokem 1938 ... Absolutní většina československých maďarských pracujících v kritických říjnových dnech zůstala na svém místě, prokázala, že miluje svou vlast, Českosloven-*

¹²⁵ Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s. 61; J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 218.

¹²⁶ Új Szó 30. 10. 1956

¹²⁷ I. JANEK, *Československo*, s. 580.

skou republiku a že jsou dobří vlastenci. Byla by však chyba nevidět i druhou stranu mince, že se vyskytly doposud skryté živly, dělnické třídy cizí, které v době maďarské revoluce nabyly odvahy a snažily se mezi československými maďarskými pracujícími vyvolat nepokoj, i když neúspěšně.“ Text zněl jako osvědčení věrnosti a vyplývalo z něj, že neexistuje žádný důvod ke kolektivnímu potrestání Maďarů, jako tomu bylo v roce 1945. Zveřejnění textu v celostátních listech pak znamenalo, že slovenské Maďary není možno jako společenství ztotožňovat s maďarskou revolucí.¹²⁸

Podobnou loajalitu k postoji Československé komunistické strany označující maďarskou revoluci jako řádění kontrarevoluce zastával i jediný maďarsky vycházející deník Új Szó. První zprávu o událostech v Budapešti zveřejnil až 25. října, kdy nejprve informoval o stanovisku strany. O konkrétních událostech v Budapešti informoval článek pod názvem „*Vážné události v Maďarsku*“, který sděloval, že likvidace kontrarevolučních band byla úspěšná a že veškerý odpor už zanikl. Dne 27. října Új Szó uveřejnilo články dokazující jednotu maďarských a slovenských pracujících, jejich věrnost komunistické straně, a přihlásilo se ke stanovisku stranické organizace Svazu spisovatelů, podle kterého ve vztahu k Polsku a k Maďarsku je třeba mít na paměti základní principy proletářského internacionalismu. Jak už bylo řečeno, od 28. října byly vydávány dvě mutace Új Szó: jedna se nadále obracela k československým Maďarům, druhá pak k Maďarům v Maďarsku. Účinkem propagandy zaměřené do Maďarska prostřednictvím Új Szó se zabývalo předsednictvo ÚV KSS 9. listopadu 1956. Během diskuse byla kritizována zejména zvláštní čísla Új Szó určená pro Maďarsko a konstatovalo se, že příliš velkou pomoc neznamenala. Za chybné bylo považováno zejména to, že ve všeobecné protisovětské náladě v Maďarsku se příliš zdůrazňovala věrnost Sovětskému svazu, což čtenáře v Maďarsku předem odrazovalo. Proto bylo navrženo, aby zvláštní čísla Új Szó už nevycházela. První tajemník ÚV KSS Karol Bacilek se však za další rozšiřování listu v Maďarsku postavil, a tak zvláštní čísla Új Szó vycházela až do poloviny prosince 1956.¹²⁹

Dne 29. října Új Szó avizovalo, že „*maďarský lid pod vedením strany zvíťazí nad kontrarevolučními bandami*“. Další den byla článkem „*Nikdy více Horthyho nadvláda*“ zahájena kampaň zaměřená bezprostředně proti Miklósi Horthymu a 2. listopadu Új Szó v článku *Lid Maďarska se musí rozhodnout* tlumočilo, jaký krutý osud postihl maďarské dělníky a rolníky v době Horthyho bílého teroru. K článku byly připojeny i dva obrázky – jeden zobrazoval novou část Budapešti vybudovanou po druhé světové válce pro dělníky, druhý obrázek představoval rodinu ze začátku 40. let, která byla vystěhována z bytu kvůli dlužnému nájemnému. Poselství článku v sobě skrývalo i jistou hrozbu pro slovenské Maďary, jaký osud je může čekat, kdyby podporovali maďarskou revoluci. Den

¹²⁸ Tamtéž, s. 581.

¹²⁹ Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s.63.

před druhou intervencí sovětské armády proti maďarské revoluci Új Szó psalo, že Maďarsko bylo ohroženo útokem příznivců klerikálů, reakce a horthyovců a že situace vyžaduje, aby maďarský lid rozhodně vystoupil proti horthyovsko-fašistickým živlům. 4. listopadu večer v Új Szó, tak jako i v ostatních československých denících, byl s ulehčením přivítán pád kontrarevoluce a uvítáno vítězství sovětských jednotek.¹³⁰

Navzdory obavám československého politického vedení slovenští Maďaři vyjma několika nevýznamných vystoupení zůstali ve vztahu k maďarské revoluci pasivní. Kromě již uvedených důvodů je nutno zohlednit i fakt, že negativní důsledky diskriminace v letech 1945–1948 ještě nezmizely. Slovenští Maďaři v těch letech neztratili pouze svoje bývalé zemské politické vůdce – v roce 1945 se jich většina dostala do vězení, respektive odjela do Maďarska nebo na Západ, nýbrž i ve vesnickém prostředí přirozenou autoritou disponující hospodáře, kalvínské kněze, učitele, a téměř veškeré bratislavské a košické měšťanstvo – buržoazii. Nová nomenklatura, která nastoupila na jejich místo, nebyla způsobilá k tomu, aby vzala za svou obranu zájmů maďarského společenství, a ani to neměla v úmyslu. Bez odpovídajících vůdců se maďarská menšina na Slovensku projevila jako více méně poslušná masa v rukou strany.¹³¹ Novým vedoucím představitelům maďarské menšiny pak pasivita československých Maďarů umožňovala odvolávat se na demonstrování loajality maďarského obyvatelstva vůči československému státu v roce 1956 na rozdíl od roku 1938. Tu při pozdějším hodnocení chování maďarského obyvatelstva v době maďarské revoluce vysoko ocenil i aparát KSČ: *„Zvláště je třeba vyzdvihnout jednoznačný postoj občanů maďarské národnosti. Jen v ojedinělých případech se jeví, že maďarští občané přinášeli a přijímali požadavky kontrarevolučních živlů. Vcelku však maďarští občané jasně vyjadřovali svou věrnost straně a vládě. V mnoha případech hovořili o tom, že v dobách okupace na vlastní kůži poznali fašistický horthyovský režim a nejsou ochotni připustit návrat takových časů.“*¹³²

III. Po porážce revoluce

Dne 4. listopadu 1956 ve 4:15 začala v Maďarsku operace sovětských jednotek Smršť, jejímž cílem bylo maďarskou revoluci porazit. Premiér Nagy se v krátkém prohlášení obrátil k národu: *„Dnes ráno sovětské jednotky zahájily útok na hlavní město se zřejmým úmyslem svrhnout zákonnou demokratickou vlá-*

¹³⁰ I. JANEK, *Československo*, s. 581–584.

¹³¹ A. SIMON, *A szlovákiai magyarok reakciója az 1956-os magyar forradalom eseményire*, in: 50 év 1956–2006. Szerk. Balla Bálint, Szöllösi Pál, Basel-Budapest, Európai protestáns Magyar Szabadegyetem 2006, s. 140.

¹³² M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 33.

du. *Naše jednotky stojí v boji. Vláda je na místě!*“¹³³ Krátce poté opustili Nagy a jeho přátelé parlament a uchýlili se na jugoslávské vyslanectví. Nagyovo prohlášení bylo emotivní a poněkud zmatené. Maďarská armáda dostala rozkaz, že nesmí bojovat, a mimo to Nagy přesně věděl, že sovětské jednotky nezaútočily jen na Budapešť. Ani vláda nezůstala na místě (kdyby ano, byla by zatčena), pro Nagyho však přijetí azylu znamenalo, a také to později v rumunské internaci stále zdůrazňoval, že vláda nikdy neabdikovala a nadále zůstává zákonnou maďarskou vládou. Rozhlas zároveň vysílal Nagyovo prohlášení adresované generálnímu tajemníkovi OSN, v němž žádal o uznání a garantování neutrality Maďarska. Ministr Nagyova kabinetu István Bibó se obrátil prostřednictvím amerického vyslanectví na prezidenta Spojených států. Americké stanovisko však bylo jasné, Spojené státy si v žádném případě nehodlaly zkomplikovat vztahy se Sovětským svazem a riskovat celosvětovou katastrofu, jak svou pasivitu zdůvodňovaly.¹³⁴ Americkou reakci na sovětský útok ilustruje i dopis prezidenta Spojených států Eisenhowera ministerskému předsedovi Bulganinovi ze 4. listopadu: „*S hlubokými obavami jsem se doslechl o dnes dorazivších zprávách o Maďarsku. Sovětská vláda svoje prohlášení ze 30. 10. 1956, které opět potvrdilo politiku nevměšování se do vnitřních věcí jiných států, všude vysvětlovala jako slib daný k rychlému stažení sovětských jednotek z Maďarska. ... Toto prohlášení vláda Spojených států i já sám jsme považovali za projev státnické cti. ... Proto nás mimořádně zarazilo zrušení této politiky. Zvláště překvapivé je, že k opětovnému nasazení ozbrojených sil proti maďarské vládě došlo tehdy, když mezi Vámi a představiteli maďarské vlády probíhají jednání o stažení sovětských ozbrojených sil. ... Ve jménu lidskosti a v zájmu míru Vás vyzývám, aby Sovětský svaz učinil kroky na bezodkladné stažení sovětských jednotek z Maďarska a umožnil, aby maďarský lid mohl požívat a uplatňovat lidská práva a základní práva na svobodu, prohlášená pro všechny národy v základní listině OSN...*“¹³⁵

Odpověď ministerského předsedy Bulganina schválil ve svém usnesení ze 7. 11. ÚV KSSS a rozhodl, aby text dopisu byl týž den předán velvyslanectví USA v Moskvě, zveřejněn v rozhlase a 8. 11. pak v sovětském tisku. V dopise stojí: „*Pane prezidente, v souvislosti s Vaším vzkazem ze 4. 11. považuji za nutné konstatovat, že v něm nadhozená otázka dotýkající se stažení sovětských jednotek z Maďarska v úplné celistvosti patří do kompetence maďarské a sovětské vlády. Pokud se týče Prohlášení o základech další spolupráce mezi Sovětským svazem a ostatními socialistickými zeměmi ze 30. 10. 1956, dotčeného ve Vašem vzkazu*

¹³³ Tibor MÉRAY, *Nagy Imre élete és halála*, Budapest, Bibliotéka Kiadó 1989, s. 452–453.

¹³⁴ E. IRMANOVÁ, *Kádárismus*, s. 35–36.

¹³⁵ A „*Jelcin dosszié*“. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, Századvég Kiadó – 56-os Intézet 1993, s. 126–127.

*sovětské vládě, není žádný důvod pochybovat o tom, že sovětská vláda se principy v něm obsaženými ve své politice řídí a bude řídit.*¹³⁶

Téměř současně s Nagyovým rozhlasovým projevem zaznělo na vlnách utajené vysílačky v Szolnoku, kontrolované Sověty, prohlášení Antala Apró, Jánoše Kádára, Istvána Kossy a Ference Münnicha, formulované jako otevřený dopis maďarským pracujícím: „*Spoluobčané! Naši dělníci a rolníci bratři! Níže podepsaní ministři A. Apró, J. Kádár, I. Kossa a F. Münnich, bývalí členové vlády Imre Nagye, oznamují, že 1. 11. přerušili s touto vládou všechny styky, vystoupili z vlády a iniciovali vytvoření Maďarské revoluční dělnicko-rolnické vlády. K tomuto odpovědnému kroku nás přimělo poznání, že ve vládě Imre Nagye, která se dostala pod tlak reakce a stala se bezmocnou, neexistoval žádný způsob, jak se postavit proti stále větší síle disponujícímu nebezpečí kontrarevoluce, které hrozilo likvidací naší lidové republiky, dělnicko-rolnické moci, socialistických vymožeností. (...) Nemůžeme se dále nečinně dívat, jako členové vlády, která se stala neschopnou jednat, aby kontrarevoluční teroristé a bandité pod rouškou demokracie zvířecím způsobem vraždili nejlepší rolnické a dělnické syny, udržovali naše občany v hrůze, hnali naši vlast do járma kontrarevoluce. (...) Rozhodli jsme se všemi našimi silami bojovat proti fašismu a proti těmto bandám vrahů lidí ...*“¹³⁷ Téhož dne bylo pak zveřejněno i prohlášení vzniklé dělnicko-rolnické vlády, v němž se mimo jiné konstatovalo, že jejím programem je „*zabezpečení národní nezávislosti a suverenity země a obrana našeho lidové demokratického a socialistického řádu*“.¹³⁸

Prohlášení se rozcházelo se skutečností snad ve všech ohledech. Členem Nagyovy poslední vlády byl pouze János Kádár, třebaže byl jmenován v nepřítomnosti, ostatní tři z vlády nevystoupili, nýbrž z ní byli v průběhu revoluce odvoláni. Jako kdysi králové z boží milosti, tato vláda se dostala k moci z milosti sovětských zbraní: „*Jen stěží bylo v maďarských dějinách nepopulárnější a nenáviděnější vlády, než byla tato maďarská revoluční dělnicko-rolnická vláda. Lidé cítili, že tato vláda není ani maďarská, protože představovala zahraniční zájmy, ani revoluční, protože vznikla pošlapáním revoluce, ani dělnická, protože dělníci bojovali proti ní, ani rolnická, protože rolníkům nikdy blízko neměla. Byla počata ve zradě, zrozena v krvi bratrů a pokřtěna lží*“, vyjádřil se maďarský historik Tibor Méray.¹³⁹

Rozhodující úlohu v bojích v Maďarsku hrála sovětská KGB. Její předseda Ivan Serov pobýval v Maďarsku od 24. října 1956 a bezprostředně řídil činnost

¹³⁶ Tamtéž, s. 121–122

¹³⁷ 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban 1956 október 23-november 4. Válogatott dokumentumok, Budapest, MTA Jelenkor-kutató bizottság 1998, s. 154.

¹³⁸ Lajos IZSÁK – József Nagy, Magyar történeti dokumentumok 1944–2000, Budapest 2004, s. 265

¹³⁹ T. MÉRAY, Nagy Imre, s. 453.

sovětských bezpečnostních orgánů. Po rozpuštění maďarských orgánů státní bezpečnosti (ÁVH) 28. října si Serov chtěl s Münnichem vyjasnit otázky další koordinace pobytu a spolupráce v Maďarsku jsooucích sovětských spolupracovníků.¹⁴⁰ Od vzniku dělnicko-rolnické vlády v bezprostřední blízkosti jejího premiéra Jánoše Kádára pracoval sovětský velvyslanec rada Bajkov, který prioritně zabezpečoval styk Kádára a sovětských stranických pověřenců. János Kádár na zasedání prozatímního ÚV MSDS z 24. listopadu 1956 uváděl, že sovětsí soudruzi se nevmešovali ani do jediné vnitřní věci: „*Neříkají, jaké máme zaujmout stanovisko. Irituje je jediná věc: zda soustředíme naše síly na rozprášení kontrarevoluce, soustředíme-li na to komunisty a pracující. A když mají připomínky, tak to považujeme za soudružskou pomoc, nikoli za vměšování.*“¹⁴¹ Tehdejší Kádárovo vystoupení ale vůbec neodpovídalo skutečnosti. Představitelé sovětských mocenských organizací a z pověření ÚV KSSS v Maďarsku pobývající politici nejen že se vměšovali do maďarských politických rozhodnutí a vnitřních záležitostí, ale mnohokrát se chovali tak, jako kdyby byli skutečnými pány země oni a Kádára zpočátku vůbec nepovažovali za rovnocenného partnera.¹⁴²

„Obnovení pořádku“ do první poloviny listopadu v první řadě znamenalo likvidaci ozbrojeného povstání, ale sovětské jednotky na mnoha místech převzaly rovněž administrativní a hospodářské úkoly. V Budapešti a na venkově vznikla vojenská velitelství, jejichž úkolem bylo podle denního rozkazu maršála Koněva shromáždění zbraní, hlídkovat na ulicích, ochrana továren, dohled nad vydáváním tiskovin. Měla na starosti i nerušené zásobování obyvatelstva potravinami a léky. Členové nejužšího vedení MSDS si byli vědomi toho, že masová základna strany je minimální, státní moc je dezorganizována a kromě ozbrojené síly sovětských jednotek se prakticky není o koho opřít. Přítomnost sovětských jednotek v Maďarsku byla neslučitelná se slibem učiněným v prohlášení k maďarskému lidu ze 4. listopadu, že bude zabezpečena národní nezávislost a suverenita. Maďarští vedoucí představitelé považovali za politicky žádoucí stažení sovětských jednotek z Budapešti a vytvoření vlastních ozbrojených sil vlády, ale i k jejich vytvoření bylo třeba žádat souhlas velitelství sovětských jednotek.¹⁴³

Navzdory tomu, že vláda ve své výzvě slíbila účastníkům povstání beztrestnost, prakticky od prvního dne vytvoření nového centra moci začal fungovat mechanismus odplaty. Na těchto akcích se vedle orgánů sovětské státní bezpečnosti podíleli i spolupracovníci maďarské státní bezpečnosti (ÁVH), rozpuštěné 28. října. Kádár a Münnich u Serova proti tomu několikrát protestovali. Kádár se svého sovětského partnera pokusil přesvědčit o tom, že společné akce sovětské

¹⁴⁰ *Hiányzó lapok. 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*, Budapest 1993, s. 124.

¹⁴¹ Tamtéž.

¹⁴² Magdolna BARÁTH, *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*, Budapest 2014, s. 185,

¹⁴³ M. BARÁTH, *A Kreml árnyékában*, s. 186.

a maďarské státní bezpečnosti protičeží úkolu směřujícímu k získání společenské podpory a vyvolají další nespokojenost mas. Ministr ozbrojených sil Sovětského svazu proto 8. listopadu vydal pokyn k zastavení činnosti nově zřízených orgánů státní bezpečnosti, Serov však jejich práci vysoce hodnotil a trval na jejich další činnosti. Vynutil si u Münnicha vydání takového pokynu, který nařídil zřízení politických oddělení uvnitř policie, plnění úkoly předchozích orgánů státní bezpečnosti, jejichž členové by pracovali v utajeném režimu.¹⁴⁴

Kádárovcům bylo jasné, že odvetná opatření ze strany sovětských orgánů vůči přívržencům revoluce dále prohlubují roztržku mezi společnostmi a mocí a byli toho názoru, že není třeba dráždit lidi, po sovětském zásahu roztrpčené a deprimované. Na počátku listopadu několikrát nadhodili před sovětskými zástupci možnost snížit represe a opakovaně žádali skoncovat s masovým zadržováním prováděným v župách. Serovovo pevné stanovisko naopak bylo, že i nejmenší ústupky reakci povedou k dalším požadavkům a hrozbám a obvinil maďarské vedení z přehnaného liberalismu. V telegramu zaslaném Chruščovovi 9. listopadu tímto argumentem obhajoval svoje rozhodnutí, že dal zvláštním jednotkám pokyn k co nejrychlejší deportaci zadržených maďarských občanů do Sovětského svazu. Akce vyvolala silné protesty jak veřejného mínění, tak kádárovského vedení. Ve zprávě Serova a Andropova ústřednímu výboru KSSS ze 14. listopadu stojí, že Kádár a Münnich nesouhlasí s deportací mladých do Sovětského svazu (na Sibiř) a že Münnich žádal, aby velitelství sovětských jednotek vydalo oficiální tiskové prohlášení, že nikoho nebudou deportovat z Maďarska do Sovětského svazu.¹⁴⁵ Část zadržených se ještě během listopadu vrátila do Maďarska, ale zároveň podle údajů Serova z 26. listopadu ze 1473 lidí zadržených Sověty jich 768 zůstalo v Užhorodu.¹⁴⁶

Na konci listopadu před svým odjezdem mohl tak Serov s uspokojením konstatovat, že „v zemi už nejsou žádné protivládni projevy“. To ovšem neznamenalo, že by nadále nebylo třeba práce odborníků sovětské státní bezpečnosti. Šéf KGB v zájmu lepší organizace orgánů státní bezpečnosti zhotovil pro Kádára různé dokumenty. Předaný materiál obsahoval mezi jiným návrh vztahující se na vybudování orgánů státní bezpečnosti, jakož i kompromitující údaje zaměřené na zdiskreditování tehdejšího šéfa policie, náměstka ministra vnitra Tibora Pöczeho. Serov navrhoval i to, aby na organizování operativní práce byl vytvořen aparát poradců KGB o 27 členech, z nichž by 18 pracovalo v orgánech státní bezpečnosti, pět u policie a 4 na úseku státní bezpečnosti zabývající se speciální technikou.¹⁴⁷

Představitelé sovětských silových orgánů svoje mocenské funkce po likvidaci ozbrojeného povstání postupně předávali maďarské vládě. Od poloviny lis-

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 187.

¹⁴⁵ *Hiányzó lapok*, s. 152.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ M. BARÁTH, *A Kreml árnyékában*, s. 189.

topadu se stále více zdržovali bezprostředního zasahování do civilního života a přímých opatření. Politický manévrovací prostor Jánose Kádára se však příliš nerozšířil. Předsednictvo ÚV KSSS 10. listopadu rozhodlo o tom, že v zájmu normalizace situace pošle do Maďarska svoje emisary Suslova a Aristova. Velvyslanec Andropov dostal pokyn, aby vyhledal Jánose Kádára a informoval ho: protože v Moskvě vzbuzuje vážné obavy, že v zemi a zvláště v Budapešti normalizace života a politická konsolidace postupují velmi pomalu, do Budapešti budou vysláni tajemníci ÚV a několik ekonomických odborníků, kteří mohou být Kádárovi ku pomoci v organizování zásobování, obnovení dopravy a v jiných záležitostech. Andropov jménem předsednictva ÚV KSSS ujistil Kádára o tom, že všichni pobývají v Maďarsku neoficiálně a budou konat výhradně na základě pokynů maďarského stranického vedení. V praxi ale zasahovali téměř do všech politických otázek a uplatňovali na Kádára a maďarské vedení stále větší tlak v zájmu toho, aby vystupoval tvrději a razantněji. „Zpracování“ Kádára vedl i údajně inkognito v Maďarsku pobývající Chruščov.¹⁴⁸

Zatímco Serov bezprostředně řídil represivní činnost, hlavními politickými poradci Kádárovy vlády byli až do svého odjezdu na počátku prosince členové prezidia ÚV KSSS Malenkov a Suslov, jakož i tajemník ÚV KSSS Aristov. (Sovětský velvyslanec v Budapešti Andropov v tomto období nehrál aktivní úlohu.) Jejich zprávy posílané do Moskvy ukazují, jak se modifikovala politická linie Kádárovy vlády pod vlivem tlaku ze strany sovětských „hostů“, a jak dospěla od hledání kompromisů ještě na počátku prosince ke stále nesmiřitelnější odvetě. Sovětsští straniční představitelé podobně jako Serov se od počátku pokoušeli přimět Kádára k tvrdšímu vystupování. Z jejich iniciativy se objevil nápad, že v zájmu co nejrychlejšího obnovení pořádku je třeba mezi zadrženými zvolit pět-šest osob a ty odsoudit k trestu smrti. Podle zprávy Malenkova, Suslova a Aristova ústřednímu výboru KSSS z 26. listopadu 1956 tento návrh podporovali i Kádár a Münnich a k jeho uskutečnění okamžitě učinili přípravné kroky. Kádár měl podle zprávy rozhodně vystoupit proti politice ústupků: „*Neműzeme být mēkcī, neműzeme být povolnī, protože kontrarevoluci není možno zastavit, ochromit, pomoci ústupkū.*“¹⁴⁹ 30. listopadu už mohli sovětsští emisáři podat ústřednímu výboru KSSS zprávu, že došlo i k výběru osob, které budou obviněny (mezi nimi také vůdce budínské povstalecké skupiny József Dudás) a že probíhá shromažďování vyšetřovacího materiálu.¹⁵⁰

Kádárův postoj pak hodnotily i další zprávy sovětských stranických představitelů. Podle nich z Kádárových činů a chování je možno vidět, že v poslední době začal lépe chápat, že v boji proti reakci je třeba vést tvrdší linii a postupovat mnohem rozhodněji v souvislosti se zadržováním kontrarevolucionářů. Pevný je pokud se týče opatření souvisejících s Imre Nagyem a jeho skupinou. Sovětské

¹⁴⁸ Tamtéž

¹⁴⁹ *Hiányzó lapok*, s. 181.

¹⁵⁰ Tamtéž.

emisáři vedli s Kádárem jednání i o otázkách porady představitelů komunistických a dělnických stran socialistických zemích. Na nich Kádár zdůraznil, že hlavní otázka, kterou porada musí projednat, je národní otázka, která podle jeho názoru i podle názoru dalších členů výkonného výboru MSDS získala ve světle maďarských událostí politický význam a je především otázkou suverenity a nezávislosti. Prohlásil, že hlavní otázkou je vypracovat takové formy budování socialismu, které v Sovětském svazu neexistují a které odpovídají maďarským specifikům.¹⁵¹

Ze zpráv emisarů posílaných ÚV KSSS je tak možno dobře sledovat, jak se během přípravy zasedání prozatímního výboru MSDS na začátku prosince za aktivní spolupráce sovětských stranických delegátů a pod jejich politickým tlakem vytvářela koncepce kontrarevoluce a jakými změnami prošla. Když 1. prosince večer Kádár vyhledal sovětské politiky, aby s nimi před zasedáním ÚV projednal nejdůležitější otázky svého projevu, události, které začaly 23. října, hodnotil ještě jako projev oprávněné nespokojenosti s chybami předchozího vedení. V tomto smyslu mezi hlavní příčiny vypuknutí revoluce na prvním místě figurovala zločinecká politika Rákosiho a Gerőa, jako druhá pak přenesení vnitrostranických diskusí na ulici (bez připomenutí jména Imre Nagye). Jako třetí a čtvrtá příčina byl jmenován vznik vnitřních, respektive zahraničních kontrarevolučních center.¹⁵²

Představitelé KSSS se vytrvale snažili Kádára přesvědčit, že je třeba maďarské události „*rozhodněji a jasněji hodnotit jako kontrarevoluci*“. Kádár se sice pokusil o periodizaci událostí v revoluci, Malenkov a ostatní však zdůraznili, že „*všechny etapy maďarského povstání od počátku neměly národní revoluční charakter, nýbrž kontrarevoluční*“. Hlavní teze Kádárova referátu byly 3. prosince ještě jednou prodiskutovány. Jak konstatovala poznámka o rozhovoru, Kádár pod tíhou argumentů sovětských politiků svůj původní názor modifikoval.¹⁵³

Na počátku prosince 1956 už byly vidět první výsledky postupné stabilizace režimu v Maďarsku. Třebaže politická situace byla i nadále napjatá, bezprostřední přítomnost a kontrola členů ÚV KSSS už nebyla potřeba. Jak Serov, tak ostatní straniční pověřenci, kteří přijeli v polovině listopadu, na počátku prosince Maďarsko opustili. Jejich místa převzali sovětsští straniční funkcionáři nižšího rangu a ekonomiční experti. ÚV KSSS 14. prosince 1956 rozhodl, že splní žádost maďarské vlády a pošle do Maďarska sovětské důlní inženýry, jakož i hospodářské a finanční experty. Zároveň bylo rozhodnuto také o tom, že na žádost velitelství jižní skupiny vojsk a s ohledem na politickou situaci v Maďarsku 40–50 stranických funkcionářů odvelených na 2–3 měsíce do Maďarska jako ekonomiční

¹⁵¹ *Hiányzó lapok*, s. 179.

¹⁵² Rozhovor Malenkova, Suslova a Aristova s Kádárem 1. 12. 1956, in: Lajos GECSÉ-NYI – Gábor MATHÉ – Magdolna BARÁTH (szerk.), *Sub Clausula. Dokumentumok a forradalom történetéhez*, Budapest 2006, s. 732–735.

¹⁵³ Tamtéž, s. 736.

a političtí zástupci vojenských velitelů poskytnou praktickou pomoc místním mocenským orgánům a stranickým organizacím.¹⁵⁴

Ze zpráv posílaných sovětskému stranickému vedení tak jasně vysvítá, že maďarské stranické vedení v průběhu listopadu – prosince 1956 se v mnoha zásadních otázkách (hodnocení charakteru událostí 23. října, poměr k Imre Nagyovi, otázka systému více stran, stažení sovětských jednotek) vzdalo svého původního stanoviska a v prosinci 1956 se i ono samo stalo představitelem tvrdší linie. V tom nepokrytě největší úlohu sehrála naprostá závislost na sovětském politickém vedení. Kádár se nepřestal obávat, že když nesplní sovětské požadavky, vládnutím bude pověřena garnitura stojící „nalevo“. Obavy maďarského vedení nebyly zcela nepodstatné, neboť případný návrat rákosiovců byl prakticky až do jara 1957 otevřenou otázkou. Kádár pravděpodobně nahlédl, že větší politický manévrovací prostor může získat a osvobodit se od sovětského poručnictví jen takovým způsobem, když získá důvěru sovětského vedení. To se mohlo podařit pouze tehdy, pokud splní požadavky formulované sovětskou stranou. Navíc Kádár musel dokázat nejen Sovětům, ale celému socialistickému táboru, že oni sami jsou bez vnější pomoci schopni udržet pořádek, zabezpečený po 4. listopadu sovětskými vojenskými orgány, a upevnit moc. V tomto smyslu se János Kádár naprosto jednoznačně vyjádřil na jednání v Moskvě 21. března 1957, kde připomněl úspěchy dosažené v obnovení zákonného pořádku v Maďarsku. Zároveň dodal: „*Obnovení MLR a posílení maďarské proletářské diktatury je i výsledkem mezinárodní solidarity. Naši zemi podporoval celý socialistický tábor. ... Základní a rozhodující pomoc poskytl Sovětský svaz. Sovětský svaz nám pomohl v rozdrce-ní kontrarevoluce. Pro nás, maďarské komunisty, je těžké a bolestné, že Sovětský svaz byl opět nucen prolít krev za věc socialismu v Maďarsku. Vyzdvihují tu nezměrnou velkou pomoc, která si vyžádala i lidské oběti, a s plnou odpovědností říkám, že tato pomoc nebyla zbytečná. Proto nyní, na tomto oficiálním setkání jménem strany a vlády bych ještě jednou rád vyjádřil za tuto pomoc naše poděkování.*“ Nakonec Kádár sovětské stranické představitele ujistil, že „*strana vyvodila z minulých událostí důsledky a nebude opakovat chyby ani v budování socialismu, ani v otázkách mezinárodní solidarity*“ a že Maďaři trvají jak na svém členství ve Varšavské smlouvě, tak na tom, že sovětské jednotky musí zůstat na území Maďarska „*do té doby, dokud se mezinárodní reakce i nadále bude vměšovat do vnitřních věcí socialistických zemí*“.¹⁵⁵

Ke stabilizaci situace v Maďarsku bylo však ještě nezbytné vypořádat se s problémem Imre Nagy. Zatím byl odsuzován pouze za slabost, pro niž se nedokázal vypořádat s krizovou situací a „*dostal se do vleku kontrarevolučních sil*“. Podobné formulace byly výsledkem dosud neujasněného vztahu k Nagyovi, kdy s možností jeho jisté spolupráce Kádár stále ještě kalkuloval. Zásadní otázkou

¹⁵⁴ *A Jelcin dosszié*, s. 145.

¹⁵⁵ *Hiányzó lapok*, s. 303–305.

bylo přimět Nagye k rezignaci a sebekritice. V tomto ohledu vyšlo Kádárovi vstříc jugoslávské vedení; Nagyovi bylo doporučeno, aby v zájmu Maďarska a socialismu odstoupil, uznal novou vládu a provedl sebekritiku. Nagy ale všem nadějím učinil rázný konec. Nejenže podobné názory rezolutně odmítl, ale 5. listopadu vydal prohlášení, v němž se opětovně přihlásil k programovému prohlášení své vlády a vyjádřil odmítavé stanovisko k intervenci sovětských jednotek. Zároveň vyslovil naději, že jemu i jeho přátelům bude umožněno odjet do Jugoslávie.¹⁵⁶ Jugoslávská vláda se tak ocitla ve velmi choulostivé situaci. V polovině listopadu přijala sovětský návrh, aby celá skupina azylantů na jugoslávském vyslanectví v Budapešti (nebo alespoň „hlavní viníci“) byla odvezena do internace v Rumunsku, které iniciativně nabídlo svou pomoc. Novou situaci ilustroval Titův projev v Pule z 11. listopadu, v němž se postavil za Kádárovu vládu a odsoudil neschopnost Nagye a jeho skupiny. Dal tak zřetelně najevo, že Nagy a jeho skupina nemohou už v žádném případě spoléhat na jugoslávskou podporu.

Výsledkem maďarsko-jugoslávsko-sovětských jednání byla dohoda uzavřená mezi vládami Maďarska a Jugoslávie o zrušení azylu Nagye a jeho společníků na jugoslávském vyslanectví, s odůvodněním, že azyl ztratil svoje opodstatnění. János Kádár se za maďarskou stranu zavázal poskytnout všechny záruky, že Nagy a jeho společníci nebudou stíháni. Dohoda byla ale od začátku uzavřena s vědomím, že bude porušena. Když Nagyova skupina opustila vyslanectví, byla okamžitě zadržena a poté převezena do rumunského Snagova, jak bylo předem s Rumuny a Sověty dohodnuto.¹⁵⁷

Nagyova neústupnost a jeho jasně vyjádřená nechuť vzdát se svých postojů a usnadnit tak nové moci, aby byla akceptována její legitimita, se promítla do postupného přehodnocování jeho odpovědnosti. Od ledna 1957 začínali být Nagy a jeho přátelé nazýváni zrádci. 1. – 4. ledna se v Budapešti konala porada, které se účastnilo vedení rumunské, československé, bulharské a sovětské komunistické strany. 6. ledna pak vyšla deklarace MSDS, v níž se poprvé objevil obrat: „*Prostřednictvím zrady Imre Nagye a jeho vlády se otevřela cesta fašistické kontrarevoluci.*“ V polovině ledna 1957 byl na návštěvě v Budapešti čínský ministerský předseda Čou En-laj. Ve společném maďarsko-čínském prohlášení byl Imre Nagy nazván zrádcem a renegátem. Od té doby se o Nagyovi v maďarském a spřízněném zahraničním tisku jiným tónem nemluvalo.

V lednu 1957 iniciovalo maďarské vedení jako poslední pokus jednání s politiky internovanými v Rumunsku, jehož cílem bylo zjistit, není-li Nagy přece jen ochoten uznat legitimitu dělnicko-rolnické vlády a zřici se úřadu ministerského předsedy. Nagy však k ničemu takovému ochoten nebyl. Události po 23. říjnu hodnotil jako revoluční a kategoricky popřel jakékoli pokusy podněcovat kontrarevoluci a organizovat vojenské povstání. Zásah sovětských jednotek v Maďar-

¹⁵⁶ László GYURKÓ, 1956, Budapest 1996, s. 422.

¹⁵⁷ E. IRMANOVÁ, *Kádárismus*, s. 37–38.

sku hodnotil jako absolutní chybu. O výsledcích jednání bylo informováno i sovětské vedení. Po těchto rozhovorech došlo v Nagyově případě k obratu, který posléze vedl až k Nagyově popravě. Fakt, že Nagy není ochoten se distancovat od svých názorů a v žádné formě podporovat novou vládu, považovali vedoucí představitelé MSDS za velké nebezpečí vzhledem k udržení stability v Maďarsku. Tlaky na to, aby byl proti Nagyovi zahájen proces, začaly nabývat na důrazu i ze sovětské strany. Přitom 27. února 1957 tiskový mluvčí maďarského ministerstva zahraničí prohlásil, že vláda nemá v úmyslu předat Nagyě soudu, a ještě 4. dubna 1957 se Kádár před zahraničními novináři vyjádřil, že proces s Nagyem nebude.¹⁵⁸

Dne 15. dubna 1957 byli Nagy a jeho společníci ve Snagovu zatčeni a dopraveni do vězení v Maďarsku, a zároveň byly zahájeny přípravy na konání nového koncepčního procesu. Jak vyplývá ze zprávy sovětského velvyslance Andropova pro ÚV KSSS o rozhovoru s ministrem vnitra Bélou Biszku z 26. srpna 1957, politický výbor MSDS rozhodl, že je třeba nechat proběhnout proces proti skupině jedenácti lidí, označených jako vedoucí jádro spiknutí, (kterými jsou Imre Nagy, Géza Losonczy, Ferenc Donáth, Miklós Gimes, Pál Maléter, Sándor Kopási, Zoltán Tildy, Ferenc Jánosi, Miklós Vásárhelyi, József Szilágyi a Béla Király), na uzavřeném jednání na konci září 1957. Zároveň udělil pokyn ministru vnitra, aby ve věci Imre Nagy a jeho skupiny v přípravném návrhu žaloby vyzdvihl tři hlavní body obžaloby, a to: násilné uchvácení moci; organizování spiknutí směřující k rozvrácení lidově demokratického řádu; spřažení se s imperialisty. Podle informace ministra vnitra politický výbor ÚV MSDS schválil návrh žaloby, který János Kádár už předtím odeslal do Moskvy, a pověřil ministerstvo vnitra, aby vypracovalo návrh obžaloby, na jehož základě pak prokurátor sestaví krátkou žalobu. Při projednávání této otázky v politickém výboru zazněly názory, že mezi obviněnými je třeba diferencovat a nejpřísnější trest je třeba určit pro Imre Nagy, Losonczyho, Donátha, Gimese, Malétera a Szilágyiho. V případě dalších obviněných je možno uplatnit mírnější tresty.¹⁵⁹

Proces s Imre Nagyem a jeho druhy se odehrál v nejpřísnějším utajení ve dnech 9.–15. června 1958. Soud vynesl 15. června rozsudek a 16. června byli Imre Nagy, Pál Maléter a Miklós Gimes popraveni, stejně jako už v březnu z hlavního procesu vyloučený József Szilágyi. Géza Losonczy zemřel ve vězení ještě před procesem 21. prosince 1957. Hned v roce 1958 vyšla v Budapešti jako V. část tzv. Bílé knihy brožura „*Kontrarevoluční spiknutí Imre Nagy a jeho společníků*“, kterou vydal Úřad pro informace vlády Maďarské lidové republiky. Téhož roku vydalo její český překlad Státní nakladatelství politické literatury v Praze.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 40.

¹⁵⁹ ¹⁵⁸ A „*Jelcin dosszié*“, s. 199–201.

Pod vlivem násilných a diktátorských opatření se od počátku roku 1957 začalo postavení Kádárovy vlády konsolidovat. Stranické vedení, zaštitěné Kádárovým jménem, vyvodilo z tragédie roku 1956 důsledky a v nejpodstatnějších otázkách přijalo kritiku stranické opozice z roku 1953. Zásadním faktorem nové politiky bylo konstatování, že hospodářský rozvoj země nemůže jít za žádných okolností na úkor životní úrovně obyvatelstva. Úzkoprsá dogmatická politika byla nahrazena svobodnější kulturní politikou, která se stala nejdůležitější základem tzv. spojenecké politiky. Vyhlášení hesla „*Kdo není proti nám, je s námi!*“, ve svých důsledcích odlišného od předchozího nesmiřitelného „*Kdo není s námi, je proti nám!*“ a hlavně jeho praktická realizace, charakterizovaly nové podmínky pro další vývoj maďarské společnosti.

Reakce československé společnosti na porážku maďarské revoluce

Českoslovenští komunisté reagovali na porážku maďarské revoluce a sovětské vítězství v Maďarsku okamžitě cílevědomou politickou kampaní. Hned 4. listopadu ústřední výbor KSČ telegraficky instruoval bratislavské stranické vedení i okresní stranické organizace, aby druhý den před začátkem pracovní doby byla všude svolána desetiminutová shromáždění, z nichž měly být straně a vládě odesílány rezoluce pracujících z celého Československa, na kterých byly zároveň uzavírány nejrůznější závazky na pomoc Maďarsku. Pražský ústřední výbor ve svém usnesení z 8. listopadu tak mohl konstatovat, že „*dostal tisíce rezolucí a dopisů vyjadřujících velkou důvěru v naši stranu, v její správnou politiku, a zároveň i tisíce závazků z nejrůznějších pracovišť*“.¹⁶⁰ Všechny československé deníky přijaly pád „kontrarevoluce“ se všeobecným ulehčením a zároveň uvítaly vítězství sovětských jednotek. Oznámily, že vláda Imre Nagye se rozpadla a její premiér je zrádce. Kádárova vláda byla uznána od prvního okamžiku svého vzniku a byla jí vyjádřena podpora.

Československé vedení strany a státu vynaložilo mimořádné úsilí na politickou a ekonomickou pomoc Maďarsku. 5. listopadu 1956 politický výbor ÚV KSČ rozhodl, aby byl organizován „Fond solidarity ve prospěch pracujících MLR“ (sbírky peněz, národní směny, závazky i potraviny), konto pro peněžité dary otevřel Československý červený kříž, a zároveň schválil vyslat do Maďarska československou vládní delegaci v čele s předsedou vlády Širokým.¹⁶¹ 12. listopadu pak politický výbor schválil dopis Jánosi Kádárovi, v němž ho informoval, jakou hospodářskou pomoc Československo Maďarsku poskytne. Reagoval tak na provolání Jánose Kádára k „vládám bratrských zemí“ z 5. listopadu 1956, v němž Kádár prosil o poskytnutí bratrské pomoci pro překonání nedostatku ze-

¹⁶⁰ D. ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Slovenská verejnosť*, s. 19.

¹⁶¹ *Vojenská a další opatření Československa v době povstání v Maďarsku na podzim 1956. Sborník dokumentů. I. Díl*, Praha 1993, s. 97–98.

jména v potravinách, palivu, stavebním materiálu a lécích.¹⁶² Politický výbor ÚV KSČ rozhodl, aby bylo do Maďarska urychleně dodáno zboží v celkové hodnotě 90 milionů korun.¹⁶³ 15. listopadu odjela do Maďarska avizovaná vládní delegace pod vedením V. Širokého, která sebou vezla smlouvu na poskytnutí zboží v hodnotě 90 milionů korun a vládě vedené Jánosem Kádárem slíbila veškerou materiální a finanční pomoc.¹⁶⁴ Československá vládní delegace byla první zahraniční vládní delegací na takovéto vysoké úrovni, která přijela do Budapešti po „potlačení kontrarevoluce“ a jejím cílem bylo vedle hospodářské pomoci zároveň demonstrovat i politickou podporu prosovětské vládě, která se potýkala s mezinárodní izolací. Pomoc Československa formou bezplatných dodávek zboží a surovin a poskytováním úvěrů a devizových prostředků byla po Sovětském svazu největší ze všech evropských států socialistického bloku, a to v období na přelomu let 1956–1957, které bylo pro nový režim v Maďarsku nejkritičtější.¹⁶⁵

V poskytování pomoci novému režimu v Maďarsku postupovaly mimořádně aktivně slovenské krajské a okresní stranické organizace. Ty často slíbily maďarským partnerům dovoz takových výrobků, kterými Československo nedisponovalo nebo nefigurovaly na seznamu zboží, které schválilo dodat Maďarsku stranické vedení. Na zasedání předsednictva ÚV KSS 9. listopadu proto první tajemník ÚV Pavol David byl nucen tyto iniciativy brzdit, zdůrazňuje, že s poskytnutím pomoci je třeba vyčkat do uzavření dohody mezi oběma vládami, tím spíše, že prosovětské síly nejsou všude pány situace a neexistuje žádná záruka, že pomoc věnovaná Kádárově vládě se skutečně dostane do správných rukou. Jako příklad uvedl salgotarjánské horníky, kterým chtěli poskytnout potravinovou pomoc, ale protože ti právě proti nové Kádárově vládě stávkovali, je podle Davida nepřijatelné, aby se horníci podíleli na materiální pomoci. Způsob pomoci poskytnuté Maďarsku stanovil telegram předsednictva ÚV KSS z 23. listopadu, adresovaný stranickým organizacím ve slovenských okresech sousedících s Maďarskem. Telegram mezi jiným konstatoval, že poskytování pomoci v zájmu zabezpečení „jednotného a správného postupu“ je třeba v každém případě uskutečňovat prostřednictvím stranických orgánů, je třeba zvolit způsob realizace pomoci, aby ji bylo možno využít pro konsolidaci situace, jakož i pro posílení svazku československých a maďarských pracujících.¹⁶⁶

Zasedání předsednictva ÚV KSS z 9. listopadu se vedle způsobu hospodářské podpory určené Maďarsku zabývalo i zhodnocením činnosti strany během maďarských událostí a konstatovalo, že strana nikdy nebyla tak stmelená a jednotná. S uznáním se vyslovilo o chování maďarské menšiny, která podle jejich názoru podala svědectví o vysokém stupni vlastenectví a aktivně se účastnila zá-

¹⁶² A „Jelcin dosszié“, s. 111.

¹⁶³ *Vojenská opatření*, s. 108–109.

¹⁶⁴ I. JANEK, *Československo*, s. 585.

¹⁶⁵ J. PEŠEK, *Maďarské udalosti*, s. 440.

¹⁶⁶ Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s. 62.

pasu proti „kontrarevoluci“. Jmenovitě vyzdvihlo činnost těch, kteří se v pohraničních maďarských župách podíleli na rozšiřování prosovětské propagandy.¹⁶⁷ Už na tomto zasedání vedení KSS se objevila první poučení z maďarských událostí. Vedle připomínky tajemníka KSS Pavola Davida, že v kádrové práci by se nemělo lpět na odbornosti, ale více pozornosti věnovat ideologické úrovni a vztahu k režimu, předseda Sboru pověřenců Rudolf Strechaj upozorňoval na neblahé souvislosti mezi událostmi v Polsku a v Maďarsku a postoji spisovatelů, publicistů a vědců.¹⁶⁸ Vyvodil z toho, že „...souvislost tu byla a jen zásahem strany se jim nepodařilo otrávit ovzduší. Je třeba jim ještě dát poslední příležitost, a když to nepomůže, třeba se s nimi vypořádat“.¹⁶⁹

Po likvidaci ozbrojených sil povstalců a konsolidaci moci maďarské dělnicko-rolnické vlády vedené Jánosem Kádárem byla na území Slovenska postupně omezována a rušena vojenská a bezpečnostní opatření. Tajným rozkazem ministra vnitra Baráka z 9. listopadu byla na Slovensku zrušena pohotovost příslušníků StB a Veřejné bezpečnosti,¹⁷⁰ 14. listopadu vydal náčelník generálního štábu nařízení k odeslání prvních jednotek do mírových posádek a v následujících dnech pokračovalo stahování dalších útvarů, které bylo ukončeno v polovině prosince 1956. Ke dni 21. prosince pak ministerstvo vnitra zrušilo všechna opatření k zesílené ostraze hranic.¹⁷¹

Principiálním zhodnocením maďarských událostí na podzim 1956 se zabývalo zasedání ÚV KSČ v rámci projednávaného bodu Současná mezinárodní situace a úkoly strany, které se konalo ve dnech 5. a 6. prosince 1956. Zásadní projev přednesl první tajemník KSČ Antonín Novotný, který analyzoval události v Maďarsku i jejich příčinu. Konstatoval, že události, které se v Maďarsku odehrály, mají přímou souvislost s chybami, kterých se dopustilo vedení Maďarské strany pracujících a maďarská vláda v oblasti politického a hospodářského vývoje země, a bývalé vedení Rákosi-Gerő tak nese za události hlavní odpovědnost. Maďarská strana pracujících dostatečně nečelila různým buržoazním názorům, nacionalismu a šovinismu, které se šířily v tisku a mezi spisovateli. Vedení strany a orgány státní moci podle Novotného neprojevaly dostatečnou ostrážitost a přehlédly, jak narůstá oprávněná nespokojenost lidu, tak i stále více se rozšiřující podvrtnou činnost kontrarevolučních živlů. Reakční síly, řízené kontrarevolučním podzemím, využily této situace k přípravě kontrarevolučního puče, za podpory imperialistických kruhů západních mocností. Za hlavní provinění Nagyovy vlády, „nejhanebnější čin, který mohl mít nejvážnější politické důsledky“, pova-

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 63.

¹⁶⁸ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, 34.

¹⁶⁹ Tamtéž.

¹⁷⁰ L. BUKOVSKÝ, *Štátna bezpečnosť*, s. 79.

¹⁷¹ J. ŠTAIGL, *Vojenská opatření*, s. 39–40; J. BÍLEK – V. PILÁT, *Bezprostřední reakce*, s. 509.

žoval Novotný ve svém projevu vystoupení Maďarska z Varšavské smlouvy a deklarování jeho neutrality.¹⁷²

Vedle hodnocení událostí v Maďarsku se Novotného referát zabýval i hodnocením chování Jugoslávie, situací v Polsku a suezskou krizí. Namířen byl v této části hlavně proti jugoslávskému vedení a především proti projevu Josipa Broze Tita v Pule 11. listopadu. V brožuře určené pro členy ÚV KSČ a ÚV KSS byly z referátu Novotného uveřejněny jen pasáže zabývající se Maďarskem. První tajemník ÚV KSS Karol Bacílek na zasedání pléna ÚV KSS, které se konalo o týden později, považoval za vhodné referovat i o neotištěných částech Novotného projevu: „*S prvním hodnocením událostí v Maďarsku souvisí i naše stanovisko k Titovu projevu z 11. 11. Tento projev vyvolal svým zaměřením oprávněný odpor i nesouhlas mnohých komunistických stran. Tento projev byl nebezpečnou ranou do zad komunistických stran, pokusem oslabit jejich akční jednotu. Hodnocení událostí v Maďarsku a současné mezinárodní situace Titem obsahuje vedle jasných a nesporných věcí, jako je líčení bílého teroru a kapitulantského postupu Nagyovy vlády, řadu nesprávných názorů a hodnocení. Hovořit o jakémsi „povstání“ celého národa proti socialismu a Sovětskému svazu při charakterizaci událostí v Maďarsku je v naprostém rozporu se skutečností, v rozporu s marxistickou metodou třídní analýzy faktů, která je pro každého komunistu závazná. Od zahrávání si s pojmem nezávislost je už jen krůček k tomu, aby se protilidový puč maďarské reakce kladl na roveň se spravedlivým bojem egyptského lidu proti koloniálním vetřelcům. O obětavé třídní pomoci Sovětské armády maďarskému lidu hovoří Tito jako o povolání armády jiné země, aby dala ponaučení maďarskému národu, kteréžto stanovisko odporuje zásadám proletářského internacionalismu. ... Naše strana (KSČ) znovu jasně vyhlásuje: Hrdě se hlásíme k postoji, který jsme zaujali k pomoci sovětských vojsk maďarské vládě při rozdrčení kontrarevolučního puče, neboť Sovětský svaz plní důsledně svoji internacionalistickou povinnost. Proto ostře odmítáme stanovisko Tita v této věci.*“¹⁷³

Slovenští delegáti na zasedání ÚV KSČ mluvili o vlivu událostí v Maďarsku na slovenské Maďary a pro všechny jejich příspěvky bylo charakteristické, že se snažili tento vliv bagatelizovat. Naopak zveličovali roli fašistických živlů, aristokratů, četníků, kardinála Mindszentyho, neboť to odpovídalo jejich proklamované koncepci: nebezpečí, že se Maďarsko opět stane fašistickým státem, se ukázalo jako realistické.¹⁷⁴ Podle předsedy Sboru pověřenců Rudolfa Strechaje Maďaři a Ukrajinci uspěli u zkoušky z „československého socialistického vlastnictví, protože dokázali, jak vysoce si cení národnostní politiky strany a vlády“. Podobně se vyjádřil i první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek, když sdělil, že

¹⁷² *Vojenská a další opatření v Československu*, s. 123–128.

¹⁷³ Národní archiv SR, Fond ÚV KSS. Zasedání pléna 12.–13. 12. 1956. Kart. 1836.

¹⁷⁴ Tibor HAJDU, „*A magyar reakció népellenes puccsa.*“ *A csehszlovák KB 1956. December 5-6-i ülése a magyarországi intézményekről*, in: Évkönyv II. 1993, Budapest, 1956-os Intézet, 1993, s. 128.

„mezi obyvatelstvem maďarské národnosti se ještě nikdy neprojevalo takové vlastenecké citění vůči Československé republice jako v této době. Pracující maďarské národnosti ve své valné většině považují naši republiku za svou vlast“.¹⁷⁵ Vedení československé strany a státu tak z chování maďarské menšiny během revoluce vyvodilo, že maďarské obyvatelstvo je s vlastním postavením spokojeno a oceňuje národnostní politiku komunistické strany.¹⁷⁶

V diskusi k referátu Antonína Novotného vystoupilo 27 členů ÚV KSČ, kteří bez výjimky vyjádřili souhlas s jeho závěry a podpořili snahu vedení KSČ využít událostí z podzimu 1956 k zotřetí režimu v Československu.¹⁷⁷

Týden po zasedání ÚV KSČ se konalo v Bratislavě plenární zasedání ÚV KSS, jehož cílem bylo „zabezpečit usnesení obsažené v rezoluci zasedání ÚV KSČ“.¹⁷⁸ Jednotlivé referáty se nesly v duchu závěrů jednání ÚV KSČ, jen ještě s větším důrazem na ocenění chování maďarské menšiny během událostí v Maďarsku na straně jedné a na druhé straně na odsouzení „kolísajících intelektuálů“, především spisovatelů a novinářů, kteří se „kvůli své kolísavosti snadno stávají nástroji kontrarevoluce“. K roli inteligence se znovu vrátilo zasedání ÚV KSS z poloviny dubna 1957, kde Karol Bacílek podal „vysvětlení úchylek inteligence“ a zároveň ale s uspokojením konstatoval, že „navzdory mnohým nesprávným názorům v době maďarských událostí si spisovatelé jako celek uvědomili nebezpečí kontrarevoluce v Maďarsku a postavili se na stanovisko strany, za jednotu strany a lidu“.¹⁷⁹ Politické hodnocení chování slovenské společnosti během maďarské revoluce slovenským stranickým vedením tak mělo dvě roviny. Na jedné straně byla vyzdvihována morální a politická jednotu lidu a jeho ideologická vyspělost, na druhé straně bylo poukazováno na skupiny, které v kritických dnech „zakolísali“.¹⁸⁰ Volalo se proto po větší bdělosti a ostrážitosti a o nutnosti tvrdě potírat nesprávné názory. Vedení KSČ se tak pod dojmem událostí v Maďarsku na podzim 1956 jen utvrdilo v přesvědčení, že reformy systému a všechny větší ústupky směrem k liberalismu znamenají ohrožení komunistického systému jako takového, a že jedinou garancí jeho stability je soustavné udržování tvrdého kurzu.¹⁸¹

Jedním ze specifických důsledků, jaké maďarská revoluce v Československu měla, bylo to, že paradoxně přispěla k rozšíření maďarského menšinového tisku na Slovensku. Předsednictvo ÚV KSS necelé dva týdny po porážce revoluce opět nařídilo omezit dovoz tiskovin z Maďarska, na druhé straně vydalo rozhodnutí zvýšit náklad menšinového maďarského tisku a nahradit tak vzniklý vý-

¹⁷⁵ Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s. 63.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 64.

¹⁷⁷ *Vojenská a další opatření v Československu*, s. 143.

¹⁷⁸ Národní archiv SR, Fond ÚV KSS, Zasedání pléna 12.–13. 12. 1956, kart. 1836.

¹⁷⁹ Tamtéž, kart. 1838.

¹⁸⁰ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 35.

¹⁸¹ J. MARUŠIAK, *Maďarská revolúcia*, s. 225.

padek. Na začátku roku 1957 byl dovoz tiskovin z Maďarska sice obnoven, ale na československou žádost jen v minimálním množství. Jejich veřejný prodej ani distribuce nebyly povoleny, mohly je dostávat jen vybraní předplatitelé, především úřady a podniky. Počet dovezených výtisků stranického listu Népszabadság byl snížen ze 426 kusů na 45, humoristického časopisu Ludas Matyi z 15 400 na 19, literárního týdeníku Élet és Irodalom /Život a literatura/, který byl nástupcem Irodalmi Újság /Literární noviny/, z předchozích 338 na 24. Dovoz Rádió Újság /Rozhlasové noviny, předchozích 11 520 výtisků/ a Nők Lapja /Ženský list, předchozích 550 výtisků/ byl zastaven úplně.¹⁸²

Třebaže revoluční události v Maďarsku na podzim 1956 nevyvolaly v Československu žádné masové projevy sympatií, jejich vliv na další tamější vnitropolitický vývoj byl nepominutelný. V první řadě československé komunistické vedení využilo maďarskou revoluci a její následnou porážku k upevnění vlastní mocenské pozice a politické jednoty na konzervativní bázi.¹⁸³ Zabrzdilo tak destalinizaci nejen v Československu, ale i v mezinárodním dělnickém hnutí.¹⁸⁴ Na událostech v Maďarsku mohlo československé komunistické vedení názorně demonstrovat, a také demonstrovalo, jak podle něj byla správná jeho politika odmítající připustit jakékoli liberalistické tendence a odsuzující „nesprávné chápání“ výsledků XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. K „*poučení z krizového vývoje v Maďarsku*“ se vedení strany uchylovalo vždy, když potřebovalo zdiskreditovat jakékoli reformy a zdůvodnit represivní opatření. „*Povstání proti komunistickému režimu v Maďarsku zůstalo strašákem, ukazujícím, jaké škody může napáchat 'domácí reakce ve spojení s imperialismem'* , pokud se proti ní včas a důrazně nevystoupí, i jedna ze záminek k utužení poměrů a perzekuci nepohodlných názorů, lidí i celých společenských skupin“.¹⁸⁵

¹⁸² Á. POPÉLY, *A szlovák pártvezetés*, s. 67

¹⁸³ K. KAPLAN, *Československo*, s. 56–57.

¹⁸⁴ M. BARNOVSKÝ, *Maďarská revolúcia*, s. 35

¹⁸⁵ J. BÍLEK – V. PILÁT, *Bezprostřední reakce*, s. 511.

Eva Irmanová

Die Tschechoslowakei und die Revolution in Ungarn von 1956

Zusammenfassung

Zum Katalysator der neuen gesellschaftlichen Bewegung in Ungarn und in der Tschechoslowakei wurde der XX. Parteitag der sowjetischen Kommunisten im Februar 1956. Die verschiedenen Reaktionen der ungarischen und tschechoslowakischen Gesellschaft signalisierten dann die grundsätzlichen Unterschiede in der weiteren Entwicklung in der Tschechoslowakei und in Ungarn. In Ungarn war die heftige gesellschaftliche Bewegung auf eine Demokratisierung des Regimes, eine Erneuerung der Unabhängigkeit und nationalen Selbstständigkeit sowie auf die Befreiung aus der Botmäßigkeit gegenüber Moskau gerichtet. Die Tschechoslowakei dagegen stand im sowjetischen Block auf dem konservativen und dogmatischsten Flügel. Die tschechoslowakische Führung betrachtete sämtliche demokratischen Strömungen in Ungarn als feindlich und die Schritte der ungarischen Partei noch vor Ausbruch des Aufstands als falsch und gefährlich. Die Ereignisse in Ungarn nach dem 23. Oktober bestärkten sie nur in ihrer Überzeugung über die Richtigkeit ihrer Haltung. Die Nachricht über den Ausbruch der Volksrevolution in Budapest, die gegen das stalinistische Regime in Ungarn gerichtet war, entsetzte die tschechoslowakischen politischen Vertreter. Sie befürchteten eine massenhafte Ausbreitung der Demokratisierungsbewegung auch in der Tschechoslowakei sowie die Reaktion der ungarischen Minderheit. Deshalb ergriffen sie sämtliche Maßnahmen zur Verhinderung von Unruhen auf dem Gebiet der Tschechoslowakischen Republik. Die Reaktion der militärischen Führung in der Tschechoslowakei auf den ungarischen Aufstand stellte nach der Intervention der sowjetischen Armee die zweitgrößte Aktivität von Streitkräften zum Schutz des totalitären Systems in den Ländern des sowjetischen Blocks in seiner ersten Krisenwelle in den Jahren 1953–1957 dar. Die Militäreinheiten beteiligten sich zwar – ebenso wie die anderen Sicherheitskräfte der ČSR – nicht unmittelbar an der Unterdrückung des Aufstands, doch unterstützten und erleichterten sie das Eingreifen der sowjetischen Truppen bis zu einem bestimmten Maß durch das Beziehen von Verteidigungsstellungen an der slowakisch-ungarischen Grenze. Die sowjetische Führung maß den Ereignissen in Ungarn von Anfang an eine hohe Wichtigkeit zu; in den Tagen vom 23. Oktober bis 4. November tagte der Vorstand des Zentralkomitees der KPdSU fast ununterbrochen. Es bestanden nicht die geringsten Zweifel daran, dass die Sowjets es unter keinen Umständen zulassen wollten, dass ihnen Ungarn aus dem Lager der sozialistischen Staaten entgleitet. Obwohl die Revolutionsereignisse in Ungarn vom Herbst 1956 in der Tschechoslowakei keine massenhaften Sympathiebekundungen hervorriefen, kann ihr Einfluss auf die hiesige Entwicklung nicht vernachlässigt werden. In erster Reihe nutzte die tschechoslowakische kommunistische Führung die unga-

rische Revolution und deren nachfolgende Niederlage zur Festigung ihrer eigenen Machtposition und politischen Einheit auf konservativer Basis und bremste so die Entstalinisierung in der Tschechoslowakei. An den Ereignissen in Ungarn demonstrierte die tschechoslowakische Führung anschaulich, wie richtig ihrer Meinung nach ihre Politik war, die es ablehnte, jegliche liberalistischen Tendenzen zuzulassen, und die das „falsche Verstehen“ der Ereignisse des XX. Parteitag der KPdSU verurteilte.

Eva Irmanová

Czechoslovakia and the Revolution in Hungary in 1956

Summary

The XXth Congress of the Soviet communists in February 1956 became a catalyst for the new social movement in Hungary and Czechoslovakia. The different responses by the Hungarian and Czechoslovak societies signalled fundamental differences in further developments in Czechoslovakia and in Hungary. In Hungary, there was a strong social movement towards democratising the regime, restoring independence and national identity, and ending subordination to Moscow. In contrast, Czechoslovakia was part of the most conservative and most dogmatic wing of the Soviet bloc. The Czechoslovak leadership considered all democratic movements in Hungary to be hostile, and even before the uprising had broken out, they considered the steps taken by the Hungarian party to be erroneous and dangerous. The events in Hungary following 23 October only further entrenched them in believing their position to be the right one. The news of the outbreak of the people's revolution in Budapest focused against the Stalinist regime in Hungary terrified Czechoslovakia's political representatives. They feared a mass expansion of the democratic movement into Czechoslovakia, as well as the response of their Hungarian minority. As such, they undertook all possible measures in order to prevent the outbreak of any kind of dissent within the territory of the Czechoslovak Republic. The response of the military regime in Czechoslovakia to the Hungarian Uprising was the second largest action of armed forces after the intervention of the Soviet Army used to protect the totalitarian system within the countries of the Soviet bloc during the first wave of crises between 1953 and 1957. Although Czechoslovak troops, like other elements of the Czechoslovak armed forces, were not directly involved in suppressing the uprising, by taking up defensive positions at the Slovakia-Hungary border, to some extent they supported and facilitated the intervention by the Soviet forces. The Soviet leadership attributed great importance to the events in Hungary from the beginning; between 23 October and 4 November, the Communist Party of the Soviet Union's Central Committee met almost continuously. There was no doubt that they could not allow Hungary to leave the group of Soviet countries under any circumstances. Although the revolutionary events in Hungary in autumn 1956 did not trigger any mass expressions of sympathy within Czechoslovakia, they had an undoubted impact on further developments there. First of all, the Czechoslovak communist leadership exploited the Hungarian Revolution and its subsequent defeat to consolidate its own power and political unity on a conservative basis, thus putting a brake on de-Stalinisation in Czechoslovakia. Czechoslovakia used the events in Hungary to clearly demonstrate that their policies were the right ones, rejecting any kind of liberalist tendencies and condemning the "erroneous understanding" of the outcomes of the Communist Party of the Soviet Union's XXth Congress.

Tomáš Renner

Koncept „formované společnosti“ Ludwiga Erharda a jeho kritici

Ludwig Erhard's "formed society" concept and its critics

The author of this text examines the concept of a "formed society" in the Federal Republic of Germany in the 1960s. He presents two societal concepts of the post-war Federal Republic of Germany. The idea of a *formed society* began in the intellectual circles of Federal Chancellor Ludwig Erhard. It had its roots in the economic and political downfall of the Weimar Republic and the apocalyptic war that followed. The idea of the *long march through institutions* was formulated by leaders of the student protest movement, who saw it as the only way to change society from within after the failure of the Marxist revolution in Western Europe. Although both concepts lost their appeal in the course of history, they still remain an important contribution to the modernization process of the Federal Republic of Germany and, at the same time, provide an answer to the initial question concerning causes of the movement.

Key words: History, 20th century, Germany, policy, economy, Ludwig Erhard, conception of a "formed society"

Úvod – historické souvislosti

Na konci 50. let dvacátého století přirovnal mladý západoněmecký politolog Wilhelm Hennis západoněmeckou společnost k fotbalovému hřišti, kde divá-

ci pouze fandí, ale do hry nijak nezasahují.¹ Spolková republika Německo se od svého založení v roce 1949 definovala jako liberální a demokratický stát. Mezi ústřední myšlenky určující její podobu patřila idea formované společnosti (*Formierte Gesellschaft*) zrozená na konci 50. let dvacátého století v okolí tehdejšího spolkového ministra financí a budoucího spolkového kancléře Ludwiga Erharda.² Základem tohoto společenského konceptu byly myšlenky navazující na německou „bürgerlichkeit“ 19. století, která se snažila smazávat rozdíly mezi jednotlivými vrstvami obyvatel, někdy nazývaná též jako „politický klerikalismus“³. Zákony už například nehovořily o „dělnících“, ale pouze o „občanech“. To se odehrávalo na dvou úrovních: na té oficiální byly ze západoněmecké legislativy odstraněny všechny odkazy na jednotlivé sociální vrstvy obyvatel. Na té neoficiální byla za společenský ideál nově označena tzv. střední třída, podle které se později začala celá západoněmecká společnost označovat jako *Mittelstandsgesellschaft* („středostavovská společnost“)⁴. Neznamená to však, že by tato nová, německé společnosti nyní dominující, třída byla v očích autorů myšlenek o formované společnosti zbavena liberálních ideálů německé buržoazie z doby císařství. Tyto ideály západoněmecký stát opakovaně vyzdvihoval jako základ pro novou a dobře fungující společnost, avšak bez toho, že by měly přímou souvislost s nějakou ideologií, ať už se socialismem či s liberalismem. Nová západoněmecká společnost se měla orientovat hlavně na hospodářský výkon s pomocí výhradně technicistního rozhodování oproštěného od jakékoli ideologie. Spolková vláda zdůrazňovala, že charakter německé společnosti a německého parlamentarismu se po druhé světové válce proměnil, a proto nadále nelze nechat proti sobě volně působit různé zájmové skupiny, což vedlo k tragickému konci Výmarské republiky. Na nebezpečí vlády zájmových skupin upozorňovala v poválečné Spolkové republice řada intelektuálů.⁵ V nových strategických souvislostech bylo potřeba zaměřit pozornost státu na utváření politicky otevřené, hospodářsky silné a technicky pokročilé společnosti.⁶

V tomto textu se zabývám otázkou, zda byl koncept formované společnosti jen veřejností ignorovaným politickým konceptem Ludwiga Erharda před volbami do Spolkového sněmu v roce 1965, nebo zda se jednalo o náčrt modernizačního projektu, který měl dalekosáhlé důsledky na uspořádání celé západoněmecké

¹ K problému politické legitimacy viz Wilhelm HENNIS, *Politikwissenschaftliche Abhandlungen*, Tübingen, 2000, s. 250 a další.

² ² Manfred HAHN, Faschismus in verändertem Aufzug? *Das Argument*, Heft 48, 1968, s. 300–308.

³ Srovnej např. Karl A. MOLLNAU, *Politischer Klerikalismus und „formierte Gesellschaft“*, Berlin 1967.

⁴ Srovnej např. Helmut SCHELSKY, *Die radikale Linke von 1945 bis zur Gegenwart*, Berlin 1969.

⁵ Karl LOEWENSTEIN, *Verfassungslehre*, Tübingen 1959, s. 414 a další.

⁶ Klaus HORN, *Formierte Gesellschaft als kollektive Infantilität*, *Das Argument*. Heft 1, 1967, s. 26–41.

společnosti, zejména na propojení její politické, společenské a ekonomické dimenze. O tzv. „Interdependenz der modernen Industriegesellschaft“ („vzájemná závislost v moderní průmyslové společnosti“) hovořila řada politiků a intelektuálů v okruhu Ludwiga Erharda⁷.

Dosavadní pojednání o konceptu „formovaná společnost“

Rešerše k pojmu „formovaná společnost“ v katalogu Německé národní knihovny překvapivě nabídne pouze dvacet titulů, z nichž některé jsou tituly časopiseckými a některé propagandistickými brožurami vydávanými „Parteihochschule Karl Marx beim Zentralkomitee der SED“ v Berlíně jako například práce Wolfganga Neslera vydaná ve Východním Berlíně v roce 1966⁸. Ke konceptu „formované společnosti“ byla po roce 1989 vydaná jediná monografie z pera Steffena Radtkeho⁹. Jedná se o publikovanou diplomovou práci. V německé akademické sféře se tímto konceptem (avšak v souvislosti s ordoliberalismem) zabývá sociolog Dieter Haselbach z Univerzity v Marburku¹⁰ a Bernard Stapelfeldt.¹¹ Životopisci Ludwiga Erharda obvykle jeho konceptu „formovaná společnost“ nepřisuzují větší význam. Ředitel kanceláře spolkového kancléře Karl Hohmann v biografii Ludwiga Erharda uvádí, že se jednalo o tezi, které byla určená do předvolební kampaně před spolkovými volbami v roce 1965 a omezuje se jen na její popis. Naznačuje však její celospolečenský a dalekosáhlý význam. Uvádí však, že v zahraničí vyvolala větší pozornost než v samotné Spolkové republice Německo.¹² V jiné významné biografii kancléře Erharda s úvodním slovem Helmuta Kohla, se o formované společnosti hovoří jako o jednom ze společenských konceptů, který měl proměnit charakter poválečné Spolkové republiky jako státu, kde se budou ve veřejném prostoru uplatňovat principy „kooperativní demokracie“ a „organizovaných zájmů“ jako záruky společenské a ekonomické stabi-

⁷ Volkmund LEITENBERGER, *Ludwig Erhard: der Nationalökonom als Politiker*, Göttingen 1986, s. 193–202.

⁸ Wolfgang NESLER, *Verschärfte Ausbeutung „formierte Gesellschaft“: Zum System der verschärften Ausbeutung der Arbeiterklasse in Westdeutschland*, Berlin (Ost) 1966. Pojmem „formovaná společnost“ a jeho vnitropolitickými souvislostmi ve Spolkové republice Německo se také zabývá Tomáš RENNER, *Spolková republika Německo na přelomu tisíciletí: Erhardova formovaná společnost nebo výsledek Dutschkeho úspěšného pochodu institucemi?* Acta Politologica, 7, 2015, 1, s. 67–78.

⁹ Steffen RADTKE, *Ludwig Erhards Konzept der „Formierten Gesellschaft“*, Saarbrücken 2011.

¹⁰ Dieter HASELBACH, *Autoritärer Liberalismus und soziale Marktwirtschaft: Gesellschaft und Politik im Ordoliberalismus*, Baden-Baden 1991.

¹¹ Gerhard STAPELFELDT, *Zur deutschen Ideologie. Soziologische Theorie und gesellschaftliche Entwicklung in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 2005.

¹² Karl HOHMANN, *Ludwig Erhard (1897–1977). Eine Biographie*, Herausgegeben von der Ludwig-Erhard-Stiftung e.V. Bonn, Düsseldorf 1997, s. 21–23.

ty¹³. Poněkud rozpačité a popisné hodnocení konceptu formované společnosti však přináší i práce o společenských konceptech v době Erhardovy vlády od Horsta Friedricha Wünsche¹⁴.

Metodologická východiska

Pro potřebu tohoto textu považují společenský koncept „formované společnosti“ zformulovaný spolkovým kancléřem Erhardem a jeho okolím za ústřední pojem pro pochopení ideové konfrontace establishmentu s představiteli studentského protestního hnutí. Pochopitelně nelze zkratkovitě uvádět, že radikální studenti let 60. a 70. let bojovali proti společenskému konceptu spolkové vlády. Tyto vládní dokumenty radikální studenti téměř jistě ani neznali, ale fakticky docházelo k zápasu mezi představiteli establishmentu a jejich odpůrci z řad studentů i intelektuálů.¹⁵ Konfrontace uvedených dvou společenských konceptů se projevovala v nesourodém sledu myšlenkových proudů, událostí a výkladů soudobé společnosti. Byla základem kvasu, o kterém dnes hovoříme jako o studentském protestním hnutí 60. let dvacátého století. Pro pochopení a zpracování širokého spektra názorů a historických událostí se nabízí kontextualizace myšlenek a textů jejich hlavních protagonistů, která je hlavní výbavou metodologie *dějin myšlení*.¹⁶ Výhodou této metodologie je mimo jiné, že stojí na pomezí mezi historií, politikou a sociologií. Zabývá se komplexními tématy moderní společnosti vyžadující práci s různými prameny, myšlenkovými schématy a soubory dat, které nelze jasně ohraničit a vymezit pro vymezenou oblast výzkumu.

Metodologie dějin myšlení se odvolává na texty Skinnerovy, Richterovy, Reichardtsovy¹⁷ a Foucaultovy¹⁸ kopírující národní tradice v britsko-americké, německé a francouzské historiografii. Německá tradice dějin myšlení vychází z filozofických základů a opírá se o pojmosloví nejlépe rozpracované Brunnerem,

¹³ Volkmund LEITENBERGER, *Ludwig Erhard: der Nationalökonom als Politiker*“, Göttingen 1986, s. 193–202.

¹⁴ Horst Friedrich WÜNSCHE, *Ludwig Erhards Gesellschaft und Wirtschaftskonzeption. Soziale Marktwirtschaft als Politische Ökonomie*, Stuttgart 1986.

¹⁵ Obsáhlou sbírkou dokumentů k činnosti mimoparlamentní opozice ve Spolkové republice Německo („APO“) např. Karl OTTO (Hrsg.), *APO. Die ausserparlamentarische Opposition in Quellen und Dokumenten*, Köln 1989.

¹⁶ Günther LOTTE – Joachim EIBACH, *Kompass der Geschichtswissenschaft: ein Handbuch*, Göttingen 2002, s. 261–318.

¹⁷ Anette HÖFER – Rolf REICHARDT – Elizabeth FEHRENBACH, *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*, München 1985. Tato práce je užitečná především z toho důvodu, že se odvolává na množství rozmanitých pramenů.

¹⁸ Michel FOUCAULT, *L'archéologie du savoir*, Paris 1969. V díle „Archeologie věděni“ si Foucault vytyčil ambiciózní cíl rekonstruovat významy textů podle sémantických kontextů své doby.

Conzem a Kosseleckem¹⁹. Základem pro ně byly kanonické texty klasiků historiografie. Cílem tohoto přístupu bylo uchování odkazu předchozích století, což se v německé historické tradici považovalo za kulturní povinnost. Jejich dílo mělo nezanedbatelný vliv v univerzitním prostředí a sloužilo také jako nástroj výuky.

Volbou metodologie dějin myšlení jsem se rozhodl vyjmout z problematiky studentského protestního hnutí a formované společnosti některé podstatné texty a okolnosti, které jsou podle mého názoru důležité pro pochopení tohoto období a na konkrétních příkladech interpretovat události, které byly významné pro Spolkovou republiku Německo a potažmo i pro celou Evropu. Metodologie dějin myšlení se k této problematice přímo nabízí, protože studentské protestní hnutí útočící na koncept „formované společnosti“ nelze interpretovat pouze jako sled událostí, které již byly mnohokrát popsány v různých národních historiografiích, ale hlavně jako dějiny určitého způsobu myšlení, který se začal prosazovat ve veřejném prostoru a hrozil narušením dosavadní interpretační jednoty západního myšlení o společnosti a o politice. Argumentem oponentů bývá, že se nejedná o nic nového, protože studentští vůdci vycházeli z filozofie marxismu, která samozřejmě počítala s radikální společenskou proměnou v celosvětovém měřítku. To je jistě oprávněný argument, ale odlišnost studentského protestního hnutí lze spatřovat v jeho globálním charakteru, nárocích a ve společných přístupech jeho aktérů k médiím a k veřejnosti a také v akcentech na lidská práva, práva žen a menšin, která tradiční marxismus ignoroval. Jednalo se vlastně o první společný mediální postup, kdy menšina radikálů zamýšlela pomocí médií přesvědčit většinu o potřebě zcela proměnit společnost na různých místech planety a ve zcela odlišných historických souvislostech. V rozdílných přístupech se mimo jiné ukazují národní odlišnosti v interpretaci jednotlivých textů a událostí. Jedná se o širokou škálu pojetí vztahu k dějinám, která může nejen historikům, ale i široké veřejnosti ozřejmit mnohé z jejich národního myšlení.

Předpoklady vzniku konceptu „formovaná společnost“ – zkušenost války, obava ze Sovětského svazu a západní zahraničněpolitická orientace Spolkové republiky Německo

Poválečný vývoj Spolkové republiky Německo byl sice předurčen dohodami vítězných mocností, ale na jeho chod měli nezanedbatelný vliv také intelektuálové působící za války v zahraničí a řada ekonomů a právníků, jež pracovali na německých univerzitách a ve výzkumných ústavech už v předválečném období. Pro potřebu tohoto textu se zabývám prostředím německých ekonomů a právníků, kteří přicházeli s názory na to, jak by mělo fungovat Německo v budoucnosti.

¹⁹ Otto BRUNNER – Werner CONZE – Reinhart KOSSELLECK (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 Bde., Stuttgart 1972 – 1992.

Kontinuita myšlení s dobou Výmarské republiky byla v těchto kruzích pozoruhodná. Řada intelektuálů, kteří tehdy veřejně formovali své myšlenky o poválečném Německu, byla aktivní za války i v předválečném období. Spojovala je hlavně představa o výjimečném postavení Německa v evropském kontextu. Přiřazovali mu zvláštní roli, která měla svůj počátek v opožděném sjednocení státu roku 1871. Německo podle nich prošlo méně přirozeným vývojem než v tradiční demokracii západní Evropy (Velká Británie, Francie, státy Beneluxu)²⁰. Opoždilost ve vývoji mimo jiné znamenala, že se problémy modernizace objevovaly v čerstvě sjednoceném Německu dramatictější než v zavedených demokraciích. Německo bylo mimořádné také svým geografickým postavením, charakteristické velkou rozlohou a velkým počtem obyvatel, což v případě hospodářského a politického selhání mohlo vést k větším katastrofám. Jeho intelektuální a politické elity nebyly do konce druhé světové války vyhraněně prozápadní a svoje mocenské ambice častokrát spojovaly s východem Evropy. V Německu se díky vysoké míře industrializace prosazovalo více protichůdných politických a hospodářských zájmů, které měly bezprostřední vliv na formování zahraniční politiky. Předválečné Německo tedy nebylo pouze „opožděným státem“, ale především „ideově rozpolceným státem“²¹. Překotná urbanizace, patrná například v hlavním městě Berlíně, spolu s hospodářskou krizí dvacátých a třicátých let 20. století vedla k rychlému nárůstu politického extremismu. Radikalizace v politice i mezi obyvatelstvem však měla důvody v minulosti státu zatíženého výsledkem první světové války a živého pocitu zrady a křivdy. Pojem „politická korektnost“ tehdy nebyl znám. Denní tisk i rozhlas sehrály v meziválečném období neblahou roli. Všechny tyto komponenty měly společně s vyhraněnou mezinárodní situací za následek zhroutení meziválečného systému a vítězství extremismu s fatálními následky pro celou Evropu.

Německé ekonomické a intelektuální elity se v obavě před opakováním tohoto neblahého vývoje snažily přijít s takovým hospodářským a společenským konceptem společnosti, který by zabránil novému zhroutení systému a vítězství extremistických myšlenek. Problém neřízeného zhroutení evropské moderní společnosti se řešil už před druhou světovou válkou i během tzv. Třetí říše. Zatímco po první světové válce přicházeli němečtí ekonomové a právníci s návrhy dílčích zásahů do hospodářství a politiky státu, po druhé světové válce se začaly vytvářet společenské koncepty, které měly za cíl uchovat politický a hospodářský

²⁰ Např. dle dnes již klasického díla Helmut PLESSNER, *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Stuttgart 1959.

²¹ K rozdělení Německa (a to i ideovému) nejobsáhleji Christoph KLEBMANN, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955*, Göttingen 1982. K poválečnému vývoji Spolkové republiky Německo uvádím Klebmannovu práci bohatou na fakta a Wolfrumovu analytickou práci: Christoph KLEBMANN, *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955–1970*, Göttingen 1988; Edgar WOLFRUM, *Zdařilá demokracie. Dějiny Spolkové republiky Německo od jejích počátků až po dnešek*, Brno 2008.

status quo a zabránit zhroucení společenského systému jako celku. Mezi těmito intelektuálními elitami se šířil názor, že není nadále možné nechat volný průchod jednotlivým politickým, hospodářským a společenským zájmům, jejichž konflikty mohou vyústit ve společenskou katastrofu. Vytváření konceptů státu bylo v německém případě permanentním vyvažováním mezi svobodnou vůlí projevující se v organizování různých zájmů a zásahy státu. Ten měl v úmyslu tuto vůli omezovat a usměrňovat ji v mezích, které neohroží stabilitu celého poválečného uspořádání.

Německé intelektuální elity kalkulovaly zejména se zážitkem války a poválečných útrap. Osobní zkušenost každého Němce měla vést k přirozenému uvědomění, že politický extremismus musí být napříště zcela zavržen. Vyjma okrajových skupin obyvatel se tento postoj v nové Spolkové republice Německo projevoval při každých svobodných volbách. Němci dávali ve volbách jasně najevo, že nemají zájem o extrémní politická a hospodářská řešení a že se identifikují s poválečnou realitou včetně začlenění Spolkové republiky Německo do západních struktur. Bezprostředně po ukončení druhé světové války však ještě byly sympatie Němců na straně NSDAP a jejich vůdců. Pomoc západních mocností a obava ze Sovětského svazu však západní Němce doslova vehnaly do sféry amerického mocenského vlivu.²²

V přitakání západních Němců západní orientaci Spolkové republiky sehrály roli obavy z odplaty za vyhlazovací válku německých ozbrojených sil na východě a z počínání sovětské vojenské správy v sovětské okupační zóně Německa. Po založení Německé demokratické republiky se Spolková republika Německo také musela vyrovnávat s přílivem uprchlíků z NDR, kteří často mířili za svými rodinami na západě. Nikoli nadarmo se tehdy hovořilo o tom, že Němci „hlasují nohama“.

Dalším významným prvkem pro poválečné koncepce uspořádání Německa byla velmi rychlá obnova průmyslu a infrastruktury. Na Západě začala obnova dříve, neboť na Východě docházelo k demontážím celých závodů. Ačkoli byl západoněmecký průmysl po válce značně poškozen, jeho kapacita nebyla zničena úplně, což byl dobrý výchozí bod pro jeho modernizaci. V tom byl rozdíl oproti stavu průmyslu např. ve Velké Británii, kde k tak rychlé poválečné modernizaci jako na západě Německa nedošlo. Modernizace spolu s vysokou úrovní pracovních schopností a návyků německého obyvatelstva byly zárukou pro pozdější úspěch západoněmeckého hospodářství. Rekonstrukce průmyslu, měst a jejich infrastruktury táhla obnovu hospodářství, což v letech tzv. hospodářského zázraku vedlo k téměř vymizení nezaměstnanosti.²³ Klíčovým momentem pro pová-

²² K poválečné realitě rozděleného Německa např. James K. POLLOCK, *Besatzung und Staatsaufbau nach 1945*, Oldenburg 1994, K 70. a 80. letů v rozděleném Německu (po stavbě berlínského zdi) James A. McADAMS, *From the Wall to Reunification*, Princeton 1994.

²³ K obnově západoněmeckého průmyslu a infrastruktury zejména Christoph KLEB-MANN, *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955–1970*, Göttingen 1988.

lečnou stabilitu byla integrace do západních politických a hospodářských struktur. V prozápadní orientaci prvních poválečných německých politických elit hráli hlavní roli spolkový kancléř Konrád Adenauer a spolkový ministr hospodářství Ludwig Erhard.²⁴

Koncepty „sociálně tržního hospodářství“ a „formované společnosti“ mohly být úspěšné pouze díky několika fenoménům, které sehrály klíčovou roli v poválečném uspořádání Spolkové republiky. Jednalo se o rozhodnutí vlády Spojených států amerických, že dojde k opětovné industrializaci Německa (některé předchozí plány počítaly dokonce s agrarizací Německa) a jeho zapojení do vznikajícího euroatlantického politického a hospodářského prostoru. Západoněmecký průmysl nezaznamenal tak veliké ztráty, jak se předpokládalo v závěrečných měsících spojeneckého bombardování Porúří a velkých městských aglomerací. Německo mělo vysoce kvalifikované pracovní síly a v průběhu války se jeho hospodářství začalo orientovat na racionalizaci a místní výrobu pro bezprostředně nejbližší spotřebitele. S hospodářskou expanzí nacistická vláda počítala až do budoucna po vítězné válce. Orientace na maloobchod a samozásobitelství byla pro západoněmecké hospodářství po válce velmi prospěšná a malé rodinné a středně velké podniky se staly základem stabilního západoněmeckého hospodářství.

Prof. Ludwig Erhard – otec myšlenky „formovaná společnost“

Zatímco Konrada Adenauera není nutné pro potřebu tohoto textu blíže představovat, je třeba se zmínit o prof. Erhardovi a jeho politické kariéře. Ludwig Erhard studoval v Norimberku a ve Frankfurtu nad Mohanem, kde promoval v roce 1925 u prof. Franze Oppenheimera. Nejprve působil v Institut für Wirtschaftsbeobachtung der deutschen Fertigware při Obchodní škole v Norimberku a později zde založil Institut für Industrieforschung. V roce 1944 na sebe upozornil spisem *„Kriegsfinanzierung und Schuldenkonsolidierung“* a po ukončení 2. světové války byl americkou okupační správou krátce pověřen vedením zakládaného ministerstva hospodářství v Bavorsku. Následně byl pověřen vypracováním plánu na měnovou reformu a v roce 1948 se stává de facto ministrem hospodář-

²⁴ Spolkový ministr hospodářství a pozdější spolkový kancléř Erhard nebyl jediným autorem myšlenek o sociálně tržním hospodářství a formované společnosti. Do okruhu volné pracovní skupiny („Sonderkreis“), která přišla s konceptem „formované společnosti“ patřili např. profesor politologie na univerzitě v Mnichově Erich Vögelin, publicista Rüdiger Altmann, ekonom působící v Berlíně a ve Washingtonu Goetz Briefs či prof. Johannes Messner působící na univerzitách ve Vídni a v anglickém Birminghamu. Nejednalo se však o skupinu, která by měla pevně stanovený program a konkrétní výsledky práce. Jednalo se o volné sdružení osob blízkých spolkovému kanclérství, které ve svých diskusích a již zveřejněných pracích tematizovalo společenské koncepty poválečného Německa a někteří z nich (jako např. prof. Vögelin) připravovali podklady pro veřejná vystoupení spolkového kancléře.

ství v angloamerické okupační zóně Německa. Stává se členem CDU a jako její kandidát v roce 1949 spolkovým ministrem hospodářství. V roce 1963 je zvolen druhým kancléřem Spolkové republiky Německo. Ve funkci setrvává do roku 1966, kdy jej nahrazuje Kurt-Georg Kiesinger v čele vlády tzv. velké koalice. Až do své smrti v roce 1977 byl poslancem Spolkového sněmu za CDU. Jeho nejznámější práce „*Wohlstand für alle*“ (1957)²⁵ je považována za formulaci konceptu „sociálně-tržního hospodářství“. Tento koncept sociálně tržního hospodářství měl ale delší historii. Poprvé byl formulován už v roce 1946 Alfredem Müller-Armackem, který navazoval na myšlenky Waltera Euckena. Ty byly integrovány do programu CDU Franzem Böhmem, Franzem Etzelem a Bernardem Pfisterem již v roce 1949 v „Düsseldorfer Leitsätze der CDU“ a později právě Ludwigem Erhardem ve výše zmiňované knize. Až díky Erhardově „*Wohlstand für alle*“ se myšlenky „sociálně tržního hospodářství“ dostaly do širokého povědomí nejen v rámci CDU, ale v celé Spolkové republice. Erhard byl rovněž jedním z autorů navazujícího konceptu „formované společnosti“.

K pojmu „formovaná společnost“

Nové koncepty společenského uspořádání Spolkové republiky Německo vycházely z dlouhodobých diskusí již z dob Výmarské republiky, jak stabilizovat moderní společnost, která je ohrožená totalitními ideologiemi. To bylo velké téma nejen Výmarské republiky, ale podobné diskuse se objevovaly dokonce v době tzv. Třetí říše. Autoři volné pracovní skupiny při úřadu spolkového kancléře navazovali zejména na předválečné společenské koncepty Wilhelma Röpkeho²⁶ a Alexandra Rüstowa²⁷. Zatímco Röpke byl autorem myšlenky, že samotné tržní hospodářství nedostačuje k udržení hospodářsky a politicky stabilní společnosti a byl vlastně jejím kritikem, tak Rüstow přichází s myšlenkou, že v poválečné německé společnosti je potřeba vytvořit nové „*vitální situace*“, které povedou k ekonomickému a společenskému nastartování a stabilizování společnosti. Těmito „vitálními situacemi“ však nemohou být plná zaměstnanost jako v Německé demokratické republice nebo spoléhání na trvalý ekonomický růst po vá-

²⁵ Ludwig ERHARD. *Wohlstand für alle*. Düsseldorf 1957.

²⁶ Už název Röpkeho klasické práce „*Jenseits der Angebot und Nachfrage*“ („Mimo nabídku a poptávku“) naznačuje autorovo politicko-ekonomické směřování. Wilhelm RÖPKE, *Jenseits der Angebot und Nachfrage*, Zürich 1958. Röpkeho klasická předválečná práce byla *Krise und Konjunktur*. Leipzig 1932.

²⁷ Rüstow byl jedním z duchovních otců ordoliberalismu společně s Franzem Böhmem a Waltrem Euckenem. Zde mám na mysli klasickou Rüstowovu práci v novém a zkráceném vydání z roku 2005 k původu vládnutí a možnostech svobodné a liberální společnosti v moderní době. Alexander RÜSTOW, *Freiheit und Herrschaft. Eine Kritik der Zivilisation*, Münster 2005. Zkrácené vydání originální práce Alexander RÜSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart. Eine universalgeschichtliche Kulturkritik*. 3 Bände, 1950–1957.

lečné devastaci jako ve Spolkové republice Německo. Ty samotné společenské růst a stabilitu nezajistí. Nové „vítání situace“ lze navodit pouze novým přístupem spolupráce mezi všemi sociálními skupinami a v rámci nových rozhodovacích mechanismů mezi centrální vládou a spolkovými zeměmi.

Poválečná integrace do západních struktur měla rozhodující vliv na stabilitu státu v politické i kulturní oblasti. Zatímco předválečné německé kulturní elity se často vůči Západu vymezovaly, převažující část poválečných západoněmeckých kulturních elit se jednoznačně identifikovala se Západem. To bylo důležité pro celkové směřování státu a pro jeho stabilitu. Spolková republika Německo se tak stávala nejen příslovečným valem proti vojenské moci Sovětského svazu, ale plnohodnotným členem západní Evropy. Západoněmecké intelektuální elity se díky zvláštnímu postavení Německa s jeho historickou zátěží a překotnými politickými zvraty pokoušely již krátce po válce prosazovat společenské koncepty, které budou z pozice centra moci stát stabilizovat na úkor volného pohybu neorganizovaných společenských zájmů. Organizace společenských zájmů byly podle nich kalkulem mocenských elit. Ačkoli zcela nechtěly rezignovat na pluralitu organizovaných společenských zájmů, mohly dále působit s vědomím nebezpečí, která je mohou doprovázet v celospolečenských souvislostech. Z tohoto základního přesvědčení vznikly myšlenky „sociálně tržního hospodářství“²⁸ na úrovni ekonomické a „formované společnosti“ na úrovni společenské.²⁹ Koncept formované společnosti je možné úplně pochopit pouze jako komplementární ke konceptu sociálně tržního hospodářství, s kterým přišel spolkový ministr hospodářství a pozdější spolkový kancléř už v polovině padesátých let dvacátého století.³⁰ Sousedství „formovaná společnost“ je zde vykládáno jako společnost „uspořádaná“, „informovaná“ a „stabilizovaná“. Samotné sousloví „formovaná společnost“ bylo výrazem cílů a přání tehdejšího spolkového establismentu, jak by měla Spolková republika Německo v budoucnosti vypadat. První použití sousloví nacházíme v díle Friedricha von Schillera z roku 1790 a následně je používá až Friedrich Dessauer v disputaci s Franzem Oppenheimerem, vedoucím doktorské práce Ludwiga Erharda v roce 1929.³¹ Republika měla být

²⁸ Kancléř Erhard vysvětlil pojem „sociálně-tržní hospodářství“ v dnes již klasickém díle Ludwiga ERHARD, *Wohlstand für alle*. Düsseldorf 1957.

²⁹ Rešerše k pojmu „formovaná společnost“ v katalogu Národní knihovny České republiky žádné odkazy nenabízí.

³⁰ Koncept sociálně tržního hospodářství se objevuje v německém ekonomickém myšlení už ve 30. a 40. letech dvacátého století. Pro potřebu tohoto textu však vycházím z Erhardovy klíčové práce „Wohlstand für alle“, která přichází s pojmem „sociálně tržní hospodářství“ jako záruky stability západoněmecké poválečné společnosti, kdy stát ponechává ekonomickou iniciativu na jednotlivcích a firmách a sociálně zásahy provádí pouze v případě, že je to nezbytně nutné pro sociální smír. Tyto zásahy do hospodářství však jsou chápány podle Erharda jako nezbytný prvek stability.

³¹ Citováno podle webové stránky Konrad Adenauer Stiftung <http://www.kas.de/wf/de/71.8787/> dne 2. 4. 2018.

realizací těchto konceptů politicky a bezpečnostně stabilizována a měl být zajištěn její trvale udržitelný hospodářský rozvoj. To ostatně vycházelo z širokého proudu myšlení v Evropě 20. století, který bývá souhrnně nazýván „ordoliberalismem“³². Zastánci těchto myšlenek vycházeli ze zkušeností z politických krizí a zhroucení celých společností, což je vedlo k formulaci takového návrhu, který sice zachová formálně pluralitní společnost, ale cílenými intervencemi státu ji bude stabilizovat a ve svém důsledku i zakonzervovat tak, aby nedošlo k jejímu zhroucení. Zatímco autoři myšlenek ordoliberalismu vycházeli z politických a bezpečnostních souvislostí krizí evropské moderní společnosti, důsledky jejich myšlenek byly především hospodářské. To bylo ostatně i cílem ordoliberalismu: vytvořit celostní společenský koncept, který povede ke stabilizaci společnosti. Ordoliberalismus se na rozdíl od konceptu formované společnosti ve Spolkové republice Německo nestal předmětem veřejných diskusí. Patrně z toho důvodu, že tyto myšlenky měly původ v diskusích a politických krizích 20. let v protofašistické Itálii a bývaly chápány jako intelektuální předzvěst otevřeného fašismu.

Podmínky pro vznik formované společnosti obsáhle vyjmenoval spolkový kancléř Erhard na 13. a 14. sjezdu CDU v Düsseldorfu a v Bonnu v letech 1965 a 1966³³. Reagoval tak na zpomalení růstu hospodářství a první náznaky recese, která začala zpochybňovat západoněmecký hospodářský zázrak. Na bonnském sjezdu uvedl, že formovaná společnost je společenství, kde předivo vztahů určuje solidarita mezi jeho jednotlivými občany, které má společné cíle a nenechá se manipulovat partikulárními zájmy jednotlivých vlivových skupin. Jedná se o společnost založenou na křesťanské solidaritě. Základní podmínkou pro vznik „formované společnosti“ je „společnost informovaná“³⁴. Jedině zevrubným informováním občanů republiky lze podle něj dospět ke kýženému cíli formované společnosti. Nejedná se však o výsledek nějakého konkrétního opatření, ale o dlouhodobý proces, kdy budou státní instituce i politické strany poskytovat dostatek informací o tom, jak funguje stát a jaké jsou jeho rozhodovací mecha-

³² Koncept ordoliberalismu má kořeny v německém hospodářském a právním myšlení 30. a 40. let 20. století, kdy s jeho pomocí stát chtěl získat větší kontrolu nad monopoly. Pro potřebu mého textu o Spolkové republice Německo je myšlen ekonomicko-politický koncept, který prosazuje myšlenku silného právního a institucionálního rámce pro volnou hospodářskou soutěž. Důraz na institucionální zajištění volné hospodářské soutěže je pro ordoliberalismus klíčový a jeho cílem je hospodářská a potažmo politická stabilita.

³³ Kancléř Erhard se k projektu formované společnosti opakovaně vracel na sjezdech CDU. Nejvíce prostoru tomuto společenskému konceptu věnoval na 13. a 14. řádném sjezdu CDU viz např. 13. Bundesparteitag, Düsseldorf 28.–31. März 1965. Presse und Informationsdienste der Christlich Demokratischen Union. Bonn: Deutschlands Verlagsgesellschaft, mbH. 1965, str. 703 a další.

³⁴ Ke konceptu „informované společnosti“ jako předpokladu „formované společnosti“ například Herbert REICHEL, *Formierte Gesellschaft und Information der Bürger. Kommentar zur Politik*, Bonn 1966.

nismy. Informovaná společnost byla podle něj hlavním cílem státu, protože jediné tak šlo zabránit budoucím demagogům získávat popularitu a politickou podporu. Erhard na sjezdu CDU vyzval státní instituce, aby si vzaly informování občanů za svůj prvořadý cíl. Totéž měly učinit i politické strany.

Další podmínkou pro úspěšnou realizaci formované společnosti³⁵ podle něj byly reformy finanční politiky státu a efektivní koncepce veřejné výstavby. Pokud jde o finanční politiku státu, spolkový kancléř zmínil jako prioritní zájem udržení vyrovnaných veřejných rozpočtů na spolkové, zemské i místní úrovni. V době, kdy Erhard promlouval k účastníkům sjezdu CDU, se už začala projevat první poválečná hospodářská recese způsobená oslabením poptávky po ukončení rychlé poválečné rekonstrukce. Kancléř v projevu ke shromážděným apeloval na všechny, aby avizované změny v německém hospodářství měly trvalý charakter. Stát neměl zájem na krátkodobých opatřeních formou intervencí, jako tomu bylo za Výmarské republiky, ale na takovém dlouhodobém nastavení finanční politiky státu, které by udrželo hospodářskou a politickou stabilitu na dlouhou dobu dopředu. Základním předpokladem byl apel na jednotlivé účastníky na spolkové, zemské i místní úrovni, aby nezahlžovali svoje komunity a aby udržovali vyrovnané rozpočty. K tomuto účelu měla být založena zvláštní komise složená ze spolkových ministrů. Měla mít na starosti dlouhodobé plánování rozpočtů. Spolková vláda se napříště už neměla omezovat na čtyřletý výhled pro finanční rozpočty. Měla předkládat dlouhodobé rozpočtové plány a priority pro investice a výdaje, aby zabránila neuváženým výdajům na straně zemských a místních vlád.

I přes mírnou stagnaci německého hospodářství v druhé polovině 60. let počítal kancléř Erhard s růstem německého hospodářství. Vyzýval však, aby jednotliví správci rozpočtů nepodléhali přílišnému optimismu, který by se projevil například krátkodobými excesivními výdaji. Zmínil se, že by spolková vláda měla najít způsob, jak omezit nadměrný konzum domácností a jak omezit velký příliv finančních prostředků ve formě investic, což podle něj nebylo v době ekonomické stagnace prozíravé. V této souvislosti vyzdvihl pozitivní roli odborů, které podle něj správně přispívají k regulaci výše platů a námezdních mezd tak, aby se trh nezahltil nadměrným množstvím finančních prostředků. Pokud jde o intervence státu do výstavby bytového fondu, podpořil kancléř Erhard omezení státních subvencí, audit některých daňových zvýhodnění a celkové omezení stát-

³⁵ K cestě jak dosáhnout formované společnosti poskytl spolkový kancléř prof. Erhard rozhovor časopisu EPOCA v srpnovém vydání roku 1965. „*Der Weg in die Formierte Gesellschaft*“ Keine tiefgreifenden sozialen Konflikte mehr – Ziele der Gesellschaft nicht nur materieller Art, sondern auch geistiger Kultur. K pojmu „formovaná společnost“ vycházely v deníku články od autorů, kteří měli blízko ke kruhu prof. Erharda, např. níže zmiňovaný Leo Schütze, Rüdiger Altmann či Tilo Koch v Augsburger Allgemeinen Zeitung (19. 11. 1965) „Die Formierte Gesellschaft“ či Dr. Herbert Reichel (1.1.1966) v *Kommentar zur Politik*.

ní podpory bytové výstavby. Stát měl podle jeho názoru přenechat více iniciativy soukromým investorům.

Hlavní podmínkou reforem byla podle něj úzká spolupráce mezi federální vládou a jednotlivými spolkovými zeměmi.³⁶ Bez spolupráce jejich parlamentů a vlád nebylo možné uvedené plány uskutečnit. Nebylo možné harmonizovat jednotlivé rozpočty, aby se zabránilo nekontrolovatelnému utrácení a zadlužování jednotlivých komunit. Základním předpokladem úspěchu této politiky byly vyrovnané rozpočty, což vyžadovalo rozsáhlé změny v nastavení vztahů mezi institucemi státu a v jejich vzájemné komunikaci. Pouze tak bylo možné dosáhnout sociálního smíru, který byl cílem formované společnosti jako paralelního společenského konceptu ke konceptu sociálně-tržního hospodářství.³⁷

Kancléř Erhard přislíbil na spolkovém sjezdu větší výdaje státu v sociální oblasti, což nebyl protimluv, protože stát již nadále neměl významně podporovat bytovou výstavbu. Ta se měla přesunout na soukromé investory. Sociální stát však označil za prioritu spolkové vlády. Sociální výdaje se neměly stát pouhým doplňkem společnosti výkonu, ale jejím hlavním stabilizačním bodem. Jedině tak bylo podle něj možné udržet moderní poválečnou západoněmeckou společnost pohromadě a zajistit, aby se opět nepodřídila partikulárním zájmům a konfliktům, které vyústily v tragický konec Výmarské republiky. V projevu také varoval před výhradní orientací na sociální výdaje. Jediný způsob, jak umenšit závislost vnitropolitické stability na sociálních výdajích, byly dle jeho názoru investice do výzkumu, vývoje a vzdělání. Pouze tak bylo možné zajistit pro budoucí generace prosperující společnost, která se zbaví závislosti na sociálních výdajích státu. Připomněl dlouhou tradici německého průmyslu, výzkumu a vzdělávání. Sociální výdaje spolkové vlády a zemských vlád měly podle něj hrát komplementární roli k privátním investicím a výdajům. Výslovně uvedl, že nebude směřovat sociální výdaje pouze do veřejného prostoru. Stále větší část těchto prostředků se podle něj měla konzumovat v privátní oblasti soukromé spotřeby. To sice šlo ve statistikách jen těžko vykazovat jako měřitelný užitek, ale mělo to zejména v případě nejnižších příjmových vrstev nesporně pozitivní význam k udržení stability společnosti.

Velkou část svého projevu věnoval vedle změn ve finanční politice na federální, zemské i místní úrovni dalším podmínkám pro úspěšnou realizaci formované společnosti. Jednou z nich byl důraz na občanskou společnost a na spolky, které se věnují společenskému blahu. Upozornil, že během Výmarské republiky většina spolků sledovala své úzké partikulární zájmy a snažila se pouze získat co

³⁶ K politologickým aspektům konceptu „formované společnosti“ Ralf RYTLEWSKI, *Die Formierte Gesellschaft*, Der Politologe. Berliner Zeitschrift für politische Wissenschaften, Nr. 20/1966, s. 25–34.

³⁷ Přepis průběhu jednání na sjezdu CDU lze vedle uvedeného protokolu nalézt také ve zvláštním vydání publikace *Die Formierte Gesellschaft. Ludwig Erhards gedanken zur politischen Ordnung Deutschlands*, Bonn 1966, s. 35–42.

nejvíc nových členů. V poválečné Spolkové republice Německo by však podle něj měly spolky mít jinou roli. Měly se podílet na zvládnání společenských výzev v oblastech, kde je stát málo aktivní. Neměly by však stát nahrazovat v jeho zákonech vyjmenovaných činnostech. To byl problém ve Výmarské republice, kde se různé zájmy koncentrovaly a střetávaly v politických stranách i ve spolcích, které byly častokrát na politické strany přímo navázané. Tento vývoj vedl v době hospodářské krize k vyhrocení vnitřních konfliktů ve společnosti. Podle Erharda mají ve spolcích hrát hlavní roli jednotliví občané republiky a nikoli partikulární politické zájmy. Základem úspěchu konceptu formované společnosti měl být jednotlivec, který se nezajímá pouze o vlastní úspěch, ale o úspěch celého společenství. Neměl by se podle Erharda podřizovat kolektivní vůli jednotlivých spolků a sdružení, ale ponechat si vlastní svědomí vyjadřované aktivitou ve veřejném prostoru.³⁸

Kancléř Erhard představoval v poválečné západoněmecké politice křesťansko-demokratický směr, který si kladl za hlavní cíl zachování svobod a práv občanů.³⁹ Centrální myšlenkou ochrany občanů byla ochrana práv menšin ve společnosti a ochrana jednotlivce před zvůlí orgánů státu. To bylo podle spolkového kancléře prioritou státu. Uváděl, že svobodná společnost nemůže žít ve strachu, čímž se pokusil reagovat na kritiku konceptu formované společnosti, která ji označovala za novou formu fašismu. Podle těchto kritických názorů měl stát rozhodujícím způsobem zasahovat do životů všech jednotlivců a zájmy státu jako celku měly mít prioritu před individuálními svobodami. Podobná kritika se neobjevovala pouze v Německé demokratické republice a v Sovětském svazu, ale i v samotné Spolkové republice Německo.⁴⁰ Mezi nejznámější liberální kritiky konceptu formované společnosti patřil Ralf Dahrendorf, který jako protiklad vládnímu konceptu „formované společnosti“ přišel s konceptem „otevřené společnosti“, který navazoval na myšlenky Karla Poppera o otevřené společnosti a jejich nepřátelích. Dahrendorf na rozdíl od Erharda či Voegelina klade důraz na

³⁸ K vnitropolitickému významu konceptu „formované společnosti“ v návaznosti na ordoliberalistické ideje zejména Gerhard STAPELFELDT, *Zur deutschen Ideologie. Soziologische Theorie und gesellschaftliche Entwicklung in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 2005. Také Edgar NAWROTH, *Raum und Gesellschaft morgen, Die Neue Ordnung*, Bonn, Heft. 4/1965.

³⁹ K projektu „formované společnosti“ jako záruky před nebezpečím restaurace fašismu a před komunismem Wolfgang PLAT, *„Formierte Gesellschaft“ und Notstandsverfassung – Agonie der Demokratie?* Hrsg. von der Akademischen Arbeitsgemeinschaft „Wissenschaft und Gesellschaft“, Hamburg 1966.

⁴⁰ Viz např. Arno WINKLER, *Die formierte Gesellschaft, strategische Konzeption des westdeutschen Imperialismus zur Verwirklichung seiner aggressiven innen- und aussenpolitischen Ziele*. Potsdam-Babelsberg 1967. Mezi kritiky konceptu „formované společnosti“ patřil i známý liberální myslitel Ralf Dahrendorf, viz jeho text Ralf DAHRENDORF, *Nach dem Überfluss, formierte oder offene Gesellschaft?*, Gütersloh 1975. Problémem politické legitimacy se zabýval Wilhelm HENNIS, *Politikwissenschaftliche Abhandlungen*, Tübingen 2000.

volnou soutěž myšlenek a volný trh bez výrazných zásahů státu. Vychází tak z angloamerické tradice liberalismu, která stát považovala za „nočního hlídače“, který však dále nezasahuje do denních aktivit jeho členů.⁴¹

K významným kritikům Eduardova konceptu formované společnosti patří například prof. Helge Pross ze Spolkové vzdělávací rady. V programu veřejnoprávní televize WDR „Gedanken zur Zeit“ dne 30. ledna 1966 uvedla, že koncept formované společnosti má antidemokratický charakter, protože předem určuje směřování společnosti, která má však být výsledkem volné soutěže politických myšlenek v zastupitelských orgánech demokratického státu a zařadila je tak do kategorie státoprávního myšlení reprezentovaného Carlem Schmittem⁴², který ostatně podle ní byl kmotrem myšlenek o formované společnosti. Jejím druhým stěžejním argumentem bylo, že vládní koncept jako svou přednost vyzdvihuje omezení vlivu zájmových skupin na formování západoněmecké společnosti. Tyto profesní, církevní a mediální skupiny podle ní naopak obohacují demokratický systém státu.⁴³ To však bylo v přímém rozporu s vládním konceptem, který měl za jednu z ústředních myšlenek omezení vlivu zájmových skupin na západoněmeckou společnost.

Informovaná společnost měla podle něj být tvořena jednotlivci, kteří si jsou vědomi svých práv a povinností, nepodléhají partikulárním vlivům zájmových skupin a mají představu o společných cílech státu. Cestu k takové společnosti nazval „*Deutsches Gemeinschaftswerk*“⁴⁴, čili společné úsilí Němců o dosažení formované společnosti. Společné vědomí o potřebách státu pro něj bylo předpokladem na cestě k reformám v oblasti hospodářské i společenské, a tedy i ke kýženému cíli stability a zamezení opakovaných společenských katastrof, jakým byl konec Výmarské republiky. „*Deutsches Gemeinschaftswerk*“ měla být reformou německé demokracie. Erhard tímto projevem navázal ve vládním prohlášení z roku 1964, kde formuloval nový požadavek spolkové vlády na „kooperativní federalismus“ a „komunální samosprávu“. Ty se měly vyznačovat zejména spoluprací při sestavování veřejných rozpočtů mezi federální vládou a Spolkovým sněmem v Bonnu a mezi jednotlivými zemskými vládami a parlamenty. Městské a obecní rozpočty měly získat větší autonomii, protože jedině na místní úrovni mohli představitelé státu nejlépe rozhodovat o správné alokaci finančních prostředků.

⁴¹ Srovnej texty Ralf DAHRENDORF, *Nach dem Überfluss, formierte oder offene Gesellschaft?*, Gütersloh 1975 a Karl POPPER, *Otevřená společnost a její nepřítel*, Praha 2011.

⁴² Ke státoprávní teorii Carla Schmitta a kontroverzím s ní spojených zejména J.-F. KERVÉGAN. Co s Carlem Schmittem? Praha 2015.

⁴³ Herbert REICHEL, *Zerrbild der Formierten Gesellschaft im WDR*. Kommnetar zur Politik, Bonn 4. März 1966.

⁴⁴ K pojmu „*Deutsches Gemeinschaftswerk*“ viz například Heinzgerd SCHOTT, *Die formierte Gesellschaft und das Deutsche Gemeinschaftswerk, zwei gesellschaftspolitische Konzepte Ludwig Erhards*, Universität Bonn, Dissertation 1982.

Cíle projektu „formovaná společnost“

Podle spolkového kancléře Erharda nebyly cíle projektu formované společnosti pouze v ekonomické oblasti. Zatímco poválečná německá společnost byla označovaná za dezintegrovanou,⁴⁵ bylo od konce 50. let 20. století jedním z hlavních cílů spolkových vlád narovnání vztahů mezi všemi společenskými vrstvami a konfesemi. Podle názoru kancléře Erharda se podařilo změnit německou poválečnou společnost ze společnosti tříd na společenství, které již neužívá pojmu „společenská třída“ díky úspěšné realizaci konceptu sociálně-tržního hospodářství. Německou společnost už nadále nebylo možné označovat za třídní společnost, protože se dokázala v krátké době zbavit chudoby a prakticky v ní přestaly existovat vyhraněné společenské vrstvy, které by bylo možné rozlišit podle ekonomické úrovně a míry vymahatelnosti práv na státu.

Spolkový kancléř vystoupil v projevu také s představou o výsledku realizace konceptu formované společnosti. Jejím základem měla být spolupráce mezi jednotlivými společenskými skupinami. Spolková republika Německo měla podle něj přijímat existenci pouze takových společenství, které budou dodržovat spolkové zákony a ústavu. V poválečné Spolkové republice Německo bylo podle Erharda potřeba, aby všichni spolupracovali na společném projektu „Deutsches Gemeinschaftswerk“, jehož cílem byla hospodářsky silná a politicky stabilní společnost. Podle spolkového kancléře bylo třeba mít na paměti, že zájmové organizace nikdy nemohou nahradit roli politických stran, které mají zvláštní poslání reprezentovat politické zájmy jednotlivých skupin obyvatel. „Formovaná společnost“ se měla stát koncertem různých zájmových skupin a organizací s cílem společného blaha i komplementárním spletem vztahů a vzájemně se doplňujících zájmů zaměřených na vytvoření stabilního společenského, politického a hospodářského společenství. Pouze tak se podle něj mohla poválečná západoněmecká společnost ubránit totalitním ideologiím a demagogii.

Jedním z hlavních mechanismů prosazení konceptu „formované společnosti“ na politické úrovni byla koncentrace na expertní rozhodovací mechanismy ve výborech Spolkového sněmu s vyloučením ideologií, které byly zničující pro Výmarskou republiku. Parlamentní demokracie už neměla být kolbištěm jednotlivých neorganizovaných zájmů. Politické rozhodování mělo být živeno impulzy z privátní a vědecké sféry. Mělo se orientovat výhradně na věcné problémy a nikoli na ideologické spory. Podle Erharda to bylo jediné smysluplné východisko po tragické zkušenosti, kterou Německo prodělalo v první polovině dvacátého století.⁴⁶

⁴⁵ Eckart SCHREMMER (eds.) *Wirtschaftliche und soziale Integration in historischer Sicht*, Marburg 1995, s. 290.

⁴⁶ K politickým souvislostem společenského konceptu „formované společnosti“ např. Reinhard OPITZ, *Der grosse Plan der CDU, die „Formierte Gesellschaft“*, Sonderdruck Ausblätter für deutsche und internationale Politik, H. 9/1965, Köln 1966.

Spolkový kancléř vyjádřil v projevu ke shromážděným členům CDU/CSU přesvědčení, že by se koncept formované společnosti mohl stát společenským konceptem pro celou Evropu. Ve Spolkové republice Německo byl tento koncept interpretován jako komplementární společenský koncept ke konceptu sociálně-tržního hospodářství. Zdárný vývoj „formované společnosti“ měl vést k jednoznačnému vítězství Západu nad socialistickými státy.

Spolkový kancléř se v projevu ke shromážděným delegátům vyjádřil i k otázce, jak „formovaná společnost“ vzniká. Předpokladem byla proměna vnitřní politiky spolkové vlády. Spolková vláda podle něj čelila od počátku 60. let bezprecedentním výzvám v oblasti zahraniční politiky. Zatímco urovnávání vztahů na zahraničně-politické úrovni bude podle spolkového kancléře vyžadovat zvláštní pozornost v budoucnosti, vycházely plánované vnitřní reformy z reality *beztrždní společnosti*, kterou se podle něj podařilo vytvořit již dvacet let po konci druhé světové války. Prohlášení o *beztrždní společnosti* by řadový člen CDU/CSU očekával od generálního tajemníka východoněmecké SED, ale poprvé v březnu 1965 zaznělo z úst spolkového kancléře Erharda za potlesku většiny shromážděných delegátů Křesťansko-demokratické unie a bavorské Křesťansko-sociální unie.⁴⁷ Stát se podle něj neměl omezovat na autoritativní plánování dalšího společenského a hospodářského vývoje a občané se neměli stát pouhými konzumenty. Veřejné plánování (Erhard používal výraz „výhled“) a privátní iniciativa se podle něj měly doplňovat, aby se ze státu nestal pouze konzumní spolek, který se jen bude bránit hospodářským krizím a ideologickému vlivu států s vládnoucí komunistickou stranou.

Spolková republika se podle Erharda ocitla na rozcestí, z kterého bylo možné pokročit mezi státy s nejvyšší úrovní života a s nejefektivnější správou věcí veřejných právě díky realizaci konceptu formované společnosti. To však podle něj nebylo možné bez kladení většího důrazu na rozhodovací pravomoci na spolkové úrovni. Západoněmecká ústava – Základní zákon („Grundgesetz“) – sice podle něj přidělila některé podstatné oblasti správy života do rozhodovacích pravomocí jednotlivých spolkových zemí, ale hlavní společenské impulsy měly nadále vycházet ze spolkové úrovně. Jedině tam bylo možné zaměřit pozornost na podstatné záležitosti, které měly formovat západoněmeckou společnost na desetiletí dopředu. Kancléřův projev se stal výzvou k větší koncentraci moci a vlivu státu na spolkové úrovni. Jednotlivé spolkové země podle něj sice měly nezastupitelnou roli v řadě partikulárních otázek, ale společenský směr státu se měl nadále určovat především na spolkové úrovni.

⁴⁷ Prof. Erhard uvedl např. v časopisu Epoca ze srpnového čísla roku 1965: „*Politisch hat die deutsche Gesellschaft den Charakter einer Klassengesellschaft verloren.*“ K pojmu „beztrždní společnosti“ jako výsledku „formované společnosti“ např. Leo SCHÜTZE – Werner RIEK, *Von der Klassengesellschaft zur Formierten Gesellschaft*, Gesellschaftliche Kommentare, 1965.

Za základ stability moderní západoněmecké společnosti kancléř označil sociální reformu státu. Předpokladem pro její úspěch dle konceptu „formované společnosti“ byla nejen hospodářsky úspěšná společnost, ale zejména schopnost nové aspekty této politiky prosadit na úrovni jednotlivých zemských vlád. Klíčovým souslovím při prosazování sociální politiky podle něj měla být „synchronizace“ jednotlivých aparátů státu. Jejím předpokladem bylo nahlížení na novou sociální politiku jako na věčný problém a nikoli jako na ideologickou záležitost, která by se měla stát předmětem koncepčních sporů. Spolkový kancléř ve svém vystoupení dokonce výslovně uvedl, že „svobodu lze zajistit jen díky materiálním prostředkům“. Formovaná společnost se základem v sociálně tržním hospodářství byla podle něj svobodnou společností díky materiálnímu dostatku, který pomáhal eliminovat společenské konflikty. Klíčovým principem sociálního státu se mělo stát *přerozdělování bohatství*, což sice měla ve svém programu jako hlavní prostředek udržení politické stability Sociálnědemokratická strana Německa (SPD), ale fakticky je ve vládní politice prosazovala i CDU/CSU.

Sociální politika státu se podle spolkového kancléře však neměla orientovat pouze na přerozdělování sociálních dávek. Měla se stát prostředkem, jak nahradit partikulární zájmy jednotlivých společenských skupin. Sociální politika a přerozdělování bohatství měly být svého druhu náhražkou za prosazení jednotlivých zájmů, které dříve ohrožovaly stabilitu státu jako celku. Stát se neměl proměnit na pouhý redistributor bohatství úspěšných hospodářských odvětví méně úspěšným. Podle Erharda se v polovině 60. let dvacátého století stala ze Spolkové republiky Německo mašinerie na přerozdělování prostředků, což omezovalo její přirozenou hospodářskou vitalitu a brzdilo některá progresivní odvětví. Západoněmecký sociální stát měl svá omezení a finanční prostředky začínal přerozdělovat výhradně na základě efektivity a uměřenosti. Přílišný důraz na přerozdělování bohatství podle něj mohl mít opačný hospodářský i společenský efekt. Firmám na trhu by se tak přestalo vyplácet investovat a zaměstnancům by se přestalo vyplácet pracovat. Narovnání těchto nesrovnalostí bylo jedním z hlavních cílů nových spolkových vlád. Jedině tak bylo možné ve společnosti udržet sociální smír a současně i dynamické hospodářství.⁴⁸ O daních a jejich zamýšlené úpravě se však nezmínil.

Z prohlášení kancléře Erharda k reformě sociálního státu šlo odvodit dvojí: jednak se ideově vymezoval vůči proklamované sociální politice SPD a současně zdůrazňoval význam věčného řešení problémů namísto poukazování na ideologické rozdíly. Z výše uvedeného by se mohlo zdát, že se sociální politika CDU/CSU nijak zásadně nelišila od programu SPD. Zde je však na místě historický

⁴⁸ K sociální politice a roli odborů ve formované společnosti např. H. J. EHLERT, *Die Verbände in der formierten Gesellschaft*, Kommentar zur Politik, Moers, No. 5, 1966. „Die Formierte Gesellschaft weist in die Zukunft.“ Den geschlossenen Leistungswillen unserer Gesellschaft mehrten. Aus einem Interview von Bundeskanzler Prof. Erhard. *Generalanzeiger*, Bonn, 29. 5. 1965.

exkurz – v době, kdy Erhard ještě jako spolkový ministr hospodářství vyhlašoval politiku sociálně-tržního hospodářství, odvolávala se SPD na marxismus na řešení ekonomické situace Spolkové republiky Německo. Teprve na konci 50. let vypracovala SPD interní dokumenty (jejich autorem byl kontroverzní politik SPD Herbert Wehner), v nichž se vzdala marxismu a přihlásila se k myšlence integrace Spolkové republiky Německo do západních politických a hospodářských struktur. To byl zásadní zvrat v politice, kterou započalo poválečné vedení SPD v čele s Kurtem Schumacherem.⁴⁹ Teprve v 60. letech 20. století SPD ústy svého předsedy prohlásila, že je v politickém smyslu slova „součástí republiky“ a je připravená se dělit o moc s vládnoucí CDU/CSU.

Ludwig Erhard si podobně jako Konrad Adenauer uvědomoval, že Spolková republika Německo bude v poválečných letech čelit ideologickému tlaku ze strany Sovětského svazu a narůstajícímu extremismu v Německu samotném. Tomu nasvědčoval konec poválečné rekonstrukce na přelomu padesátých a šedesátých let a počínající známky hospodářské recese spojené s mírným nárůstem nezaměstnanosti. Občané Spolkové republiky Německo vnímali konec hospodářské konjunktury jako ohrožení dosavadní stability a počátek turbulentního období. Nespokojenost rostla zejména mezi studenty, kteří se inspirovali ve Francii, Spojených státech amerických a ve státech Latinské Ameriky. Důvody jejich nespokojenosti však nebyly hospodářské (ještě nebyli součástí pracovního procesu), ale politické.⁵⁰

Konec poválečné rekonstrukce v první polovině šedesátých let 20. století byl tedy i intelektuálním mezníkem mezi obdobím poválečné rekonstrukce a obdobím standardní západoevropské zastupitelské demokracie. Řada radikálních studentů tento mezník považovala za příležitost pro revoltu, která by vedla k celkové proměně politického a hospodářského systému. Obávala se totiž, že se vývoj tržního hospodářství opět vrátí do období krizí a recesí, které vedly ve 20. a 30. letech k vítězství fašismu. Hospodářský vývoj ve Spolkové republice Německo tomu nasvědčoval. I v politice docházelo k nárůstu sympatií pro krajní levici a krajní pravici. Jedním z prvních kroků spolkové vlády ke stabilizaci západoněmecké politické scény byl v 50. letech 20. století zákaz dvou politických stran na okrajích politického spektra. Jednalo se o Komunistickou stranu Němec-

⁴⁹ K poválečné politice SPD zejména Willy ALBRECHT, *SPD unter Kurt Schumacher und Erich Ollenhauer 1946 bis 1963*, Bonn 2003.

⁵⁰ K politickému významu konceptu „formované společnosti“ např. interview se spolkovým kancléřem Erhardem dne 6. 4. 1965, které vedl redaktor Westdeutscher Rundfunk (WDR) Klaus Emmerich. Další rozhovor k pojmu „formovaná společnost“ poskytl spolkový kancléř pro Berliner Morgenpost dne 1. 5. 1965. K politickému významu konceptu „formované společnosti“ např. také projev spolkového kancléře před Valným shromážděním Německé průmyslové a obchodní komory v Hamburku dne 6. 5. 1965. *Die formierte Gesellschaft*. Bonn: Presse und Informationsamt der Bundesregierung, 1966, s. 17–21. K politickému významu konceptu také v projevu „Gesamtpolitische Ziele“ k pracovní skupině „Aktionsgemeinschaft Soziale Marktwirtschaft“ dne 11. 5. 1965 v Bad Godesbergu, tamtéž, s. 21–24.

ka a krajně pravicovou Německou říšskou stranu v letech 1952 resp. 1956. Dalším významným krokem ke stabilizaci politického života bylo omezení počtu politických stran ve Spolkovém sněmu zavedením pětiprocentní klauzule pro vstup politických stran do Spolkového sněmu v roce 1953. Pojem „formovaná společnost“ se sice poprvé objevuje již na düsseldorfském sjezdu vládní CDU v roce 1964, ale další politika této vládní strany neznamenal naplňování předem dohodnutého scénáře politického a společenského vývoje. V tom byl projekt „formované společnosti“ unikátní. Největší západoněmecká politická strana tento projekt sice vyhlásila na svém zasedání a vládní tiskový úřad dokonce vydal publikaci, která měla „formovanou společnost“ přiblížit novinářům a zainteresované veřejnosti, ale konkrétní politická opatření spolkové vlády nikde na tento koncept neodkazovala. Navíc někteří známí představitelé FDP jako zmiňovaný Ralf Dahrendorf tuto koncepci veřejně kritizovali. V NDR i v Sovětském svazu byl koncept „formované společnosti“ podroben tvrdé kritice jako „novodobý fašismus“, ale velkou pozornost nikdy nevyvolal. Zvláštností tohoto konceptu totiž bylo, že k jeho naplňování mělo docházet samovolně na úrovni vědomí obyvatel Spolkové republiky Německo a stát měl do chodu společnosti zasahovat pouze formou cílených opatření v některých klíčových oblastech.⁵¹

Závěr

Koncept formované společnosti vycházel z přesvědčení, že největší ohrožení politické a hospodářské stability státu je třeba hledat uvnitř státu a nikoli za jeho hranicemi. Proto možná nevyvolal větší reakce v NDR ani v Sovětském svazu. Jeho autoři byli přesvědčeni, že organizované prosazování odlišných zájmů v politické a hospodářské oblasti vede k nestabilitě a posléze ke zhroucení státu jako celku. Mohlo se zdát, že se jedná o koncept nedemokratický. Tak tomu ale nebylo, protože jeho autoři neměli v úmyslu omezovat politickou pluralitu. Byli však přesvědčeni, že základem politické soutěže neměla být ideologie, ale věcné řešení sporů. Domnívali se, že např. ve Spolkovém sněmu mají sehrávat daleko větší roli jednotlivé odborné komise a výbory než samotné plénium, které podle nich mělo sloužit pouze k prezentaci problémů a nikoli jako místo, kde se problémy řeší. V parlamentních výborech neměli být zastoupeni pouze představitelé politických stran, ale odborníci bez stranické příslušnosti, kteří měli přicházet do Spolkového sněmu s odborným přístupem k řešení společenských výzev bez politického a ideologického zatížení. To byla důležitá změna, protože Říšský sněm

⁵¹ Největší pozorností a kritiky se pojmu „formovaná společnost“ dostalo v sovětském tisku dne 15. 3. 1966 v článku se zjevně ironizujícím názvem „*Operation Formierte Gesellschaft*“ od člena Akademie věd SSSR Leo Leontjeva v „Literaturnaja Gazeta“. Uvedl, že koncept „formované společnosti“ je pouze zástěrkou za nový fašismus v nových historických souvislostech. Tato myšlenka se opakovala zejména u východoněmeckých autorů.

ve Výmarské republice plně ovládaly politické strany. V Erhardových textech se však nikde neuvádí, kdo tyto odborníky bude do Spolkového sněmu jmenovat. Výsledek hlasování tam byl často i výsledkem ideologických sporů a nikoli výsledkem sporu o věcné řešení problému. Duchovní otcové „formované společnosti“⁵² však šli ve svých úvahách ještě dále. Tvrdili, že poslanci a představitelé politických stran mají být především odborníky a nikoli političtí ideologové. Budoucnost Spolkové republiky Německo viděli v prosazování obecného blaha na základě věcného a poučeného rozhodování na všech úrovních státu. Mělo podle nich docházet k tzv. *manažerizaci politiky*, kdy o ideologických sporech nerozhodnou silová (politická) řešení, ale vědomí společného cíle politicky stabilní a hospodářsky úspěšné společnosti, kde budou všichni „táhnout za jeden provaz“.

Z dějin poválečného západoněmeckého státu je patrné, že se jednalo o velmi ambiciózní společenský koncept, který šlo jen těžko prosadit. Spolková vláda považovala Spolkovou republiku Německo za již natolik historicky vyspělou, že její představitelé i občané sami koncept „formované společnosti“ prosadí. Zásadní ideologické spory s konkrétními dopady na strategickou orientaci Spolkové republiky Německo se už vést nedaly, protože na jejím území byly cizí vojenské základny. Koncept „formované společnosti“ lze tedy chápat nejen jako vládní program pro budoucnost Spolkové republiky Německo, ale i jako koncept, který měl stát stabilizovat před možným ideologickým nebezpečím ze zahraničí. Autoři konceptu se dokonce domnívali, že by se mohl stát programem pro celý evropský kontinent. To však byla nereálná představa, která nenašla uplatnění v programech politických stran ostatních západoevropských států. Jednalo se o koncept, který vítězné velmoci nijak nerozpороvaly. Ideově měl nejbližší ke konceptu „formované společnosti“ kancléře Erharda projekt „Velké společnosti“ („Great Society“) amerického prezidenta Lyndona Johnsona.⁵³ Tento projekt však vznikl v odlišných reáliích severoamerického kontinentu, kde byly značné rozdíly ve vyspělosti různých regionů a v přístupu k menšinovým etnikům. Spojovala je však snaha společným úsilím a s vědomím společného cíle bez ideologické zátěže dosáhnout hospodářsky vyspělé a politicky stabilní společnosti.

Vládní koncept „formované společnosti“ byl trnem v oku počínajícímu studentskému protestnímu hnutí, které v něm vidělo snahu zachovat stávající

⁵² K duchovním základům konceptu „formované společnosti“ např. Herbert REICHEL, *Erhards Formierte Gesellschaft. Christliche Soziallehre und Ethik übersetzt in praktische Politik*, ECHO der Zeit, Bonn 17. 7. 1966. Nebo přehledová práce Dieter HASELBACH, *Autoritärer Liberalismus und soziale Marktwirtschaft: Gesellschaft und Politik im Ordoliberalismus*, Baden-Baden 1991.

⁵³ Např. Lyndon B. JOHNSON, *My Hope for America*, New York 1964. The Presidential Recordings: Lyndon B. JOHNSON. *Toward the Great Society*, February 1st – May 31st 1964, New York 2015. Také v John A. ANDREW, *Lyndon Johnson and the Great Society*, New York 1998. Vztahem obou společenských konceptů se zabývá např. Wilhelm GREINER, *Johnsons Great Society und Erhards Formierte Gesellschaft*, Referat im Heidelberger Amerika-Haus am 17. 5. 1965, Die formierte Gesellschaft, Bonn 1966, s. 138–146.

společenské, hospodářské a ekonomické struktury státu. Radikální studenti se domnívali, že vláda Spolkové republiky Německo tak chce zakonzervovat status quo politických a hospodářských elit a nemá zájem na potřebných změnách ve společnosti. Protestující studenti proto začali odhalovat nacistickou minulost různých představitelů státu, aby ukázali, že vládní politika představuje kontinuitu s nacistickým Německem. Jejich akce začaly nejprve na univerzitách, kde se setkávali se značným odporem profesorského sboru. Jednalo se však o vzájemné nepochopení a svým způsobem o paradoxní rozpor. Oba tábory měly zájem na proměně západoněmecké společnosti. Rozpor spočíval v tom, že oba tábory při promýšlení budoucích změn počítaly s vlastním uvědoměním si potřeby těchto proměn na straně západoněmeckého obyvatelstva jako s nutnou podmínkou pro úspěch jejich projektu. Vládní koncept „formované společnosti“ a pozdější Dutschkeho koncept „dlouhého pochodu institucemi“ (Rudolf Dutschke platil za nejvýznamnějšího kritika formované společnosti)⁵⁴ spoléhaly na většinové obyvatelstvo, které mělo samo dojít k poznání, že jsou potřeba změny, a tyto poté mělo realizovat prostřednictvím institucí státu. Zatímco vládní koncept „formované společnosti“ počítal se zážitkem války a realitou západní integrace, názory radikálních studentů spoléhaly na růst napětí ve společnosti, které se však neprojevovalo nárůstem revolučních tendencí. Proto se studentské protestní hnutí začalo brzy štěpít. Pouze v revoluční situaci charakterizované vysokou nezaměstnaností, všeobecným chaosem a rozpadem vládních institucí bylo možné provést revoluci. Taková situace však v západní Evropě nebyla. Představa jednoho ze studentských vůdců Daniela Cohn-Bendita spočívala v urychlení procesu uvědomování si potřeby revoluční změny násilným obsazením centrálních institucí státu podle vzoru Pařížské komuny z roku 1871. Tato strategie však narazila na nezájem Komunistické strany Francie. Dutschkeho alternativa nazvaná „dlouhý pochod institucemi“ v Německu odezvu našla, protože po nezdaru při prosazování hlavních studentských cílů na přelomu 60. a 70. let 20. století došlo k vystřízlivění následovaném rychlým štěpením a vznikem obskurních politických stran a uskupení a odchodem části protestujících studentů a intelektuálů do Sociálně-demokratické strany Německa. To je patrné z profesních kariér radikálních studentů. Jenom velmi malá část z nich se dala na cestu desperátství a terorismu. Další nepracovali nebo se věnovali politické práci v okrajových politických stranách a hnutích. Část vstoupila do vládních institucí a organizací. Stát sice nadále

⁵⁴ K pojmu „dlouhý pochod institucemi“ zejména Rudi DUTSCHKE, *Mein langer Marsch. Reden, Schriften und Tagebücher*, Hrsg. von Gretchen Dutschke-Klotz, Helmut Golwitzer und Jürgen Miermeister, Reinbek bei Hamburg 2003. K vládnímu konceptu „formovaná společnost“ vyšlo ve Spolkové republice Německo řada novinových článků např. v *Der Tagesspiegel* (Wolfgang Wagner, 7. 4. 1965), *Welt am Sonntag* (Alexander Rost, 4. 4. 1965), *Rheinischer Merkur* (redakční komentář k paralele „formované společnosti“ a „Great Society“ 2. 4. 1965), *Die Allgemeine Sonntagszeitung* (Stefan Schnell, 11. 4. 1965) a další.

blokoval jejich přístup na exponované pozice, ale v přístupu do vládních institucí jim nedokázal zcela zabránit.

Dodnes zůstává otázkou, zda příchod radikálních studentů do SPD a vládních institucí proměnil tyto organizace a potažmo celý stát. Do čela SPD se však nikdy nedostali. Část kritiků studentského protestního hnutí se domnívá, že ke změně vědomí ve společnosti došlo mnohem dříve vlivem konce války a nové reality Spolkové republiky Německo. K proměně vědomí o potřebě společenských změn by podle nich došlo i bez impulsu studentského protestního hnutí. Strategický rámec, ve kterém se odehrávala každodenní společenská realita Spolkové republiky Německo, se zásadně změnil a tento samotný fakt již vedl k proměně vědomí jejich obyvatel. V tomto ohledu byl tedy předpoklad spolkové vlády o možnostech formované společnosti oprávněný a správný. Nelze si však představovat, že by taková společnost bez ideologických konfliktů mohla existovat samovolně i nadále. Vědomí potřeby udržovat takovou společnost i nadále bylo podle spolkové vlády potřeba živit i v budoucnosti. Zásadní roli v tom měla sehrávat kultura podporovaná státem a koncept „informované společnosti“. I v těchto oblastech se realizovaly nové „vitální situace“⁵⁵, které měly rozhýbat společnost k novým aktivitám vedoucím k prosperitě a stabilizaci. Kritici těchto konceptů tvrdili, že vládní koncepty jsou projevem institucionalizované infantililty oproti konceptu odpovědné společnosti, za kterou považovali Eduardovu formovanou společnost.⁵⁶ Pro mnohé z nich se dokonce jednalo o ideovou kontinuitu s nacistickým Německem ale již v jiné zahraničně-politické konstelaci.⁵⁷

Ve Spolkové republice Německo měl koncept formované společnosti poměrně krátkou životnost. V programových materiálech CDU/CSU se na něj neodkazovalo. Jeho faktický dopad byl však značný. V dalším vývoji Spolkové republiky se projevoval zejména konceptem „kooperativního federalismu“ a „komunální samosprávy“, podporou občanské společnosti, důrazem na odbornou práci v parlamentních výborech (zapojení odborníků a akademiků) a uvolněním prostoru pro privátní iniciativu např. ve výstavbě bytového fondu. V jiných oblastech – zejména v politice sociálního zabezpečení – naopak úloha státu na-

⁵⁵ Carlo MÖTTELI. Die „Formierte Gesellschaft“ als neuer zukunftsweisender Gedanke, Neue Zürcher Zeitung, 9. 9. 1965.

⁵⁶ Odpovědnosti jako klíčovým pojmem konceptu formované společnosti se zabýval např. ministr Dr. Otto Schmidt na zasedání 13. spolkovém sněmu Evangelických pracovních skupin v Bochumi dne 20. 5. 1966. Citováno podle Die Formierte Gesellschaft. Ludwig Erhards Gedanken zur politischen Ordnung Deutschlands, Bonn 1966, s. 71–86.

⁵⁷ Jedním z významných kritiků projektu formované společnosti byl například liberální myslitel a člen FDP Ralf Dahrendorf, který byl zastáncem konceptu „otevřené společnosti“ namísto „formované společnosti“. Myšlenky otevřené společnosti jako kolbiště pro všechny společenské koncepty s výjimkou nelegálních extrémních proudů politického myšlení zastával např. i rakouský filozof Karl Raimund Popper, který je zformuloval již ve válečném exilu v knize „Otevřená společnost a její nepřítel“ (1943). Ralf DAHRENDORF, *Nach dem Überfluss, formierte oder offene Gesellschaft?*, Gütersloh 1975.

rostla. Stát se více angažoval také v kultuře a v informování občanů. Významně narostl vliv médií na veřejné mínění a došlo k jejich výrazné pluralizaci.

Tyto modernizační tendence bylo ostatně možné zaznamenat na obou stranách tehdy ideologicky rozdělené Evropy. Koncepty *formované společnosti* na straně establishmentu i její *revoluční proměny* prostřednictvím dlouhého pochodu institucemi na straně protestujících studentů měly za cíl západoněmeckou společnost zcela proměnit a stabilizovat tak, aby nemohla nadále upadat do krizí vyvolaných nezvládnutou a překotnou modernizací. Oba tyto společenské koncepty se sice vzájemně vylučovaly, ale lze je společně přiřadit do širokého proudu modernizačních tendencí v poválečné Evropě. Z toho, jak byly v praxi naplňovány, je zřejmé, že se ani jeden z nich nakonec nepodařilo zcela prosadit. Ukázalo se, že formulace vládních konceptů západoněmeckého státu je neodmyslitelně spjata s ideologickou konfrontací tehdy rozdělené Evropy. Západoněmecká vláda přicházela s novými společenskými koncepty, které však mohla uvádět do praxe pouze v oblastech svého mocenského vlivu.

Tomáš Renner

Das Konzept der „Formierten Gesellschaft“ von Ludwig Erhard und seine Kritiker

Zusammenfassung

Der Autor beschäftigt sich im Text mit dem Konzept der „Formierten Gesellschaft“ in der Bundesrepublik Deutschland in den sechziger Jahren. Mit Hilfe der Methoden der Denkgeschichte stellt er zwei gesellschaftliche Konzepte in der Bundesrepublik Deutschland der Nachkriegszeit vor. Der Gedanke der „Formierten Gesellschaft“ hat seinen Ursprung in intellektuellen Kreisen aus der Umgebung von Bundeskanzler Ludwig Erhard. Seine geistigen Wurzeln sind in den Erfahrungen des wirtschaftlichen und politischen Verfalls der Weimarer Republik und dem nachfolgenden zerstörerischen Konflikt des zweiten Weltkriegs zu finden. Der Autor verfolgt seine Entwicklung als ein an die Gedanken der „sozialen Marktwirtschaft“ anknüpfendes Konzept sowie den Zusammenhang mit dem Gedankengut des Ordoliberalismus und erklärt seine einzelnen Punkte, so wie sie Ludwig Erhard auf den CDU-Parteitag und der Öffentlichkeit in den Medien vorstellte. Der Gedanke einer „Formierten Gesellschaft“ stellt ein Regierungskonzept dar, das sowohl von den ideellen Gegnern in der westdeutschen Gesellschaft und in der DDR als auch von Vertretern des Staates und der Medien kritisiert wurde. Der Gedanke eines langen „Marsches durch die Institutionen“ wurde von Studentenführern in der Protestbewegung Ende der 60iger Jahre formuliert, nachdem es in Westeuropa zu keiner marxistischen Revolution gekommen war. Der Autor zeigt, dass deren Akteure beim Erreichen der gesteckten Ziele teilweise Erfolg hatten, macht aber zugleich auf die Grenzen der westdeutschen Gesellschaft aufmerksam, die sie daran hinderten, ihre Vorstellungen über einen gesellschaftlichen Wandel vollständig zu verwirklichen. Als wichtigstes Hindernis dabei sieht er das geteilte Europa zur Zeit des kalten Krieges an. Obwohl beide gesellschaftlichen Konzepte in der weiteren Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland an Attraktivität verloren, bleiben sie weiterhin ein wichtiger intellektueller Beitrag zur Modernisierung der westdeutschen Gesellschaft nach dem Krieg.

Tomáš Renner

Ludwig Erhard's "formed society" concept and its critics

Summary

The author of this text examines the concept of a "formed society" in the Federal Republic of Germany in the 1960s. Using history of thought methodology, he presents two social concepts in the post-war Federal Republic of Germany. The idea of a "formed society" began in the intellectual circles of Federal Chancellor Ludwig Erhard. Its spiritual roots can be found in the experience of the economic and political downfall of the Weimar Republic and the apocalyptic Second World War that followed. The author follows its development as a concept related to the idea of the "social market economy" and in regard to thoughts on "ordoliberalism" and clarifies its individual points as presented by Ludwig Erhard at CDU congresses and to the public in the media. The idea of the "formed society" as a government concept was criticised both by ideological opponents in West German society and in East Germany, and also by representatives of the state and media. The idea of a "long march through institutions" was formulated by student leaders of the protest movements at the end of the 1960s when no Marxist revolution occurred in Western Europe. The author demonstrates that its players were partially successful in achieving the objectives they had set out for themselves, but also notes the limits of West German society, which prevented them from entirely implementing their ideas for social transformation. The divided Europe of the Cold War era is considered the most significant obstacle for their realisation. Although both concepts lost their appeal as the Federal Republic of Germany continued to develop, they still remain an important intellectual contribution to the modernisation process of post-war West German society.

Michael Durčák

Kapitalismus fáze nula. Semináře Václava Klause jako součást myšlenkového světa pozdního socialismu

Capitalism Phase Zero. Václav Klaus's seminars as part of the thoughts of late socialism

The destruction of the communist system in Czechoslovakia stood on at least two pillars: 1) the moral delegitimisation of the governing Communist Party with the assistance of dissent, which preferred the assertion of civil and human rights; 2) the destruction of the prevailing economic system, something which became the objective of Václav Klaus and other participants in seminars during the 1980s which took place a number of years prior to the events of November 1989. The core group behind these seminars partially comprised young economists who had worked in the Czechoslovak Academy of Sciences' Economics Institute under Ota Šik. However, they were not his successors, but rather fundamental opponents who, led by Václav Klaus, were fundamentally convinced that the socialist economy could never be reformed. Thus, these seminars were a platform for criticism of the prevailing economic system to the extent possible within the regime at the time.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, normalisation, Communist Party, political opposition, economic theory, academic seminars, socialism, capitalism, Václav Klaus

Období normalizace a přestavby nepatří mezi nejprobádanější etapy našich dějin. Pokud pomineme časopisecké studie, nejvýraznějším příspěvkem

české historiografie ke zmíněnému období je dodnes monografie Michala Pullmana *Konec experimentu*¹, která v době svého vydání před sedmi lety vyvolala silné polemiky v médiích. Reakce ukázaly, že období 70. a 80. let uplynulého století jsou pro českou veřejnost stále citlivým tématem obzvláště v případech, kdy se někdo z revizionistických pozic pokusí narušit převládající narativ, jež vykládá období socialismu jako boj o duši národa mezi vládoucí komunistickou stranou na jedné straně a protirežimními silami na straně druhé. Ty v pozdní fázi minulého režimu reprezentovali především lidskoprávní aktivisté sdružení kolem signatářů Charty 77 a budoucího prvního postkomunistického prezidenta Václava Havla.

Svět pozdního socialismu však nebyl černobílý a představa, že všichni obyvatelé se klonili buď na stranu vládoucí moci, nebo disentu, je lichá. V posrpnovém Československu existovala široká vrstva obyvatel, která se řadila k takzvané šedé zóně. Tito občané nesympatizovali s vládoucí stranou, ale na druhou stranu je nezajímaly ani aktivity protirežimních sil. Nacházeli se tak de facto ve vakuu a režim je nechával téměř na pokoji za předpokladu, že vůči němu aktivně nevystupovali a svoji loajalitu k panujícím poměrům prokazovali někteří z nich například účastí v průvodu na Prvního máje. Této části společnosti se týká i předkládaná studie.

Ve své práci se zaměřuji na aktivity bývalého prezidenta Václava Klause, který mezi lety 1979–1986 pořádal ve Státní bance československé (dále jen SBČS) pod hlavičkou Československé vědecko-technické společnosti (dále jen ČSVTS) semináře, na nichž se scházela pozdější ekonomická elita let devadesátých, která v Československu na troskách centrálně plánované ekonomiky začala opětovně budovat kapitalismus. Hlavním produktem těchto seminářů bylo především dvanáct sborníků s názvem *Ekonomické modelování*, které Klaus tiskl v bance a v malém nákladu je distribuoval mezi seminaristy. Vzhledem k tomu, že povinný výtisk každého sborníku nebyl odevzdáván do Národní knihovny, ani bankovního archivu, výtisky dosud kolovaly pouze mezi pamětníky.²

Vraťme se však zpět k seminářům. Klaus o zmíněných setkáních tvrdí, že připravily *celou generaci polistopadových ministrů, náměstků ministrů, poradců a publicistů*.³ V devadesátých letech tyto semináře vnímal dokonce jako určitý protipól bytových seminářů kolem členů Charty 77.⁴ Klaus tento svůj postoj zdů-

¹ Michal PULLMANN, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

² V současnosti jsou pro zájemce o další studium nastíněné problematiky dostupné skenry zmíněných sborníků v archivech ČNB, Institutu Václava Klause a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR společně s naskenovaným sborníkem Klubu mladých ekonomů z roku 1968, o němž ještě bude řeč.

³ Václav KLAUS – Petr P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu: hovory V. K. s Petrem Hájkem nejen o tom, co bylo, je a bude*, Praha 2001, s. 34.

⁴ Václav KLAUS – Petr JÜNGLING Tomáš – KOUDELA – Petr ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, Olomouc 1998, s. 27.

vodňuje velikostí nákladu sborníků ze seminářů, jejich kvalitou (včetně vazby) a mnohem kritičtějším obsahem textů vzhledem k vládnoucímu režimu, než si kdy dovolili chartisté, kteří podle něj zamrzli mezi osmašedesátníky.⁵

Klaus byl kvůli zmíněným seminářům od roku 1984 pod drobnohledem Státní bezpečnosti a několikrát byl vyslýchán. Bezpečností složky nakonec v roce 1986 semináře doporučily zrušit jako pravicové a Klausovi bylo kvůli jeho aktivitám, v polovině semestru, znemožněno učit na katedře investiční výstavby VŠE, kde vedl speciální seminář pro diplomanty.⁶ StB si na Klause také vedla svazek s názvem Akce Kluk, na nějž upozornila v červnu 2007 MF Dnes v článku Zuzany Janečkové.⁷

Do té doby nebyl tento dokument odborné ani akademické veřejnosti znám, což je možná také důvod (společně s nedostupností klíčových pramenů v podobě sborníků ze seminářů), proč se touto problematikou dosud nikdo do hloubky odborně nezabýval. Než se však dostaneme k problematice přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, považuji za nutné vrátit se zpátky do doby pražského jara, kdy Klaus začínal svoji akademickou kariéru a seznámil se s mnohými kolegy, kteří se následně budou účastnit jeho bankovních seminářů.

Stačí nám takový trh, jaký se zatím u nás rozvíjí?

Václav Klaus nastoupil do Ekonomického ústavu ČSAV (dále jen EÚ ČSAV) v roce 1964, který od roku 1961 řídil budoucí reformátor Ota Šik. Shodou náhod dokonce ve stejný den jako jeho přítel ze střední školy Tomáš Ježek.⁸ Zajímavé je, že v pramenech se nám dochoval dopis, podepsaný samotným Šikem, kterým EÚ ČSAV přijímá Klause do svých řad.⁹ Ve svazku StB kromě toho najdeme kompletní rozpis zahraničních cest Václava Klause.¹⁰ Díky němu víme, že během svého působení na EÚ ČSAV v šedesátých a na počátku sedmdesátých let strávil v zahraničí celkem třináct a půl měsíce, přičemž během tohoto období navštívil ze západních zemí postupně Francii, Itálii, Rakousko, Spojené státy, ale také třeba Jugoslávii, jejímž systémem samosprávy podniků se hojně zabývali

⁵ Tamtéž.

⁶ V. KLAUS – P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu*, s. 34.

⁷ Zuzana JANEČKOVÁ, *(Akce Kluk): po Klausovi šla StB*, MF Dnes 13. 6. 2007, roč. 17., č. 164, s. 1.

⁸ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 9.

⁹ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 30.

¹⁰ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 39.

ekonomové na obou stranách železné opony.¹¹ Klaus však logicky nebyl jediný z mladých ekonomů, kteří během Šikovy éry v EÚ ČSAV dostali možnost vyjet studovat na západ. Kupříkladu Tomáš Ježek působil celý rok u Evropské hospodářské komise OSN v Ženevě.¹²

Pozoruhodné je, že podle Klause neměly jeho pobyty v Itálii a USA určující charakter pro jeho budoucí ekonomické směřování.¹³ V tomto ohledu naopak zdůrazňuje, že si svoje názory přivezl už z domova: „*To mé jasné nasměrování bylo už z domova, z Prahy. Odráželo dobu a atmosféru naší země a setkání se světem tomu dodávalo spíše patřičné perspektivy než výraznější hloubku.*“¹⁴ Spíše než čas strávený studiem, tak vidí jako podnětnější pro svůj budoucí akademický a politický život různá turné a přednášky, které mu byly v USA hojně nabízeny především v souvislosti s okupací ČSSR vojsky Varšavské smlouvy: „*... turné mezi studenty pro mne asi byla prvním vstupem do politiky. Možná, že tady je kořen toho, že jsem přišel do politiky po roce 1989 se schopností promluvit před tisícovkou lidí v sále do mikrofonu, což u nás na začátku nebylo až tak úplně samozřejmé.*“¹⁵

Klíčový vliv této akademické instituce však podle některých pamětníků nelze omezovat jenom na dobu uvolněných šedesátých let. Například podle Dušana Třísky bylo pro normalizované Československo neobvyklé, že knihovna Ekonomického ústavu ČSAV obsahovala volně přístupnou západní literaturu, dokonce v angličtině, a měl k ní přístup i kdokoli z široké veřejnosti, kdo o ni po-

¹¹ **Seznam zahraničních cest:**

1965 Mezinárodní škola mladých ekonomů – Francie, Annecy, 4 týdny Téma akce: Jak překonat bariéry rozvoje.

1966 – Studijní pobyt Ústav pro studium ekonomického rozvoje Neapol – 5 měsíců.

1966 – Studijní pobyt Ekonomický ústav Akademie věd v Bělehradě – Jugoslávie 2 týdny.

1967 – Studijní pobyt EÚ AV NDR v Berlíně – 3 týdny.

1968 – Porada delegátů Mezinárodní problémové komise AV socialistických zemí – Weimar, NDR, 1 týden.

1968 – Seminář „*Měnová politika a úloha centrální banky*“ – Alpbach Rakousko – 3 týdny, účastníci reprezentanti centrálních bank ze světa.

1969 – Jednoseměstrální pobyt na Cornellské universitě v USA 4 měsíce – studium obecné ekonomické teorie, matematické statistiky a ekonometrie.

1969 – Účast na celosvětové konferenci marxistických ekonomů ve Varšavě, Polsko – 1 týden.

1970 – Studijní pobyt v Ústavu světové ekonomiky akademie věd SSSR Moskva – 3 týdny, během pobytu několik přednášek v AV a EI v Leningradě.

1970 – Porada delegátů Mezinárodní problémové komise AV socialistických zemí, Varana, Bulharsko, 1 týden.

¹² Tomáš JEŽEK, *Ježkovy voči*, Praha 2007, s. 139.

¹³ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 10.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž, s. 11.

žádal.¹⁶ Tříska soudí, že právě institucionální zázemí (prostory a peníze, které tehdejší režim této skupině ekonomů poskytoval) bylo nezbytné pro rozvoj československého ekonomického myšlení v osmdesátých letech, jelikož ekonomii nelze, na rozdíl od filozofie, *vyučovat v kotelně*.¹⁷

V tomto případě je však nutné upozornit na to, že pro posrpnový režim v Československu, který sice na oko tvrdě Šikovy reformní snahy odsoudil, byla ekonomie důležitou vědou, jež pomáhala přinášet poznatky využitelné při řízení hospodářství. Nelze tak určit, do jaké míry se jedná o sebe stylizaci a do jaké míry o nepochopení toho, co s ekonomy tehdejší socialistická garnitura zamýšlela. Navíc v době pozdního socialismu byl přístup k zahraniční literatuře kromě ekonomů (také například pro sociology) celkem vzato nic neobvyklého. Zásadní otázkou však bylo, kdo se k ní mohl dostat. V tehdejší Univerzitní knihovna existovala například i sbírka *Libri prohibiti*, kam se bylo možné dostat na základě povolení.

Ačkoli se moje práce obdobím pražského jara nezabývá do hloubky, pokládám za nutné do příspěvku zařadit alespoň kratičké nástin tehdejších reformních diskuzí. Během 60. let v duchu liberalizačních tendencí ve společnosti bylo možné začít pokládat otázky doposud tabuizované a formulovat odvážnější hypotézy, i co se ekonomické teorie týká. „*Ota Šik v přímé polemice se Stalinem, v duchu klasické smithovské a Marxovy ekonomie, odvodil příčiny zbožní výroby (trhu) z rozvinuté dělby práce v industriální společnosti, rehabilitoval kategorii podnikových zájmů a jejich diferenciaci i rozpornost.*“¹⁸ Aktuálním tématem se tedy zdálo být to, čemu dnešní mikroekonomie říká teorie firmy, tehdy nazývané teorie socialistického podniku. Pro účely této práce zde uvedu značně zjednodušující vzhled do této problematiky.

Pro tehdejší anglosaskou ekonomii, která je dnes v podstatě většinovým pohledem, je cíl podniku (firmy) jasně daný, je to maximalizace zisku. Zisk je z definice maximalizován při takovém objemu produkce, kde se mezní náklady na jednotku produkce rovnají mezním výnosům z této jednotky. Tím se docílí nejefektivnějšího nakládání se vstupy, vzhledem k objemu výstupu, tedy neplývá se zdroji, hospodáří se efektivně. Zavedenou praxí v socialistickém bloku však místo toho byla orientace na maximalizaci objemových ukazatelů, což v praxi znamenalo najímání výrobních faktorů do té míry, dokud to mělo (byť sebemenší) vliv na růst těchto objemových ukazatelů (množství výstupu).

To nevyhnutelně vedlo k neehospodárnému nakládání se zdroji, protože motivace vedení podniku v tomto nastavení tvořila „věčně hladovou“ poptávku po

¹⁶ Dušan TRÍSKA: *Několik poznámek ke vzniku a imperiálním ambicím ekonomické vědy v České republice*, in: Kolektiv autorů, Václavu Klausovi: *Festschrift k významnému životnímu jubileu*, Praha, 2011, s. 292–297.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Zdislav ŠULC, *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*, Brno 1998, s. 34.

výrobních faktorech.¹⁹ Plánovači se tím pádem potýkali s problémem informační asymetrie, kdy museli zvažovat, kolik zdrojů přidělit podnikům, jejichž motivací bylo získat maximum možného, bez ohledu na ceny či vzácnost jednotlivých zdrojů. Vystávaly tedy velmi složité otázky, jako například do jaké míry je popsaný typ chování podniku možné usměrnit k efektivnějšímu chodu v rámci centrálně plánovaného hospodářství.²⁰

Ježek celé období hodnotí tímto způsobem: „*Celé dějiny ekonomické reformy 60. let jsou vlastně dějinami pokusů o nalezení mechanismu hmotné zainteresovanosti (...) snažil jsem se obnažit tu logickou prázdnotu, že když mzdy to dělat nemohou, protože mají svou vlastní logiku utváření, že to musí být zisk a lidé s ním spojení. Slovo kapitalista však padnout nemohlo. Součástí naší profese bylo umět říci věci bez použití zakázaných slov.*“²¹

Hlavní pozornost reformních ekonomů se tak soustředila na nalezení cenového mechanismu založeného na myšlence pružných cen, které by odpovídaly skutečné poptávce a nabídce na trhu, a to nejen spotřebním, ale i trhu kapitálu a na trhu práce. Nejednalo se však o ceny v dnešním slova smyslu, které jsou utvářeny trhem, nýbrž o plánované ceny, jejichž rovnovážnost měli plánovači zajistit vhodnou volbou vzájemných relací odpovídajících nabídce a poptávce a neustálou centrální korekcí.²²

Tyto snahy lze označit za úsilí o reformu v rámci systému. Václav Klaus a lidé z jeho okolí však toto parciální řešení odmítali a tvrdili, že změna musí být systémová a komplexní, má-li být účinná.²³ Tento jejich „radikální“ postoj se projevoval při jejich aktivitách ve veřejném prostoru spojených s Klubem mladých ekonomů (zkráceně KMEN). Tuto organizaci založil v roce 1968 Václav Klaus, načež se stal jejím prezidentem.²⁴ KMEN byla organizace přidružená k České společnosti ekonomické (zkráceně ČSE), kterou do května 1968 vedl Ota Šik, než z důvodu své vytiženosti kvůli povinností ve vládě nepožádal o uvolnění z funkce, aby byl následně jeho nástupcem zvolen Karel Kouba.²⁵ Kouba také později po Šikovi nastoupil do role ředitele EÚ ČSAV, což byl tehdy významný krok. KMEN uspořádal v prosinci téhož roku v Liblicích Symposium o podniku, přičemž sborník²⁶ z tohoto setkání byl jedinou publikací, kterou orga-

¹⁹ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980, s. 55.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Petr Maxmilián HUSÁK – Tomáš JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách: rozhovory s Tomášem Ježkem*, Praha 1997, s. 46.

²² Z. ŠULC, *Stručné dějiny ekonomických reform*, s. 36.

²³ Jan TOMEŠ, *Mladí ekonomové s mladými myšlenkami*, in: Československý rozhlas, Praha 1968, 34/1968, s. 2.

²⁴ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 12.

²⁵ Historie ČSE [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: http://www.cse.cz/cs/o_cse/13.html.

²⁶ *Kmen: Symposium o podniku*, Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1968.

nizace stihla vydat.²⁷ Klaus později, už jako prezident, o tomto období hovořil jako o *kritice Šikovy reformy zprava*.²⁸

V případech výše sborníku KMENU se zaměřím na dva příspěvky. Jedním je příspěvek Václava Klause s názvem *Úvaha o vztahu vlastnictví k vnitřní struktuře socialistického podniku*²⁹ a druhým článek Lubomíra Mlčocha *Socialistický podnik a racionální hospodářství*.³⁰ Na důvody, které ho vedly k založení Klubu mladých ekonomů, vzpomíná Klaus o třicet let později takto: „*Generace přicházející se vždycky střetávají s generacemi odcházejícími a já jsem se automaticky stal přirozeným vůdcem tehdejší mladé generace, generace, která vystudovala v šedesátých letech, oproti generaci let padesátých nebo – v době Oty Šíka dozívajícím – názorům ještě starším. I proto jsem v roce 1968 založil první organizaci, kterou jsem kdy založil, Klub mladých ekonomů, nebo KMEN, a stal jsem se jeho ‚prezidentem‘. Byla to organizace, která měla tehdy asi 350 členů.*“ S tímto gasetovskými deterministickým vlivem generace na dynamiku doby se setkáme v podobném pojetí také u avíza rozhovoru v Československém rozhlasu, o němž bude řeč později.³¹

Nejprve k příspěvku Lubomíra Mlčocha. Zabývá se, tak jako ostatní studie ve sborníku, socialistickým podnikem. Mlčoch musel během normalizačních čístek opustit Vysokou školu ekonomickou a místo toho byl zaměstnán v Tesle, což mělo za následek, že měl kontakt s reálnou podobou socialistického podniku.³² Na téma podniku napsal Mlčoch ještě jako zaměstnanec VŠE povážlivě množství textů, jejichž hlavní myšlenky byly destilovány v publikaci pro Graduační školu EÚ, a Kupka s Klackem (pamětníci tehdejších událostí, kteří se později zúčastní také bankovních seminářů) je shrnují následovně:

²⁷ Historie ČSE [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: http://www.cse.cz/cs/o_cse/13.html.

²⁸ Luděk NAVARA, *Prezident Klaus: Dubčekovi jsem nevěřil* [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: https://zpravy.idnes.cz/prezident-klaus-dubcekovi-jsem-neveril-fcg-domaci.aspx?c=A050821_203001_domaci_miz.

²⁹ Václav KLAUS, *Úvaha o vztahu vlastnictví k vnitřní struktuře socialistického podniku*, in: Kmen: Symposium o podniku, s. 41–51.

³⁰ Lubomír MLČOCH, *Socialistický podnik a racionální hospodaření*, in: Kmen: Symposium o podniku, s. 69–81.

³¹ Podobně s pojmem generace pracuje španělský filosof José Ortega y Gasset v jedné ze svých knih: José ORTEGA Y GASSET, *Úkol naší doby*, Praha, 1969.

³² Jan KLACEK – Václav KUPKA, *Obroda české ekonomie. Pražské jaro v Ekonomickém ústavu*, s. 48. [nepublikováno] Při této citaci je nutné odůvodnit její použití. Studii napsala dvojice pamětníků a účastníků semináře Jan Klacek a Václav Kupka, kteří se se skupinou reformních ekonomů okolo Václava Klause znali už z dob společného působení v Ekonomickém ústavu ČSAV. Ve své studii Klacek a Kupka popisují období reformních 60. let v EÚ ČSAV a vzpomínají i na Klub mladých ekonomů a semináře Václava Klause v 80. letech. Tato studie je cenným pramenem vzpomínek, který jsem se rozhodl s dovolením autorů ve své práci použít, ačkoliv zatím ještě nebyla publikována. To by se však mělo do konce roku změnit a studie by měla být otištěna v časopise Soudobé dějiny, který vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

„– odmítá pojetí (socialistického) podniku jako pasivního vykonavatele rozhodnutí nadřazených orgánů, a tedy přiznává podniku ekonomickou subjektivitu,

– zároveň odmítá představu makroekonomické racionality systému, který by ignoroval mikroekonomickou racionalitu podniků (princip racionálního hospodaření),

– vnější prostředí podniku charakterizuje jako netržní, s různou mírou ne-parametrickosti,

– přičemž interakce mezi podniky a centrálními orgány v předeterminované struktuře cílů a úkolů má charakter smlouvání (licitace), při níž podnik využije svých informačních toků.

Jakkoliv dnes může někdo s despektem tvrdit, že je to konstatování samozřejmé, před padesáti lety bylo zásadní a navíc riskantní. “³³

Ve svém příspěvku ve sborníku KMENU se věnuje třem různým koncepcím socialistického podniku, avšak na konci stojí jeho neradostné konstatování: „Celá tato stať může vyvolávat skepsi nebo vcelku oprávněné výtky pro nekonstruktivní přístup. Avšak i pouhé kritické zamyšlení nad problémem může být někdy užitečnější než vytváření vlastních koncepcí za každou cenu. “³⁴ Z myšlenkového obsahu i této autorovy poznámky můžeme mezi řádky vytušit přesvědčení o nemožnosti reformovat současný systém, což potvrzují i Klacek s Kupkou ve svém článku díky krátké poznámce o zmíněném textu pro Graduační školu EÚ³⁵: „V další části textu MLČoch pokračuje, když aplikuje teorii na tehdy dominantní ukazatel hrubé výroby a komparuje chování socialistického podniku s chováním soukromé firmy maximalizující zisk. Výsledkem analýzy je ‚drsné‘ konstatování, verifikující domněnky jak týmu Šikových reformátorů, tak i Goldmannových makroekonomů³⁶: ‚marginální produktivity variabilních výrobních činitelů jsou ... nižší ... než v rovnovážné situaci podniku ziskového, a rovnovážný stav centralistického podniku znamená vyšší úroveň nákladů.‘ Suma sumárum „srovnatelný podíl výrobní spotřeby v produktu je ... vyšší než u podniku ziskového.“³⁷

Klaus ve svém článku rozebírá dvě existující předlohy fungování podniku v socialismu. Klíčovou pasáží jeho článku je tato krátká pasáž: „Socialistická ekonomika může mít oba druhy společenského vlastnictví, může si je dokonce měnit a vybrat si takovou formu vlastnictví, která je z hlediska priorit a cílů této společnosti nejeefektivnější, protože se mi zdá, že nejdůležitější není vlastnictví,

³³ Tamtéž, s. 49.

³⁴ L. MLČOCH, *Socialistický podnik a racionální hospodaření*, s. 81.

³⁵ J. KLACEK – V. KUPKA, *Obroda české ekonomie*, s. 49–50. [nepublikováno]

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Lubomír MLČOCH, *Teorie firmy*, učební materiál Graduační školy, Praha, 1970, s. 218–219 (doslovná citace převzata z Klackovy a Kupkovy studie).

ale jeho důsledky.“³⁸ Funkčnost podniku tak podle něj závisí na vlastnictví.³⁹ Geršl studii komentuje takto: „*Pak Klaus vyjmenovává (poměrně precizně) jednotlivé výhody a nevýhody obou modelů se závěrem, že konečným řešením bude jistá forma kompromisu (a doufá, že to bude ta, která vezme spíše výhody modelů a minimalizuje nevýhody). ... zde Klaus vůbec neuvádí možnost soukromého vlastnictví, a to ani jako teoreticky úspěšnou a funkční, avšak politicky neprůchodnou variantu. Je pravdou, že na druhou stranu ani nekritizuje soukromé vlastnictví, prostě se k němu nevyjadřuje jako k potenciální variantě. Tak odvážné myšlenky se ještě v 60. letech pravděpodobně neprobíraly.*“⁴⁰ Tuto Klausovu opatrnost později potvrzuje i Ježek: „*On (Klaus) vždycky říkal: jsme teď a tady, a musíme se starat o to, aby to fungovalo co nejlépe v rámci daných omezení. Proto také odmítal hovořit ještě v říjnu a listopadu 89 o soukromém vlastnictví, neboli odmítal hovořit o světě, který je sice hezký, ale není na dosah.*“⁴¹

KMEN se představuje

Sborník *Symposium o podniku* však nebyl jediným výrazným veřejným vystoupením KMENu v době předsrpnového Československa. Trojice jeho členů – Miroslav Toms, Jan Klacek a Václav Klaus – poskytla v srpnu 1968 odvážné interview Československému rozhlasu moderované Ing. J. Tomešem (autorem avíza).⁴² Klaus a Klacek budou poté společně publikovat do sborníků bankovních seminářů a setkají se i v politice, jak už bylo naznačeno výše, jeden v barvách ODS, druhý za ČSSD. Pořad s názvem *Klub mladých ekonomů zahajuje*, měl být odvysílán ve čtvrtek v 17:05.⁴³ Nikdy k tomu však nedošlo, jelikož den předtím, ve středu 21. srpna 1968, obsadily Československo vojska Varšavské smlouvy.

Zda nebylo interview odvysíláno z důvodu jeho přílišné citlivosti na pokyn pracovníků rozhlasu, nebo instrukcí vyšších míst už se nikdy nedozvíme. Záznam předtočeného interview pravděpodobně neexistuje.⁴⁴ Do dnešní doby se tak dochovalo pouze avízo a svědectví Václava Klause, který na rozhovor vzpomíná v interview pro deník MF Dnes po necelých 40 letech následovně: „*V KMENU jsme byli velmi radikální a bouřliví. Natočil jsem se dvěma třemi kolegy půlhodi-*

³⁸ Václav KLAUS, *Úvaha o vztahu vlastnictví k vnitřní struktuře socialistického podniku*, in: Kmen: Symposium o podniku, s. 46.

³⁹ Adam GERŠL, *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*, Praha 2006, s. 54.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ P. M. HUSÁK – Tomáš JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 37.

⁴² J. TOMEŠ, *Mladí ekonomové s mladými myšlenkami*, in: Československý rozhlas, Praha, 1968, 34/1968, s. 2.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Tuto informaci mi poskytli pracovníci archivu ČRo, kteří mi pomohli dohledat alespoň avízo. Nevylučuji, že kopie rozhovoru někde v hlubinách archivu existuje, ale najít ji v kilometrech záznamů velmi obtížné, časově náročné a takřka nemožné.

nový rozhovor na téma útoku na reformu zprava. A řekli jsme tam neuvěřitelně agresivní slova na tehdejší dobu. Tenkrát existoval týdeník Československý rozhlas, kde dopředu uveřejnili avízo, na co se mohou posluchači těšit. A když jsem viděl program a v něm informaci o tom rozhovoru, říkal jsem si, to bude neuvěřitelný skandál. Absurditou je, že to byl poslední výtisk před 21. srpnem, takže samozřejmě ten rozhovor už nebyl potom odvysílán. To je dnes jen takový střípek, ale tenkrát, když jsem viděl dopředu oznámení o tom rozhovoru, říkal jsem si: ,To bude pěkná mela‘.“⁴⁵

Tato kratičká ukázka, která nakonec zřejmě jako jediná z rozhovoru přežila, je však i po 50 letech od jejího publikování fascinujícím náhledem do myšlení tehdejší mladé generace ekonomů. Že se editorovi textu zdál rozhovor už tehdy velmi provokativní, můžeme soudit z části posledního odstavce, kde upozorňuje: „Myšlenky, které uvádíme, jsou pochopitelně vytrženy ze souvislosti a tak se může stát, že jim čtenář bude přikládat jiný význam. Jde nám však jenom o ilustraci pořádku, chceme pouze naznačit ,o č e m b u d e ř e ě‘ (sic!).“⁴⁶ Avizovaný obsah rozhovoru je vypsán v bodech, z nichž některé zde okomentuji. I vzhledem k autorovu varování je zde uvádím v doslovném přepisu:

*„Dřívější hlavní ekonomická opozice v čele s profesorem Šikem se stala oficiální a je třeba vytvořit jakousi oponenturu, jakousi kritiku.“*⁴⁷ Šik a jeho spolupracovníci se stali z avantgardy ekonomických kruhů jejím hlavním proudem, takže mladá generace kolem Klause cítí potřebu se vůči němu vymezit a kritizovat. Tato potřeba dle mého názoru pramení z generačního předělu mezi oběma tábory.

„Soudobá politická ekonomie, v Marxově slova smyslu, začíná být něčím poněkud odlišným, od soustavy ekonomické teorie, která by byla potřebná pro řízení národního hospodářství.“ Členové KMENU zde dle mého názoru buď tvrdí, že klasická Marxova ekonomie dnes již není vhodným nástrojem pro správu hospodářství, nebo tvrdě odmítají politickou ekonomii socialismu, které pečovala o velmi konzervativní pojetí marx-leninské ekonomické teorie. Bez širší kontextualizace (která však vzhledem k absenci zvukového záznamu není možná) není možné se bez problémů přiklonit s jistotou na jednu ani druhou stranu.

„Chtěli bychom si dovolit luxus akademické diskuze, který zatím nebyl možný.“ Volání po akademické diskusi, kde by se mohli volně střetávat myšlenkoví oponenti. Akademická diskuze, totiž měla i v 60. letech určité hranice, které nebylo radno překračovat – viz Klausova opatrnost ve vyjadřování o soukromém

⁴⁵ Luděk NAVARA, *Prezident Klaus: Dubčekovi jsem nevěřil* [online].[cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: https://zpravy.idnes.cz/prezident-klaus-dubcekovi-jsem-neveril-fcg-/domaci.aspx?c=A050821_203001_domaci_miz.

⁴⁶ J. TOMEŠ, *Mladí ekonomové s mladými myšlenkami*, in: Československý rozhlas, Praha, 1968, 34/1968, s. 2.

⁴⁷ Tamtéž.

vlastnictví, která se táhne až hluboko do 80. let, čímž de facto respektoval do určité míry charakter tehdejší socialistické ekonomiky.

„Existuje paradoxní situace způsobená tím, že na obecnou soustavu znalostí, víceméně v ortodoxním pojetí, je nakupena řada moderních analytických názorů, které jsou mnohdy v rozporu s tím, co platí v té obecnější soustavě.“ Soudím, že jde o kritiku, že tehdejší ekonomové se snaží svázat chod podniků s určitou kvantifikovatelnou veličinou, ale nesmí to být zisk, tak jako v kapitalismu, což v praxi znamená, že se vytvořil nefunkční hybrid zastaralé ekonomické ideologie a moderních metod. Pro funkčnost ekonomiky jsou nezbytným předpokladem tržně tvořené ceny, které v modelu socialistické ekonomiky neexistovaly.

„Stačí nám takový trh, jaký se zatím u nás rozvíjí? Pod slovem trh chápeme pouze trh zboží, nikoliv trh práce a kapitálu...“ Opatrné nakousnutí toho, zda není potřeba rozšířit trh zboží (tak jak se to plánovalo v rámci ekonomické reformy) také na práci a kapitál, což by fakticky znamenalo zavedení trhu v soustavě socialistického hospodářství. Aplikace této kritiky do praxe by, dle mého názoru, znamenala vznik jakéhosi smíšeného systému autoritativního mocenského centra s velmi málo regulovaným kapitalismem, tak jak to dnes vidíme v Číně. Toto je dle mého názoru jádro Klausovy kritiky vůči Šikově ekonomické reformě, které bude moci naplno rozvinout po roce 1990, kdy ji veřejně definitivně odmítne a rozhodne se jít cestou zavedení kapitalismu společně s dalšími mladými ekonomy let šedesátých.

Na závěr je nutné opětovně zmínit, že kromě Mlčocha a Klause ve sborníku KMENu publikovali svoje studie také Josef Kreuter, Václav Kupka, Josef Fogl a Miloš Zeman, kteří budou později součástí tvrdého jádra Klausových seminářů v bance. Že mezi oběma skupinami existuje velká propojenost a Klaus na tuto organizaci nikdy nezapomněl, svědčí fakt, že Klaus v roce 2001 na jedné akci Mladých konzervativců (mládežnické organizace ODS) vzpomíná: *„... protože se pamatuji, že jsem před dobou, která se mi zdá skoro nedávnou, zakládal KMEN, Klub mladých ekonomů, a že se dlouhou dobu skupinka ekonomů kolem mě nazývala Mladí ekonomové, i když jsme stárli. Někdy v závěru 70. let jsme udělali seminář, takový ne zcela veřejný, a nazvali jsme ho Mladí ekonomové po deseti letech a v roce 1986 jsme udělali v rámci mnou organizovaných bankovních seminářů VTS seminář s názvem Mladí ekonomové po dvaceti letech. Dneska je to tedy Mladí ekonomové po třiceti letech nebo snad už i více.“*⁴⁸ Jakékoliv informace jako datum, čas, nebo místo semináře *Mladí ekonomové po dvaceti letech* se nám nezachovaly ani ve sbornících, ani ve spisu StB. Nicméně v již zmiňované knize *Ekonomická věda a ekonomická reforma* z roku 1991 najdeme alespoň text, který si Klaus pro toto setkání připravil.⁴⁹ Předpokládám tedy, že se

⁴⁸ Václav KLAUS, *Demontáž centrálně plánované ekonomiky a cíle transformace*. [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: <https://www.klaus.cz/clanky/1085>.

⁴⁹ Václav KLAUS, *Ekonomická věda a ekonomická reforma: (statě, eseje)*, Praha, 1991, s. 215–219.

uskutečnilo, což dokazuje, že i během mnou sledovaného období bývalí členové KMENU rádi vzpomínali na staré časy a nebránili se setkání, opět pod patronátem Václava Klause.

Odchod z EÚ ČSAV

Klaus tak sice byl výrazným odpůrcem Šikovy teorie, bylo to však odmítání s veškerým respektem a úctou. Byl to totiž Šik a liberální atmosféra v Ekonomickém ústavu ČSAV, co mu podle jeho slov umožnilo od podzimu 1964 zabývat se skutečnou ekonomikou a objevit, že ekonomie je něco úplně jiného, než co ho učili na VŠE.⁵⁰ Šik si navíc Klause jako oponenta velmi vážil. Exprezident po letech vzpomíná, že Šik mu krátce po svém jmenování do pozice místopředsedy vlády dokonce nabídl, aby se stal jedním z jeho poradců.⁵¹ Paradoxně tak učinil v době, kdy už Klaus obeznamoval veřejnost se západní ekonomikou a pokoušel se o aplikaci neoklasické makroekonomické teorie na socialistickou ekonomiku.⁵²

Václavu Klausovi se po událostech ze srpna 1968 vyhnula první velká vlna čistek v Ekonomickém ústavu. Sice byl nestraník, ale zároveň se prakticky nepodílel na Šikově reformě, ke které se stavěl kriticky. Nicméně jeho (byť opatrně formulované) názory stejně nebyly v souladu s postupující normalizací. Při únorové prověrce v roce 1971 mu byl vystaven pracovní politický posudek, který doporučoval jeho přesun do praxe: „... přístup Ing. Klause k teoretickým problémům nebylo možno vždy charakterizovat jako důsledně marxistický. Proto mu bylo po pracovní – politickém pohovoru doporučeno, aby byl na jeden až dva roky vyslán na stáž do hospodářské praxe. Po jejím absolvování a podle jejích výsledků bude znovu posuzována vhodnost jeho návratu mezi teoretické pracovníky ústavu.“⁵³

Po svém nuceném odchodu z EÚ zamířil Klaus do SBCS. Po necelých třech letech v bance se Klaus skutečně pokusil o návrat a zaslal 31. ledna 1974 dopis řediteli EÚ ČSAV doc. Niklovi, ve kterém jej žádá o znovupřijetí mezi teoretické pracovníky ústavu.⁵⁴ Ten ale jeho žádost zamítl, takže byl nucen zůstat v bance.⁵⁵ Z toho také zřejmě pramenila určitá zatrpklost, kterou na něm pozorují někteří účastníci jeho seminářů.⁵⁶

⁵⁰ Václav KLAUS – Karel HVÍŽDALA, *První zprava*, Praha, 1992, s. 28.

⁵¹ Luděk NAVARA, *Prezident Klaus: Dubčekovi jsem nevěřil*. [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: https://zpravy.idnes.cz/prezident-klaus-dubcekovi-jsem-neveril-fcg-/domaci.aspx?c=A050821_203001_domaci_miz.

⁵² A. GERŠL, *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*, s. 58.

⁵³ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného zpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 2. část, s. 33.

⁵⁴ Tamtéž, 3. část, s. 62.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Tamtéž, 3. část, s. 58.

Klausovo setrvání v bance tak mělo za následek, že měl možnost za dalších několik let založit semináře v rámci bankovní ČSVTS. Na své přátele a známé z EÚ ČSAV však, kvůli nucenému odchodu, nezapomněl a byli na jeho sezeních častými hosty.⁵⁷ Nechyběli tak staří spolupracovníci jako například Tomáš Ježek a Lubomír Mlčoch, ale přidal se také třeba Dušan Tríska, který byl ve skupině novou, neokoukanou tvář. Ostatně třeba Klaus a Tríska se poznali až o mnoho roků později, na konci let sedmdesátých, na lyžařském kurzu EÚ ČSAV pro děti, během jarních prázdnin. Tam se Klausovi dostali úplnou náhodou, jelikož jedna z Trískových kolegyně otěhotněla a na kurz tím pádem mohl jet jako instruktor Václav Klaus s manželkou, ačkoliv byl z akademie věd už dávno vyhozen.⁵⁸

Semináře

Níže zmíněný seminář v roce 1985 pod hlavičkou bankovní pobočky Československé vědecko-technické společnosti pokračoval v tradici, díky níž pořádal Klaus z funkce vědeckého tajemníka podobná setkání už pátým rokem.⁵⁹ Na toto místo Klause pomohl dosadit František Vencovský, tehdejší poradce guvernéra SBCS a žák Karla Engliše.⁶⁰ Na seminářích se řešily různá témata, včetně současných trendů v západní vědě, ale účastníky spojoval podle názoru StB především kritický pohled na současný stav československého hospodářství.⁶¹ Pokud se této linie někdo nedrží, Klaus ho *zesměšní a pokusí se jeho vystoupení znevažít*.⁶² První seminář se uskutečnil 5. února 1980 a od té doby je Klaus spolu na s dalšími členy výboru ČSVTS pořádá zhruba jednou až dvakrát za měsíc.⁶³

⁵⁷ Klaus na posrpnové změny v EÚ ČSAV vzpomíná v osobním dopise, který mi adresoval takto: „*Nikoli, nikdo nebyl vyhozen z práce už v roce 1968. Všechno mělo svůj čas, i Dušek odešel až v dubnu 1969. Nejdříve vyměnili prezidenta ČSAV, někdy v roce 1969, ten začal vyměňovat ředitele ústavů, ti začali vyhazovat náměstky a vedoucí odborů, atd. Nejdříve vyhazovali vyloučené z KSČ, pak teprve došlo na nestraníky, tedy i na mne. Z EÚ ČSAV jsem byl vyhozen jako jediný nestraník. Tomáš Ježek jako straník byl vyškrtnut z KSČ a vyškrtnutí (na rozdíl od vyloučených) tam zůstávali. Proto můj odchod v únoru 1971 byl naprosto normální, do ústavu jsem chodit mohl, ale nic tam ode mne nikdo nechtěl.*“

⁵⁸ Jaroslav ŠIMÁČEK, „Václav Klaus mi zachránil život,“ *priznal Tríska. A Klausovou pozlobila paměť* [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: <http://www.blesk.cz/clanek/zpravy-politika/387183/vaclav-klaus-mi-zachranil-zivot-priznal-triska-a-klausovou-pozlobila-pamet.html>.

⁵⁹ Viliam BUCHERT – Zuzana JANEČKOVÁ, *Klaus: Tužil jsem, že mě sledují*, MF Dnes, 13. 6. 2007, roč. 17., č. 164, s. 1.

⁶⁰ Tento detail mi sdělil Václav Klaus při osobním rozhovoru

⁶¹ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného zpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 3.

⁶² Tamtéž, 3. část, s. 41.

⁶³ Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha, Sborník referátů č. 1, 1980 – Data prvních pěti seminářů je uvedeno v obsahu sborníku.

Podle jednoho z konfidentů: „Diskuze na seminářích bývají velmi rušné a dlouhé“.⁶⁴

Jak už bylo naznačeno, semináře probíhaly od února 1980. Poslední seminář se podle všeho uskutečnil 9. 1. 1986 od půl čtvrté v budově na adrese na Příkopě číslo 3.⁶⁵ Byl v pořadí sedmapadesátý a jeho hlavním tématem bylo: *Problemy rovnováhy jednotlivých měnových sektorů v osmdesátých letech (z pohledu měnového plánu banky)*.⁶⁶ Je velice nepravděpodobné, že po tomto semináři se uskutečnil nějaký další, jelikož je poslední, o kterém se zmiňuje spis tajné policie, jež krátce po jeho konání zamezila pořádání dalších setkání.⁶⁷ Sborníky, které se ze setkání mezi roky 1980 a 1985 dochovaly a tvoří páteř této práce, nejsou pramenem popisujícím vše, co se na seminářích dělo. Jedná se pouze o soupis referátů a koreferátů přednesených na seminářích za určité období. Období, z jakého příspěvky pocházejí, je zpravidla uvedeno na prvních stranách sborníku. Dále byla součástí sborníků rubrika ohlasů a připomínek, která byla od roku 1982 rovněž zaznamenávána ve sbornících.⁶⁸ Ta obsahuje písemnou podobu úryvků z debat mezi jednotlivými seminaristy.

Nedílnou součástí seminářů byla také následná diskuze, která součástí sborníků pochopitelně není. Ovšem o které se podle vzpomínek účastníků lze domnívat, že destilovala největší množství intelektuálního kapitálu, jehož si účastníci sezení cení i zpětně.⁶⁹ Klaus o mnoho let později vzpomíná, že diskuze, které se na semináři vedly, byly *víceméně úplně stejné, jako ty, které vedl v Centru pro ekonomii a politiku*, jenž po revoluci založil.⁷⁰ Strípky některých diskuzí jsou zaznamenány ve spisu StB na Klause.

Pro potřeby této práce jsem se však rozhodl nesoustředit na obsah referátů zaznamenaných ve sbornících. K tomuto kroku mě vedlo hned několik pohnutek: 1) Celková, komplexní a hloubková analýza obsahu referátů, koreferátů, ohlasů a připomínek přesahuje moje ekonomické znalosti, rozsah a cíl této práce. Bude z mého pohledu prospěšnější, když se tohoto úkolu zhostí další badatelé. 2) Tvzení a tvrdá data obsažená ve sbornících často nelze verifikovat, jelikož nejsou zpracovány klíčové fondy pramenů (fond ÚV KSČ a Státní plánovací komise), které by dovolovaly zjistit skutečný stav československého hospodářství té doby.

⁶⁴ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 57.

⁶⁵ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 18.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Tamtéž, 4. část, s. 20–25.

⁶⁸ Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha, Sborník referátů č. 2, 1982, s. 101–108.

⁶⁹ Karel DYBA, *K otázce hloubky, délky a charakteru transformační recese*, in: Kolektiv autorů, *Václavu Klausovi: Festschrift k významnému životnímu jubileu*, Praha, 2011, s. 57.

⁷⁰ V. KLAUS – P. P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu*, s. 33–34.

Uspořádán není ani fond Státní banky československé.⁷¹ Oficiální data navíc byla často falšována. Existoval tak fatální rozdíl mezi *deklarovaným* a *skutečným* stavem ekonomiky, na což účastníci seminářů v diskuzi naráží.⁷² 3) Intelektuální kapitál, který není možné spolehlivým způsobem kvantifikovat, či změřit, tvoří dle mého názoru nejdůležitější přínos seminářů. Na tom se shodnou jak sám Klaus⁷³, tak Dyba⁷⁴ a Ježek⁷⁵, kteří patřili k nejaktivnějším členům seminářů. Pro popsání myšlenkového světa seminářů je totiž dle mého názoru zásadnější, kdo na semináře chodil a byl jejich aktivním členem než to, co se nakonec objevilo ve sbornících referátů⁷⁶.

Účastníci

Bankovní semináře tvořily jedinečný mix lidí z mnoha oblastí ekonomického života. Scházeli se na nich lidé přímo ze Státní banky československé v Praze, akademického prostředí, vlády a praxe. Toto dělení bude přesněji popsáno v další podkapitole. Ve sbornících je totiž vždy u každého příspěvku uvedeno jméno autora a instituce, v níž je zaměstnán. Díky těmto údajům se mi podařilo účastníky rozdělit podle jejich zaměstnání a počtu příspěvků. Pokud byl daný jedinec uveden ve sborníku, s jistotou to znamená, že byl alespoň jednou aktivním účastníkem semináře, protože na něm přednesl určitou formu referátu. Referáty v písemné podobě se vždy po jejich přednesení odevzdávaly Václavu Klausovi, který je následně za pomoci své sekretářky přepsal na stroji a vytvořil

⁷¹ Archiv ČNB na můj dotaz o existenci dalších materiálů kromě sborníků uvedl: „*K tomu Vám sdělujeme: studium fondu Státní banka československá v souvislosti s Vámi uvedeným tématem s sebou nese jisté překážky. Zprv fond Státní banka československá není uspořádáný, a proto je orientace v tomto fondu velmi obtížná. Naši badatelé však tento fond běžně studují. Ke studiu se nepředkládají pouze písemnosti mladší třicet let, jak stanovuje zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů v platném znění. Dále je studium limitováno zákonem č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů.*“ Je také otázkou, zda by důkladné studium tohoto fondu přineslo nějaké nové a klíčové materiály, které by zásadním způsobem ovlivnily pohled na semináře. Dle mého názoru, ovlivněného konzultacemi s pamětníky, nikoliv.

⁷² ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 2.

⁷³ V. KLAUS – K. HVÍŽĎALA, *První zprava*, s. 28.

⁷⁴ K. DYBA, *K otázce hloubky, délky a charakteru transformační recese*, in: Kolektiv autorů, *Václavu Klausovi: Festschrift k významnému životnímu jubileu*, s. 57.

⁷⁵ P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 36–38.

⁷⁶ Předem počítám s výtkou, že v práci se často opírám o nekritické přebírání výkladu pamětníků. Bohužel pro jejich fundamentální dekonstrukci nejsou v současné době badatelům dostupné klíčové prameny jak institucionální povahy, tak jakékoliv další dokumenty blíže přibližující semináře jako takové.

požadovaný počet kopií v množném banky, jednou za několik měsíců příspěvky svázal do sborníků a rozeslal.⁷⁷

V tabulce č. 1 uvádím kompletní jmenný seznam aktivních účastníků seminářů mezi roky 1980 a 1985. Tito účastníci mají alespoň jeden příspěvek mezi referáty a koreferáty ve sbornících. V tabulce je také uvedeno pracoviště a celkový počet příspěvků ve sbornících. Celkem se dle tohoto seznamu prokazatelně zúčastnilo a referovalo na semináři během pěti let devadesát lidí z různých sfér hospodářského života. Pracoviště u dvou účastníků seminářů není ve sbornících uvedeno. Jedná se konkrétně o Josefa Goldmanna a Bohumila Suchardu. V obou případech není pracoviště uvedeno pravděpodobně z důvodu, že ve sledovaném období byli kvůli vysokému věku již v penzi.

Tabulka č. 1 Jmenný seznam účastníků na bankovních seminářích mezi lety 1980 – 1985

Autor	Pracoviště	Celkový počet příspěvků na seminářích, (1980–1985)
Angelis, Ivan	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Bakule, Václav	AKADEMICKÁ SFÉRA	2
Beneš, Dušan	SBČS	3
Beneš, Václav	SBČS	1
Blaas, Aladár	SBČS	2
Bouchal, Milan	VLÁDA	2
Čáp, Václav	VLÁDA	1
Černý, Oldřich	VLÁDA	1
Červová, Alena	SBČS	1
Činčera, Zdeněk	SBČS	2
Daněček, Jiří	SBČS	1
Dědek, Oldřich	AKADEMICKÁ SFÉRA	2
Dlouhý, Vladimír	AKADEMICKÁ SFÉRA	5
Dyba, Karel	AKADEMICKÁ SFÉRA	6
Farský, Miroslav	AKADEMICKÁ SFÉRA	1

⁷⁷ Tyto detaily mi sdělil při osobním rozhovoru Václav Klaus. Bohužel není možné je jakkoliv relevantním způsobem doložit v pramenech.

Flek, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Fogl, Josef	VLÁDA	3
Gerža, Milan	SBČS	1
Goldmann, Josef	NENÍ DOSTUPNÉ	1
Hába, Zdeněk	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Habr, Jaroslav	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Hlaváček, Jiří	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Horváth, Július	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Hrnčíř, Miroslav	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Hubáček, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Chrudina, Ladislav	VLÁDA	1
Chvojka, Petr	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Janáček, Kamil	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Ježek, Tomáš	AKADEMICKÁ SFÉRA	4
Jindra, Vladimír	SBČS	1
Kaftan, Ota	SBČS	1
Klacek, Jan	AKADEMICKÁ SFÉRA	2
Klaus, Václav	SBČS	18
Knap, Stanislav	VLÁDA	1
Kočárník, Ivan	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Kohoutek, Miloslav	PRAXE	1
Kolanda, Miroslav	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Koliha, Jiří	SBČS	1
Košťel, Miroslav	SBČS	3
Kouba, Karel	PRAXE	1
Koubek, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Kraus, Vlastimil	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Krejča, František	SBČS	3
Kreuter, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Kubálek, Jaromír	VLÁDA	1
Kubín, Miloslav	VLÁDA	1
Kupka, Václav	AKADEMICKÁ SFÉRA	6

Leszczynski, Roman	SBČS	1
Libnar, Dušan	VLÁDA	1
Matějka, Jaromír	VLÁDA	2
Mervart, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Mlčoch, Lubomír	PRAXE	6
Musil, Miloslav	PRAXE	1
Nachtigal, Vladimír	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Nálevka, Jiří	SBČS	1
Nešporová, Alena	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Nešvera, Václav	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Novotný, Vladimír	VLÁDA	1
Olmová, Gabriela	PRAXE	1
Pecháček, Petr	SBČS	3
Pelej, Jiří	VLÁDA	1
Pelikán, Josef	VLÁDA	1
Pešek, Antonín	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Ptáček, Milan	SBČS	1
Rudlovčák, Vladimír	SBČS	5
Sekerka, Bohuslav	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Stíbal, Josef	VLÁDA	1
Stráský, Jan	SBČS	3
Studýnka, Bohumil	SBČS	1
Sucharda, Bohumil	NENÍ DOSTUPNÉ	1
Suk, Adolf	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Šebek, Alféd	SBČS	1
Španěl, Jiří	AKADEMICKÁ SFÉRA	2
Šrein, Zdeněk	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Šujan, Ivan	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Talíř, Václav	SBČS	1
Tříška, Dušan	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Tvrdoň, Jiří	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Vančík, Michal	VLÁDA	1

Vaner, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Velek, Jan	SBČS	1
Vencovský, František	VLÁDA	2
Vepřek, Jaromír	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Vintrová, Růžena	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Vít, Jan	SBČS	3
Walter, Jaromír	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Zahradník, Jaromír	SBČS	1
Zeman, Karel	AKADEMICKÁ SFÉRA	1
Zeman, Miloš	AKADEMICKÁ SFÉRA	3
Zieleniec, Josef	AKADEMICKÁ SFÉRA	1

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2. 1985. (vlastní úprava).

Josef Goldmann (1912–1984) byl náměstkem Státního úřadu plánovacího, v 50. letech byl souzen v rámci politických procesů, avšak byl částečně zproštěn obžaloby. Přesto si před nástupem do akademické sféry odseděl několik let ve věznici v Leopoldově, kde si v té době odpykával trest také například budoucí československý prezident Gustáv Husák. V šedesátých letech působil v Ekonomickém ústavu ČSAV s Šikem, Klausem a dalšími. Goldmann na seminářích vystoupil v roce 1984 a jednalo se o jedno z jeho posledních veřejných vystoupení, protože ještě téhož roku zemřel.⁷⁸ Jeho příspěvek ve sbornících je posledním, který kdy napsal a byl redakci odevzdán několik dní před jeho smrtí.⁷⁹ Goldmann se ve svém příspěvku věnuje makroekonomickému přístupu k hledání vhodné adaptace ekonomiky na vnější impulsy.⁸⁰

Bohumil Sucharda (1914–2009) byl v letech 1948–1950 výkonným ředitelem Mezinárodního měnového fondu a mezi lety 1967–1969 zastával post ministra financí ČSSR. V období po roce 1970 byl odstaven z politického života, proto mezi lety 1971–1979 působil na pozici ekonomického pracovníka v SBČS.⁸¹ Sucharda přednesl na seminářích v roce 1984 příspěvek k 40. výročí Bretton–Wo-

⁷⁸ Jan KLACEK – Václav KUPKA, *Obroda české ekonomie*, s. 28 a 46. [nepublikováno]

⁷⁹ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1984, s. 1.

⁸⁰ Tamtéž, s. 5–14.

⁸¹ Václav BONĚK – Jan KREJČÍ – Jiří KROUPA – Jan PAVEL, *Historie Ministerstva financí 1918–2004*, Praha 2004, s. 70.

odské konference, která předurčila charakter mezinárodního měnového systému v poválečném období.⁸²

V obou případech se tak jednalo o nesporné kapacity československé ekonomie. Goldmanna znal Klaus zřejmě ze společného působení v Ekonomickém ústavu ČSAV a Kupka s Klackem dokonce ve své studii vidí jistou paralelu mezi uvažováním na seminářích ČSVTS v bance a Goldmannem.⁸³ Klaus poznal Suchardu pravděpodobně jako spolupracovníka v bance. Při výslechu ohledně seminářů v roce 1985 účastník seminářů Josef Hubáček vzpomíná, „že se seminářů zúčastní takové kapacity jako je Bohumil Sucharda, Kouba, Olmová“.⁸⁴ Suchardovo jméno tak mělo zvuk i mezi účastníky seminářů a je vzhledem k svědectví klidně možné, že na seminář docházel pravidelně, což však není možné zjistit ze sborníků.

Na závěr je nutné upozornit na pozoruhodný aspekt. Mezi přispěvateli do sborníků nalezneme pouze čtyři ženy – Alenu Nešporovou, Gabrielu Olmovou, Alenu Červovou a Růženu Vintrovou, které shodně napsaly po jednom příspěvku. První jmenovaná má sice také jeden text v rubrice ohlasů a připomínek, ale přesto se jedná o zanedbatelný podíl na celkovém počtu textů. Z dat tak vyplývá, že semináře byly téměř výhradně mužskou záležitostí a ženy se na nich podílely minimální měrou.

Z pramenů, ani výpovědí seminaristů není patrné, proč tomu tak bylo. Důvodem možná mohl být nízký počet žen na pozicích v akademické, bankovní a dalších sférách ekonomiky, z nichž se rekrutovali účastníci Klausova semináře. Data potvrzující tuto tezi však chybí. Stojí za zmínku, že socialistické Československo mělo také naprosté minimum ministryň. Nejvýraznější z nich byla Ludmila Jankovcová. Jako historicky první členka československé vlády ještě v sociálnědemokratických barvách nastoupila v roce 1947 na funkci ministryně průmyslu v rámci vlády Klementa Gottwalda. O rok později už pomáhala aktivně slučování své mateřské strany s KSČ. Následně ještě zastávala post ministryně výživy, a dokonce i pozici místopředsdkyně vlády v kabinetu Viliama Širokého. Po roce 1968 byla jako příznivkyně reformního křídla ve straně odstraněna z politického života a svůj obrat dokonala podpisem Charty 77.⁸⁵

V grafu č. 1 je uveden počet příspěvků ve sbornících podle autora. Autoři referátů jsou seřazeni abecedně. V grafu č. 2 jsou stejní lidé seřazeni sestupně

⁸² *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 2, 1984, s. 53–64.

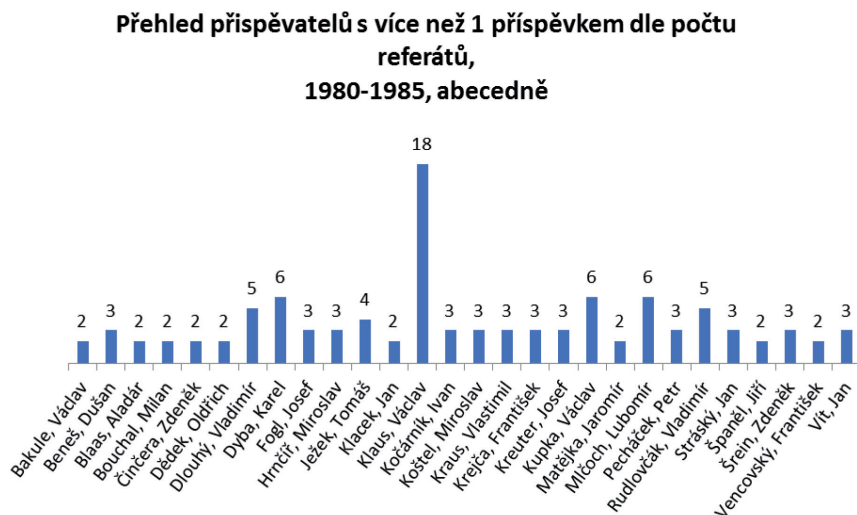
⁸³ Jan KLACEK – Václav KUPKA, *Obroda české ekonomie*, s. 46. [nepublikováno]

⁸⁴ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného zpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 58.

⁸⁵ Ludmila Jankovcová [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1945-1960-csr/klement-gottwald-1/ludmila-jankovcova-41768/>.

podle počtu příspěvků. V grafu jsou zaneseni pouze lidé, kteří měli ve sbornících dva a více příspěvků. Těchto autorů je celkem 29, což je necelá třetina z celkového počtu 90 aktivních účastníků, kteří jsou ve sbornících autory referátů. Z toho vyplývá, že se prokazatelně zúčastnili více než jednoho setkání, přednesli na nich referát a tvořili tím pádem tvrdé jádro seminářů. Těchto 29 účastníků seminářů se podílelo z celkového počtu 168 příspěvků na 103 z nich. To činí 63,7 % příspěvků, tedy zhruba na dvou třetinách všech referátů. Jejich vliv na chod a témata seminářů byl tedy klíčový.

Graf č. 1 Abecední seznam příspěvůatelů.

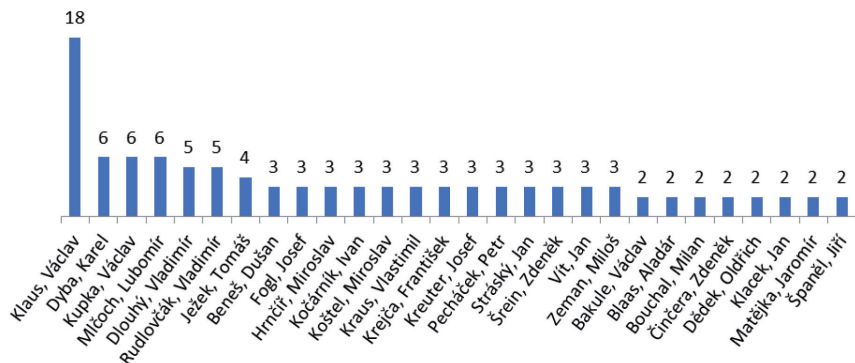
Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2, 1985. (vlastní úprava).

Pokud se podíváme pozorně na jména v tvrdém jádru účastníků, zjistíme, že v seznamu figuruje značné množství významných figur liberálně demokratické éry. Na první pohled samozřejmě upoutají jména dvou prezidentů a předsedů vlád Miloše Zemana a Václava Klause. Zemanův vliv na semináře byl však nepopíratelně menší než Klausův. Dalo by se s trochou nadsázky možná i tvrdit, že byl dokonce nulový.⁸⁶ Současný prezident totiž v první řadě pořádal pod hlavičkou

⁸⁶ Klaus mi dotaz ohledně Zemanova vlivu v osobním dopise odpověděl následovně: „Zemanův vliv byl nulový. Za šest let jsem ho tam pouze několikrát já pozval. On s nimi neměl žádnou spojitost.“ Zeman však byl součástí tvrdého jádra seminářů, proto se mi zdá označovat jeho vliv za nulový možná poněkud přehnané.

Graf č. 2 Příspěvatelé podle počtu příspěvků

Přehled příspěvatelů s více než 1 příspěvkem dle počtu referátů, sestupně 1980-1985

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2, 1985. (vlastní úprava).

ČSVTS za Sekci prognostiky na Novotného lávce vlastní semináře, k nimž se ještě vrátíme.⁸⁷ Navíc už tehdy byly jejich názory velmi odlišné.⁸⁸ To se v plné míře samozřejmě projeví až po roce 1990, ale počátky jejich letitých sporů jsou právě na akademické půdě už od šedesátých let.⁸⁹

Jak vzpomínají Kupka s Klackem: (*semináře byly*) „edukativní příprava na makroekonomické úlohy po roce 1990.“⁹⁰ Není tak náhodou, že se z nich rekrutovalo velké množství úspěšných politiků. Uvedme kromě Zemana a Klause několik případů. Na semináře za Klausem do banky docházelo hned pět ministrů jeho první vlády z let 1992–1996. Na seminářích se z nich nejvyšší měrou podílel Karel Dyba, který má ve sbornících šest příspěvků, a v roce 1992 se stal prvním ministrem hospodářství v české vládě. Na svém postu setrval až do roku 1996. Dalším účastníkem seminářů byl Ivan Kočárník, který byl mezi lety 1992 a 1997 místopředsedou obou Klausových vlád a zároveň ministrem financí. Kočárník

⁸⁷ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 58.

⁸⁸ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 92–93.

⁸⁹ Tamtéž.

⁹⁰ J. KLACEK – V. KUPKA, *Obroda české ekonomie*, s. 46. [nepublikováno]

napsal do sborníků celkem tři příspěvky. Velmi úspěšným politikem se po roce 1990 stal Josef Zielenec, který byl prvním ministrem zahraničních věcí ČR v obou Klausových vládách a poté zastával mezi lety 2000–2004 funkci senátora a mezi lety 2004–2009 byl poslancem Evropského parlamentu. Do roku 1998 byl členem ODS, do zbytku funkcí kandidoval jako nezanímaný za politická uskupení. A i když do sborníků zapsal pouze jediný příspěvek, a tím pádem ho neřadím mezi zástupce *tvrdého jádra*, tak se vzhledem k jeho pozdější politické kariéře domnívám, že na semináře hojně docházel a často se účastnil diskuzí, což byl důvod, proč si ho Klaus po vstupu do politiky zvolil za jednoho ze svých nejbližších spolupracovníků. Čtvrtým budoucím ministrem, který se setkání účastnil byl Vladimír Dlouhý. Dlouhý je od roku 2014 až dodnes prezidentem Hospodářské komory ČR a v době Klausových vlád zastával post ministra průmyslu a obchodu. Na sbornících se podílel pěti příspěvky. Posledním budoucím ministrem z éry Václava Klause je Jan Stráský, který byl za ODS ministrem dopravy a ministrem zdravotnictví. Stráský byl také posledním předsedou vlády České a Slovenské Federativní Republiky a po abdikaci prezidenta Václava Havla mu připadly některé prezidentské pravomoci. V tomto krátkém období před rozpadem státu tak byl v přeneseném slova smyslu *prezidentem na půl úvazku*.⁹¹ Klaus tak dosadil po pádu komunistického režimu v době transformace ekonomiky na důležité posty ve státě lidi, kteří mu byli názorově blízcí, jelikož se znali z jeho seminářů a několik let se konfrontovali s jeho myšlenkami.

Z dalších významných účastníků a příspěvatelů je nutno zmínit Lubomíra Mlčocha, který byl externím poradcem Václava Havla a mezi lety 1997–2003 děkanem FSV UK. Od roku 2008 je také díky jmenování papežem Benediktem XVI. členem Papežské akademie společenských věd. Nelze pominout ani celkový přínos seminářům ze strany Tomáše Ježka, který byl blízkým přítelem Václava Klause, a to i přes zásadně rozdílný pohled na ekonomii jako vědu. Ježek, coby zastánce rakouské ekonomické školy, viděl ekonomii jako vědu o chování lidí a odmítal její matematizaci, což vedlo k mnohdy přátelsky vyostřeným debatám, kdy na něj Klaus s Třískou „ječeli“, že „Hayek, to není ekonomie, to si dělej po pracovní době.“⁹² Ježek a Klaus spolu také o podobě a obsahu seminářů často debatovali, což vyplývá i ze spisů StB.⁹³ Ježek napsal do sborníků „pouze“ čtyři příspěvky, ale o to aktivnější byl v rubrice ohlasů a připomínek, kde má pět textů. V neposlední řadě je nutné zmínit Jana Klacka, který má ve sbornících dva příspěvky a byl stínovým ministrem financí Miloše Zemana.⁹⁴

Václav Klaus však přesto zůstává naprosto dominantní figurou seminářů. Karel Dyba dokonce vzpomíná, že se o setkáních často referovalo jako o *Klausov-*

⁹¹ Petr ŠTĚPÁNEK, *Jan Stráský: prezident na půl úvazku*, Praha, 1993.

⁹² P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 44–45.

⁹³ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného zpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 2. část, s. 1–2.

⁹⁴ V. KLAUS, P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu*, s. 350.

vých seminářích.⁹⁵ S počtem osmnácti příspěvků mu nemůže konkurovat žádný další z účastníků. Klaus napsal za pět let do sborníků stejný počet příspěvků, jako Dyba, Kupka a Mlčoch dohromady, což je úctyhodný výkon, pokud přihlédneme k faktu, že ještě celou akci, včetně referentů, zajišťoval a organizoval výrobu samotných sborníků. Klaus nemá žádný referát pouze v jediném z dvanácti sborníků. V druhém sborníku z roku 1984 sice nemá plnohodnotný příspěvek, ale za to má alespoň příspěvek v rubrice ohlasů a připomínek⁹⁶, které se budeme věnovat na jiném místě. V průměru má i tak více než jeden příspěvek na sborník. Klaus byl v těchto letech tedy neobyčejně publikačně produktivní, a navíc hraje v československé ekonomické obci pozitivní roli organizátora celé akce.⁹⁷ Václav Klaus byl skutečně díky množství, charakteru textů, přípravě a organizaci seminářů nepřehlédnutelnou figurou, okolo které se celý tento myšlenkový svět odehrával. Stejně to zřejmě viděli i účastníci seminářů. Například Miroslav Kerouš při výslechu na polici v roce 1985 uvedl, že „že Klaus je motorem seminářů.“⁹⁸ Tyto zkušenosti navíc dokázal Klaus po pádu komunistického režimu zužitkovat k tomu, aby se stal úspěšným politikem.

Rubrika ohlasů a připomínek

V rámci setkání zaznamenaných ve sbornících probíhala po přednesení referátů diskuze mezi účastníky semináře. Jak už bylo řečeno výše, diskuze ve sbornících zaznamenaná není. Několik málo střípků je obsaženo ve spisu StB. Ve sbornících se však od druhého sborníku z roku 1982 objevuje tzv. *Rubrika ohlasů a připomínek*.⁹⁹ Rozhodl jsem se příspěvky z této rubriky nezařadit do původních příspěvků referátů, protože jsou svým charakterem odlišné od zbytku textů. Autoři, kteří publikovali v této rubrice, totiž polemizují s některými příspěvky buď přímo v daném sborníku, nebo v některém z předešlých. Někdy se stává, že jednotlivé reakce diskutérů jednoho na druhého jsou zaznamenány v témže sborníku. I přesto je často velmi složité udržet s autory linii diskuze a zároveň, z důvodů již zmíněných, ověřovat tvrzení v rubrice obsažená. Příspěvky zařazené do rubriky samozřejmě musely být odevzdávány Václavu Klausovi jako editorovi písemnou formou, jinak by do sborníků nebyly zařazeny. Už z tohoto vyplývá, že dané příspěvky nejsou odrazem skutečné diskuze, která na setkáních probíhala.

⁹⁵ K. DYBA, *K otázkám hloubky, délky a charakteru transformační recese*. In: Kolektiv autorů. *Václavu Klausovi: Festschrift k významnému životnímu jubileu*, s. 57.

⁹⁶ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha*, Sborník referátů č. 2, 1984, s. 105–116.

⁹⁷ A. GERŠL, *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*, s. 87–88.

⁹⁸ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 55–56.

⁹⁹ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBCS Praha*, Sborník referátů č. 2, 1982, s. 101–108.

Že písemná verze diskuze otištěná ve sbornících ani zdaleka neodpovídala tomu, co na semináři skutečně zaznělo, projevilo se patrně především v případě *Úryvků z diskuzních vystoupení na jubilejním 50. ekonomickém semináři*¹⁰⁰, což bude později demonstrováno za pomoci spisu tajné policie. Četnost příspěvků jednotlivých autorů v této rubrice je ilustrována v grafu č. 3.

Graf č. 3 Příspěvatelé v rubrice ohlasů a připomínek podle počtu příspěvků

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2, 1985. (vlastní úprava).

Na počet příspěvků v této rubrice opět vedou Klaus a Ježek, což jen podtrhává jejich důležitost pro celý chod seminářů a následné diskuze. A také to, že s různými autory referátů rádi vedli polemiky, obsah jejich příspěvků jim nebyl lhostejný a bedlivě poslouchali.

V této rubrice se také objevuje několik jedinců, kteří nemají žádný referát-ní příspěvek ve sbornících, ale jejich autorství v této rubrice dokazuje, že se seminářů účastnili. Jelikož však nepřednesli na seminářích žádný referát zaznamenaný ve sbornících, řadím je mezi tzv. pasivní účastníky. Jedná se konkrétně

¹⁰⁰ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1985, s. 88–100.

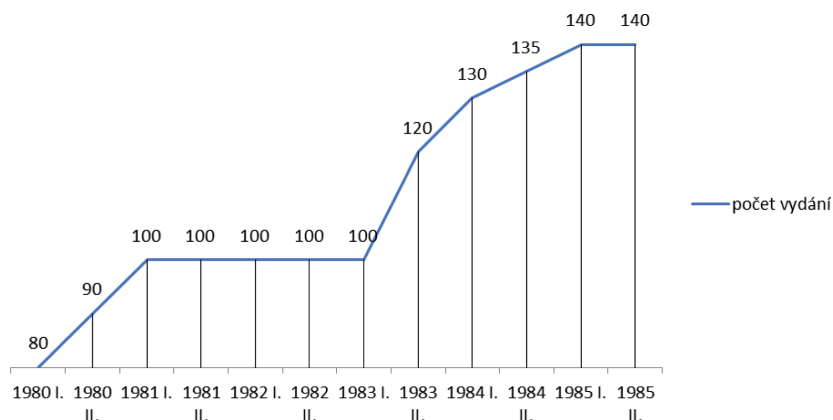
o šest lidí.¹⁰¹ S nimi celkový zaznamenaný počet účastníků na semináři stoupne na 96 lidí.¹⁰²

Náklad

Dalším zajímavým aspektem sborníků je množství, v němž byly vydávány. Jejich náklad je vždy na zadních stranách jednotlivých sborníků. Tato čísla zobrazuje graf č. 4.

Graf č. 4 Vývoj nákladu sborníků Ekonomické modelování v čase

Počty vydání sborníků, oficiální údaje, chronologicky

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2, 1985. (vlastní úprava).

¹⁰¹ V této rubrice se však autoři podepisovali pouze iniciálou křestního jména a příjmením, proto jsou tímto způsobem (pro přehlednost i všichni ostatní) zaneseni do grafu. Jedinou výjimkou je Richard Salzmann, který se podepsal do sborníku celým jménem. Podle Klausových vzpomínek se jedná o Richarda Salzmann, který byl mezi lety 1996–2000 senátorem za ODS. Václav KLAUS – Petr P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu: hovory V. K. s Petrem Hájkem nejen o tom, co bylo, je a bude*, s. 350.

¹⁰² Nemělo by se v této souvislosti zapomínat na Dušana Trísku, který „vymyslel“ Kuponovou privatizaci. Sice má ve sbornících jen jediný příspěvek, k semináři o Debreuovi, ale soudě podle vyprávění pamětníků a účastníků také porevolučních seminářů v CEPu byl Trískův přínos naprosto klíčový. Sice také neměl referáty a nepsal do sborníků, nicméně chodil téměř na každý seminář a v první řadě se aktivně účastnil debaty. Z toho také pramení Klausova důvěra, proč si ho vybral jako svého náměstka na ministerstvo financí ČSFR.

Čísla uvedená v grafu nám říkají hned několik zajímavých věcí, ale v první řadě je nutno zmínit, že oficiální čísla nákladu uvedená ve sbornících neodpovídala skutečnému počtu sborníků, které byly vytištěny. Klaus opakovaně po revoluci ve svých knihách přiznává, že sborníky tiskl v mnohem větším nákladu – zhruba 200–300 kusů.¹⁰³ Klaus falešné číslo na tiráži sborníků zdůvodňuje tím, že odpovídalo počtu členů bankovní pobočky ČSVTS.¹⁰⁴ Tím se zřejmě snažil bránit tomu, aby ho někdo nenařknul z toho, že zneužívá fondy, kancelářské potřeby a vybavení banky pro soukromé účely.

Kerouš také na policii vypověděl, že Klaus rozesílal pozvánky na semináře pro mimobankovní účastníky zásadně sám.¹⁰⁵ To by mělo tedy v praxi znamenat, že pozvánky na semináře byly členům bankovní pobočky ČSVTS rozesílány automaticky, zřejmě skrze sekretářku, která Klausovi pomáhala také s přepisováním příspěvků do sborníků.¹⁰⁶ Oficiální čísla však ukazují, že během inkriminovaných pěti let, z nichž máme počet nákladu sborníků k dispozici, výrazně stoupl počet členů bankovní pobočky ČSVTS. Nabízí se domněnka, že příčinou nárůstu členů ČSVTS mohly být právě Klausovy semináře a zájem o ně. Ze spisu tajné policie je totiž patrné, že během období pořádání seminářů se tyto přednášky rozšířily i za hranice Prahy.¹⁰⁷

Typologie účastníků

Aktivní účastníci seminářů se dělili na čtyři různé skupiny: Akademická sféra, SBČS, Vláda a Praxe. Typologie, kterou jsem pro tuto práci vytvořil je pouze umělým konstruktem. Budoucí badatelé ji mohou samozřejmě ignorovat a podle svých potřeb přeformulovat. Pro účely mé práce se mi však zdálo toto dělení užitečným. Toto členění z hlediska počtu lidí a počtu příspěvků zobrazují grafy č. 5 a č. 6.

¹⁰³ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 25. a V. KLAUS, *Ekonomická věda a ekonomická reforma*, s. 9.

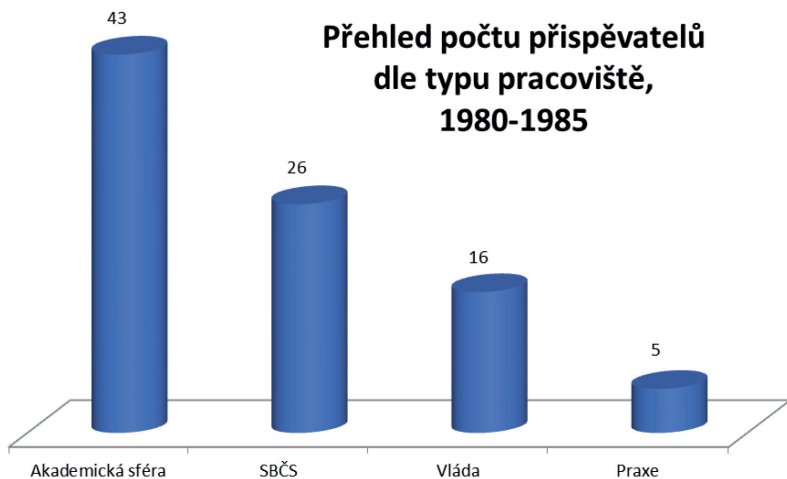
¹⁰⁴ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 25. Klaus mi tuto informaci také potvrdil při osobním rozhovoru.

¹⁰⁵ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 56.

¹⁰⁶ Klaus je pak v rozmnožovně kopíroval pochopitelně sám, aby si mohl udělat tolik kopií, kolik chtěl. Tuto informaci mi také potvrdil při osobním pohovoru.

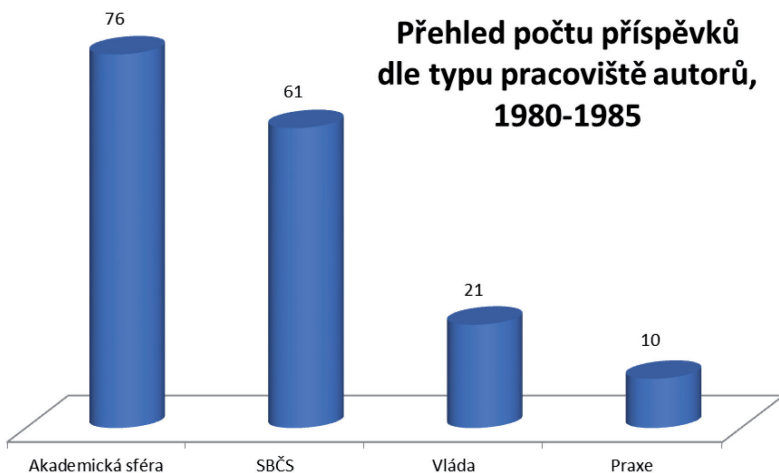
¹⁰⁷ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 30.

Graf č. 5 Počet autorů referátů dle pracoviště

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2. 1985. (vlastní úprava).

Graf č. 6 Počet autorů referátů dle pracoviště

Zdroj: *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2. 1985. (vlastní úprava).

Konkrétní pracoviště, zahrnutá pod každou jednotlivou skupinu, jsou uvedena v příloze práce. Dělení na tyto části má za cíl ukázat rozvrstvení celé skupiny aktivních účastníků, která se na seminářích scházela. Jednotlivé skupiny aktivních účastníků jsem charakterizoval takto:

SBČS – Lidé ze Státní banky československé, jejímž zaměstnancem Václav Klaus byl, a pro něž byl seminář primárně určen. Tito lidé byli v kontaktu především s finančními aspekty československého hospodářství.

Akademická sféra – Seminaristé, kteří působili na vysokých školách, výzkumných ústavech a dalších akademických pracovištích. Oni přímo ovlivňovali svými pracemi a další činností diskuzi o ekonomické teorii a dalších aspektech ekonomické vědy. Navíc ověřovali funkčnost, nebo nefunkčnost modelu centrálně plánované ekonomiky ČSSR.

Vláda – Účastníci seminářů, kteří měli díky svému zaměstnání vliv na určování a chod československé ekonomiky.

Praxe – Lidé, kteří pracovali jako ekonomové v praxi mimo banku a byli tedy v kontaktu s praktickou stránkou skutečného stavu československého hospodářství.

Nejednalo se tedy v žádném případě o homogenní skupinu nepřístupnou pro lidi zvenčí. Seminaristé byli lidé, kteří se ve svém zaměstnání zabývali různými oblastmi ekonomiky ČSSR a byli s nimi v kontaktu. Na tom lze demonstrovat, že myšlenky, které Klaus a spol. na semináři šířili, měly velký dopad na mnoho důležitých lidí jak v akademické, tak decizní sféře. Účastníci setkání se znali ze zaměstnání, z dřívějšího společného působení v institucích a semináře rozhodně nebyly uzavřeny ani členům KSČ. Předpokládám, že mnoho lidí z akademické sféry se znalo s Klausem díky jeho působení v EÚ ČSAV v 60. letech. Je nutno se zmínit o několika výjimkách, které nelze jasně zařadit ani do jedné z uvedených skupin.

Prvními dvěma případy jsou už výše uvedení ekonomové Josef Goldmann a Bohumil Sucharda, kteří byli v době přednesení svých referátů na semináři už pravděpodobně v penzi.¹⁰⁸ Dalšími výjimkami je trojice seminaristů, kteří během sledovaných pěti let změnili zaměstnání. Změnili zaměstnání, avšak paradoxně vždy v rámci institucí, které jsou v typologii zastoupeny. Václav Kupka byl podle sborníků zaměstnán v roce 1980 v EÚ ČSAV, ale v roce 1984 už na Úřadu předsednictva vlády ČSSR. František Vencovský, který z Klause učinil vědeckého tajemníka bankovní pobočky ČSVTS,¹⁰⁹ pracoval v roce 1980 v SBČS, v roce 1984 byl už však pracovníkem Státní plánovací komise, klíčového vládního orgánu v systému centrálně plánovaného hospodářství. Poslední výjimkou je Ivan

¹⁰⁸ Oba dva jsem zařadil do příslušných skupin podle toho, kde se s nimi Klaus setkal a mohl je díky osobnímu kontaktu pozvat na seminář. Goldmann byl tím pádem zařazen do akademické sféry, protože se s Klausem potkali v EÚ ČSAV. Sucharda je počítán do sféry SBČS, jelikož byl společně s Klausem mezi lety 1971–1979 zaměstnán v bance.

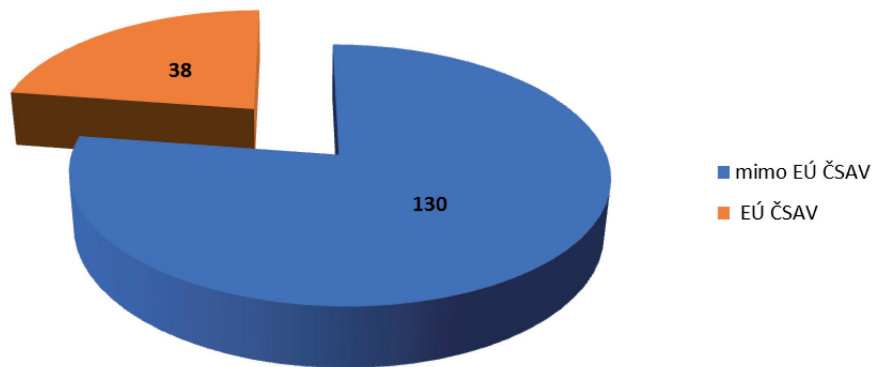
¹⁰⁹ Tento detail mi sdělil při osobním pohovoru Václav Klaus.

Kočárník, který v roce 1983 pracoval v VÚFÚS, ale v roce 1985 už byl pracovníkem Federálního ministerstva financí. Všichni tři tak přešli do skupiny vláda, která byla nejbliž k možnosti ovlivňovat chod ekonomiky ČSSR. Intelektuální kapitál načerpaný ze seminářů Václava Klause tím získal větší možnost reálně ovlivňovat dění v hospodářství.

Na grafech je vidět, že ačkoliv byl seminář záležitostí banky, konkrétně její pobočky VTS, zdaleka nejvíce aktivních účastníků seminářů (43) pocházelo z akademické sféry, konkrétně necelá polovina. Akademiků se na seminářích protočilo téměř o polovinu více než pracovníků banky (26). V případě počtu příspěvků však tento markantní rozdíl mizí. Musíme totiž mít na paměti, že Václav Klaus byl zařazen do sféry SBČS a jeho publikační činnost kvantitou vysoce převyšuje všechny další účastníky semináře. On byl středobodem myšlenkového světa setkání bankovní VTS. Z těchto dat usuzuji, že se jednalo spíše o záležitost akademických kruhů než bankovních. Tvrdé jádro kolem Klause totiž navíc tvořili v některých případech lidé, se kterými se znal z EÚ ČSAV, z časů, kdy v ústavu Václav Klaus působil.

Graf č. 7 Podíl referentů z EÚ ČSAV na sbornících

Podíl příspěvků autorů z EÚ ČSAV na celkovém počtu příspěvků, 1980-1985

Zdroj: Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha, Sborník referátů č. 1, 1980 – Sborník referátů č. 2, 1985. (vlastní úprava).

Pokud se podíváme na výšeč počtu příspěvků referentů z EÚ ČSAV (viz graf č. 7) a jemu přidružených pracovišť¹¹⁰, tak zjistíme, že jejich příspěvky tvořily zhruba čtvrtinu všech referátů ve sbornících. Pokud k nim však připočítáme i příspěvky Václava Klause (18), zjistíme, že tím celkový podíl stoupne na rovnou třetinu (56) všech referátů. A pokud se Klausovi a akademikům připočtou referáty tria Mlčoch, Fogl a Zeman, které společně s Klausem publikovali do sborníku KMENU¹¹¹, dostáváme se celkově na 65 příspěvků. Referenti spojení nějakým způsobem s touto akademickou institucí tak tvořili klíčovou součást sledované skupiny a dosah jejich myšlenek byl tím pádem značný. O to zajímavější to je, když si uvědomíme, že se tato skupina z části překrývá s budoucími elitními představiteli polistopadové éry.

Shrnutí

Důvodů, proč jsem se rozhodl ve své práci sborníky kvantifikovat a upřednostnil tak metodu prosopografie na místo důkladné obsahové analýzy, je několik. V první řadě mě k tomu vedlo zamyšlení nad zmínkou, kterou nalezneme ve spisu StB. Když se o semináře začala zajímat vyšší místa, uvedl Klaus ke sborníkům podle odposlechů, že *ve sbornících nemůže nikdo nic najít, na to, že si dává pozor*.¹¹² Autoři si ve sledovaném období vzhledem k podstatě vládnoucího režimu pochopitelně dávali pozor, co do svých referátů píšou. A pokud přesto v psaném textu někde referáty překročily únosnou mez, Klaus zřejmě jako jediný editor sborníků¹¹³ zasáhl a texty upravil tak, aby vypadaly neškodně.

Na druhou stranu je nutné upozornit, že Klaus mnoho svých textů ze seminářů a některé další, které ve sbornících zahrnuté nejsou, v roce 1991 vydal v knize *Ekonomická věda a ekonomická reforma*.¹¹⁴ Důležité je, že texty v knize jsou do písmene totožné s texty ze sborníků, což Klaus sám v rozhovoru s Karlem Hvížďalou potvrzuje.¹¹⁵ Jeho tvrzení jsem ověřil komparací obou zdrojů textu a Klaus mluví pravdu. Texty jsou skutečně totožné a je nutno dodat, že bez jakékoliv úpravy publikovat svoje texty z dob socialismu po roce 1989 skutečně nemohl každý. Na druhou se zde však otevírá otázka, jak moc odpovídaly realitě texty ostatních autorů. Dle mého mínění mohl Klaus v určitých místech texty editovat tak, aby působily na první pohled nezávadně, což není nic zavrženíhod-

¹¹⁰ Jejich jmenný seznam je taktéž uveden v příloze práce

¹¹¹ K nim je možné samozřejmě počítat Karla Koubu, Šíkova nástupce, ale protože ve zmíněném sborníku příspěvek nemá, nebyl do tohoto výčtu zařazen. Ve sbornících má navíc jediný referát, což by na celkovém obrazu důležitosti celé skupiny mnoho nezměnilo.

¹¹² ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 9.

¹¹³ Informaci, že byl jediným editorem mi Klaus sdělil při osobním pohovoru.

¹¹⁴ V. KLAUS, *Ekonomická věda a ekonomická reforma*, Praha, 1991.

¹¹⁵ V. KLAUS – K. HVÍŽĎALA, *První zpráva*, s. 28.

ného. Jedná se pouze o pochopitelnou ochranu před perzekucí z vyšších míst. Texty dalších seminaristů však nelze brát jako stoprocentně autentické po obsahové stránce v tom smyslu, že to, co se objevilo ve sborníku, slovo od slova samozřejmě nezaznělo na seminářích.

Dalším hlediskem, jak je možné sborníky zkoumat, je diskurz, který se v nich objevuje. Hvíždala ve zmíněném rozhovoru s Klausem říká, že na sbornících je pozoruhodný především jejich jazyk, který je úplně jiný, a hlavně nesignalizuje žádnou loajalitu k vládnoucí moci.¹¹⁶ Vzhledem k jejich tematické náplni tak bylo pochopitelné, že StB měla eminentní zájem na zavření seminářů. Otázkou je, zda čtenáři sborníků při čtení nevkládají vzhledem k autorství prací do svého porozumění a vnímání textu znalosti budoucích událostí a klíčový vliv účastníků semináře na ekonomickou reformu devadesátých let. Na druhé straně to může signalizovat rozpad oficiálního jazyka v osmdesátých letech, o kterém se zmiňuje Pullmann v *Konci experimentu*.¹¹⁷ Diskurzivní analýza příspěvků ve sbornících tak podle mého názoru může být validní, ale jedná se o metodu vhodnější spíše pro periodika než texty akademického charakteru.

Oproti tomu údaje jako jméno, pracoviště nebo samotná publikace textu ve sborníku dle mého přesvědčení pisatele žádným způsobem nestigmatizovala a nevystavovala ho žádnému nebezpečí perzekuce ze strany státu. Ačkoliv byly semináře v roce 1986 nakonec uzavřeny, ze všech jeho účastníků byl postižen pouze Václav Klaus. Hloubkovou analýzu ekonomického přínosu jednotlivých příspěvků nechám na dalších badatelích, protože míra odbornosti vyžadující hlubší zkoumání přesahuje mé skromné znalosti v tomto oboru, a navíc, jak už bylo řečeno na začátku, vyžaduje prameny z fondů, které dosud nebyly vydány. Otázkou je, jaké prameny se mohou v archivech skrývat. Po rozhovorech s pamětníky a účastníky seminářů se domnívám, že prameny použité v této práci jsou jedinými dostupnými písemnostmi dochovanými ze seminářů.¹¹⁸

To však neznamená, že příspěvky ve sbornících jsou bezcenné. Důležité z mého pohledu je, že v seznamu literatury u téměř každého referátu (a třeba i pozvánek) je zřejmé, že účastníci používali ke studiu a tvorbě textů západní cizojazyčnou literaturu. O její dostupnosti například v knihovně EÚ ČSAV se zmiňuje z pamětníků mimo jiné Dušan Tříška.¹¹⁹ Nebylo to ovšem tak, že ekonomové

¹¹⁶ Tamtéž, s. 27.

¹¹⁷ M. PULLMANN, *Konec experimentu*, s. 217–232.

¹¹⁸ Pamětníci se shodují na tom, že ze seminářů se nepožívaly žádné seznamy účastníků (ty si mohla pořizovat StB, ale byly společně s některými dalšími písemnostmi po uzavření vyšetřování zničeny), stenografické záznamy, ani cokoliv jiného. Po konzultaci s archivem ČNB se domnívám, že ani zpracování fondu SBČS nemůže přinést žádné nové materiály stěžejní pro výzkum těchto sezení. Snad kromě účtů, které by odhalily, kolik peněz vyčlenila banka na chod seminářů.

¹¹⁹ D. TRÍŠKA, *Několik poznámek ke vzniku a imperiálním ambicím ekonomické vědy v České republice*, in: Kolektiv autorů, Václavu Klausovi: Festschrift k významnému životnímu jubileu, s. 292–297.

v té době měli k dispozici absolutně všechny knihy ekonomického myšlení kapitalistických autorů. O tom, že v tomto oboru panovaly určité restrikce, svědčí fakt, že samizdatový překlad Hayekovy *Cesty do otroctví* z pera Tomáše Ježka vyšel až v roce 1990. Nezapomínejme také na to, že některé tematické okruhy sborníků vyzdvihují pamětníci i zpětně. Kupříkladu příspěvky k metodologii ekonomické vědy, analýzy chování socialistické firmy při plánování a aplikované ekonomické studie z oblastní zahraničního obchodu.¹²⁰ A samozřejmě nezapomínejme zejména na texty představující západní ekonomii, a to především přibližování díla nositelů Nobelovy ceny za ekonomii.¹²¹

Odpověď na otázku, proč se tato směs odborníků vytvořila právě na Klausových seminářích, je nasnadě. Vliv na to samozřejmě mělo místo konání. Praha byla mocenským, správním, akademickým i finančním centrem Československa. Koncentrace tolika vysoce postavených a kvalifikovaných pracovníků na tak malé ploše by mohla být těžko možná v jiném městě republiky. Svoji roli také nesporně sehrála osobnost Václava Klause, který měl touhu se neustále zdokonaľovat, šířit své myšlenky a měl potřebu mít pro své názory publikum.

Ježek na Klause v té době vzpomíná v podobném duchu: „*Klaus byl navíc zaměřen vždycky na organizování té naší skupiny, na vtahování nových lidí a kritické čtení jejich prací, kdežto já jsem tuto ambici nikdy neměl. Já jsem vždycky naopak inklinoval k tomu na chvíli odejít, dát si pauzu, věnovat se nějakému problému. Klaus měl vždycky potřebu publika, chtěl se před lidmi ukázat, ale zároveň je stmelovat, organizovat a dávat do kupy. To je jeho bytostná potřeba, takový on prostě je. Kdykoliv napsal nějaký text, okamžitě ho všem rozdál. Zkoušel lidi, jestli už četli tuhle věc nebo viděli támhle ten film, a když ho zpravidla neviděli, tak se strašně mlátil do čela, jak je možný, že jsou tak blbí, a ještě ho neviděli. Nikdo už nespočítá lidi, které tímhle způsobem přinutil, něco si přečíst a vyrovnat se mu. Jenomže on je druhý den ráno praštil přes hlavu zase něčím novým. Takovéto provokování, to je přesně jeho styl. Tato jeho role, viděno z jiného pohledu, byla velice užitečná. To jeho věčné provokování fungovalo myšlenkový katalyzátor.*“¹²² Tento úryvek dokazuje, že Ježek zpětně vidí celou skupinu jako propojenou pomocí intelektuálního kapitálu, jehož přenos Klaus svojí rolí povážlivě akceleruje.

Semináře pod dohledem

Rozhodl jsem se zařadit do své práce kapitulu věnující se spisů, který si na Klause tajná policie vedla, z důvodu, že je dle mého názoru nutné zprostředkovat

¹²⁰ K. DYBA, *K otázce hloubky, délky a charakteru transformační recese*, in: Kolektiv autorů, *Václavu Klausovi: Festschrift k významnému životnímu jubileu*, s. 57.

¹²¹ A. GERŠL, *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*, s. 88.

¹²² P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 44–45.

pohled na semináře zvenčí. V předešlých dvou kapitolách jsem se totiž opíral kromě pramenů také o to, co o zmíněných setkáních říkali především Klaus a Ježek. Vytěžení svazku StB by mělo vrhnout na zkoumanou problematiku jinou perspektivu, kterou nejsme schopni z memoárů a sborníků odhalit. Tajná policie totiž hned zkraje vyšetřování zavedla u Klause v kanceláři dlouhodobý odposlech a prohledala mu ji.¹²³ Kromě toho mu v bytě odposlouchávala telefon a v místě bydliště i pracoviště kontrolovala poštu.¹²⁴ Spolu s dalšími dokumenty tak měla StB skvělý přehled o všech Klausových aktivitách. Po proniknutí svazku *Kluk* na veřejnost v roce 2007 se kromě novinářů tímto pramenem zabýval z historického hlediska pouze částečně Jiří Suk ve své knize *Veřejné záchodky ze zlata*, který se Klausovým seminářům částečně věnuje v závěru své práce.¹²⁵ Její jádro však leží v 60. letech, a navíc neměl pro psaní kapitoly k dispozici sborníky ze setkání.

Zeman a ti další

Když StB v lednu 1984 zahajovala vyšetřování, jedním z prvotních impulzů bylo, že: „...*dochází k pravidelným schůzkám osob mezi něž patří i autoři sborníku vydaného Sportpropagem, který byl označen za nemarxistický a pravicový.*“¹²⁶ Autor zprávy měl na mysli sborník *Metodologické problémy společenskovo-vědního výzkumu budoucnosti*, kvůli kterému bylo oddělení téhož roku uzavřeno.¹²⁷ Klaus byl ve zmíněné publikaci autorem statí *K problému paradigmatu ekonomické vědy u nás*, která podle tajné policie budila *dojem ukřivđenosti*.¹²⁸ Spoluautorem sborníku byl i Miloš Zeman, který v téže době pořádal vlastní semináře pod hlavičkou ČSVTS. Oba semináře dokonce StB v jedné části vyšetřování spojovala: „*byly zadokumentovány 2 skupiny (semináře Klause a Zemana) těchto osob, jejich jádro tvoří osoby, kterým bylo v roce 1970 zrušeno členství z KSČ, byly z KSČ vyloučeny nebo jsou antisocialisticky a pravicově zaměřeny.*“¹²⁹ Tato představa o propojení obou skupin je však naprosto iluzorní.

¹²³ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 47.

¹²⁴ Tamtéž, 1. část, s. 21.

¹²⁵ Jiří SUK, *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*, Praha, 2016, s. 275–281

¹²⁶ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 7.

¹²⁷ Sportpropag (1973–1984). [online]. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sportpropag>.

¹²⁸ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 63.

¹²⁹ Tamtéž, 2. část, s. 58.

Zemanovy semináře byly v 80. letech fakticky pokračováním jeho seminářů z dřívějších dob.¹³⁰ Jen tehdejší prognostik vyměnil adresu v Kobylisích za Novotného lávku a zastřešující instituci Sportpropag za ČSVTS.¹³¹ Zeman a Klaus byli dva protipóly tehdejší šedé zóny. Jak už bylo zmíněno, Klaus vzpomíná, že jejich soupeření v politice 90. let mělo kořeny právě na akademické půdě let šedesátých, kdy oba publikovali do sborníku KMENU a pokračovalo plynule během dalších dvaceti let za socialismu.¹³² Podle Kopečka se v Zemanově chování z té doby dají „pozorovat obrysy budoucího Zemanova chování, jak ho poznala veřejnost od přelomu osmdesátých a devadesátých let.“¹³³ Zmiňuje také při této příležitosti výřečný popis Zemanova kolegy Jiřího Kabeleho: „Do našich pracovních povinností patřilo poslouchat opakované průpovídky a bonmoty šéfa (...) á la ‚Soudruzi, naše chyby se nám vrátí jako buzerant!‘ – údajně snad šlo o citaci tajemníka ÚV KSČ Biřaka. (...) Každý, kdo neměl rád KPM (kompletní prognostické modely – pozn. L. K.) anebo mu nevonělo cokoliv jiného, co dělal Zeman, mohl věst na uzavřených poradách i otevřených seminářích svobodně opoziční boj. Ostatně Zeman by si nevážil nikoho, kdo by si v diskusi na něj netroufl.“¹³⁴

Na jiném místě spisu se dozvídáme střípek z toho, jak vypadala atmosféra na Zemanových seminářích, od jednoho z konfidentů StB, který se sezení zúčastnil: „Celkové ladění referátů a diskuse charakterizoval Pramen jako snahu o originalitu za každou cenu s agresivními náběhy na vše oficiální. Kritická ‚špička‘ na oficiální vědu a na oblast řízení v ČSST patří k ‚dobrému‘ tónu. Řečníci si dávají většinou záležet na vybraný a stylizovaný projev, a stejně tak, jako ve Sportpropagu se tito verbálně předvádějí.“¹³⁵ Soudím z toho, že atmosféra na obou setkáních byla podobná, avšak obě tyto skupiny není možno směšovat. Jak jsme si ukázali v první kapitole, tak Miloš Zeman sice napsal tři příspěvky do sborníků a patřil do tvrdého jádra seminářů, avšak s Klausem se zásadní měrou rozcházeli ve svých názorech, což se naplno projeví v polistopadové éře. Zajímavé je, že StB tomuto fiktivnímu propojení věřila i po dvou letech vyšetřování, protože když se začátkem roku 1986 rozhodla jednat a poslala dopis předsedovi České rady ČSVTS Karlu Löbloví, je v dopise zakomponováno upozornění jak na Klausovy semináře, tak Zemanovy.¹³⁶ Zda StB zamezila také pořádání Zemanových seminářů, však už ze spisu není patrné.

¹³⁰ Tamtéž, 4. část, s. 2.

¹³¹ Tamtéž.

¹³² V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 92–93.

¹³³ Lubomír KOPEČEK, *Miloš Zeman: příběh talentovaného pragmatika: intelektuál válčí s intelektuály*, Brno, 2017, s. 25.

¹³⁴ Tamtéž, s. 25–26.

¹³⁵ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 2.

¹³⁶ Tamtéž, 4. část, s. 22.

Kromě Miloše Zemana se ve spisu setkáváme s dalšími třemi zajímavými postavami – Gabrielou Olmovou, Ritou Klímovou a Karlem Koubou. V případě Karla Kouby se na jeho osobu represivní složky, dle mého názoru, zaměřovaly zbytečně. Sice byl nástupcem Šika v ČSE, a dokonce bydlel po reformátorově emigraci do Švýcarska v jeho bytě¹³⁷, ale Koubova role na seminářích byla epizodní. Nejenže měl ve sbornících pouhý jeden referát, ale hlavně se Klaus a lidé kolem něj s myšlenkami reformních ekonomů dávno rozešli. Klaus s Ježkem dokonce zvažovali, že přestanou Koubu na setkání zvát a Ježka jeho mluvený projev očividně iritoval.¹³⁸ I když tedy Klaus a spol. v 80. letech už dávno považovali myšlenky Šika a Kouby za překonané, jejich vazby na EÚ ČSAV, vzniklé v reformní době, považovali někteří z nich stále za důležité.

V případě Gabriely Olmové považovala tajná bezpečnost za nebezpečné, že měla kontakty na prof. Vladimíra Kadlece a Chartu 77, mezi kterými měla zprostředkovávat spojení.¹³⁹ Olmová však také, stejně jako Kouba, hrála na seminářích minoritní roli, protože ve sbornících má jediný příspěvek, z konce roku 1985. U Rity Klímové je situace složitější. V úryvku z jejího spisu vloženého do Klausovy složky se dozvíme, že s ní Klaus hovořil o pořádání seminářů: „*Klímové se Klaus svěřil, že na svém pracovišti v roce 1979 založil skupinu, které se zabývá tvorbou čs. modelu ekonomiky. (...) Klímová jej varovala slovy: ‚Ať si dá pozor, nebo že ho zavřou‘.*“¹⁴⁰ Klímová má však zásluhu na tom, že se Klaus stal během revoluce součástí Občanského fóra, protože ho v listopadu 1989 přivedla na jeho shromáždění.¹⁴¹

StB se také obávala, že Klaus udržuje spojení s bývalými předními československými ekonomickými teoretiky v zahraničí, ale toto podezření se nepotvrdilo.¹⁴² Ani na Klausovy semináře žádní cizinci nechodili.¹⁴³ Jediným „cizincem“ na semináři byl Slovák maďarského původu Július Horváth. Ježek po letech ve svých memoárech vzpomíná, jak Horváthovi tvrdil, že Klaus čeká zářná budoucnost: „*Ten (Horváth) může dokázat, že jsem o Klausovi prohlašoval, že bude premiérem, už někdy v polovině 80. let*“¹⁴⁴ Tuto historku ale není možné dostupných pramenů spolehlivě doložit.

¹³⁷ Tamtéž, 2. část, s. 56.

¹³⁸ Tamtéž, 2. část, s. 1, více k tomu viz str. 13.

¹³⁹ Tamtéž, 2. část, s. 58.

¹⁴⁰ Tamtéž, 3. část, s. 65.

¹⁴¹ V. KLAUS – P. JÜNGLING – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 9.

¹⁴² ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 62.

¹⁴³ Tuto informaci mi při osobním pohovoru sdělil Václav Klaus a lze si ji ověřit na základě seznamu účastníků, který je však nekompletní, proto v tomto případě považuji za nutné uvést oba zdroje této informace.

¹⁴⁴ P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 45.

Co se týče zahraničních vlivů, tak na druhou stranu tajná policie zjistila, že Klaus je: „*odběratelem ekonomických informací z Federal Reserve Bank of Chicago a Nederlandsche Bank Amsterdam, způsob jakým jmenovaný platí za odběr těchto informací nebyl doposud zjištěn. Klaus má rovněž přístup k časopisu *Econom–Impact*, který vydává ZÚ USA.*“¹⁴⁵ Klaus přitom držení zahraničních tiskovin nikdy nepopíral. Když v roce 1975, tedy o dekádu dříve, místopředsedovi SBČS Ludovítu Vaškovičovi nahlašoval styky s cizinci z kapitalistických států, jelikož ve Švýcarsku žila jeho sestra s manželem a dětmi, tak otevřeně přiznává, že: „*...dostávám pravidelně různé ekonomické a bankovní odborné časopisy a publikace, zejména z USA a Velké Británie, kterými se intenzivně zabývám.*“¹⁴⁶

Na tomto místě je nutné zdůraznit, že Klaus neodešel z EÚ ČSAV úplně. Celou záležitost s tiskovinami popisuje následovně: „*Nikdy jsem nevzdal snahu zůstat v akademickém světě, byť samozřejmě v okrajové pozici. A také jsem si zařídil – na tu dobu neskutečný – přísun informací ze světa. Celá 70. léta jsem měl větší přístup k ekonomické literatuře než kdo jiný, protože jako ‚melouch‘ jsem pracoval pro dokumentační oddělení Ekonomického ústav ČSAV a díky známostem, které jsem tam měl z minula, jsem si směl k dokumentování vybrat pět hlavních světových čtvrtletníků z oboru ekonomie. Moje práce spočívala v tom, že jsem doma po večerech psal na speciální tiskopisy do předepsaných rubrik stručné zprávy o každém článku. Když zpráva měla méně než, teď už nevím kolik, snad deset řádek, byly za to tři koruny, a když měla víc, tak za pět korun. Pak jsem do toho časopisu dal nad každý přečtený článek razítko ‚dokumentováno‘ Deset roků jsem takto dokumentoval pět hlavních světových ekonomických časopisů. Znamenalo to také, že jsem ty časopisy dostal do ruky dříve než kdokoli jiný v Československu, byl jsem první, kdo si v nich četl a kdo ekonomickou literaturu, tu opravdu naprosto špičkovou, celá léta po vyhození z Akademie, pečlivě studoval.*“¹⁴⁷ Tato vzpomínka vysvětluje budoucí obdiv Václava Klause k Chicagské škole a také způsob, jakým za tiskoviny „platil“. Ostatně když v roce 2006 zemřel Milton Friedman, Klaus byl jediným neameričanem, který při zádušní mši na památku tohoto významného ekonoma a nositele Nobelovy ceny pronesl v lednu 2007 projev v kostele Chicagské univerzity.¹⁴⁸ V tomto projevu označuje Friedmana *nejvlivnějším ekonomem 20. století*.¹⁴⁹ Zpětně vidí tuto příležitost jako největší poctu, které se mu kdy dostalo.¹⁵⁰

¹⁴⁵ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 2. část, s. 32.

¹⁴⁶ Tamtéž, 1. část, s. 36. Klaus zde také přiznává písemný styk s několika dalšími cizinci, se kterými studoval v zahraničí v 60. letech, ale podle svých slov si psali 1–3 ročně.

¹⁴⁷ V. KLAUS – P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu*, s. 33.

¹⁴⁸ Václav KLAUS, *Velcí ekonomové jsou mou inspirací*, Praha, 2015, s. 8.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 158.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 8.

Děšť prázdných slov

Jak už bylo řečeno dříve, integrální součástí seminářů byly diskuze, které podle agenturních zjištění *bývají velmi rušné a dlouhé*.¹⁵¹ Pokud se dá věřit svědectvím, která konfidenti StB vypověděli, máme zachyceny ze skutečných diskuzí jen jejich mizivou část. Celkovou atmosféru diskuzí vystihl jeden z agentů takto: „*že když (seminář) skončí a posluchač odchází domů, zůstává v něm silná deprese o kritické situaci v čs. ekonomice a nutnosti jejího radikálního řešení*“.¹⁵² O Klausovi a jeho vystupování na semináři se dozvídáme, že se cítil jako „*zneuznaný génius*“¹⁵³ a pokud někdo měl názory, které s těmi jeho nekorespondovaly, „*tak je prostě blbej a neschopnej*“.¹⁵⁴ Klaus tímto svým přístupem měl údajně strhávat i další účastníky: „*Všechny diskusní příspěvky Klaus pozorně sleduje a dělá si poznámky, pokud slyší něco ‚libozvučného‘ (např. otázka chování subjektu či tzv. funkcionální řešení) začíná souhlasně pokyvovat. Svůj souhlas vyjadřuje tak výrazně, že tím strhává nezasvěcené do problému a upoutává tak jejich pozornost na ten který problém. Ovlivňuje tak posluchače podle hesla: ‚když souhlasí osobnost v předsednictvu, tak souhlasí všichni‘*“.¹⁵⁵ Můžeme také vypozařovat, že semináře byly pro Klause určitou náplní života, protože: „*bylo jemu (Klausovi) a MLČOCHOVI, jakožto ekonomickým teoretikům znemožněno teoreticky pracovat a semináře jsou pro ně jedinou seberealizací (sic!)*“.¹⁵⁶ Klause tak evidentně také stále vnitřně mrzel jeho nucený odchod z akademické sféry, do které se chtěl vždy vrátit, což sám potvrzuje.¹⁵⁷

Jediný vcelku „přesný“ popis diskuze máme ze semináře konaného 24. ledna 1985.¹⁵⁸ Konkrétně se Pramen odkazuje na příspěvek Ivana Angelise *Koreferát k problému makroekonomické proporcionality v otevřené plánované ekonomice*.¹⁵⁹ Na textu koreferátu jako takovém ani po letech není nic skandálního, ale na nahlášené diskuzi v tehdejších měřítkách doby ano. Podle spisu: „*DYBA*¹⁶⁰ *ke*

¹⁵¹ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 57.

¹⁵² Tamtéž, 3. část, s. 3.

¹⁵³ Tamtéž, 3. část, s. 2.

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ Tamtéž.

¹⁵⁶ Tamtéž, 3. část, s. 15.

¹⁵⁷ V. KLAUS – P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu: hovory V.K. s Petrem Hájkem nejen o tom, co bylo, je a bude*, s. 33.

¹⁵⁸ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 2. část, s. 64.

¹⁵⁹ *Ekonomické modelování, ČSVTS – SBČS Praha*, Sborník referátů č. 1, 1985, s. 71–75.

¹⁶⁰ Ve spise je uvedeno původně Mlčoch, ale na zmíněných stranách je tužkou dvakrát dopsáno Dyba. S Dybou jakou hlavní diskutérem pracuje StB i v pozdějších částech spisu viz – ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 4. Pro lepší orientaci v textu jsem se tak držel této verze a obě jména zaměnil.

vztahu zahraničního obchodu a problému otevřenosti a uzavřenosti ekonomiky uvedl, že pokud je předurčená struktura zahraničního obchodu a tento nelze libovolně (konjunkturálně) měnit, je čs. ekonomika ekonomikou uzavřenou. Tuto myšlenku (...) dramatizoval s tím, že pro malou zemi je otázka otevřenosti a uzavřenosti ekonomicky otázkou „života a smrti“ a rozhoduje o fungování ekonomiky vůbec. (...)

DYBA k problému otevřenosti a uzavřenosti ekonomiky vystoupil s dělením na kalkulační a funkcionální problém. Funkcionální řešení (které však blíže nespecifikoval a dle Pramene hovořil tak, aby si každý mohl tzv. vybrat, co si pod tím představuje) je jediné perspektivně možné. Je však z různých navenek mimoekonomických důvodů nepřijatelné, nebo nedůsledné, nebo je odkládáno. Pokud jak říká by chtěl nalézt lék pro čs. ekonomiku, musel by říci kritéria podle nichž by se vybíralo vůči komu se má ekonomika otevřít a vůči komu uzavřít. (...)

DYBA dále uváděl, že při studiu byli vychováváni k tomu, jak má ekonomika fungovat a nemluvílo se o problémech, ve skutečnosti však existuje tzv. proklamační ekonomika a ekonomika skutečná. Některé ekonomické zákony vůbec neplatí, neboť jsou mocenskými zásahy ovlivňovány a narušovány.

Na tyto ostré poznámky DYBY vlastně navazoval příspěvek MLČOCHA o chování nutnosti změny chování subjektu, z čeho vyvozuje, že pokud se chování subjektu zásadně nezmění, tak nelze dospět k funkční otevřenosti ekonomiky. (...) MLČOCH hovořil tak, že pod pojmem subjekt bylo možno zahrnout vše od generálního ředitelství až po ÚV KSČ. Mezi účastníky semináře byla podle pramene však tato představa jednoznačná a to bylo zřejmě i účelem.¹⁶¹

Diskuze na seminářích tak zřejmě víceméně odpovídaly těm, které byly otevřeny v 60. letech, čehož si všimá i Suk.¹⁶² Pro nás je však klíčové, že o Dybových a Mlčochových poznámkách nenajdeme v příslušném sborníku z roku 1985 ani zmínku, dokonce ani v rubrice ohlasů a připomínek. Sborníky ze seminářů tak zřejmě skutečně neodpovídaly reálnému průběhu setkání, na což StB upozorňovala.¹⁶³ Chyběly v nich totiž diskuze a velmi pravděpodobně byly Klausem publikované texty editovány do té podoby, jak říká na odposlechu: „Ve sbornících nemůže nikdo nic najít, na to, že si dává pozor“.¹⁶⁴ Články ve sbornících tak sice jsou revolučním přínosem pro české ekonomické myšlení 80. let, protože často-krát představovaly odborné veřejnosti soudobou západní ekonomii, ale zřejmě v jejich obsahu nenalezneme příliš citlivé pasáže, které byly z důvodu bezpečnosti účastníků dost možná přepsány Václavem Klausem, popř. vůbec nezasazeny do

¹⁶¹ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 1–2.

¹⁶² O Klausovi a spol. mluví jako o hrobařích i Jiří Suk viz: J. SUK, *Veřejné záchodky ze zlata*, s. 277.

¹⁶³ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 60.

¹⁶⁴ Tamtéž, 3. část, s. 9.

tisku, stejně jako příliš ostré diskuze. To činí obsahovou analýzu sborníků velmi problematickou záležitostí.

Jaký však měly semináře v té době přínos pro samotné účastníky? Klaus zpětně vzpomíná, že zlomovým bodem seminářů byl jubilejní padesátý seminář a diskuze na něm.¹⁶⁵ I tu máme zanesenou jak ve spisu, tak v odlehčené podobě ve sborníku. „*Všichni diskutující velmi kladně hodnotili, že na seminářích se dozví věci, které by se na svých pracovištích nikdy nedozvěděli, neboť takto nelze publikovat. Rovněž bylo ze strany účastníků semináře kladně hodnoceno, že se vytváří nová terminologie (terminologie odlišná od oficiální ekonomické terminologie) a především, že se vytváří nová filosofie myšlení, která je ve smyslu kritiky a negace všeho oficiálního dění. Doslova bylo na seminářích řečeno, že semináře jsou zdrojem informací, které nekorespondují s oficiálním pojetím naší ekonomické praxe a teorie. Nekorespondují se současnou výukou politické ekonomie. Přičemž se odvolávají na to, že neexistuje učebnice politické ekonomie, podle níž by bylo možno se řídit. Snaží se ze seminářů udělat samostatnou oblast ekonomické teorie. Jak bylo na semináři uvedeno, chtějí i nadále popisovat ekonomickou skutečnost, ale nechtějí, aby to byla „paradykmata“ (sic!) a chtějí neparametričnost ekonomického myšlení.*“¹⁶⁶

Semináře tak působily navenek jako jakési centrum, kde se utvářely paralelní struktury k dominujícímu diskurzu. Což byla v podstatě pravda, která se naplno projeví po roce 1990. Zajímavý pohled na panující marxisticko-leninskou ideologii v ekonomice nabízí v písemné podobě svého diskuzního příspěvku k jubilejnímu semináři Tomáš Ježek: „*V ekonomické publicistice jsme svědky všeobecné neúcty ke slovu. Stěžujeme si na znečišťování životního prostředí /např. kyselým deštěm/, ale svým způsobem nebezpečněji rozleptává naše odborné intelektuální prostředí dešť prázdných slov. Není ani tak nebezpečí, že nebude řečeno to, co by řečeno být mělo, jako spíše to, že významná slova nebude slyšet pro hluk bezobsažných řečí. Mnozí jsou dokonce ochotni vydávat tento hluk za informační explozi.*“¹⁶⁷ V podobném duchu píše ve stejném sborníku o situaci v ekonomické vědě také Klaus: „*Zdá se mi, že semináře leccos vypovídají i o situaci v naší ekonomické vědě jako celku, že se právě z tohoto zorného úhlu velmi zřetelně ukazuje malá vyspělost naší ekonomie, její velmi omezená šíře záběru, malý počet jejich aktivních provozovatelů, její příliš velké odtržení od praxe, atd.*“¹⁶⁸ To dokumentuje, že některé ostřeji, ale skrytě formulované narážky a výpady na panující systém, se dostaly i do tištěného vydání sborníků.

¹⁶⁵ V. KLAUS – K. HVÍŽDALA, *První zprava*, s. 28.

¹⁶⁶ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 3. část, s. 14–15.

¹⁶⁷ *Ekonomické modelování*, ČSVTS – SBCS Praha, Sborník referátů č. 1, 1985, s. 94.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 96.

Konec seminářů

Klausovy semináře nuceně skončily někdy na počátku roku 1986 poté, co byly odeslány dopisy upozorňující předsedu Státní banky československé Jana Stejskala a předsedu české rady ČSVTS. V obou dopisech shodně stojí: „*Pobočky ČSVTS v SBČS je zneužíváno k organizování seminářů, které tendenčně, z nemarxistických pozic hodnotí a negují současnou hospodářsko politickou situaci v ČSSR*“¹⁶⁹ Dalším důvodem k zaražení seminářů bylo, že: „*Činnost této pobočky (v SBČS) je v rozporu se Stanovami ČSVTS*.“¹⁷⁰ Což byla samozřejmě pravda, jelikož Klaus se pro potřebu pořádání seminářů zastřešoval hlavičkou této organizace a zneužíval ji tím pádem pro propagaci, mimo jiné, západního ekonomického myšlení a teorie. Že měli Klaus a spol. svým způsobem pravdu ukázal brzký kolaps komunistického režimu, který přišel tři roky poté.

Svazek StB nám nabízí ale ještě další perspektivu k zavření seminářů. StB se chystala podniknout protiopatření proti setkáním už o rok předtím, konkrétně v březnu 1985, ale vedoucí vyšetřovatel por. Karel Tyl tuto možnost nepodpořil.¹⁷¹ Jeho zdůvodnění znělo takto: „*Variantu preventivně-výchovného opatření s vyhlášením výstrahy vedoucím organizátorům obou seminářů nedoporučuji vzhledem k blížícím se výročí čs. společnosti a možnosti zneužití těchto opatření v zahraničí vzhledem k těmto výročím*.“¹⁷² Z textu není patrné, co je výročími myšleno, ale domnívám se, že v zásadě existují pouze dvě možnosti: A) 40. výročí osvobození Československa Rudou armádou B) 30. výročí ČSVTS, která byla založena v roce 1955 ještě jako Rada oborových vědeckotechnických společností při ČSAV.¹⁷³ Výroční letoopočet tak dost možná zachránil Klausovi semináře v roce 1985. Klausovi nakonec pravděpodobně dle mého názoru zlomilo vaz, že chtěl semináře vyvážet i za hranice Prahy. „*Ing. Klaus postupně prosadil ve výboru pobočky ČSVTS v SBČS svůj návrh, aby pobočka byla průřezová a rozšířila svoji činnost i mimo Prahu. V I. pololetí 1985 se Klausovi podařilo založit samostatnou seminární skupinu na pobočce SBČS v Liberci v počtu 19ti (sic!) osob. Skupina je registrována v SBČS Praha a ve výboru pobočky v Praze vznikla nová funkce tajemníka pro mimopražskou činnost*“,¹⁷⁴ zmiňuje k tomuto vyvážení inte-

¹⁶⁹ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 22.

¹⁷⁰ Tamtéž.

¹⁷¹ Tamtéž, 2. část, s. 58–63.

¹⁷² Tamtéž, 2. část, s. 63.

¹⁷³ Malá československá encyklopedie. 1.[díl], A-C. Praha: Academia, 1984, s. 807. Členové poboček ČSVTS totiž často měli kontakty se zahraničím, protože do ciziny v průběhu svého života vyjížděli na různé stáže a pobyty během své akademické/pracovní kariéry. Zrušení seminářů ze dne na den v tak prestižní instituci, jakou SBČS bezpochyby byla, by znamenalo vážné narušení kredibility ČSVTS.

¹⁷⁴ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 14.

lektuálního kapitálu agentura. Semináře se rozšířily zrovna do Liberce kvůli tomu, že na setkání chodil pracovník tamní pobočky Hanzal, který na výročním 50. semináři vystoupil s tím, že „*děkuje KLAUSOVI za poskytované materiály a pomáhá tak dělat ‚osvětu‘ i mimo Prahu.*“¹⁷⁵ Kromě toho se Klaus také snažil rozšířit semináře do Bratislavy, což se mu však před ukončením seminářů nepodařilo.¹⁷⁶ Mním, že malá skupinka úředníků, vědeckých pracovníků a zaměstnanců banky koncentrovaná v Praze by se snad dala tolerovat, ale šíření protirežimního učení po celé republice už asi těžko.

Na celé věci však zaráží, s jakou lehkostí byly semináře zaraženy. Stačily na to totiž pouhé dva, výše zmiňované, dopisy. Výbor ČSVTS, jak ukazují výpovědi jeho členů, přitom už kritiku seminářů řešil, ale jako *neadresnou a nekonkrétní* ji smetl ze stolu.¹⁷⁷ Účinek dopisů tak podle mého názoru ukazuje na vysokou disciplinovanost vedoucích pracovníků v normalizačním Československu. Klaus také společně s uzavřením seminářů přišel v půlce semestru o možnost učit na katedře investiční výstavby VŠE, kde vedl speciální seminář, ale nadále mohl na škole vést a oponentovat diplomové práce.¹⁷⁸

I když Klaus přišel o svoje bankovní semináře a možnost učit v akademické sféře, nebyl propuštěn ze zaměstnání. Tím pádem mohl ve své „osvětě“ nadále pokračovat. Po ukončení pravidelných setkání v bance totiž využil další organizaci, tentokrát SSM EÚ ČSAV, pod jejíž hlavičkou vyučoval makroekonomii podle poslední Samuelsonovy učebnici například budoucího politika za ODA Karla Kříže a budoucího reprezentanta ČR v Mezinárodním měnovém fondu ve Washingtonu Jiřího Jonáše.¹⁷⁹ Z průběhu těchto kurzů se však žádné archivní materiály nedochovaly.

Závěr

Stát měl za socialismu monopol na práci¹⁸⁰, což skýtá obrovský pramen vlády nad lidským osudem. Panující moc si mohla s jedincem dělat prakticky cokoli, a když se jí znelíbil, bylo jednoduché poslat ho na dlažbu, popř. nechat žít někde v kotelně. Ve státním monopolu na práci se skrývá obrovský potenciál perzekuce jedince v systému a jeho snadného nahrazení někým dalším, který, máje na paměti osud svého předchůdce, bude loajálnější vůči ruce, která ho živí.

¹⁷⁵ Tamtéž, 3. část, s. 30.

¹⁷⁶ Tamtéž, 4. část, s. 14.

¹⁷⁷ Tamtéž, 3. část, s. 56.

¹⁷⁸ V. KLAUS – P. HÁJEK, *Václav Klaus narovinu*, s. 34.

¹⁷⁹ V. KLAUS – P. JÜNGLING Petr – T. KOUDELA – P. ŽANTOVSKÝ, *Tak pravil Václav Klaus*, s. 92–93.

¹⁸⁰ Konkrétní ekonomický termín by byl „*monopol na poptávku po práci*“, neboli monopson na trhu práce.

Lidskoprávní disent kolem Václava Havla a Charty 77 delegitimizoval vládnoucí režim z morálního hlediska, protože komunismus se tvářil jako nový, lepší systém oproti staré, třídně narýsované společnosti. Klaus a další však svojí *druhou revolucí* technicky zajistili větší svobodu člověka tím, že zrušili monopol státu na práci.

Například hned v roce 1990 byl zrušen trestní čin příživnictví. Navíc díky liberalizaci cen a privatizaci mohlo postupně vznikat konkurenční prostředí, kde mohli pracovníci svobodněji přecházet ke konkurenci kvůli lepším pracovním a peněžním podmínkám. Kromě toho tržní ekonomiky neusilují o plnou zaměstnanost, což umožňuje větší fluktuaci na trhu práce. Role Václava Klause a dalších ale je dnes překryta lidskoprávním diskurzem a myšlenkou, že změna na špici mocenského systému by zničila socialismus jako celek. To by se nestalo. Ke zničení komunistického režimu bylo potřeba zbavit se jak vedoucí úlohy KSČ, tak monopolní role státu v hospodářství. Lidskoprávní disent však nedisponoval kapacitami nutnými k přetvoření ekonomického systému, což byl důvod, proč se na scénu dostali lidé jako Valtr Komárek, Václav Klaus a další.

Domnívám se, že důvodem, proč dnes není katům centrálně plánovaného systému dáván dostatečný kredit, je, že Klaus, Ježek, Tříška, Dyba a další, včetně Miloše Zemana, který snad i díky účasti na seminářích pochopil, že cesta k prosperitě nevede jinudy, než přes kapitalismus a po nástupu k moci tak pokračoval dále v nastoleném trendu v ekonomice privatizací bank a dalšími obdobnými kroky, je ten, že zmínění pánové byli (a Miloš Zeman stále je) politiky v pravém slova smyslu. S politikou je spojena spousta špinavé práce a skandálů a je nutné konstatovat, že žádný politik neodchází ze scény předními dveřmi za fanfár a potlesku. Naopak se vždy vzdaluje potichu, zasypan nadávkami, zadními dveřmi, které když se za ním zavřou, všichni si oddechnou. Stejně to bylo s Klausem a spol. A je to zásadní rozdíl od nadstranické role prezidenta Václava Havla, který nikdy nebyl výrazně spojen s žádnou politickou stranou, kromě OF, což ve své podstatě politická strana nebyla.

Ještě většímu zkreslení v tržní ekonomice čelí například finanční trhy a spekulanti. Podle historika Nialla Fergusona tuto nevraživost vůči finančním institucím vyvolávají tři faktory: 1) Dlužníků je většinou více než věřitelů. 2) Finanční krize a skandály jsou tak časté, že finance se jeví spíše jako příčina bída než veřejného blaha. 3) Poskytování finančních služeb bylo v minulosti z legislativních důvodů často provázáno s etnickými a náboženskými menšinami.¹⁸¹ Jednou z klíčových složek Klausovy porevoluční reformy byla Kupónová privatizace, na které sice většina investorů vydělala, avšak odnášeli si negativní pocit, protože někteří vydělali více. Největším problémem bylo dle mého názoru spíše právní vakuum, které celou akci provázelo.¹⁸²

¹⁸¹ Niall FERGUSON, *Vzestup peněz: finanční dějiny světa*, Praha, 2011, s. 12.

¹⁸² V podobném duchu vidí situaci i Tomáš Ježek viz: P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 38.

Z tohoto důvodu se podle mého názoru zapomíná na zásluhy mladých ekonomů, z nichž některé si jako dvacátníky přivedl do Ekonomického ústavu ČSAV Ota Šik jako zástupce nastupující generace. Dva z nich se sice o mnoho let stali prezidenty, ale o životě Miloše Zemana a Václava Klause před rokem 1989 toho víme málo. Stejně jako o životě mnohých dalších postav polistopadové éry před jejich vstupem do politiky. Historiografie se totiž spíše zaměřuje na Chartu, což je dáno jednak její nezpochybnitelnou rolí na konci osmdesátých let, ale také tím, že mnozí chartisté byli intelektuály, kteří silně formovali narativ vyzdvihující jejich roli, a navíc pomáhali svojí prací v devadesátých letech svá disidentská léta zpětně historizovat.

Destrukce komunistického systému v Československu tak, jak už bylo řečeno výše, stála přinejmenším na dvou pilířích: A) Na morální delegitimizaci vládnoucí strany za pomoci lidskoprávního disentu B) Destrukci panujícího ekonomického systému, což se stalo přičiněním Václava Klause a dalších účastníků seminářů v 80. letech, které se konaly několik let před událostmi listopadu 1989. Musíme navíc mít na paměti, že transformaci ekonomiky v takové hloubce a šíři jako Klaus a jeho vláda nikdo nikdy předtím nedělal. Jednalo se o maximální aplikaci teoretických poznatků nabytých za socialismu v praxi.

Jako důkladná průprava k tomuto úkolu paradoxně sloužily právě zkoumané semináře, ze kterých vycházely sborníky za peníze banky, zaštitěné tamní pobočkou VTS. Právě financování a „krytí“ celé akce z nejvyšších míst v klíčové finanční instituci státu nemá vzhledem ke kritickému tónu a formátu seminářů v období socialismu srovnatelný protějšek. Dokonce bych řekl, že celé období táhnoucí se od 60. let v EÚ ČSAV tak svým způsobem považuji za neočekávanou průpravu na demontáž socialistické ekonomiky, o čemž nikdo z účastníků, i přes svůj kritický postoj, ani nesnil a nepovažoval zhroutení panujících podmínek za reálný vývoj budoucích událostí.

Proč mohly semináře fungovat tak dlouho není z dnešního pohledu snadné jednoznačně určit. Mohlo to být způsobené tím, že režim pozdního socialismu byl líný, nedůsledný, děravý, možná dokonce až švejkovský a jednoduše nevěděl, co si se semináři počít. Tehdejší režim bychom možná mohli dokonce charakterizovat jako děravou totalitu. Dalším vysvětlením může být fakt, že statní moc na seminaristy nic pořádného neměla. Nepodařilo se jí totiž dokázat ani spojení s chartisty, ani s cizinou, nebo dokonce s ekonomickým exilem a Otou Šikem. Chyběl tak legitimní důvod pro represí, který byl na rozdíl od divokých let padesátých potřeba. Jako poslední dva důvody se nabízí již zmíněné specifické postavení ekonomie v posrpnové normalizaci, popř. silnou ochranu ze strany instituce. Přeci jen je mnohem jednodušší zasáhnout proti de facto nelegálním bytovým seminářům než proti skupině pracovníků centrální banky, které navíc není snadné nahradit v případě jejich odstavení a faktu, že semináře legitimizovali svoji účastí členové různých prestižních státních institucí.

Co se týče partajní příslušnosti seminaristů, tak tajná policie si ke složení účastníků poznamenala: „seminářů se snaží někteří a z jejich organizátorů a účastníků zneužít jako platformy pro bázi tzv. nositelů ideologicky nepřátelských tendencí. Jádrem skupiny tvoří osob, kterým bylo v r. 1970 zrušeno členství v KSČ, byly z KSČ vyloučeny, nebo jsou antisocialisticky a pravicově zaměřeny. Kromě KLAUSE to jsou: JEŽEK (zrušeno členství v KSČ), DYBA (zrušeno členství v KSČ), KOUBA (vyloučen z KS), KUPKA (členství v KSČ vráceno v r. 1984), DLOUHÝ (navrátilce z KS), MLČOCH (vyloučen z KSČ), ZEMAN (vyloučen z KSČ) a další.“¹⁸³ Klausovi však bylo členství v KSČ u jeho spolupracovníků a kolegů víceméně jedno, stejně jako pitvání se ve věcech z minulosti obecně. Vyjádření v tomto duchu, ačkoliv na jeho základě samozřejmě nelze neochvějně dokládat, že jeho myšlení bylo stejné i v 80. letech, nalezneme i v jeho vyjádření pro deník Právo z roku 2007: „Já to považuji za absolutně nenormální, řekl Klaus ke zveřejnění. „Pustit se do nové mánie tohoto typu považuji za krajně nemsynlé,“ dodal prezident.“¹⁸⁴ Klaus totiž podle svého názoru nekádroval členy ze své skupiny podle členství ve straně, nýbrž u něj hrálo roli hlavně to, zda jsou dotyční přesvědčeni o fundamentálně chybné podstatě ekonomického zřízení v ČSSR, tak jako on. Z tohoto přesvědčení, dle svého názoru, také pramenila důvěra, kterou ke svým spoluminaristům, které si po roce 1990 vybral do vlády, choval.

Státní moc udělala chybu v Klausově charakteristice. Na jednom místě nalezneme formulaci: „podle názoru agentury je KLAUS po politické stránce velmi nebezpečný, za ŠIKA šel v mnoha směrech dále než samotný ŠIK.“¹⁸⁵ Vzhledem k tomu, že tajná policie používala Šika jako měřítko Klausovy nebezpečnosti soudím, že neměli vlastně vůbec tušení, že Klaus už v 60. letech jeho proud reformního myšlení opustil. Ostatně už v 60. letech Klaus propagoval západní ekonomii.¹⁸⁶ Tato falešná představa o tom, že Klaus není pravděpodobně nic jiného, než radikální pokračovatel Šikovy myšlenkové tradice, mohla mít za následek, že agentura plýtvala část energie při Klausově vyšetřování na Karla Koubu a další osmašedesátníky. Legitimita režimu posrpnového Československa byla totiž částečně postavena na totálním popření dědictví pražského jara, do nějž Šikova ekonomická reforma samozřejmě patřila. StB tak neúprosně pronásledovala stoupence tohoto dědictví jako hrozbu pro legitimitu tehdejší garnitury.

V této studii jsem se snažil dokázat, že jádro seminářů bylo zčásti koherentní skupinou už od 60. let z dob společného působení v KMENU a EÚ ČSAV

¹⁸³ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 4. část, s. 2.

¹⁸⁴ (bed) Klaus proti hře se svazky StB, ale pro referendum k radaru, Právo 14. 6. 2007, roč. 16., č. 165., s. 2.

¹⁸⁵ ABS ČR, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 797608 MV, „KLUK“, 1. část, s. 14.

¹⁸⁶ A. GERŠL, *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*, s. 58.

pod vedením Oty Šika. Nebyli však jeho pokračovateli, ale zásadními odpůrci, kteří byli pod vedením Václava Klause zásadně přesvědčeni o nereformovatelnosti socialistického hospodářství. Semináře tak byly platformou pro kritiku panujícího ekonomického systému v rámci možností tehdejšího režimu. Tuto Klausovu představu potvrzuje i Ježek: „*Vašek nikdy nevěřil, že nějaká změna v historicky krátké době přijde. On vždycky říkal: jsme teď a tady a musíme se starat o to, aby to fungovalo co nejlépe v rámci daných omezení. Proto také odmítal hovořit ještě v říjnu a listopadu 1989 o soukromém vlastnictví, neboli odmítal hovořit o světě, který je sice hezký, ale není na dosah. Čím blíže jsme však byli 80. (sic!) létům, tím více jsme si znovu a znovu uvědomovali, nereformovatelnost systému centrálního plánování a odmítali jsme se na jeho dalším reformování podílet.*“¹⁸⁷

Dnes se to zdá banální, ale psát v 80. letech osvětlující texty o soudobém západním myšlení té doby, jako byly například články o držitelích Nobelovy ceny, byla převratná věc v českém akademickém prostředí, která dala Klausovi a jeho nejbližším kolegům velký náskok oproti ostatním ekonomům. Klaus svůj kritický pohled na systém centrálního plánování roky prohluboval a tříbil studiem, diskuzemi, setkáními, argumenty, čtením a editováním textů. Tyto nově nabyté znalosti přenášel na své kolegy v rámci seminářů. Transfer intelektuálního kapitálu pak po roce 1990 dokázal plně zužitkovat. Všechno toto bylo možné díky kombinaci několika faktorů: 1) Klaus měl k dispozici síť kontaktů mezi podobně laděnými ekonomy z dob 60. let a svého působení v EÚ ČSAV. S těmi pak udržoval kontakt i po odchodu z Akademie a zval mnohé z nich na semináře a působili společně i po revoluci. 2) Díky bohaté knihovně EÚ ČSAV a „melouchu“ s časopisy měl k dispozici nepřeberné množství západní literatury, kterou mohl studovat. 3) Není radno zanedbávat vliv SBČS, která jako vážená finanční instituce poskytla Klausovi krytí, prostory a fondy pro pořádání jeho seminářů. Tato směs Klausovi umožnila generovat velké množství intelektuálního kapitálu, který pilně šířil v malém okruhu svých známých, jež byli po roce 1990 katapultováni do nejvyšších příček české politiky.

¹⁸⁷ P. M. HUSÁK – T. JEŽEK, *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 37.

Přílohy

Příloha č. 1 – Typologie účastníků seminářů

AKADEMICKÁ SFÉRA:

- Ekonomický ústav ČSAV – Zde jsem sjednotil všechna pracoviště spadající pod EÚ ČSAV a vypsál referenty, kterých se to týká pro potřebu grafu č. 7.
- Jmenný seznam pracovníků EÚ ČSAV: Karel Dyba, Tomáš Ježek, Václav Kupka, Jan Klacek, Josef Kreuter, Miroslav Hrnčír, Kamil Janáček, Jaromír Vepřek, Zdeněk Hába, Vladimír Nachtigal, Alena Nešporová, Růžena Vintrová, Petr Chvojka, Josef Vaner, Oldřich Dědek, Dušan Tríska, Jiří Hlaváček, Miroslav Farský, Július Horváth
- VVS Bratislava
- VŠE, Katedra ekonometrie, Katedra ekonomie, Katedra financí a úvěru,
- Laboratoř demografie,
- Sportpropag, Oddělení komplex. modelování
- Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Most
- Institut řízení
- Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky
- Vysoká škola zemědělská
- Výzkumný ústav financí a úvěrové politiky
- Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství
- Výzkumný ústav vnějších ekonomických vztahů
- MFF UK, Výpočetní centrum
- Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu
- Ústředí ústav národohospodářského výzkumu

STÁTNÍ BANKA ČESKOSLOVENSKÁ – V této skupině jsem sjednotil veškerá pracoviště a oddělení spadající pod SBČS.

PRAXE

- Tesla Holešovice
- Česká státní spořitelna, generální ředitelství v Praze
- Výpočetní centrum ČKD Praha
- Aritma Vokovice

VLÁDA

- Státní plánovací komise
- Federální ministerstvo zahraničního obchodu
- Úřad předsednictva vlády ČSR

- Federální ministerstvo financí
- Federální statistický úřad
- Sekretariát vládního výboru pro otázky plánovitého řízení národního hospodářství
- Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj
- České ministerstvo financí

Michael Durčák

Kapitalismus der nullten Phase. Die Seminare von Václav Klaus als Teil der Gedankenwelt des späten Sozialismus

Zusammenfassung

Die Destruktion des kommunistischen Systems in der Tschechoslowakei ruhte auf mindestens zwei Pfeilern: 1) auf dem moralischen Legitimationsverlust der herrschenden kommunistischen Partei durch die Dissidentenbewegung, die die Bürger- und Menschenrechte durchzusetzen versuchte. 2) auf der Destruktion des herrschenden Wirtschaftssystems, was in den achtziger Jahren unter Zutun von Václav Klaus und weiteren Teilnehmern von Seminaren geschah, die mehrere Jahre vor den Ereignissen des November 1989 stattfanden. Teilweiser Kern der Seminare war ursprünglich eine Gruppe junger Ökonomen, die bereits seit den 60iger Jahren am Wirtschaftsinstitut der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften unter Leitung von Ota Šik arbeiteten. Jedoch waren sie nicht seine Fortsetzer, sondern grundsätzliche Gegner, die mit Václav Klaus an der Spitze von der Unreformierbarkeit des sozialistischen Wirtschaftssystems überzeugt waren. Die Seminare waren so eine Plattform für die Kritik des herrschenden Wirtschaftssystems im Rahmen der Möglichkeiten unter dem damaligen Regime. Es handelte sich um die maximale Anwendung der theoretischen Erkenntnisse, die im Sozialismus in der Praxis gewonnen wurden. Als gründliche Vorbereitung auf diese Aufgabe dienten paradoxerweise gerade die hier untersuchten Seminare, über die aus Mitteln der Staatsbank Seminarbände erschienen, dies unter der Schirmherrschaft der dortigen Zweigstelle der Wissenschaftlich-Technischen Gesellschaft. Gerade für die Finanzierung und das „Decken“ der ganzen Aktion durch höchste Stellen in der zentralen Finanzinstitution des Staates gibt es angesichts des kritischen Tons und des Formats der Seminare nichts Vergleichbares während des Sozialismus. Klaus vertiefte jahrelang seine kritische Sicht des Systems der zentralen Planung und feilte an ihr durch Studium, Diskussionen, Gespräche, Argumente, Lektüre und Redigieren von Texten. Diese neu erworbenen Kenntnisse übertrug er im Rahmen der Seminare auf seine Kollegen. Den Transfer intellektuellen Kapitals vermochte er dann nach 1990 voll zu verwerten. Dies alles war möglich dank der Kombination mehrerer Faktoren: 1) Klaus besaß ein Netz an Kontakten unter ähnlich denkenden Ökonomen aus den sechziger Jahren und aus der Zeit seiner Tätigkeit am Wirtschaftsinstitut der Akademie. Mit ihnen unterhielt er dann auch nach seinem Fortgang von der Akademie Kontakt und lud viele von ihnen zu den Seminaren ein und sie arbeiteten auch nach der Revolution zusammen. 2) Dank der reich ausgestatteten Bibliothek des Wirtschaftsinstituts der Akademie und seiner „Nebenverdienste“ mit Zeitschriften stand ihm eine unerschöpfliche Menge an westlicher Literatur zur Verfügung, die er studieren konnte. 3) Große Bedeutung hatte auch der Einfluss der Tschechoslowakischen

Staatsbank, die als angesehene Finanzinstitution Klaus Deckung gab sowie Räume und Fonds zur Abhaltung seiner Seminare bereitstellte. All diese Umstände ermöglichten Klaus, ein großes intellektuelles Kapital zu generieren, das er fleißig in einem kleinen Kreis seiner Bekannten verbreitete, die nach 1990 in die höchsten Ränge der tschechischen Politik katapultiert wurden.

Michael Durčák

Capitalism Phase Zero. Václav Klaus's seminars as part of the thoughts of late socialism

Summary

The destruction of the communist system in Czechoslovakia stood on at least two pillars: 1) the moral delegitimisation of the governing Communist Party with the assistance of dissent, which preferred the assertion of civil and human rights; 2) the destruction of the prevailing economic system, something which became the objective of Václav Klaus and other participants in seminars during the 1980s which took place a number of years prior to the events of November 1989. The core group behind these seminars partially comprised young economists who had worked in the Czechoslovak Academy of Sciences' Economics Institute under Ota Šik. However, they were not his successors, but rather fundamental opponents who, led by Václav Klaus, were fundamentally convinced that the socialist economy could never be reformed. Thus, these seminars were a platform for criticism of the prevailing economic system to the extent possible within the regime at the time. They involved maximum application of theoretical findings acquired in practice under socialism. Paradoxically, the investigated seminars, which published proceedings using bank money backed by the local branch of the Science and Technology Company, served as thorough preparation for this task. It is the funding and "coverage" of the entire events from the highest posts in a key financial institution of the state which gives it no comparable equivalent due to the critical tone and format of the seminars during the period of socialism. Klaus furthered and developed his critical perspective on the central planning system for years through study, debate, meetings, arguments, reading and editing writings. He communicated his new findings to his colleagues at the seminars. After 1990, he was able to fully exploit the transfer of intellectual capital. All this was possible thanks to a combination of a number of factors: 1) Klaus had a network of contacts available to him of like-minded economists from the 1960s and the period he operated within the CAS's Economics Institute. He maintained contact with them even after leaving the Academy and invited many of them to the seminars, and worked with them even after the revolution. 2) The large library of CAS's Economics Institute and "moonlighting" with magazines, meant he had a large amount of Western literature available to him which he could study. 3) The Czechoslovak State Bank was also of great importance, as a respected financial institution providing Klaus cover, premises and funds for holding his seminars. Altogether, these facts allowed Klaus to generate a large amount of intellectual capital which he diligently circulated amongst a small group of acquaintances who were catapulted to the highest levels of Czech politics subsequent to 1990.

MATERIÁL

Paweł Fiktus

Two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík from June 1989 addressed to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the government of the Polish People's Republic.

Two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík from June 1989 addressed to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the government of the Polish People's Republic.

First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia Alexander Dubček and Prime Minister of the Czechoslovak Socialist Republic Oldřich Černík, who held office during the Prague Spring of 1968, in an open letter to the Central Committee of the United Workers' Party and the government of the Polish People's Republic, advocate for a reform process in Czechoslovakia in 1968 and criticize the occupation of Czechoslovakia by the five Warsaw Pact states in August 1968, along with the subsequent normalization, which severely endangered the domestic and international authority of socialism.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, communist party, Prague Spring, Action program, occupation of Czechoslovakia in 1968, reform of socialism

The presented two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík, dated June 8, 1989 (Alexander Dubček) and June 12, 1989 (Oldřich Černík), addressed

to the Central Committee of the Polish United Workers' Party (the PZR) and the Government of the Polish People's Republic, drawn up in duplicate, can be found in the Central Archives of Modern Records in Warsaw (the most important public archive in Poland), in the team of the Central Committee of the Polish United Workers' Party in Warsaw – unit number 1354, reference XIA/1509, pages 1–33, in the resources of the secretariat of Mieczysław Rakowski.¹ In a file containing two copies of the two letters, there is no answer addressed to Alexander Dubček and Oldřich Černík. Moreover, the date of receipt of both letters can not be determined more precisely. A query carried out based on publicly available resources of the Central Committee and the Government of the Polish People's Republic yielded a negative result. Perhaps the responses to both letters did not even emerge. This thesis is confirmed by a very important fact. Alexander Dubček and Oldřich Černík drew up both letters and sent them in June 1989. In that month in Poland, elections to the Sejm of the Polish People's Republic of the 10th term and to the Senate of the 1st term were held.² It should be made clear that these were the first partially free elections in Poland after the Second World War. Since then, the communist system in Poland has collapsed and the Polish United Workers' Party has been removed from the government. During this period, both the communist government in Poland and the leadership of the Polish United Workers' Party had to slowly come to terms with the impending political defeat. Consequently, on 12 September 1989, the government of Tadeusz Mazowiecki³ was appointed, and on January 29, 1990, the Polish United Workers' Party was dissol-

¹ Mieczysław Rakowski (1 Dec 1926 – 8 Nov 2008) – Polish activist and communist politician, deputy to the Sejm of the Polish People's Republic of the 6th, 7th, 8th and 9th term. A journalist by trade. In the years 1958–1982, he was associated with *Polityka* weekly – one of the most widely read and opinion-forming weeklies in Poland (existing to this day). From 12 Feb 1981 to 12 Nov 1985 – the Vice President of the Council of Ministers, from 27 Sept 1988 to 2 Aug 1989 – the President of the Council of Ministers and from 29 July 1998 to 29 Jan 1990 – First Secretary of the Polish United Workers' Party (and at the same time its last secretary because on 29 Jan 1990 the PZPR was dissolved).

² The so-called June elections of 1989 were held on 4 June 1989 (the first round of elections) and on 18 June 1989 (the second round of elections). The elections were conducted on the basis of an agreement concluded in Poland after the so-called Round Table Talks (held from 6 February 1989 to 5 April 1989) between the communist authorities and the democratic opposition. As a result of negotiations and established agreements, a new electoral law was introduced to the Sejm of People's Poland and the second chamber of the parliament, the Senate, was reconstructed (both ordinances were adopted by the Sejm on 7 April 1989). PZPR, along with the so-called satellite parties, that is the United People's Party and the Democratic Party, could fill 65% of seats (i.e. 299 out of 460), while 35% (161 out of 460) were supposed to be taken by nonpartisan members. In turn, the elections to the Senate were completely free. Up to 99% senators were nonpartisan candidates.

³ It was headed by the first non-communist politician – Tadeusz Mazowiecki (April 18, 1927 – October 28, 2013), a long-time leading opposition activist. The government was formed as a result of a compromise between opposition circles and the still functioning communist party. It comprised representatives of opposition circles as well as leading PZPR activists (the

ved. In the face of the loss of power by the government and the communist party, all other issues, including those of a political nature, were pushed into the background. At this point, it should also be added that the analysis of documents of the Central Committee of the Polish United Workers' Party indicates that the lost elections in June 1989 caused horror and bitterness in party and government members. In addition, it should be noted that the analysis of memoirs as well as diaries from this period also has a negative outcome for the correspondence of Alexander Dubček and Oldřich Černík.⁴

Nevertheless, the Polish government and the Polish Communist party, taking the view on the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia in 1968, were apparently „helped out” by the Sejm of the 10th term and the Senate of the 1st term (elected as a result of the so-called June elections of 1989), which included both communist activists and representatives of opposition circles).

The above thesis seems to be justified by the information given in the *Kultura* monthly, published by the Polish émigré Literary Institute⁵ in the Paris suburb of Maisons-Laffitte. In the issue 11 of 1989, in the section *Kronika czeska i słowacka* (*The Czech and Slovak Chronicle*), led in this period by an associate of *Kultura* writing under a pseudonym (amp), the following information was included: “(...) Alexander Dubček and the Prime Minister of Czechoslovakia from the Prague Spring period, Oldřich Černík, summoned the governments of five Warsaw Pact countries that had invaded Czechoslovakia to reconsider their decisions from 21 years ago. The Polish Senate and the Sejm as well as the Central Committee of the Hungarian party and the Hungarian government condemned the invasion of Czechoslovakia. Even in the Soviet press (e.g. in *Izvestia*) there were articles suggesting that the invasion was a mistake. Only Eastern Germany and Bulgaria still have no illusions.”⁶

so-called force departments, i.e. the Ministry of National Defense and Internal Affairs). It operated from September 12, 1989 to January 12, 1991.

⁴ See for example very popular diaries of the mentioned Mieczysław Rakowski, *Dzienniki 1987–1990*, vol. 10, Warsaw 2005, or an interview with him written in the form of a book by J. Ordyński, H. Szlajfer, *Rozmowy z Mieczysławem F. Rakowskim. Nie bądźcie moimi sędziami*, Warsaw 2009 (due to the death of Mieczysław Rakowski, this interview was not completed).

⁵ The Literary Institute was founded in 1946 in Rome, and then in 1947 moved to Maisons-Laffitte near Paris. Its founders were, among others, Jerzy Giedroyc, his brother Henryk Giedroyc, Zygmunt Hertz, his wife Zofia Hertz, Józef Czapski or Gustaw Herling-Grudziński – linked with the army of General Władysław Anders. Czesław Miłosz, a Polish poet honored with the Nobel Prize, was a close associate of the Literary Institute. Due to the political repressions they could expect after returning to communist Poland, they decided to stay in exile, leading there the Literary Institute, which for several decades, among others, published literature which could not have appeared in Poland because of censorship. The monthly *Kultura* was the leading periodical of the Literary Institute, in which poetic and literary sketches, commentaries and political analyses as well as historical texts were presented. The activity of the Literary Institute was negatively perceived and criticized by the Polish communist authorities.

⁶ (amp), *Kronika czeska i słowacka*, *Kultura*, 1989, 11, p. 101.

It is difficult to state unequivocally whether the operation of both chambers of the Polish parliament referred to in the mentioned information, in the form of adopting resolutions regarding the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia in 1968 was caused by the quoted letters of both Czechoslovak politicians or whether it was an independent initiative of members of parliament and senators in connection with the upcoming 21st anniversary of the invasion.

The first statement regarding the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia in 1968 was adopted by the Senate (the second chamber of the Polish parliament) during its fourth meeting on August 11, 1989. The initiator of the Senate resolution was the Civic Parliamentary Club⁷. The draft resolution was presented by the then Vice Marshall of the Senate – Andrzej Wielowieyski⁸, and, as is evident from the presented stenographic report, it was adopted unanimously.⁹ The text of the Senate resolution was as follows: „*The Polish Senate sends fraternal greetings and expressions of respect to the peoples of the Czech Republic and Slovakia. In view of the upcoming twenty-first anniversary of the Warsaw Pact intervention with the participation of the Polish Army in the Czechoslovak Socialist Republic, the Senate of the Polish People's Republic considers it its duty to issue the following statement: This intervention was a violation of the inalienable right of every nation to self-determination and the natural pursuit of democracy, freedom and respect for human rights. Entry of the armed forces to Czechoslovakia took place against the will of the Polish society. The Senate considers it right to express regret as well as deplores and at the same time condemns the aggression of 1968, which hindered the process of democratization in Czechoslovakia. We wish the movement for democratic renewal in Czechoslovakia strength and success in work for the good of the Homeland, and its peoples freedom and sovereignty within the framework of a fully democratic state.*”¹⁰

⁷ Civic Parliamentary Club – a parliamentary club existing during the Sejm of the 10th term and the Senate of the first term elected during the so-called June elections in 1989. Its members were mainly members of parliament and senators from the opposition circles. It existed until the end of the Sejm of the 10th term and the Senate of the first term, that is until October 26, 1991.

⁸ Andrzej Wielowieyski (born on 16 December 1927) – lawyer, during the People's Poland period associated with opposition Catholic circles, participant of labor strikes in August 1980, after which Solidarity was established. As an adviser, he helped opposition circles. During the Round Table talks, in 1989, he represented the opposition. Deputy to the Sejm of the 1st, 2nd and 3rd term, senator of the 1st and 5th term. In 1989–1991, he was the Vice Marshall of the Senate of the first term.

⁹ Stenographic report from the 4th Senate meeting of August 11, 1989, pages 63–64.

¹⁰ Statement of the Senate of the Polish People's Republic of August 11, 1989, on the twenty-first anniversary of the intervention of the Warsaw Pact troops in the Czechoslovak Socialist Republic (in:) Stenographic report from the 4th Senate meeting of August 11, 1989, p. 85 (attachment to the stenographic report).

In the case of the Sejm, the relevant resolution was adopted at the 5th meeting of the Sejm of the Polish People's Republic on August 17, 1989.¹¹ Also in this case, the initiator of the resolution was the Civic Parliamentary Club. The rapporteur of the draft statement was MP Adam Michnik.¹² Arguing for the need to pass a resolution, he pointed out that in the issue of the Soviet journal *Znamya* of August 1989, there appeared a text by Rodionov – an employee of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and the secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, entitled *How the stagnation began*, in which the author mentioned that during the Warsaw Pact invasion in Czechoslovakia in 1968, two journalists came to Leonid Brezhnev to ask him what they should write about what was happening in Czechoslovakia. In response, Brezhnev would tell them to write the truth, but only in one copy, and to send it to the address of his secretary.¹³ Michnik, further referring to the words of Rodionov and the situation described by him, stated that it took more than 20 years for the truth to be revealed not in one but in many copies and also 20 years had to pass to take a lesson from those events that could be summarized as follows: *“one cannot interfere in the political problems of the other country or the other nation using force; all this force-based politics is a dangerous illusion and history does not forgive similar steps. In mutual relations between countries, there should not be a situation where one country grants itself the right to resolve the problems of the other country according to its own idea. Politics, as Rodionov writes, should not be deprived of rules, because such politics is disastrous for those who use it.”* In turn, commenting on the legitimacy of adopting a resolution by the Sejm, Michnik added that the resolution submitted to the Sejm, *“(…) is in no way interference in the internal affairs of another state”*. In addition, by voting for its adoption, *“(…) we take an attitude towards our own responsibility”*.¹⁴ He also mentioned his visit in Czechoslovakia together with other Polish deputies and talks with Czechoslovaks, from whom he was supposed to hear that he and other deputies were not responsible for the military intervention in 1968, but he added, in the direction of the parliamentary bench, *“(…) but today you are deputies, you are in the highest authority in the Polish State. If you say “no” today, you will be*

¹¹ Stenographic report from the 5th Senate meeting of August 17, 1989, p. 135–136.

¹² Adam Michnik (born on 17 October 1946) – historian, leading opposition activist, participant of student strikes in March 1968, repeatedly imprisoned by the communist authorities for political reasons, one of the most important columnists, editors and opposition commentators. Co-founder of the Workers' Defense Committee (KOR) in 1977, Solidarity activist, participant in the so-called Round Table talks on the opposition side. After 1989, he served as a deputy in the Sejm of the 10th term (1989–1991). Since 1989, he has been the editor of *Gazeta Wyborcza* (a journal derived from opposition journalism, the publication of which was possible thanks to the arrangements of the so-called Round Table). Currently a leading Polish columnist and commentator on political events.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem p. 136.

responsible for that intervention today.”¹⁵ The Sejm’s resolution, like the Senate resolution, was adopted unanimously. The text of the Sejm’s resolution was as follows: „On the 21st anniversary of the Warsaw Pact intervention in the Czechoslovak Socialist Republic, the Polish Sejm sends fraternal greetings and expressions of respect to the peoples of the Czech Republic and Slovakia. In view of the upcoming twenty-first anniversary of the Warsaw Pact intervention with the participation of the Polish Army in the Czechoslovak Socialist Republic, the Sejm of the Polish People’s Republic considers it its duty to issue the following statement: This intervention was a violation of the inalienable right of every nation to self-determination and the natural pursuit of democracy, freedom and respect for human rights. Entry of the armed forces to Czechoslovakia took place against the will of the Polish society. The Sejm considers it right to express regret as well as deplores and at the same time condemns the aggression of 1968, which hindered the process of democratization. The Polish participation in these events is all the more painful that we have always hoped for close cooperation with our southern neighbor in all areas, as well as for the ordinary human friendship of Czechs, Slovaks and Poles. We wish the forces for democratic renewal in Czechoslovakia success in work for the good of the Homeland, and its peoples freedom and sovereignty within the framework of a fully democratic state.”¹⁶

It should be added that the public declaration of the Polish parliament made in 1989, and thus in the period when, despite the weakening position, there still existed a communist party and organs of communist power, undoubtedly contributed to the official development of the journalism concerning the Warsaw Pact troops invasion in Czechoslovakia¹⁷. A few days later, namely when the 21st anniversary of the invasion came, in the pages of, for example, *Tygodnik Powszechny* (a weekly associated with Catholic circles) and the *Wprost* weekly, articles related to the events of August 1968 in Czechoslovakia were officially published.¹⁸

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ I would like to mention that the most important body responsible for censorship in Poland during the communist period, the Central Office for Press, Publishing and Entertainment Control, existed until 1990.

¹⁸ It should be added that the year 1988 marked the 20th anniversary of the Warsaw Pact troops invasion of Czechoslovakia (in Poland, the position of the Communist Party and communist authorities was definitely stronger than a year later after the so-called June elections in 1989) and in the case of the officially published press, only in *Tygodnik Powszechny*, one could find texts devoted to that event, for example W. Bereś’s interview with J. Baluch – translator of Czech literature, *Lech, Czech.... O stosunkach polsko-czeskich*, *Tygodnik Powszechny*, 21/08/1988, 34/1988, pp. 1–2, J. Baluch, *Diaspora Czechów i Słowaków* (in:) Ibidem, page 3, J. Potočka, *Kim są Czesi?* (in:) Ibidem, page 6, L. Gruszczyński, *Polsko-Czeska wzajemność* (in:) Ibidem p. 6, W. Bereś, *Czytać Hrabala. Polubić Czechów* (in:) Ibidem, page 7. Moreover, in the very popular law weekly *Prawo i Życie*, one can find references to the Prague Spring in 1968 – J. Tychner, *Doktryna Breżniewa*, *Prawo i Życie*, 13/08/1988, 33/1988, pp. 1 and 12–13.

Document No. 1

1989, June 8, Bratislava and June 12, Prague: Alexander Dubček and Oldřich Černík announce to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the Government of the Polish People's Republic that they are sending an open letter to the leaders of the Communist and Workers' Parties of the five Warsaw Pact countries participating in August 1968 on the occupation of Czechoslovakia, and also the leadership of some other communist parties.

Ústřední výbor Polské sjednocené
dělnické strany
Vláda Polské lidové republiky
V a r š a v a

Vážení soudruzi,

obracíme se na předsednictvo a plénium Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany a Vládu Polské lidové republiky s otevřeným dopisem, ve kterém po dvaceti letech znovu zaujímáme stanovisko k vojenskému zásahu některých zemí Varšavského paktu v roce 1968 do politického vývoje v KSČ a do života národů Československé socialistické republiky.

Dvacet let pracujeme a žijeme v podmínkách, které nám umožnily setkávat se s mnoha pracujícími naší země, s dělníky, s rolníky, s pracovníky vědy, školství a kultury, s funkcionáři a členy KSČ a organizací NF, a pracovníky hospodářského a státního aparátu, s občany Československé socialistické republiky všech generací.

Nespravedlivý a chybný krok některých spojeneckých zemí Varšavské smlouvy z roku 1968 vůči československému lidu a jeho nezadatelným právům žije nadále v jeho myslích a nikdy nebude zapomenut. Vládnoucí garnitura přicházejí a odcházejí, ale lid, národy a jejich práva žijí věčně. V některých zemích si razí cestu nová epocha budování socialismu. Na jejím začátku stojí úsilí komunistických a dělnických stran napravovat přečiny, chyby a omyly minulosti, které

In turn, in the case of journalism from 1989 (after the adoption of resolutions by the Polish parliament), what should be distinguished is, for example, P. Andrzejewski, K. Gołata, *Wiosna w sierpniu*, Wprost, 20/08/1989, 34/1989, pp. 9–12, D. Łukaszewski, *Cierpki smak piwa* (in:) Ibidem, pp. 10–12, M. Bankowicz, *Czechosłowacja. Rok 1968*, Tygodnik Powszechny, 20.08.1989, 34/1989, pp. 1–2, Z. Młynář, *20 sierpnia, przed północą...* (in:) Ibidem p. 1. In turn, regarding illicitly published journalism by opposition circles, see D. Bielec, *Sprawy czeskie w polskich drukach drugiego obiegu*, Cracow 2008, passim.

přivodily zaostávání, všeobecnou stagnaci, ztrátu prestiže a přitažlivosti socialismu ve světě.

Obracíme se na předsednictvo a plénum Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany a Vládu Polské lidové republiky s otevřeným dopisem a s upřímnou snahou hledat a nalézat spolu s Vámi z nespravedlivého a chybného rozhodnutí vůči Komunistické straně Československa a čs. lidu z r. 1968.

Otevřený dopis zároveň postupujeme ostatním komunistickým a dělnickým stranám, jejichž země se podílely na protiprávním vojenském zásahu v roce 1968 do Československa a tak způsobily zastavení obrodné politiky, vyjádřené v Akčním programu KSČ.

Otevřený dopis později zašleme:

1. Ústřednímu výboru Komunistické strany Rumunska, protože Rumunská socialistická republika je řádným členem Varšavského paktu a také proto, že stranická a státní delegace RSR na nejvyšší úrovni se mohla v předvečer násilného vstupu vojsk některých zemí Varšavské smlouvy do naší vlasti přesvědčit o pozicích československého vedení při zajišťování polednového vývoje v ČSSR a zejména proto, že jako země Varšavské smlouvy se nezúčastnila vojenského zásahu do ČSSR.
2. Ústřednímu výboru Svazu komunistů Jugoslávie, Ústřednímu výboru Komunistické strany Itálie a Ústřednímu výboru Francouzské komunistické strany, protože vedoucí představitelé těchto stran, ss. J. B. Tito, L. Longo a W. Rochet vedli osobní rozhovory s představiteli ÚV KSČ a československého státu a podrobně se seznámili s jejich politickými stanovisky v předvečer násilného vstupu vojsk pěti zemí Varšavského paktu do naší vlasti a rovněž zaujali odmítavé stanovisko k vojenskému zásahu do ČSSR.

Zásadní myšlenky a požadavky přiloženého dopisu byly konzultovány s řadou bývalých členů nejvyššího vedení KSČ, tj. pléna Ústředního výboru a jeho výkonných orgánů, Národního shromáždění a vlády ČSSR i Slovenské Národní rady, s předválečnými, jakož i mladými členy strany a dalšími aktivními stoupenci socialismu.

Ujišťujeme Vás, že spolu s nimi neustaneme ve spravedlivém boji o práva československého lidu volit si samostatně cestu společenského vývoje i za právo na svobodnou volbu forem a cest jeho zdokonalování.

Žádáme Vás, vážení soudruzi, aby náš dopis byl Vámi posouzen se vši vážností u vědomí plné odpovědnosti za další osudy socialismu v Československé socialistické republice a v Evropě.

Se soudružským pozdravem

Bratislava dne 8.6.1989

Praha dne 12.6.1989

Alexander Dubček

Oldřich Černík

Archiwum Akt Nowych in Warsaw, unit Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Warszawie – numer unit 1354, sygn. XIA/1509, secretarial resources of Mieczysław Rakowski, p. 2–4 (p. 18–20).

Document No. 2

1989, June 8, Bratislava and June 12, Prague: First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia Alexander Dubcek and Prime Minister of the Czechoslovak Socialist Republic Oldrich Cernik, who held office during the Prague Spring of 1968, in an open letter to the Central Committee of the United United the Workers' Party and the Government of the Polish People's Republic advocate a reform process in Czechoslovakia in 1968 and criticize the occupation of Czechoslovakia by the five Warsaw Pact states in August 1968 and the subsequent normalization that severely endangered the domestic and international authority of socialism.

Ústřední výbor Polské sjednocené
dělnické strany
Vláda Polské lidové republiky
V a r š a v a

Vážení soudruzi,

nepřetržité zdokonalování socialismu je trvalým úkolem každé komunistické strany v zemi, která nastoupila cestu jeho výstavby. Reformy v socialismu směřují k jeho posilování, k jeho všestrannému rozvoji a nejsou návratem ke kapitalismu.

V posledních desetiletích byla reformní politika plně rehabilitována ve velké většině komunistických stran od Tichého oceánu až po Atlantik.

Ještě nedávno byli představitelé revolučního programu socialistických reforem odsuzováni a vylučováni z komunistických stran – dnes představitelé revolučních socialistických reforem stojí v čele největších komunistických stran na světě.

Reformy v socialismu, to je nepřetržitý cílevědomý boj za prosperující hospodářství, za demokratický, hluboce humánní společenský řád. Každá komunistická strana v tomto boji má úspěchy, dělá i chyby a napravuje je. Krizi procházelo a prochází každé revoluční hnutí a každá komunistická strana. Síla komunistické strany spočívá však v její schopnosti nalézat správná východiska tak, aby rostla její síla přitažlivosti a akceschopnost.

Všechny komunistické strany jsou samostatnými a suverénními, odpovídají za vývoj socialismu ve své zemi vlastním lidu. Žádná komunistická strana, ani seskupení dvou či více stran nemá právo zasahovat do záležitostí komunistické strany jiné země, nesmí násilím zasahovat do jejích vnitřních záležitostí a do suverénního postavení druhých států a národů. Politické a ideologické spory mezi komunistickými stranami je nepřípustné řešit vojenskými prostředky. Obrana vlastního společenského řádu kterékoliv země je výhradním právem resp. povinností lidu té země.

V těchto závažných otázkách v době existence nukleárních zbraní jsou prostatní a jiné orgány všeobecně a bez jakýchkoliv výhrad platné zásady Charty Organizace spojených národů.

Obrana socialismu v zemi, kde je budován socialismus, je především povinností každé komunistické strany.

Formování programu rozvíjení a zdokonalování socialismu je záležitostí jak komunistických stran, tak i dalších socialistických sil. Při jeho zpracovávání je nutno respektovat reálnou situaci ve vlastní zemi a využívat též získaných zkušeností bratrských stran a socialistického hnutí.

Každý národ má nezadatelné právo na svobodnou volbu cest svého vývoje. Všechny národy, ať malé, či nejmenší, nebo velké, či největší mají ve společenství ostatních národů, zejména socialistických, stejná práva na volbu cest svého společenského vývoje, na obsah i formy jeho zdokonalování.

Program zdokonalování socialismu v Československé socialistické republice – Akční program byl schválen Ústředním výborem Komunistické strany Československa v dubnu 1968. Byl přijat celou Komunistickou stranou Československa. Ani jediná základní organizace KSČ nevyjádřila nesouhlas s jeho přijetím.

Akční program zajišťoval a respektoval v plné šíři platné mezinárodní závazky ČSSR a jednoznačně vyjádřil aktivní účast ČSSR při upevňování obranného charakteru Varšavské smlouvy a hospodářského svazku socialistických zemí v RVHP. Směr zahraniční politiky ČSSR byl vyjádřen také v tom, že v období po přijetí Akčního programu KSČ byly uzavřeny na nejvyšší úrovni dokumenty o spolupráci a vzájemné pomoci mezi Bulharskou lidovou republikou, Maďarskou lidovou republikou a Rumunskou lidovou republikou. Podpora pracujícího lidu novému kurzu KSČ byla spontánní a v celých poválečných dějinách naší země zcela ojedinělá.

Autorita KSČ u pracujícího lidu den ze dne rostla. Vedoucí úloha KSČ při provádění politických a hospodářských reforem se prohlubovala, nabývala nového obsahu a nových forem.

Československý polednový vývoj nebyl nekonfliktní. Byl poznamenán především hloubkou dlouhodobě působících a neřešených rozporů a vysokou účastí všech složek československého lidu, kteří se spontánně přihlašovali k aktivní obrodě socialistické společnosti.

Na pokraji rozhodujícího proudu čs. pracujících k podpoře a k uskutečňování Akčního programu působily potencionálně slabé protisocialistické síly, které vytvářely nátlakové akce a často parazitovaly na probíhajících reformách. Využívaly redakcí některých masově sdělovacích prostředků k vyhlášení úkolů, které byly v rozporu s přijatým Akčním programem, i s oficiálními postoji ÚV KSČ a programy vlády ČSSR.

Levičácké, sektářské názory ve straně brzdily probíhající proces reforem a působily ve směru k návratu k zastaralým metodám řízení a ovládání společnosti.

Demokratické reformy ve straně a ve společnosti postihovaly nositele a chráněnce strnulých, administrativně byrokratických metod.

KSČ v boji za formulování a za realizaci Akčního programu usilovala o neformální názorovou a akční jednotu svých členů. Důsledky působení minulých metod řízení strany a společnosti byly hluboké a nemohly být překonány v krátkém čase bezkonfliktním vývojem ve straně.

KSČ – strana s bohatou revoluční tradicí však měla všechny předpoklady a podmínky, aby sama demokratickými metodami bez zahraničního vměšování úspěšně zvládala složité a náročné období postupné obnovy socialismu.

Vedení KSČ, organizace Národní fronty a vláda ČSSR při řešení nových úkolů a vznikajících problémů ve straně a ve společnosti vedly otevřený dialog se všemi složkami společnosti a využívaly především demokratických metod řešení rozporů.

Československý vývoj nebyl však doprovázen masovými protisocialistickými vystoupeními, v ČSSR se neuskutečnily žádné masové stávkové akce s protisocialistickými požadavky ani masové národnostní akce, které by oslabovaly soudržnost socialistické republiky. Československé vedení ani v jednom případě nemuselo použít mocenských zásahů, protože masová protisocialistická vystoupení v celém polednovém vývoji v ČSSR nebyla.

Právě naopak. Pracující lid klidně a obětavě pracoval. Hospodářské výsledky roku 1968 byly pozitivní a takové, které následné 20leté období ani v jednom roce nezaznamenalo.

Státní moc spolehlivě zajišťovala obranu socialismu. V zemi neexistovaly organizované a ozbrojené protistátní skupiny. Proti moci československého lidu nestály žádné potencionální síly, které mohly vystoupit s otevřeným programem likvidace socialismu.

V ČSSR neexistovala centra k vedení občanské války. Zbraně byly v rukou orgánů státní moci a v rukou ozbrojené části KSČ – Lidových milicií.

KSČ měla v té době cca 1,700.000 členů a kandidátů. ÚV KSČ řídil práce obnovy socialismu, připravoval řádný sjezd KSČ, který měl schválit Akční program jako programový dokument nové etapy výstavby socialismu v Československu. Vedení KSČ, prezident republiky, vedení Národního shromáždění ČSSR a čs. vláda byly složeny z představitelů, kteří získali za krátkou dobu nikdy u nás

nevídanou důvěru na podporu lidu. Byli to osvědčení komunisté, vlastenci i internacionalisté, kteří si ukládali jako nejvyšší povinnost budovat silnou socialistickou republiku a posílit tak autoritu a přitažlivost socialismu v ČSSR a v Evropě.

Je všeobecně známo, že uplatňování vedoucí úlohy KSČ bylo předmětem sporů a též hlavním bodem jednání na plenech ÚV KSČ v říjnu a prosinci 1967 a pak v lednu 1968. V průběhu polednového vývoje – na únorovém slavnostním zasedání a zejména na dubnovém plénu ÚV KSČ v Akčním programu i politické zprávě se novým způsobem formulovala vedoucí politická role komunistů. Zásady tam vytyčené jsou v souladu se současným pojetím avantgardní role komunistů, jak je dnes formuluje KSSS a další Komunistické strany.

Podle výkladů tehdejšího vedení KSSS a dalších Komunistických a dělnických stran byla praktická polednová politika KSČ a orgánů čs. státu pokládána za nebezpečný reformní krok. Vedení KSSS a ostatních zemí dospělo k závěru všemi možnými prostředky zabránit uskutečnit ÚV KSČ schválený program obrody socialismu. Čas se stával v tomto sporu nejdůležitějším faktorem. Svolání XIV. sjezdu KSČ pak urychlilo rozhodnutí o likvidaci programových cílů KSČ.

Teoretická zkostnatělost, strnule dogmatické myšlení, netrpělivost, nedostatek dobré vůle postupně překonat ideově-politické rozpory mezi našimi stranami, nedbání zájmů a práv suverénních a samostatných komunistických stran, států a národů jednotlivých zemí, to vše bylo hlavní příčinou tohoto rozhodnutí.

V nočních hodinách z 20. na 21. 8. 1968, t.j. za pouhých 8 měsíců od lednového pléna ÚV KSČ došlo k neodčinitelné národní tragédii. Vojska 5ti zemí Varšavského paktu, t.j. vojska Svazu sovětských socialistických republik, Polské lidové republiky, Bulharské lidové republiky, Maďarské lidové republiky a Německé demokratické republiky bez vědomí ÚV KSČ, presidenta republiky, Národního shromáždění ČSSR a vlády ČSSR vstoupila do naší země, brutálně obsadila střediska státní moci a sekretariáty KSČ. Představitelé ÚV KSČ a státní moci zatkl a odvezla je mimo území ČSSR. Předsednictvo ÚV KSČ vstup vojsk spřátelených zemí ještě v noci téhož dne rozhodně odmítlo. Národní shromáždění a vláda Československé socialistické republiky už bez účasti svých nejvyšších představitelů tento nespravedlivý krok spojeneckých zemí rovněž odsoudila.

Stal se výstražný a bezprecedentní případ v dějinách výstavby socialismu. Socialismus v celém světě nesmírně utrpěl. Celý svět s úžasem hleděl k malé zemi ve střední Evropě, kde obrovská koncentrace vojenského seskupení 5ti zemí násilně zasáhla proti reformnímu úsilí československého lidu.

Komunistické strany a levicové hnutí byly tak důrazně varovány, jak v budoucnu se může a bude zacházet s komunistickými stranami, levicovým hnutím a s národy, které se „dobrovolně“ nepodřídí ideologickým schémátům neostalinské brežněvovské doktríny. Důsledky tohoto nespravedlivého rozhodnutí jsou všeobecně známy. Československý lid se cítí hluboce dotčen a uražen, neboť jeho nezadatelná práva byla tímto aktem v samých základech porušena. V dějinách našich národů se nenajde podobný případ nemilosrdného kroku 5ti spojeneckých

států proti jeho nejvlastnějším právům na svobodnou volbu vývoje. Mezi pracujícím lidem Československa jako nositelem nejvyšší moci v socialistickém státě a mezi KSČ, která v "Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti" politicky legalizovala tento násilný akt, vznikla veliká propast. Přátelské vztahy čs. lidu k lidu bratrských pěti zemí byly hluboce zasaženy.

Avšak ani Moskevský protokol ze srpna 1968, vypracovaný v nerovnoprávných podmínkách a podepsaný představiteli KSČ a KSSS neakceptoval kontrarevoluční situaci v ČSSR, neakceptoval oprávněnost vojenského zákroku do československého vývoje, nezrušil stanovisko ÚV KSČ k varšavskému dopisu pěti komunistických stran, nezrušil Akční program KSČ a neodvolal program ekonomických i politických reforem v ČSSR. Hlavní směr vnitřní politiky po vstupu vojsk do ČSSR byl založen na rezoluci květnového pléna ÚV KSČ z r. 1968, jejíž pilíř tvořil schválený Akční program KSČ. Dne 28. Října 1968 t. zn. po vstupu vojsk pěti zemí do ČSSR byl vyhlášen zákon o federativním uspořádání ČSSR tak, jak bylo stanoveno v Akčním programu KSČ.

Po dvaceti letech násilné likvidace reformního hnutí v Československé socialistické republice, po létech t.zv. normalizačního procesu je v naší zemi opět vážná situace. ÚV KSČ musel vyhlásit už mezi sjezdy strany program na provedení hlubokých společensko-ekonomických reforem. Historie dvaceti let předsvědčivě doložila, že etapa t.zv. normalizace nebyla etapou odstranění sociálně-ekonomických rozporů ve společnosti, ale jejich prohlubováním do stavu, který vyžaduje, jak prohlašuje ÚV KSČ, hluboké revoluční přeměny socialismu.

Hlavní příčina současného stavu v československé společnosti spočívá v tom, že program KSČ z r. 1968 na provedení rozsáhlých politických a ekonomických reforem, který měl vyústit ve formování humánní, demokratické a hospodářsky prosperující socialistické společnosti a který sice mohl opožděně navázat na dynamické přeměny vyvolané nástupem vědeckotechnické revoluce ve světě, byl před dvaceti lety likvidován bezprecedentním zásahem vojsk pěti zemí Varšavského paktu. Likvidace reformního úsilí KSČ, vlády, Národního shromáždění a Národní fronty a naprosté většiny pracujícího lidu Československé socialistické republiky byla doprovázena návratem k neostalinským administrativně-byrokratickým metodám výstavby socialismu.

Politická orientace na opětovné nastolení zastaralých a neživotných metod výstavby socialismu ve vyspělé zemi střední Evropy, která byla už dávno před rokem 1968 doslova těhotná na hluboké společensko-ekonomické přeměny a uskutečňovaná v čase, kdy evropské země byly již na cestě plného využívání nových hybných sil moderních civilizačních metod, přivodila a prohloubila postupně ve všech směrech společenského vývoje prosazování stagnačních tendencí, ztrátu prestiže a přitažlivosti socialismu a ztrátu důvěry většiny lidu v KSČ.

Československý lid je dnes přímým svědkem, že ve většině zemí, které vyslaly svá vojska v roce 1968 do ČSSR, aby likvidovala jeho reformní úsilí, se již více jako 4 roky vyhlašují a prosazují reformní programy, které jsou tak blíž-

ké, až totožné s jeho plány před dvaceti lety. Náš lid se seznamuje s rozhodnutími komunistických a dělnických stran těchto zemí, kterými se odsuzuje politika stagnace a veřejně před celým světem je volána k odpovědnosti za tento nebezpečný stav neostalinská-brežněvovská politická doktrína, která přivodila přímé ohrožení samé existence socialismu.

Československý lid je svědkem, že reformní kroky v socialistických zemích se uskutečňují bez politického vměšování a bez nasazování vojenských sil jiných zemí.

Mají snad jiné komunistické a dělnické strany a národy jiných socialistických zemí odlišná práva než má pracující lid v Československu? Nebyly by pozitivní i negativní zkušenosti z výstavby socialismu v ČSSR i pro ostatní země socialistického společenství k možnému použití, kdyby reformní proces obnovy a obrody socialismu se mohl už plných dvacet let v ČSSR vyvíjet a zdokonalovat?

Vývoj ve světě, v socialistickém společenství východní Evropy i v ČSSR spěje nezadržitelně k rozhodnutí, že KSČ a komunistické a dělnické strany 5ti zemí, které vyslaly v roce 1968 svá vojska bez souhlasu a bez vědomí UV KSČ a ústavních orgánů státní moci, vyvodí čestný závěr, že:

- a) V roce 1968 nebyl v ČSSR kontrarevoluční situace, socialismus nebyl ohrožen vnitřními silami v zemi. Akční program KSČ byl programem zdokonalování a upevňování socialismu.
- b) Vstup vojsk 5ti spolkových zemí byl v rozporu s Československou ústavou a v rozporu s Bratislavským dokumentem ze dne 3. 8. 1968. Byl to politicky chybný, protiprávní a protiústavní krok vůči jednomu z členů Varšavské smlouvy s dalekosáhlými a trvalými následky pro další vývoj v socialistickém Československu. Poškodil socialismus a zapůsobil nepříznivě na mezinárodní komunistické a levicové hnutí,
- c) Dodatečné zdůvodnění a politické potvrzení oprávněnosti vojenského zásahu některých spolkových zemí do vývoje v KSČ a v ČSSR představuje „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti“ z roku 1970. Jeho politická platforma tvořila základ k úplnému zastavení reformního kursu KSČ, k návratu k administrativně-byrokratickému řízení a ovládnutí společnosti a ve svých důsledcích přivodila stagnaci a ztrátu prestiže socialismu v ČSSR. Postihla statisíce poctivých členů KSČ a bezpartijních občanů ČSSR – neohrožených zastánců obrody socialismu.

Československá veřejnost byla seznámena s výkladem, že narovnání vzniklé situace je záležitostí čs. strany. Tento argument nelze uznat, neboť rozhodnutí o vstupu vojsk do ČSSR v roce 1968 bylo učiněno vedením pěti socialistických států bez vědomí oficiálních orgánů ČSSR. Znovu se kalkuluje s historií a dějinami československého lidu.

Vytvořila se zvláštní situace:

- Dnešní vedení KSČ odmítá měnit své stanovisko k událostem roku 1968, neboť vedení pěti socialistických zemí již více jak 20 let svá dřívější rozhodnu-

ti také nemění, tzn. že fakticky uznává právní i politickou opodstatněnost svého dřívějšího rozhodnutí a právo na vyslání armád do ČSSR se všemi následky

- Pět zemí Varšavského paktu nemusí svá rozhodnutí změnit, neboť vedení KSČ a československé státní instituce se nadále opírají o „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti“, které politicky, ale nikoli právně legalizovalo vstup vojsk těchto pěti zemí na území ČSSR.

Rozhodnutí se čeká od politické reprezentace československého lidu, jejíž složení umožnil právě vstup armád těchto pěti zemí do ČSSR.

Dohoda vedení KSSS, ostatních komunistických a dělnických stran pěti zemí na straně jedné a vedení KSČ o tom, že k roku 1968 nebudou přijímána žádná jiná rozhodnutí, je politickou kalkulací na účet čs. lidu. Žádné taktické důvody nemohou ospravedlnit mlčení, případně odkládané řešení “na pozdější nebo příhodnější dobu”.

Nechce se věřit tomu, že napravení tohoto historického omylu, který tak hluboce zasáhl do života žijících generací československého lidu a za který nesou přímou odpovědnost minulé i některé současné vládnoucí garnitury komunistických a dělnických stran pěti spojeneckých zemí, mají vyřešit až příští generace.

Dávno platné velké ideály rovnosti, svobody a suverenity národů a států vyhlášené jako projevy nového myšlení, nelze jen deklarovat a slovně uznávat. Československý lid se s důvěrou dívá k dnešním politickým představitelům světa – zejména socialistického světa – kteří na první místo kladou všelidské hodnoty a bezvýhradné právo každého národa na svobodnou volbu společenského vývoje i volbu forem a cest jeho zdokonalování. Československý lid také právem očekává činy od těch politických sil a jejich seskupení, které mu v minulých letech tato práva odňaly.

Osudové rozhodnutí vůči československému lidu v roce 1968 neučinily národy SSSR, PLR, MLR, NDR a BLR ani jejich legální státní orgány, ale vedení komunistických a dělnických stran těchto zemí. Ideové spory se v roce 1968 vedly mezi komunisty. A vládnoucím komunistickým a dělnickým stranám – jejím vedoucím představitelům – přísluší úkol, jak napravit chyby a omyly minulosti. To je čestný a důstojný krok komunistů před československým lidem a světovou veřejností, který je v plném souladu s politikou nového myšlení.

Z tohoto důvodu je nutné k požadavkům uvedeným výše připojit následující: jen na základě uznání chyb bývalých vedení komunistických a dělnických stran se bude moci začít uskutečňovat skutečná náprava uvnitř KSČ a zahájit a rozvinout dialog, který je nutný mezi nynější vládnoucí garniturou a těmi, kdo setrvali na názorech o užitečnosti, nutnosti a nevyhnutelnosti reformy již před 20 lety a byli za to (a dosud jsou) perzekuováni.

Vyjadřujeme přesvědčení, že jen objasněním skutečné pravdy o pohnutém období našich národních dějin lze učinit upřímný, ale také pevný krok k nastolení všeobecné důvěry mezi našimi národy. Teprve pak lze předstoupit před českoslo-

venský lid s pravdivou analýzou o skutečném stavu československé společnosti a začít provádět tak potřebné hluboké přeměny společensko-ekonomických reforem.

Československý lid však musí být přesvědčen, že KSČ, která si činí nároky na politické vedení společnosti, bude společně se všemi demokratickými silami za každých okolností vždy důstojně, čestně a neohroženě hájit jeho nezadatelná práva.

Obracíme se na ÚV KSSS, na ÚV komunistických s dělnických stran PLR, MLR, NDR, BLR a na ÚV KSČ s otevřenou výzvou aby s plnou odpovědností za následky, které způsobil vstup vojsk jejich zemi na území ČSSR s cílem likvidovat reformní úsilí KSČ a československého lidu, přijaly nyní odpovídající rozhodnutí, které nastolí ovzduší důvěry mezi národy našich zemí a vytvoří příznivé předpoklady pro nový rozmach naší vzájemné spolupráce.

Se soudružským pozdravem

Bratislava dne 8.6.1989

Alexander Dubček
v roce 1968 první tajemník
Ústředního výboru
Komunistické strany
Československa

Praha dne 12.06.1989

Oldřich Černík
v roce 1968 předseda vlády
Československé socialistické
republiky

Archiwum Akt Nowych in Warsaw, unit Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Warszawie – numer unit 1354, sygn. XIA/1509, secretarial resources of Mieczysław Rakowski, p. 5–17 (p. 21–33).

Paweł Fiktus

Zwei Briefe von Alexander Dubček und Oldřich Černík vom Juni 1989 an das Zentralkomitee der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und an die Regierung der Volksrepublik Polen

Zusammenfassung

Der Erste Sekretär der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei Alexander Dubček und der Ministerpräsident der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik Oldřich Černík, die ihre Funktionen während des Prager Frühlings von 1968 innehatten, sandten im Juni 1989 zwei offene Briefe an das Zentralkomitee der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und an die Regierung der Volksrepublik Polen, datiert mit dem 8. Juni 1989 in Bratislava und mit dem 12. Juni 1989 in Prag. Im ersten Schreiben teilen sie mit, dass sie einen offenen Brief an die Führungen der kommunistischen Parteien jener fünf Länder des Warschauer Vertrags senden, die sich im August 1968 an der Besetzung der Tschechoslowakei beteiligt hatten, sowie an die Führung einiger weiterer kommunistischen Parteien. Im zweiten Schreiben verteidigen sie den Reformprozess in der Tschechoslowakei im Jahr 1968 und das demokratisch-reformistische Aktionsprogramm der KSČ, das administrativ-bürokratische Führungsmethoden beseitigen und eine weitere Stagnation der sozialistischen Gesellschaft verhindern sollte. Scharf kritisieren sie den Einmarsch der fünf Warschauer Paktstaaten im August 1968 und die nachfolgende sog. Normalisierung, die die in- und ausländische Autorität des Sozialismus ernsthaft gefährdeten. Beide lehnen die neostalinistische Breschnew-Doktrin ab und treten für das Recht jeder Nation und jedes Staates ein, einen eigenen Entwicklungsweg einzuschlagen. Sie fordern von der Führung der fünf kommunistischen Parteien des Warschauer Vertrages und von der Normalisierungs-KSČ, in dieser Zeit erneuter Versuche einer Reform des Sozialismus aus jenen negativen Erfahrungen die entsprechenden politischen Schlüsse zu ziehen.

Paweł Fiktus

Two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík from June 1989 addressed to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the government of the Polish People's Republic

Summary

In June 1989, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia Alexander Dubček and Prime Minister of the Czechoslovak Socialist Republic Oldřich Černík, who held office during the Prague Spring of 1968 sent two open letters to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the government of the Polish People's Republic. It was dated 8 June 1989 in Bratislava and 12 June 1989 in Prague. In the first letter, they state that they are sending an open letter to the leadership of the communist and workers' parties of the five countries of the Warsaw Pact who took part in Czechoslovakia's occupation in August 1968, and also to the leadership of a number of other communist parties. In the second letter, they defend the reform process in Czechoslovakia in 1968 and KSČ's democratic reform Action Programme, which was designed to remove administrative and bureaucratic methods of management and prevent the further stagnation of socialist society. They strongly criticise the five states of the Warsaw Pact's occupation of Czechoslovakia in August 1968 and the subsequent normalisation, which severely endangered the domestic and international authority of socialism. They reject the neo-Stalinist Brezhnev Doctrine and promote the right of every nation and state to choose their own path of development. They demand of the leadership of the five communist parties of the Warsaw Pact and the normalisation KSČ that they draw the corresponding political conclusions from these negative experiences during a time of renewed attempts at reforming socialism.

Paweł Fiktus

Dva dopisy Alexandra Dubčeka a Oldřicha Černíka z června 1989 adresované Ústřednímu výboru Polské sjednocené dělnické strany a vládě Polské lidové republiky

Resumé

První tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Československa Alexander Dubček a předseda vlády Československé socialistické republiky Oldřich Černík, kteří zastávali svoje funkce v období Pražského jara roku 1968, zaslali v červnu 1989 dva otevřené dopisy Ústřednímu výboru Polské sjednocené dělnické strany a vládě Polské lidové republiky. Datované 8. června 1989 v Bratislavě a 12. června 1989 v Praze. V prvním dopise oznamují že zasílají otevřený dopis vedení komunistických a dělnických stran pěti zemí Varšavské smlouvy, které se podílely v srpnu 1968 na okupaci Československa, a také vedení některých dalších komunistických stran. V druhém dopise obhajují reformní proces v Československu v roce 1968 a demokraticko-reformistický Akční program KSČ, který měl odstranit administrativně-byrokratické metody řízení a zabránit další stagnaci socialistické společnosti. Ostře kritizují okupaci Československa pěti státy Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a následnou normalizaci, které výrazně ohrozily domácí i mezinárodní autoritu socialismu. Odmitají neostalinskou brežněvskou doktrínu a prosazují právo každého národa a státu zvolit si vlastní cestu rozvoje. Požadují od vedení pěti komunistických stran Varšavské smlouvy i normalizační KSČ, aby v době opětovných pokusů o reformu socialismu vyvodily z těchto negativních zkušeností odpovídající politické závěry.

KRONIKA

Martin Boštík

Polistopadové osudy Nejedlého sochy v Litomyšli aneb Cesta k výstavě „Já jsem... Zdeněk Nejedlý. *Příběh tragédie jednoho moderního intelektuála*“

Uvedení do problematiky

Loni uplynulo 140 let od narození Zdeňka Nejedlého (1878–1962), univerzitního profesora, historika, hudebního vědce a zastávce národních tradic 19. století, ale také prvorepublikového sympatizanta komunistických idejí, Stalinova obdivovatele a posléze i člena československých poválečných vlád, spoluodpovědného za dění po únoru 1948.

Nejedlý patřil k vědecké elitě. Měl hluboký vztah k rodné Litomyšli, do jejíchž kulturních dějin zasáhl jako málokdo. Stopy jeho práce jsou zde patrné od přelomu 19. a 20. století a objevují se s větší či menší intenzitou prakticky až do konce jeho života. Od roku 1978 je zde symbolicky přítomen prostřednictvím sochy, kterou mu k oslavě 100. výročí narození postavilo vedení města. Postoj k ní dnes rozděluje litomyšlskou veřejnost stejně, jako ji štěpil vztah k Nejedlému v době, kdy žil.

Při této příležitosti se rozhodla ředitelka Městské galerie Litomyšl Dana Schlaichertová uspořádat v domě U Rytířů výstavu o životní pouti tohoto „posledního husity“, jehož odkaz je v Litomyšli stále živě diskutován. Vytvořila proto pracovní tým složený z Jiřího Křesťana (Národní archiv), který byl zároveň odborným garantem celého projektu, Hany Kábové (Masarykův ústav a Archiv

AV ČR, v. v. i.), Martina Boštíka (Regionální muzeum v Litomyšli), Stanislava Vosyky (Městská galerie Litomyšl), Marcely Boštíkové a Václava Nájemníka.

Pro snazší identifikaci s dějem ji autoři pojali jako autobiografické vyprávění, předkládající události s jistou literární licencí. Zároveň pomocí časových os zaznamenali podstatné peripetie Nejedlého života se snahou o objektivní přesnost. Její nedílnou součástí byla i zpráva o Nejedlého „druhém životě“ v Litomyšli a o tom, jak se Litomyšlané dodnes vypořádávají s odkazem tohoto muže. Výstava, jejíž grafickou podobu vytvořil Jiří Lammel, započala slavnostním zahájením 9. listopadu 2018 a trvala do 10. února 2019. Vyšel k ní stejnojmenný doprovodný tisk obsahující rozšířené výstavní texty a další výsledky bádání, které se především z prostorových důvodů nepodařilo prezentovat na samotné výstavě.

Nejedlého socha a její polistopadové reflexe

Vlastním impulzem k výstavě o Nejedlém (poslední se v Litomyšli uskutečnila před 40 lety) byla pro Danu Schlaichertovou neustálá živost Nejedlého případu a nová vlna požadavků na odstranění jeho sochy, která rozbouřila litomyšlskou veřejnost v roce 2016. Jejím úmyslem bylo přenést víceméně emociální boje do roviny poznání celého jednoho lidského osudu a předložit tak co nejširší veřejnosti silnou empirickou bázi, od níž se následně mohou odvíjet další diskuse, jak se sochou naložit.

Polistopadový příběh Nejedlého sochy v Litomyšli je v českém kontextu zcela ojedinělý. Přivádí k zamyšlení nad různými způsoby uchopování minulosti a stále přítomné touze mnohých po dějinném vyrovnání.

Spor o sochu I (1990–1993)

První etapa diskusí začala v zimě roku 1990, kdy na půdě Občanského fóra řada občanů Litomyšle vznesla požadavek, aby byl Nejedlého pomník odstraněn. Následně se debata přenesla do místního tisku a přiměla představitele města, kteří se nechtěli vydat touto cestou, aby představili své řešení. Počátkem roku 1992 se městská rada v čele se starostou Miroslavem Brýdlem (ODS), prvním místostarostou Karlem Rothscheinem (ČSL) a druhým místostarostou Miloslavem Kohoutem (ODS, politickým vězněm odsouzeným v roce 1950 k 20 letům vězení), rozhodla umístit k Nejedlého soše vysvětlující text, který by aktualizoval vztah současných občanů Litomyšle ke zpodobněné osobě. Kohout byl sice k tomuto řešení kritický, ale nakonec s ním souhlasil. Radní v této věci oslovili tři místní historiky. Z jejich návrhů pak na jaře vybrali k realizaci pojetí tehdejšího ředitele Státního okresního archivu Svitavy se sídlem v Litomyšli Milana Skřivánka.

Jeho text se na kamenné desce pod sochou nakonec objevil v této podobě:

*Odmítám ty, kdož se rozhodli pro oslavu člověka, stejně jako ty, kdož se rozhodli
jej tupit..., mohu dát za pravdu jen těm, kdož v úzkostech hledají. B. Pascal.*

ZDENĚK NEJEDLÝ

/1878–1962/

*Rozmnožil i poškodil kulturu českou, přinesl poctu i úhonu rodnému městu, jež
oceňuje dobré, zavrhuje špatné jeho skutky.*

Skřivánkovo pojetí předkládá koncepční filozofickou reflexi – citátem z Pascalových *Myšlenek* chtěl autor vyjádřit nesouhlas s glorifikací lidí např. vytvářením jejich pomníků (taková socha tedy především vůbec stát nemá), ale i s jejich jednostranným nekritickým odsuzováním. Svým dovětkem potom rozpornost Nejedlého osobnosti, resp. svár různých osobnostních pnutí, který je vlastní všem lidským bytostem. Skřivánkovým záměrem rozhodně nebylo ani částečně obhájit existenci oslavné sochy či vytvořit kompromis (jak bývá nápis nejčastěji interpretován). Ponechanou sochu chápal jako zneklidňující osten, jako memento vedoucí k přemýšlení o bolestné minulosti a textový doplněk jako výzvu k hledání. Úskalím zkratky však je, jak uvidíme dále, že nemusí být vždy srozumitelná.

Toto řešení, které si v následujících letech získalo obdiv řady věhlasných osobností (např. Zdeňka Svěráka či Jiřího Černého), narazilo u části veřejnosti na tvrdý odpor. Kritici nápisu přitom náleželi do dvou skupin. Jedni jej, vzhledem k Nejedlého negativům, považovali za příliš shovívavý (např. historik Jan P. Kučera), ti z opačného tábora zase argumentovali, že nelze „*hodnotit nespornou osobnost takto povýšeně a anonymně*“ (např. muzikolog Miloslav Malý). Velkého ocenění se nápisu dostalo od prezidenta Václava Havla, který si jej osobně prohlédl při návštěvě Litomyšle v říjnu 1993.

V roce 1996 pak označili historici Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný své knize *Pomníky a zapomínky* (nakladatelství Paseka v Praze a Litomyšli) umístění desky za „*asi nejpozoruhodnější a velice sympatický pokus, jak se vyrovnat se složitou minulostí*“ (s. 224). Dlouho se pak zdálo, že je situace vyřešena.

Spor o sochu II (2004)

Léta doutnající emoce se projevily po vydání studie pracovníka Regionálního muzea v Litomyšli Martina Boštíka o procesu s rektorem piaristické koleje Františkem Ambrožem Stříteským a litomyšlskými studenty (*Monstrproces „Stříteský a spol.“, Litomyšl 1950. Historická studie o síle a slabosti poválečného člověka*), kteří byli odsouzeni komunistickou justicí z politických důvodů souhrnně na 220,5 let vězení. Na jejím slavnostním představení v červnu 2004 pronesl mís-

topředseda litomyšlské pobočky Konfederace politických vězňů Miloslav Kohout (o něm již viz výše) výzvu k přehodnocení situace kolem Nejedlého sochy.

Publikace totiž mj. tematizovala okolnosti, jež Nejedlého s touto záležitostí bezprostředně spojovaly. Podle několika dochovaných svědectví odmítl totiž litomyšlské rodiče, kteří k němu přišli poprosit o pomoc pro své souzené děti, slovy (snad proslovenými pootevřenými dveřmi či zprostředkovanými přes sekretářku) „*reakce musí být zničena jako klubko zmrzliny*“.

Od června do konce roku pak vyšly k problematice Nejedlého sochy v regionálním i celostátním tisku více než tři desítky článků. Na radnici přišla řada dopisů a výzev požadujících na jedné straně odstranění sochy, na druhé straně její ponechání. Někteří lidé psali o tom, co všechno Nejedlý pro Litomyšl udělal (tato argumentace byla dost obvyklá) a nabízeli, že za ponechání sochy zorganizují v případě potřeby petici, jiní tak hned udělali. Ve prospěch sochy se významně angažovala tehdejší předsedkyně Výboru národní kultury Jarmila Vrchotová-Pátová, která v dopise litomyšlským zastupitelům z 24. listopadu 2004 zdůraznila, že Nejedlý je natolik zasloužilou postavou, že: „*Má-li svůj pomník v Litomyšli, je to zcela na místě.*“ Následně se i jejím přispěním rozhodlo Koordinační centrum vlasteneckých organizací zorganizovat petici za zachování Nejedlého pomníku, kterou podepsalo 1406 osob.

Představitelé litomyšlské Konfederace politických vězňů naopak předestřeli vedení města jednomyslné rozhodnutí svého výboru, kterým bylo přemístění sochy do muzejního depozitáře. Za odstranění pomníku se svým společným prohlášením postavili také čtyři z pěti duchovních litomyšlských křesťanských církví (adventistické, bratrské, československé husitské a katolické, nepřipojila se jen představitelka Českobratrské církve evangelické).

Situaci se nakonec před Vánocemi zabývalo městské zastupitelstvo, které drtivou většinou rozhodlo zachovat stávající situaci. Usneslo se vyhotovit nápis na novém podkladě a okolí upravit natolik, aby byl čitelný (na dosavadní desce, která zarůstala křovinami, byl již málo patrný).

Při zpětném pohledu je vedle mnoha různých názorů zajímavá především jedna věc – až na výjimky se diskutovalo pouze o tom, zda si Nejedlý sochu zaslouží či nezaslouží, nápis pod sochou, jako by nebyl. A když už o něm někteří aktéři pojednávali, jeho původní intence (necht' slouží jako svěbytná historická stopa nikoli k oslavě zobrazené osoby, ale jako výzva k přemýšlení, je tedy obhajitelná pouze jako zdroj historické reflexe) zůstala většině z nich skrytá.

Ke sporu se 21. prosince dopisem starostovi města Janu Janečkovi vyjádřil také autor nápisu Milan Skřivánek, který navrhl na novou desku přidat dovětek:

„*Město Litomyšl, jež nechce zapřít svou minulost (datum). Pomník, dílo J. Hány, odhalen 1978.*“ K tomu podotkl: „*Po takovémto doplňku by snad již nikdo nemohl pochybovat o tom, že otázka není, zda si Nejedlý pomník zaslouží, či nikoli (chce se mi říci, samozřejmě že ne), ale že otázka je, zda uneseme svou minulost a nebudeme ji vidět jen černou, nebo bílou.*“ K realizaci této myšlenky však již nedošlo.

Diskuse v roce 2004 byla velmi vyhraněná a vedená z převážně nesmířitelných pozic. Po jednoznačném rozhodnutí zastupitelstva se však na řadu let situace uklidnila.

Spor o sochu III (2016–2017)

To se však změnilo na podzim roku 2016, kdy v litomyšlském Smetanově domě vystoupili studenti pražské právnické fakulty s reprízou divadelní rekonstrukce monstrprocesu „*Stříteský a spol.*“ (premiéra proběhla v únoru téhož roku v rámci desátého ročníku festivalu proti totalitě Mene Tekel v porotní síni Vrchního soudu na Pankráci v Praze). Při následné diskusi s politickými vězni vyslovila řada shromážděných opět požadavek odstranit Nejedlého sochu z veřejného prostranství. Následně se výzvy občanů k odstranění sochy objevily i v několika číslech radničního periodika Lilie.

Koncem roku se vedení města v čele se starostou Radomilem Kašparem (KDU-ČSL) a místostarostou Josefem Janečkem (ODS) rozhodlo na základě kolektivní shody současnou situaci revidovat, protože vysvětlující nápis pod sochou je veřejností často chápán (pokud ho vůbec zaznamená) jako příliš kompromisní a smířlivý.

Jako reakce na články proti Nejedlému publikované v místním tisku se pak v první polovině března roku 2017 objevil ve schránkách mnoha litomyšlských domácností leták *I love ZN* obsahující jednoznačně kladné hodnocení Nejedlého osobnosti. Sestavil jej místní komunistický činovník Max Olšan a vydal Městský výbor KSČM v Litomyšli. Mezi lidmi vzbudil velkou pozornost a nezůstal bez odezvy. Koncem března na něj kdosi zareagoval tím, že kolem krku sochy umístil smyčku s nápisem: „*Pro takovou osobnost není v tomto ovzduší místa, i kdyby se nyní sebe více zdobila trikolorou. Zdeněk Nejedlý*“ (Jde o vyjádření na adresu člena Českého kvarteta Josefa Suka, kterého Nejedlý koncem listopadu 1918 obvinil z kolaborace s habsburskou mocí).

V dubnu pak svolalo vedení města komisi složenou z politiků, kulturních pracovníků a učitelů k projednání variant, jak nově situaci vyřešit. Výsledkem porady bylo rozhodnutí sochu ponechat a pomocí umělecké intervence ji zasadit do nového kontextu, učinit ji jednou z komponent celku, který bude věnován obětem budování socialismu v letech 1948–1989. Nejedlého socha tak měla být vhodně využita jako autentická dobová památka k účelu zcela jinému, než kvůli kterému vznikla. Šlo o první pokus tohoto druhu u nás.

V listopadu schválila rada města vyhlášení veřejné výtvarné soutěže na přeměnu místa kolem sochy a starosta odeslal na Ministerstvo kultury žádost, aby byla Nejedlého socha vyjmuta z Ústředního seznamu kulturních památek České republiky.

Soutěž o návrh na změnu kontextu sochy (2018)

První událostí nového roku bylo, že v únoru ministerská komise (přesně Komise ministerstva kultury pro hodnocení návrhů na prohlášení nemovitých věcí za kulturní památku a žádostí na zrušení prohlášení nemovitých věcí za kulturní památku) po rozsáhlé diskusi nedoporučila rozdílem jednoho hlasu zrušit památkovou ochranu Nejedlého sochy s tím, že reprezentuje oficiální monumentální sochařství 70. let 20. století, kulturní rozměr její památkové hodnoty navíc zvyšuje způsob, jakým se v 90. letech město vyrovnalo se zobrazenou kontroverzní osobností a existencí jejího pomníku.

O měsíc později pak na základě nového usnesení městské rady vypsalo město Litomyšl *Výtvarnou soutěž o návrh na přeměnu místa se sochou Zdeňka Nejedlého z roku 1978* v intencích ujednaných v dubnu minulého roku. Zásadní podmínkou bylo, že nesmí dojít k jakémukoli zásahu do autorské podoby sochařského díla. Zájemci mohli podávat své návrhy do konce srpna.

Počátkem září se na městském úřadě sešla komise k projednání došlých výtvarných návrhů. Z dvanácti projektů však sedm nesplnilo podmínky soutěže. Ze zbývajících pěti vybrala čtrnáctičlenná porota tři, a to díla Jakuba Grece, Jaroslava Sedláka a trojice autorů Matěje Hájka, Jindřicha Ráftla a Jana Tůmy. Z jejího jednání vzešel zápis, který byl podle pravidel soutěže určen jako podklad „pro jednání rady, která rozhodne o vítězi soutěže. Rada města Litomyšle má také právo rozhodnout, že žádné vítězné dílo nebude realizováno“. Tak se také stalo, 11. září se městská rada usnesla, že „*nesouhlasí s vyhlášením 2. kola soutěže*“. Důvod byl zřejmý, nenašlo se dílo, které by v očích litomyšlských radních znamenalo kvalitativní vylepšení současné situace.

Výstava „Já jsem... Zdeněk Nejedlý. Příběh tragédie jednoho moderního intelektuála“

V této době vrcholily přípravy rozsáhlé výstavy (podpořené mj. Ministerstvem kultury, morální záštitu nad ní převzaly Konfederace politických vězňů České republiky, mezinárodní festival proti totalitě Mene Tekel a nezisková organizace Post Bellum, o.p.s.), která měla veřejnosti předestřít Nejedlého osobnost v celé šíři a fakticky ji připravit na další případné debaty. Autoři nepředkládali návštěvníkům jakákoli explicitní hodnocení a doufali, že za ně promluví výčet vybraných faktů. Přece jen však chtěli sdělit jednoznačné poselství, které na závěr vyjádřili biblickým citátem: „...*co prospěje člověku, když získá celý svět, ale ztratí svou duši?*“ (Evangelium podle Matouše 16, 26).

Součástí výstavy byl také tablet, na němž mohli návštěvníci zhlédnout vyjádření 20 osobností města (porevoluční starostové, představitelé současných politických stran a církví, kulturní pracovníci, učitelé, výtvarníci, historici, městští

úředníci, stoupenci vyhraněných názorů) k soše Z. Nejedlého. Výpovědi přinesly plejádu různých postojů, z nichž je patrné, že doprovodný text pod sochou podléhá neustálým interpretacím, v nichž se jeho původní význam více či méně ztrácí. Jasně to vyjádřila předsedkyně jedné místní politické strany slovy, že na ni je ten citát hodně složitý, ale že kdo chce, tak si z něho něco vybere (dodala, že pro ni je toto řešení uspokojující).

Anketa

Speciálně pro tuto výstavu proběhla v druhé polovině září 2018 na Smetanově náměstí anketa, kterou zorganizovali pedagogové (především Stanislav Švejcar a Ondřej Vomočil) a žáci Základní školy Zámecká, před níž Nejedlého socha stojí. Zúčastnilo se jí 147 osob, přičemž dalších 41 dotázaných se odmítlo jakkoli vyjádřit. Mezi respondenty převažovaly ženy. Zastoupeny byly všechny věkové kategorie, nejvíce oslovených mělo středoškolské vzdělání. Všichni dotazovaní žili v Litomyšli (město má přibližně 10 tisíc obyvatel). Anketa byla tzv. rozklikávací – to znamená, že v ní pokračovali pouze ti, kteří na předchozí otázku odpovíděli kladně.

Děti měly pro respondenty připraveny čtyři otázky:

1) Víte, kdo byl Zdeněk Nejedlý?

Ano	Ne
78 % (115 odpovědí)	22 % (32 odpovědí)

2) Má v Litomyšli sochu? Popř. kde a proč? (Vychází ze 115 kladných odpovědí).

Ano	Ne	Nevím
82 % (94 odpovědí, což je 64 % všech oslovených)	6 % (7 odpovědí, což je 4,5 % všech oslovených)	12 % (14 odpovědí, což je 9,5 % všech oslovených)
Kde	Proč	
Téměř všechny odpovědi: u ZŠ Zámecká Další odpovědi: U MŠ Zámecká (2) a na Zámeckém návrší (1)	Příklady odpovědí: zakladatel Smetanovy Litomyšle; litomyšlský rodák; žil na dnešní Zámecké ulici; politik; ministr školství; zasloužil se o kulturu; založil školu; chodil na I. ZŠ; významná osobnost; vážená osobnost; na památku; vzor pro děti; byl to učitel	

3) Víte, že je socha doplněna destičkou s textem? (Vychází z 94 kladných odpovědí).

Ano	Ne (nevím)
86 % (81 odpovědí, což je 55 % všech oslovených)	14 % (13 odpovědí, což je 9 % všech oslovených)

4) Je umístění destičky dostatečným vyrovnáním se s minulostí? (Vychází z 81 kladných odpovědí).

Ano	Ne	Nevím
35 % (28 odpovědí, což je 19 % ze všech oslovených)	37 % (30 odpovědí, což je 20,5 % ze všech oslovených)	28 % (23 odpovědí, což je 15,5 % ze všech oslovených)

Výsledkem tedy bylo zjištění, že 64 % všech respondentů ví, že Nejedlý má v Litomyšli sochu a 55 % zaregistrovalo, že je pod ní umístěna destička. Z nich pak 19 % vidí toto řešení jako uspokojivé, 20,5 % je považuje za nedostačující a 15,5 % tuto otázku nedokáže posoudit. I když jsou výsledky ankety pouze orientační, dávají nám přece jen rámcově nahlédnout na postoje veřejnosti.

Diskuse nekončí

Jak je patrné, občané Litomyšle obeznámení s dodatkovou tabulkou jsou ve vztahu k ní (tedy ve stanovisku *dostačující – nedostačující*) rozděleni na dva přibližně stejně velké tábory. Bylo by zajímavé porovnat tyto výsledky se situací v minulých letech, ale k tomu nám chybí potřebná data. Jedna věc je však zřejmá, a tou je změna postoje vedení města, k níž došlo v minulém volebním období. Tehdy bylo v městské radě zejména díky starostovi Radomilu Kašparovi prolomeno přesvědčení, že dosavadní řešení je nezpochybnitelné. Po volbách v říjnu 2018 se ujal řízení města nový starosta, Daniel Brýdl, zvolený za občansko-politické uskupení Generace 89, z. s. (syn dlouholetého polistopadového starosty Miroslava Brýdla). Nový starosta Litomyšle, přestože se o Skřivánkově textu vyjadřuje velmi pochvalně, také nepovažuje současnou situaci za zcela vyhovující. Své přesvědčení vyjádřil mj. v rozhovoru publikovaném 14. listopadu 2018 v pardubickém vydání Mladé fronty Dnes, v němž řekl, že má-li mít Litomyšl nadále před školou sochu komunistického ministra, „*tak ať je doplněna výrazným uměleckým počinem ve směru nejednoznačnosti této osoby*“.

RECENZE

**Martina NIEDHAMMER, *Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie*, Praha, Lidové noviny 2016, 259 s.
ISBN 978-80-7422-512-3.**

Po třech letech vyšla v českém překladu podle mého názoru objevná monografie, původně dizertační práce, o důležité, ale stále ještě málo známé skupině obyvatel českých zemí, a sice o židovských podnikatelích první poloviny 19. století. Většina druhé poloviny 19. století je již mimo zájem autorky, a proto pokládám za přesnější originální název knihy¹ odlišující se od českého titulu. Po vydání díla Jana Županiče² jde o druhou skupinovou biografii popisující „bohaté a vlivné“ Židy – skupinu českého obyvatelstva, která v 19. a ještě více ve 20. století zažívala pohrdání i nenávisť. Židé ovšem zanechali na území českých zemí nesmazatelnou stopu v podobě mnoha staveb, synagogami počínaje a továrními komplexy a dnes tolik vyzvedávanými industriálními památkami konče. Je škoda, že do češtiny nebyla zatím přeložena i starší práce Věry Leininger *Auszug aus dem Ghetto: Rechtsstellung und Emanzipationsbemühungen der Juden in Prag* in

¹ Nur eine „Geld-Emancipation“? – Loyalitäten und Lebenswelten des Prager Jüdischen Grossbürgertums 1800–1867, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2013. Kniha už po německém vydání vyvolala zájem v českém dějepiscevtví: Iveta Cermanová, *Judaica Bohemiae* 49, 2014, č. 1, s. 121–127; Hillel J. Kieval, *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 54, 2014, č. 2, s. 468–471; Václav Petrbok, *Pražský sborník historický* 43, 2015, s. 457–462; Petr Valenta, *Střed. Časopis pro mezioborová studia střední Evropy* 19. a 20. století 8, 2016, č. 1, s. 185–192.

² *Židovská šlechta podunajské monarchie: mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012.

der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (2006),³ která se na téma dívá z odlišného úhlu pohledu.

Martina Niedhammer je s dějinami českých zemí velice dobře obeznámena; pracuje v mnichovském *Collegiu Carolinu*, je s domácí historickou obcí těsně spjatá a neodmítá pomoc ani českým studentům.⁴ Nahlédnutím do soupisu pramenů i literatury vidíme, že autorka užívá i česky psané produkce (tedy nejen té od českých autorů vydané německy a anglicky, jak se často stává). Jako překladatelský laik, který nicméně prvně četl originál knihy, musím říci, že překladatelka Veronika Dudková odvedla poctivý kus práce.⁵ Přesto kniha není právě lehkým čtením a od čtenáře vyžaduje velkou pozornost. Za zmínku určitě stojí skutečnost, že v původním znění nejsou překládány do němčiny anglické pasáže (např. s. 21); české ale ano. I tak má ale český zájemce před sebou text plný málo známých osobností a odlišnou kulturu vyžadující specifické názvosloví. Na druhé straně mu ovšem pomáhají důvěrně známé reálie – kombinace, která v českém prostředí není zase tak častá.

V knize nalezneme nejen mnoho faktograficky nového⁶ (někteří aktéři jsou pro české dějepisectví zcela neznámí, počítaje v to i „mého“ H. E. Herze), ale i metodologicky je kniha přitažlivá. Martina Niedhammer v úvodu publikace (s. 18–21) krátce připomíná obtíže při psaní (skupinové) biografie. Hlavním tématem knihy je však analytický rozbor emancipačních snah, rodinných i finančních vztahů a každodenního života členů význačných pražských židovských rodin jako byli Dormitzerové, Lämelové,⁷ Jeruzalémové, Porgesové⁸ nebo Prizibramové. Ke slovu přichází moderní témata dnešní historiografie: (sebe)prezentace, reprezentace, kariérní strategie, kultura bydlení, trávení volného času, prožívání životních událostí, rodinná paměť apod. Ve světle archiv-

³ Sama Martina Niedhammer ji svého času recenzovala: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmischen Länder* 48, 2008, č. 1, s. 280–283.

⁴ Pomoc neodmítla ani mně, tehdy studentce zpracovávající život židovského podnikatele z první poloviny 19. století Heinricha Eduarda Herze, o kterém se v knize rovněž něco málo dočteme. Více srov. Kateřina TVRDÁ, *Heinrich Eduard Herz (1785–1849). Geschichte eines jüdischen Zuckerfabrikanten*, *Moderní dějiny* 25, 2017, č. 1, s.

⁵ Hebrejské pasáže, k jejichž posuzování se z jazykového hlediska necítím kompetentní, přeložil Daniel Polakovič.

⁶ Například se dozvídáme, že židovští obchodníci v Čechách zprostředkovávali i bavlnu, zatímco na Moravě především vlnu. Za napoleonských válek byli totiž angličtí obchodníci odříznuti od svých odbytišť a obchodníci v monarchii od svých dodavatelů vlny. Už statistika z roku 1807 uvádí, že v Čechách existuje 58 továren na len, bavlnu a kaliko, z nichž 15 patří Židům.

⁷ Nejbohatší pražský velkoobchodník Simon von Lämel (1766–1845) platil na daních 200 000 zlatých konvenční měny, tedy tolik, co zbytek pražských židů dohromady. Lépe o něm však píše V. Leininger.

⁸ Za zhruba 30 let dokázali z ničeho vybudovat továrnu, kterou dokonce navštívil sám císař. Samotná výroba v továrnách Porgesů a Epsteinů tvořila přes 10 % produkce celé rakouské monarchie.

ních dokumentů tak před čtenářem ožívá zaniklý svět židovských průmyslníků a obchodníků, kteří na počátku 19. věku přes veškeré své peníze jen těžko překonávali nejrůznější překážky tradiční většinové společnosti. Nepomohla jim často ani nobilitace, které ostatně autorka rovněž věnuje oprávněnou pozornost (s. 134–142).⁹

Způsob, kterým Niedhammer ukazuje přeměnu finančního kapitálu v ten kulturní a posléze i politický, je zcela nenásilně jakoby zabalený do kulturního místopisu Prahy, kterou můžeme při četbě sledovat z židovského úhlu pohledu. Vztahy „bohatých a mocných“ s ještě bohatšími a mocnějšími, žijícími tehdy ve Vídni, Berlíně nebo Paříži, jsou rovněž tématem recenzované monografie. Zmíněny jsou též kontakty s Mnichovem, Ženevou, Lyonem a jinými středisky čilého obchodního ruchu. Autorka se zabývá i tuzemskou kulturně-etnickou situací, neboť židovství-němectví-češství se nutně prolíná celou knihou. Stranou nemohl zůstat ani problém „výlučnosti“ či asimilace, který je nastíněn hned v úvodu knihy. Další kapitolou jsou pak styky Židů s nežidy. Českého čtenáře jistě zaujmou pro něj známé předbřeznové osobnosti jako František Palacký nebo František Ladislav Rieger. Vztahy k Palestině, Jeruzalému a budoucímu sionismu, které souvisí s Elisou Herz, roz. Lämel, manželkou H. E. Herze, mají v knize rovněž své místo (s. 189–210).

Byť byla Praha v období, které si pro svou práci Martina Niedhammer vymezila, pouze metropolí jedné z korunních zemí habsburské monarchie a mnozí z nové „židovské elity“ se zde ani nenarodili ani zde nezemřeli (a nebyli tudíž pochováni), přece autorka bezezbytku prokázala, že „stověžatému městu“ obětovali někdy doslova celý svůj profesní život, dali do jeho služeb všechny své schopnosti, podnikatelské a organizační dovednosti, a tím dotvářeli jeho dnešní podobu. Praha bez „bohatých a mocných“ Židů, leckdy konvertujících ke křesťanství, by byla docela jiným městem, než jakým se díky nim ve skutečnosti stala. Tento fakt byl ve 20. století v české společnosti zamlčován, a proto se o tématu veřejně dodnes mnoho neví. Tím spíše je nutné uvítat český překlad řečené publikace, která přispěje, doufáme, k rozšíření povědomí o tomto fenoménu. Na závěr si snad lze přát, aby česká veřejnost „bohaté a mocné“ Židy přijala bez větších predsudků, nikoli jako své nepřátele, nýbrž jako svou již dávno etablovanou menšinu. Překlad práce Martiny Niedhammer může být dalším krokem v tomto nelehkém kulturním a psychologickém zápase, který vede česká společnost sama se sebou.

Kateřina Tvrdá

⁹ K problému srov. knihu Kai DREWES, *Jüdischer Adel: Nobilitierungen von Juden im Europa des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt, New York 2013, o které Niedhammer již ví, byť byla tehdy v tisku.

František KUTNAR. Děkuji životu. Vzpomínky a zápisy českého historika. Hana Kábová (ed.), Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 223 s. ISBN 978-80-7422-432-4

Jako svazek 14. řady EGO, Paměti. Deníky. Korespondence, vydávané Masarykovým ústavem a Archivem AV ČR, vyšly pod pečlivou editorskou prací Hany Kábové vzpomínky významného českého historika Františka Kutnara. Dílo obsahuje jeho stručný životopis, ediční poznámku (s. 159–176), podrobné poznámky H. Kábové, upřesňující a doplňující důležité informace chybějící v Kutnarově textu. (s. 177–195). Také jmenný rejstřík je součástí knihy (s. 203–220), užitečný slovníček vysvětlující smysl „zastaralých či krajových slov“ a seznam použitých zkratk (s. 196–198). Velmi zajímavé jsou rodinné fotografie a působné kresby F. Kutnara, které podstatně přibližují celkovou atmosféru Kutnarova životního příběhu.

V ediční poznámce Hana Kábová podrobně popisuje především Kutnarův záměr zachytit pro své vnuky, případně budoucí generace, vše důležité, co od svého mládí miloval, co ho ovlivnilo, s čím se musel potýkat. Autorka ediční poznámky zdůrazňuje i základ jeho filosofie v přístupu k interpretaci historie, „*historikův styl měl být ...výrazem čistoty a hloubky jeho myšlení, jazykově správný, jasný a neotřelý*“, závislý i... „*na předpokládaném okruhu čtenářů, resp. posluchačů*“, (s. 164). Popisuje složitost vzniku Kutnarových vzpomínkových textů a podíl jeho synů na jejich organizování a vydávání i podíl řady historiků na zveřejnění jeho odborných textů. Zároveň vytvořila chronologický seznam tematických částí Kutnarem plánované struktury „Vzpomínek a zápisů“ (s. 166–167). Kábová se snažila ve vydání tuto strukturu zhruba dodržet, což pečlivě dokumentuje. Podrobně popisuje náročné práce přepisů Kutnarových textů do elektronické podoby a určité opravy pravopisu podle současných pravidel.

Texty F. Kutnara Hana Kábová doprovází stručným životopisem s názvem „František Kutnar – inspirativní český historik s duší venkovana“ (s. 159–160). Kromě životopisných dat (1903 Mlázovice – 1983 Mlázovice) autorka sleduje jeho studijní kariéru směřující k disertační práci věnované Ignáci Cornovi a k doktorátu filosofie r. 1927, a ke studijním pobytům v Göttingenu a v Paříži. Zmiňuje jeho učitelskou dráhu na dvou gymnasiích v Praze a výsledky jeho dlouhodobého zájmu, kterým bylo české národní obrození, o němž napsal důkladnou práci. Jeho kariérní plány byly však zmařeny německou okupací českých zemí a zavřením českého vysokého školství. Ani po válce nebyl směr jeho bádání z politických důvodů vítán a teprve od poloviny 50. let dostal omezenou možnost působit v Praze, ale jeho funkční strukturalismus v přístupu k českému národnímu obrození nepřestával vadit. Slibnou kariéru ukončily opět politické poměry – normalizace od začátku 70. let. Poté se František Kutnar uchýlil do svého rodiště Mlázovice, kde píše své „Vzpomínky a zápisy“.

Možná, že bude užitečné zmínit, že Wikipedie uvádí podrobný seznam publikací Františka Kutnara, z něhož by v současnosti bylo velmi přínosné zpracovat Kutnarovy názory na české národní obrození. Přesto, že byl svým založením konzervativní, zdá se, že měl velmi široké chápání tohoto období a v obrodě národa dokazoval velký význam národní iniciativy zdola. Editorka dokonce zmiňuje, že Kutnar v r. 1921 přestoupil z katolické církve k československé církvi husitské, ale před svatbou r. 1932 se do katolické církve vrátil.

Z vlastních Kutnarových textů je zřejmé, že při psaní svých záznamů a vzpomínek znovu prožíval poetičnost okouzlení přírodou i mládím a zároveň pocit hlubokého zakořenění ve venkovském životě, v rodném hospodářství rodičů i prarodičů s patinou úcty ke starobylosti zvyků, k fyzické práci, přírodě, kraji. Plastičnost a citově zbarvené líčení zvláště přírody a lidových zvyků sledujících církevní kalendář, je velmi působivé. Až se člověku chce ptát, zda opravdu byl ten život na venkově tak idylický?

Je třeba litovat, že vzpomínky nezachycují dlouhé období od dětství F. Kutnara až do 20. let, tedy do plné dospělosti, kdy například studium na jičínském gymnasiu by jistě bylo zajímavou četbou, jak napovídají zmínky na s. 86–87 a 94, podobně jako studium historie na filosofické fakultě UK. Pro autora bylo i důležité zachytit svůj příběh složité cesty chudého studenta ke sňatku s milovanou dívkou Ludmilou Urbanovou. Na své redaktorství čtrnáctideníku *Brázda* od konce 20. let, který byl po několik let zdrojem jeho obživy, vzpomíná s připomínkou na své kritické postoje k některým patologickým jevům na venkově a naopak i na to, jak vnášel do časopisu sociální a politickou problematiku (s. 79). Německá okupace českých zemí v letech 1939–1945 není ve vzpomínkách zachycena. Jeho lítost nad určitým generačním zmarem vinnou „dějinné tragiky“ prosakuje více či méně celým textem.

Teprve ve IV. kapitole „Listy z osobního deníku“ (s. 83–94) se dovídáme podrobněji o jeho nesnadné kariérní cestě historika, z níž považoval za hodna se zastavit u dokončení 2. obsáhlého dílu „Přehledu dějin české historiografie“ (do roku 1945) v roce 1972. Bylo to v době hluboké normalizace, prověrek vysokoškolských učitelů, a Kutnar zmiňuje, že mimoděk psal i „*obranu české historiografie doby první republiky*“. Kutnar dobu charakterizoval slovy „*je to likvidace rozumu ve vědě, likvidace všech, kteří...by se mohli stát nebezpeční všem nemyslivým a toliko služebným duším*“ (s. 84). Dnešního čtenáře jistě zaujmou Kutnarovy zmínky o potížích s přijetím jeho práce o dějinách české a slovenské historiografie, v níž bylo věnováno dost pozornosti českému osvícenství a obrození, v akademické obci. Navzdory úsilí odmítnout práci profesory O. Říhou, J. Křížkem a J. Haubeltem, ministerstvo na základě jiných akademických posudků, odmítlo stížnosti, že je to dílo nemarxistické a „pekařovské“, což Kutnar komentoval s povděkem, že stále ještě byli na důležitých místech slušní lidé.

Poslední kapitolou jsou záznamy z let 1959–1968 a z roku 1970. Podstatnou část Kutnar věnuje dokumentované obhajobě proti politickým útokům

a obviněním ortodoxních marxistů (pekařovština, antisemitismus, atd.), kteří zničili jeho akademickou kariéru. Určitou část relevantních dokumentů dal prof. Husovi, od kterého čekal podstatné zastání. Argumenty Kutnara v předložených dokumentech odráží možná jeho zpochybnitelnou iniciativu za specifických politických podmínek, ale také odráží jeho značnou odvahu a vlastenectví. Možná, že právě tento aspekt byl skutečnou příčinou jeho pronásledování komunistickým režimem. Kapitola je také stručným, ale velmi cenným svěděním o poměrech na filosofické fakultě UK v 50. a 60. letech. Kutnar dlouho neměl pochybnosti o dobré vůli prof. V. Husy a Františka Červinky, který dostal jako stranický funkcionář problém řešit, a který mu beze slova dokumentaci vrátil r. 1964. Kutnar považoval Červinku za „*čestného, hluboce a správně myslícího, nebojácného*“ (s.133). Ale upozorňoval, že obecně vládl myšlenkový zmatek, a nebylo úplně snadné se v něm i při nejlepší vůli orientovat.

Teprve liberalizace politických poměrů a vytvoření rehabilitační komise poskytla určitou naději na rehabilitaci i jmenování Kutnara profesorem. Ale v srpnu přišla invaze vojsk Varšavské smlouvy proti liberalizaci a demokratizaci v Československu a stupňovaná normalizace od května 1970 s následkem propouštění profesorů, docentů, atd z FF UK. Kutnar nazývá toto období „morálním debaklem“ – stavění jednoho proti druhému, převládající obecný strach, jmenuje neradostné osudy řady historiků i nemorální angažovanost těch, kteří se chtěli udržet za každou cenu – „*mravní bahno komunistické inteligence*“ (s. 152).

Když se Hana Kábová ujímala práce k vydání písemné pozůstalosti Františka Kutnara, přes všechnu její kusovitost, si jistě byla vědoma její závažnosti a do přípravy vydání věnovala patřičnou péči. Není to jen působné svědectví hluboce zakořeněného septěti nadaného venkovské hochy s tradiční rodinou a tradicemi obecně, s jejich zodpovědným posláním ve vztahu k rodině a budoucí generaci. Kutnarovy vzpomínky a zápisky mají mnohem širší záběr osobní zkušenosti v měnících se společenských, politických a intelektuálních podmínkách doby, jejíž naděje na důstojný život v kontinuitě pozitivních hodnot a snah, byly pravidelně ničeny zásahy zvenčí. Kutnarův přínos je hlavně v tom, že na základě osobní zkušenosti ukazuje morální rozvrácenost akademického prostředí, způsobenou nedostatkem pocitu sounáležitosti a intelektuální zodpovědnosti na straně těch, kteří zlákáni novými kariérními příležitostmi, se staly destruktivní společenskou silou, namířenou proti čestnějším kolegům a spoluobčanům i proti pozitivním tradicím národa. Kniha je z morálního hlediska velmi poučná, zvláště pro mladší generace, které dobu nezažily a které nerady čtou dlouhé texty.

Marie L. Neudorflová

**Gustav NOVOTNÝ, *Zahraniční studijní cesty českých lesních odborníků v první polovině 20. století*, Praha, Historický ústav, 2016, 152 s.
ISBN 978-80-7286-290-0**

Monografická studie volně navazuje na předešlou autorovu práci *Tři lesní inženýři* (2015). V ní byla věnována pozornost také několika zahraničním exkurzím Josefa Opletala, všeobecně známého odborníka působícího v Bukovině, na Slovensku, v Praze a v Brně. Posuzovaná publikace, v níž šlo autorovi především o cesty našich lesníků do vyspělého Švýcarska, má tři části: vlastní text jako výsledek studia dobových dokumentů, dále oddíl s osmi přílohami vztahujícími se k tématu (přepisy a výpisy, komentáře a postřehy z některých nalezených textů) a fotografie v počtu téměř devět desítek (osobnosti, navštívené porosty, dobová vyobrazení). Hospodářský historik Novotný vysvětluje dlouhodobý zájem o švýcarské lesnictví u nás. Návštěvníkům nešlo o malichernosti anebo o okouzlení cizími výsledky, ale jednalo se o vlastní zdokonalení, o snahu poznat u nás bohužel netradiční výběrné hospodářství a toulavou seč na místě – současně je třeba připomenout realitu, že naše lesnictví bylo a do značné míry stále je (podle starých německých formulek) šablonovité, že upřednostňovalo stejnověký smrkový nesmíšený les a devastační těžbu na velkých plochách. Kromě trvalé přirozené obnovy lesa, jemnějších způsobů hospodaření ve spíše drsných podmínkách, se lesníci z alpské republiky mohli pochlubit promyšlenou péčí o přírodu a o krajinu, pověstným pastvinářstvím, hrazením bystrin a strží či výstavbou účelných lesních cest. Pozornost návštěvníků patřila rovněž souvisejícím průmyslovým oborům i prohlídce historických skvostů.

Kniha postavená na pečlivě vybraných a málo využívaných pramenech podrobně zachycuje šest exkurzí v letech 1909 až 1946. J. Opletal navštívil alpské země v roce 1909 v rámci odborného kurzu pro státní úředníky, potom v roce 1924 spolu s několika kolegy a posluchači lesnického odboru brněnské Vysoké školy zemědělské či v roce 1929 v rámci výjezdu na kongres francouzských lesníků. Pak jsou připomenuty cesty schwarzenberských lesníků v roce 1937, jejich kolegů z celých Čech v roce 1938 a velkokarlovického nadlesního Jaroslava Macha v roce 1946. Průběh další doby krátce po druhé světové válce těmito kontaktům už nepřál.

Publikace je čtivá, zajímavá a pro dnešek inspirativní, znovu připomíná jak mezinárodní spolupráci v minulosti a pozoruhodné osobnosti, tak dlouhou, stále klikatou a nevyjasněnou cestu ke zdokonalení lesů v českých zemích.

Ondřej Horák

Timothy SNYDER, *Černá zem*, Praha – Litomyšl, Paseka; Praha, Prostor, 2015, 399 s.

ISBN 978-80-7432-655-4 (Paseka), ISBN 978-80-7260-322-0 (Prostor).

Na první pohled by se mohlo zdát, že téma holocaustu a jeho problematika je po desítkách let zkoumání a stovkách knižních publikací zcela vyčerpána a dalšího posunu v bádání, či dokonce nového pohledu již dalším studiem tohoto tématu nelze takřka dosáhnout. Opak je však pravdou, což dokazuje americký historik Timothy Snyder knihou *Černá zem*, která je volným pokračováním bestselleru *Krvavé země* (Praha, vydavatelství Prostor, 2015). V této knize o holocaustu se autor neptá podobným stylem, jakým se toto téma probírá na základních a středních školách, a sice: Kolik a kde? Základními otázkami tohoto díla jsou: Proč a jak? Kniha nezahltí čtenáře statistikami o jednotlivých obětech řádění nacistů v jednotlivých místech zkázy. Jejím cílem je poskytnout, pokud možno, co nejpřesnější odpovědi na následující otázky: Proč byli v masovém měřítku vražděni lidé, kteří spolu žili několik staletí vedle sebe v míru? Jak je možné, že se mezi sebou vraždili lidé známí i neznámí? Proč se vyvražďování dělo mimo země, které toto iniciovaly? V neposlední řadě klade znepokojivou otázku: Jaká je jistota, že se tato ostudná minulost lidstva nebude opakovat?

Publikace začíná popisem světonázoru Adolfa Hitlera. Autor nacistického vůdce nepovažuje za tradičního nacionalistu, spíše se přiklání k názoru, že Hitler viděl nacionalismus a stát jako prostředek k nastavení přirozeného výběru – boje ras, ve kterém zvítězí ta nejsilnější. Cestou k tomuto přirozenému světu mělo být vyvražďování světového židovstva. Na základě Hitlerovy knihy *Mein Kampf* je zde rovněž vylíčena kolonizace východních území. Mezi tato území se počítalo také Polsko, které v meziválečném období jen velmi složitě balancovalo mezi Berlínem a Moskvou. Nacistický Berlín zprvu nejen vítal polský antisemitismus, který chtěl podpořit plán Hitlerem ovládnuté Německé říše na vystěhování polského židovstva z evropského území, ale dokonce se snažil Varšavu přimět ke spojení proti Moskvě. Autor současně popisuje i silnou podporu polské politické elity myšlenky vzniku samostatného židovského státu, jímž se měl stát Izrael, tou dobou pod britským mandátem. Británie omezovala migraci židovských uprchlíků do Izraele kvótami, čímž zanechala mnoho Židů ve státech, ve kterých je později čekal krutý osud.

Následně se text důkladně věnuje mechanismům, které stály za holocaustem. Velká část monografie se věnuje míře šancí na přežití, které měli Židé v jednotlivých zemích. Přičemž největší důraz je kladen na suverenity daného státu a jeho byrokratický aparát. Pokud žili Židé v zemi, kde se vládní aparát a suverenity nezhroutila, měli daleko větší šanci na přežití. Snyder dělí země na čtyři typy podle vztahů s Německem. Do prvního typu zemí zahrnuje ty pod dvojí okupací (Polsko, pobaltské státy atd.), do druhého typu nově vytvořené loutkové státy (Slovensko, Chorvatsko), do třetího typu spojence z vlastní vůle (Itálie, Rumun-

sko atd.) a do čtvrtého pak dobytá území, na kterých starý aparát zcela nezanikl (Francie, Nizozemsko). V nejhorší situaci se ocitli Židé nacházející se v prvním typu zemí. V těchto zemích byla nejprve Sovětským svazem po uzavření paktu Ribbentrop – Molotov v srpnu 1939 a uplatnění jeho teritoriálních ustanovení v praxi Moskvou zcela rozvrácena původní státní správa. Sovětský svaz pak začal na obsazených územích uplatňovat svůj vliv a započal odstraňovat nepřátele svého státu. Po zahájení operace Barbarossa v červnu 1941 obsadila tyto státy třetí říše, která zničila krátce budovaný sovětský režim likvidovat a nastavila tzv. zóny bezzákonosti, kde Židé neměli žádný nárok na občanství a byli tak povětšinou odsouzeni k smrti. Jak Snyder píše: „*V zóně dvojí tmy, kde se nacistická improvizace spojila s precizností Sovětů, se otevřel vstup do pekla.*“¹ V těchto nadvakrát zničených státech pak umírali i Židé němečtí. Snyder tedy poukazuje na skutečnost, že státní příslušnost hrála v boji o přežití velkou roli. Tuto skutečnost by měl prokazovat i fakt, že procentuálně nejvíce přeživších Židů bylo z území států čtvrté skupiny států, tj. ze západních zemí, které se dostaly do područí třetí říše. Jinými slovy, tam kde stát a jeho správa zcela zanikly, nešlo prosazovat ani práva.

Autor se podrobně, avšak netradičně věnuje koncentračnímu táboru na území Osvětimi. V systematickém vyvražďování Židů a jiných pro Hitlera méněcenných národů měl koncentrační tábor Osvětim pouze dílčí význam. Nejen že existovala mnohá další vyhlazovací centra, ze kterých se nevrátil žádný přeživší, ale i další „obyčejná“ osudová místa, která se kvůli nacistům stala masovými hroby, a tak se nesmazatelně zapsala do dějin holocaustu. I navzdory tomu se však stala Osvětim po válce ztotožněním holocaustu pro většinu lidí. Dle autora se Němci mohli díky tomuto jevu omlouvat, jelikož nevěděli, co přesně se za hranicemi Německa v Osvětimi dělo, a Sověti vítali Osvětim jako symbol *de facto* z podobného důvodu, neboť Osvětim byla jedním z mála míst, kde sovětský režim nepřispíval k vyhlazování Židů. Snyder tvrdí, že Osvětim se stala užitečným ztělesněním holocaustu kvůli tomu, že oddělovala vyvražďování od lidského jednání a rozhodování na základě svého reduktivního a mytického výkladu. Autor poukazuje na skutečnost, že takovýto jev se může stát současně i velmi nebezpečným, protože bagatelizuje význam ostatních míst, na kterých umírali lidé, a soustřeďuje pozornost pouze na jedno konkrétní místo na mapě. Jak správně upozorňuje: „*Pokud je holokaust omezen na Osvětim, lze jej izolovat od většiny národů jichž se dotkl, a od míst, která proměnil. Brány a hradby Osvětimi do sebe zdánlivě uzavírají zlo, které se ve skutečnosti rozpínalo od Paříže po Smolensk.*“²

Snyder se ve své knize zabývá také chováním místního nežidovského obyvatelstva, které mělo velký podíl na přežití židovských spoluobčanů. Ve většině chudších oblastí se stalo udání židovského obyvatelstva Němcům způsobem, jak

¹ Timothy SNYDER, *Černá zem*, Praha, 2015, s. 132.

² Tamtéž, s. 187.

se v očích okupantů stát prospěšným. Navíc zde svou úlohu sehrála i vidina zajímavé hmotné odměny, kterou tvořil majetek Židů poslaných do ghatt či koncentračních táborů. Mezi nežidovským obyvatelstvem v nadvakrát okupovaných zemích (Baltské státy, Ukrajina, Polsko apod.) je patrná strategie „převlékání kabátů“, kdy obyvatelstvo nejprve sloužilo komunistům a později pak nacistům. Důvodem tohoto neetického chování byla politická motivace ze strany nacistické správy, která tvrdila, že jeden zabítý Žid oprostí kohokoliv od předchozí spolupráce s komunistickým režimem. Ze stejných důvodů pak přebíhali nežidovští občané k osvoboditelům po změně situace na východní frontě, když bylo patrné, že Německo válku nevyhraje.

Autor však zmiňuje i to lepší, co se v lidech skrývá. Celé tři kapitoly jsou věnovány příběhům, v nichž je popsána obětavost lidí, kterým nebylo lhostejné utrpení Židů. Uvedeny jsou případy zahraničních diplomatů, duchovních vůdců, řádových sester i obyčejných občanů, kteří přes nebezpečí své i vlastních rodin pomáhali Židům nebo dokonce ukrývali celé početné skupiny. Zajímavý je v tomto kontextu poněkud paradoxní příběh německého příslušníka SS, který sice zachránil jednu židovskou rodinu, ale později se v rámci operační skupiny D účastnil na Němci obsazené Ukrajině a později okupovaném sovětském Rusku hromadného vraždění Židů. Sám autor poté vznáší otázku, co jednotlivé lidi vedlo k těmto odvážným činům? Křesťanské hodnoty či případný osobní prospěch? Čtenář je na pozadí těchto příběhů nucen se hlouběji zamyslet nad mantinely morálních a etických rámců chování člověka, nad jejich proměnlivostí v čase, nad okolnostmi, které je deformují a vrhají tak společnost do dlouhodobého traumatu z její pokřivené historie, resp. jsou dokladem skutečnosti, že kořeny velkých historických příběhů nevyrostly nikdy ze shora, ale ze zdola, z individuálních osobních příběhů, z nichž sice jeden konkrétní dokázal ovládnout a zmanipulovat myšlení vyššího celku, národa, základním stavebním kamenem národních neboli celoplošných dějin však byly vždy ty individuální příběhy, na základě kterých zjistíme, že „paušální“ dějinné rámce mají další řadu barvitějších odstínů a k jejich pochopení je zapotřebí mnohem analytičtější optiky, v souladu s metodologií postmodernistické interpretace „velkých“ dějin.

V závěru autor zmiňuje Hitlerovo propojení politiky a přírodní vědy, které mělo být formou odpovědi na tehdejší německou krizi. Toto propojení umožnilo nacistickému vůdci třetí říše vydávat problémy politické za vědecké a naopak, díky čemuž mohl jakékoliv problémy pojímat skrze vzorce rasového krveprolití, které kazilo pouze židovství se svým humanismem. Vnímál Židy jako ekologickou vadu, kterou je třeba odstranit. Podobně nechal Hitler sloučit biologii s toutou. Jeho koncept Lebensraumu spojoval potřeby a chtění, pohodlí a vraždění. Skrze spojení obou významů Lebensraumu (životní prostor jako sen o domácím pohodlí a životní prostor jako biotop, o který je nutno bojovat v rámci přežití druhu) spojil životní styl a přežití samo o sobě, což mělo za následek krvavý boj v cizích zemích.

Autor na závěr rovněž vybírá příklady z moderní doby, které až nepříjemně připomínají dobu před holocaustem. Přičemž zmiňuje Rusko v souvislosti s homofobií a anexí Krymského poloostrova, Čínu a její působení v afrických zemích, či situaci na Blízkém východě. Zůstává jen otázkou, zda se může v dnešní moderní době, kdy je společnost z masmédií prakticky každý den informována o regionálním anebo vzrůstajícím celosvětovém geopolitickém napětí, opakovat systematické vyvražďování lidí jakéhokoliv věku v takovém měřítku, jako tomu bylo v případě holocaustu?

Kniha *Černá zem* je jednoznačně velmi kvalitním pokračováním jak Snyderova předchozího díla *Krvavé země*, tak i děl mnoha autorů, kteří se fenoménu jménem holocaust dlouhodobě věnují. Kniha rozhodně stojí za pozornost (zejména díky novátorskému pohledu na problém) a měla by se stát jedním ze základních kamenů těch, kteří chtějí fenomén holocaustu zkoumat.

Viktor Janák

Hubert WOLF, *Konkláve. Tajemství papežské volby*, Praha, Prostor, 2018, z němčiny přeložila Daniela Petříčková, 256 s. ISBN 978-80-7260-385-5

Předkládaná monografie *Konkláve. Tajemství papežské volby* církevního historika Huberta Wolfa se zabývá proměnami papežské volby v historii uplynulých dvou tisíc let křesťanství. Její aktuálnost je tím vyšší, že se současný věřící člověk v poměrně nedávné době stal svědkem dvou konkláve (v letech 2005 a 2013), jež upřely zraky celého světa na sbor kardinálů volících papeže, možné pretendenty svatopetrského stolce, frakce v kurii, pozadí volby atd. Zmíněná Wolfova kniha analyzuje, popisuje a shrnuje podobu této volby kontextu událostí starověku, středověku, novověku i moderní doby, kdy ji zasazuje do dobového teologicko-historického kontextu. Třebaže není v české, respektive slovenské historiografii první knihou o konkláve, dostupné stručné texty Marcela Šefčíka *Konkláve*¹ a Bernharda Hülsebusche *Jak se volí papež*² zcela jistě překoná.

Zatímco většina podobných knih proniká k tématu postupně, přes expoziční část, ke stále větším detailům, H. Wolf před čtenářem odhaluje mnohovýstevný svět papežské volby, který tvoří přirozený celek odpovědí na autorem položené otázky v názvu jednotlivých kapitol, např. *Kdo volí papeže?*, *Kdo se vlastně může stát papežem?*, *Kde se volí papež?* či *Jak se volí papež?* Autor ve svém vykladu nezastírá ani stinné stránky temných století církevních dějin, kdy se papežský úřad stal předmětem mocenských bojů mezi vlivnými rodovými klany či několika neskromnými pretendenty současně (problém dvoj- a trojpapežství). Neváhá rovněž informovat čtenáře o příbězích plných neřestí, které, ač byly du-

¹ Marcel ŠEFČÍK, *Konkláve. Pápežské volby v 20. a 21. století*, Trnava 2013.

² Bernhard HÜLSEBUSCH, *Jak se volí papež*, Kostelní Vydří 2003.

chovným zapovězeny, odráží četná *příliš lidská* pochybení církevních představitelů.

Domnívám se, že máme před sebou kultivovaně a čtivě psanou knihu H. Wolfa za mimořádně cenný vklad k církevním dějinám, který dokáže poukázat na zajímavé a důležité souvislosti papežské volby, přesvědčivě formulovat příčiny a důsledky jednotlivých aspektů starého rituálu a zasadit jej do politicko-nábožensko-kulturního kontextu Evropy dvou tisíciletí. Přitažlivost Wolfovy knihy navíc – kromě výborného překladu – zvyšuje její čtivost i logické řazení částí celého díla. Bezpochyby ji proto můžeme považovat za potřebný a významný příspěvek, který srozumitelným způsobem zachycuje cenný aspekt v dějinách pa-pežství v období starověku, středověku, novověku a moderní doby.

Marek Šmíd

Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (eds.), *Československo v letech 1954–1962*, Praha, Ústav pro studium totalitních režimů; České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2015. 651 s. ISBN 978-80-87912-24-9; ISBN 978-80-87311-57-8.

Období tzv. destalinizace, které je v historiografii obvykle vymezeno na geopolitické úrovni smrtí J. V. Stalin v roce 1953 a vládou jeho nástupce Nikity S. Chrušova až do jeho mocenského pádu v roce 1964, není příliš probádanou kapitolou našich dějin. Zatímco anglosaská historiografie nás obohatila například obsáhlou a podrobnou monografií *Chruščov: člověk a jeho doba*,¹ v české historiografii zatím obdobná publikace chybí.

Ostatně poslední publikovaný životopis Antonína Zápotockého byl vydán Ludmilou Šumberovou v roce 1984.² Pokrytí éry Antonína Novotného je minimálně o trochu lepší díky životopisu šestého československého prezidenta z pera Karla Kaplana³ a zdařilé publikaci historika Prokopa Tomka o životě Novotného pravé ruky a ministra vnitra Rudolfa Baráka.⁴ Pokud však čtenář bude chtít zabrousit mimo pole politických dějin, jsou jeho možnosti o poznání chudší. Symbolickým vrcholem destalinizace bylo jednoznačně odstřelení pomníku Stalina v Praze na Letné, jehož dějinami se ve své studii *Případ Stalin* zabývala Hana Píchová.⁵ Poslední zmíněnou publikací zabývající se alespoň rámcově výše zmi-

¹ William TAUBMAN, *Chruščov: člověk a jeho doba*, Praha 2005.

² Ludmila ŠUMBEROVÁ, *Antonín Zápotocký: 1884–1957*, Praha 1984.

³ Karel KAPLAN, *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčíka*, Praha 2011.

⁴ Prokop TOMEK, *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*, Praha 2009.

⁵ Hana PÍCHOVÁ, *Případ Stalin: historická a literární studie Stalinova pomníku v Praze*, Řevnice 2014.

něným obdobím je monografie Zdeňka Nebřenského *Marx, Engels, Beatles*,⁶ v níž se zabývá každodenností tehdejší mladé generace v Polsku a Československu.

Tento krátký historiografický výčet nás dostává k recenzované publikaci *Československo v letech 1954–1962*, v níž editoři Jiří Petráš a Libor Svoboda shromáždili třiapadesát různých příspěvků ze stejnojmenné konference konané pod patronátem Státního okresního archivu v Českých Budějovicích, Jihočeského muzea v Českých Budějovicích a Ústavu pro studium totalitních režimů ve dnech 21. – 22. května 2014.

Tato kolektivní monografie se zabývá příspěvky z mnoha oblastí tehdejšího Československa a svou rozsáhlostí v kombinaci chabým pokrytí zmíněného období má i po třech letech po svém vydání punc důležitosti pro badatele, kteří touží se obdobím destalinizace zabývat. Editoři monografii rozdělili do několika oddílů. Z první části nazvané *Kultura, věda sport* stojí za zmínku studie Lukáše Valeše o české politologii ve zmíněném období.⁷ Knize lze však bez pochyby vytknout, že daný oddíl obsahuje všehovšudy jediný příspěvek zabývající se sportem. Konkrétní studie se zabývá návratem Vladimíra Záborského do československé reprezentace.⁸ Je na škodu, že se například nikdo z tuzemských historiků nezabýval hlouběji situací ve fotbalové lize, která procházela během destalinizace obdobím nestability a politizace sportu.

Z dalších tří oddílů nazvaných *Regiony, Odbory, društva, ekonomika, právo a Zemědělství* bych rád vyzdvihl studii Petra Blažka zabývající se *Akci „Mácha“*, což je krycí název pro vyšetřování studentských výtržností s protirežimním podtextem na 1. máje 1962.⁹ Výbuch mladistvého hněvu proti panujícímu režimu ve spojení s exemplárním zadržením více než stovky osob zažehl „tradicí“, v jejímž rámci se socialistická mládež střetávala u Máchova pomníku s vládnoucí mocí po dobu následujících pěti let.

V případě posledních čtyř oddílů *Církev, KSČ, Vnitro a Vězeňství* stojí za zmínku například příspěvek Jiřího Pernese *Komunistická strana Československa 1954*¹⁰, který se zabývá vládnoucí stranou ve zmíněném roce. Bezpochyby kvalitní studie osvětlující poměry v komunistické straně rok po smrti Stalina však nabízí otázku, proč stále nemáme podobně zdařilým způsobem zpracovány celé dějiny KSČ a historici jsou tak nadále odkázáni na práci Jacquese Rupnika z osmdesátých let minulého století.¹¹

⁶ Zdeněk NEBŘENSKÝ, *Marx, Engels, Beatles: myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků, 1956–1968*, Praha 2017.

⁷ *Československo v letech 1954–1962*, s. 37–52.

⁸ Tamtéž, s. 62–84.

⁹ Tamtéž, s. 193–204.

¹⁰ Tamtéž, s. 449–465.

¹¹ Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002.

Rozsáhlost a tematická pestrost publikace, která je její silnou stránkou, je však také její největší slabinou. Mnohé příspěvky kloužou po povrchu ne až tak z důvodu liknavosti badatelů, nýbrž díky přenesení příspěvku na konferenci do tištěné podoby. Mnohá témata zanesená ve sborníku, například zmíněné dějiny KSČ, by si rozhodně zasluhovala nosnější a rozsáhlejší zpracování, což by napomohla většímu pokrytí období, jímž se přispěvatelé v kolektivní monografii zabývají. Přesto zůstává recenzovaná kniha jednou z klíčových historických prací pro období destalinizace a lze ji zájemcům o studium tohoto období jednoznačně doporučit.

Michael Durčák

OBSAH

STUDIE

Dušan ŠKVARNA

České symbolické jazyky v slovenskom kultúrnom prostredí a ich funkcie v 19. storočí 1

Pavel KLADIWA

Obecné školy a jejich učitelé jako základní kultivační faktor rurálního prostředí. (Valašsko v posledním půlstoletí před první světovou válkou) 23

Blanka ZUBÁKOVÁ

Židé v meziválečném Polsku a odkazy jejich bojkotu jako obrany před antisemitismem. Hospodářské, kulturní a společenské odezvy 49

WANG LI

The Impact of the October Revolution on China: three generations and beyond 79

Martin DOLEJSKÝ

Opozice v meziválečné KSČ v letech 1925–1929 103

Bohumil MELICHAR

Komunisté v Praze. O příčinách volební úspěšnosti meziválečné KSČ 123

Jindřich DEJMEK

Komunistický převrat v Československu 1948 v kontextu akcelerující studené války v Evropě 147

Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ

Medzi politickým taktizovaním, kompromisom a prevratom. Jedinečné poučenie z dejín Slovenska od jesene 1947 do zimy 1948 169

Milan BÁRTA

Lidové milice mezi komunistickou stranou a Sborem národní bezpečnosti 1948–1953 187

Jan SLAVÍČEK

Únor 1948 jako předpoklad deformací spotřebního družstevnictví v letech 1948–1953 203

Eva IRMANOVÁ	
<i>Československo a revoluce v Maďarsku v roce 1956</i>	217

Tomáš RENNER	
<i>Koncept „formované společnosti“ Ludwiga Erhardta a jeho kritici</i>	279

Michael DURČÁK	
<i>Kapitalismus fáze nula: Semináře Václava Klause jako součást myšlenkového světa pozdního socialismu</i>	305

MATERIÁLY

Paweł FIKTUS	
<i>Two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík from June 1989 Addressed to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the Government of the Polish People's Republic</i>	357

KRONIKA

Martin BOŠTÍK	
<i>Polistopadové osudy Nejedlého sochy v Litomyšli aneb Cesta k výstavě "Já jsem... Zdeněk Nejedlý. Příběh tragédie jednoho moderního intelektuála"</i>	377

RECENZE

Martina NIEDHAMMER, <i>Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie</i> , Praha, Lidové noviny 2016, 259 s. ISBN 978-80-7422-512-3. (Kateřina Tvrdá)	385
--	-----

František KUTNAR, <i>Děkuji životu. Vzpomínky a zápisy českého historika</i> . Hana Kábová (ed.), Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 223 s. ISBN 978-80-7422-432-4 (Marie L. Neudorfllová)	388
--	-----

- Gustav NOVOTNÝ, *Zahraniční studijní cesty českých lesních odborníků v první polovině 20. století*, Praha, Historický ústav, 2016, 152 s.
ISBN 978-80-7286-290-0
(Ondřej Horák) 391
- Timothy SNYDER, *Černá zem*, Praha – Litomyšl, Paseka; Praha, Prostor, 2015, 399 s.
ISBN 978-80-7432-655-4 (Paseka), ISBN 978-80-7260-322-0 (Prostor).
(Viktor Janák) 392
- Hubert WOLF, *Konkláve. Tajemství papežské volby*, Praha, Prostor, 2018, z němčiny přeložila Daniela Petříčková, 256 s. ISBN 978-80-7260-385-5
(Marek Šmíd) 395
- Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (eds.), *Československo v letech 1954–1962*, Praha, Ústav pro studium totalitních režimů; České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2015. 651 s. ISBN 978-80-87912-24-9; ISBN 978-80-87311-57-8.
(Michael Durčák) 396

INHALT

STUDIEN

Dušan ŠKVARNA

Tschechische symbolische Erscheinungen im slowakischen kulturellen Umfeld und ihre Funktion im 19. Jahrhundert 1

Pavel KLADIWA

Die Volksschule und ihre Lehrer als grundlegender Kultivierungsfaktor im ländlichen Milieu (die Mährische Walachei in den fünfzig Jahren vor dem ersten Weltkrieg) 23

Blanka ZUBÁKOVÁ

Die Juden im Polen der Zwischenkriegszeit und das Vermächtnis ihres Boykotts als Verteidigung gegen den Antisemitismus. Wissenschaftliche, kulturelle und gesellschaftliche Reaktionen 49

WANG LI

Die Auswirkung der Oktoberrevolution auf die Führung der KPC: Über drei Generationen hinweg 79

Martin DOLEJSKÝ

Die Opposition in der KSČ in den Jahren 1925–1929 103

Bohumil MELICHAR

Die Kommunisten in Prag. Über die Ursachen der Wahlerfolge der KSČ zwischen den Weltkriegen 123

Jindřich DEJMEK

Der kommunistische Umsturz in der Tschechoslowakei 1948 im Kontext des zunehmenden kalten Kriegs in Europa 147

Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ

Zwischen politischem Taktieren, Kompromiss und Umsturz. Die einzigartige Lehre aus der Geschichte der Slowakei vom Herbst 1947 bis zum Winter 1948 169

Milan BÁRTA

Volksmiliz zwischen kommunistischer Partei und Korps für die Nationale Sicherheit 1948–1953 187

Jan SLAVÍČEK	
<i>Der kommunistische Umsturz im Februar 1948 und die Deformation der Konsumgenossenschaften in den Jahren 1948–1953</i>	203
Eva IRMANOVÁ	
<i>Die Tschechoslowakei und die Revolution in Ungarn von 1956</i>	217
Tomáš RENNER	
<i>Das Konzept der „Formierten Gesellschaft“ von Ludwig Erhard und seine Kritiker</i>	279
Michael DURČÁK	
<i>Kapitalismus der nullten Phase. Die Seminare von Václav Klaus als Teil der Gedankenwelt des späten Sozialismus</i>	305

MATERIALEN

Paweł FIKTUS	
<i>Zwei Briefe von Alexander Dubček und Oldřich Černík vom Juni 1989 an das Zentralkomitee der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und an die Regierung der Volksrepublik Polen</i>	357

CHRONIK

Martin BOŠTÍK	
<i>Der Schicksal der Statue von Nejedlý in Litomyšl nach des November 1989 oder der Weg zur Ausstellung „Ich bin... Zdeněk Nejedlý. Die Geschichte der Tragödie eines modernen Intellektuellen“</i>	377

REZENSIONEN

Martina NIEDHAMMER, <i>Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie</i> , Praha, Lidové noviny 2016, 259 s. ISBN 978-80-7422-512-3. (Kateřina Tvrďá)	385
--	-----

František KUTNAR, <i>Děkuji životu. Vzpomínky a zápisy českého historika</i> . Hana Kábová (ed.), Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 223 s. ISBN 978-80-7422-432-4 (Marie L. Neudorfllová)	388
Gustav NOVOTNÝ, <i>Zahraniční studijní cesty českých lesních odborníků v první polovině 20. století</i> , Praha, Historický ústav, 2016, 152 s. ISBN 978-80-7286-290-0 (Ondřej Horák)	391
Timothy SNYDER, <i>Černá zem</i> , Praha – Litomyšl, Paseka; Praha, Prostor, 2015, 399 s. ISBN 978-80-7432-655-4 (Paseka), ISBN 978-80-7260-322-0 (Prostor). (Viktor Janák)	392
Hubert WOLF, <i>Konkláve. Tajemství papežské volby</i> , Praha, Prostor, 2018, z němčiny přeložila Daniela Petříčková, 256 s. ISBN 978-80-7260-385-5 (Marek Šmíd)	395
Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (eds.), <i>Československo v letech 1954–1962</i> , Praha, Ústav pro studium totalitních režimů; České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2015. 651 s. ISBN 978-80-87912-24-9; ISBN 978-80-87311-57-8. (Michael Durčák)	396

CONTENTS

STUDIES

Dušan ŠKVARNA

*Czech symbolic phenomena in the Slovak cultural environment
and their functions in the 19th century* 1

Pavel KLADIWA

*Municipal Schools and their Teachers as a Core Cultivating Factor
in the Rural Environment (Moravian Wallachia during the half century
prior to the First World War)* 23

Blanka ZUBÁKOVÁ

*Jews in Interwar Poland and Legacies of their Boycott as Protection
against Antisemitism. Economic, cultural and society-wide responses* 49

WANG LI

*The Impact of the October Revolution on China:
three generations and beyond* 79

Martin DOLEJSKÝ

Opposition within the Interwar KSČ between 1925 and 1929 103

Bohumil MELICHAR

*The Communists in Prague. The causes of interwar KSČ's
electoral success* 123

Jindřich DEJMEK

*The 1948 Communist Coup in Czechoslovakia in the Context
of an Accelerating Cold War in Europe* 147

Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ

*Amid political tactics, compromise and revolution. Unique lessons
from the history of Slovakia, from the spring of 1947
to the winter of 1948* 169

Milan BÁRTA

*People's Militias between the Communist Party
and the National Security Corps 1948–1953* 187

Jan SLAVÍČEK <i>The February 1948 Communist Coup and the Deformation of Consumer Co-operatives in 1948–1953</i>	201
Eva IRMANOVÁ <i>Czechoslovakia and the Revolution in Hungary in 1956</i>	217
Tomáš RENNER <i>Ludwig Erhard's "formed society" concept and its critics</i>	279
Michael DURČÁK <i>Capitalism Phase Zero. Václav Klaus's seminars as part of the thoughts of late socialism</i>	305

MATERIALS

Paweł FIKTUS <i>Two letters of Alexander Dubček and Oldřich Černík from June 1989 addressed to the Central Committee of the Polish United Workers' Party and the Government of the Polish People's Republic</i>	357
--	-----

CHRONICLES

Martin BOŠTÍK <i>The Fate of Nejedlý's Statue in Litomyšl after of November 1989 or The Way to the Exhibition "I am... Zdeněk Nejedlý. The Story of Tragedy one Modern Intellectual"</i>	377
---	-----

REVIEWS

Martina NIEDHAMMER, <i>Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie</i> , Praha, Lidové noviny 2016, 259 s. ISBN 978-80-7422-512-3. (Kateřina Tvrdá)	385
František KUTNAR, <i>Děkuji životu. Vzpomínky a zápisy českého historika</i> . Hana Kábová (ed.), Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 223 s. ISBN 978-80-7422-432-4 (Marie L. Neudorfllová)	388

- Gustav NOVOTNÝ, *Zahraniční studijní cesty českých lesních odborníků v první polovině 20. století*, Praha, Historický ústav, 2016, 152 s.
ISBN 978-80-7286-290-0
(Ondřej Horák) 391
- Timothy SNYDER, *Černá zem*, Praha – Litomyšl, Paseka;
Praha, Prostor, 2015, 399 s.
ISBN 978-80-7432-655-4 (Paseka), ISBN 978-80-7260-322-0 (Prostor).
(Viktor Janák) 392
- Hubert WOLF, *Konkláve. Tajemství papežské volby*, Praha, Prostor, 2018,
z němčiny přeložila Daniela Petříčková, 256 s. ISBN 978-80-7260-385-5
(Marek Šmíd) 395
- Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (eds.), *Československo v letech 1954–1962*, Praha, Ústav pro studium totalitních režimů;
České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2015.
651 s. ISBN 978-80-87912-24-9; ISBN 978-80-87311-57-8.
(Michael Durčák) 396

Autoři

Prof. PhDr. Dušan Škvarna, CSc.
Univerzita Matěje Bela
Banská Bystrica, Slovenská republika

Prof. PhDr. Pavel Kladiwa, CSc.
Filozofická fakulta Ostravská univerzita
Ostrava, Česká republika

PhDr. Blanka Zubáková
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika

Prof. Wang Li, Ph.D.
School of International & Public Affairs
Jilin University
Čínská lidová republika

Mgr. Martin Dolejský
Městské muzeum v Čelákovících
Čelákovice, Česká republika

Mgr. Bohumil Melichar
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy (Ph.D. student)
Ústav pro studium totalitních režimů, oddělení vzdělávání
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DSc.
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc.
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Milan Bárta
Ústav pro studium totalitních režimů
Praha, Česká republika

PhDr. Jan Slaviček, Ph.D.
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Eva Irmanová, CSc.
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Tomáš Renner, Ph.D.
Fakulta sociální věd Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Bc. Michael Durčák
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy (Mgr. student)
Praha, Česká republika

Paweł Fiktus
University of Wrocław
Wrocław, Polská republika

PhDr. Martin Boštík
Regionální muzeum v Litomyšli
Litomyšl, Česká republika

